

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΛΕΧΗ (Executive MBA)

Διπλωματική Εργασία

ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Ιωάννα Γερασίμου Πλυτά

Πειραιάς, 2013

Βεβαίωση Εκπόνησης Διπλωματικής Εργασίας

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΛΕΧΗ**

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, του Πανεπιστημίου Πειραιώς, στη Διοίκηση Επιχειρήσεων για Στελέχη : E-MBA» με τίτλο ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και στο σύνολό της. Δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μεταπτυχιακού προγράμματος ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, ούτε είναι εργασία ή τμήμα εργασίας ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού χαρακτήρα.

Δηλώνω επίσης υπεύθυνα ότι οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας, αναφέρονται στο σύνολό τους, κάνοντας πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Υπογραφή Μεταπτυχιακής Φοιτήτριας .....

Όνοματεπώνυμο : Ιωάννα Γ. Πλυτά

Ημερομηνία: .....

Αφιερώνεται στο σύζυγό μου
και στους γονείς μου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

**ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ**

Ιωάννα Γερασίμου Πλυτά

Σημαντικοί όροι: Εταιρική Διακυβέρνηση, Κουλτούρα, Θρησκεία, Ηθική, Επιχειρηματική Ηθική

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στον 21^ο αιώνα της παγκοσμιοποίησης, ο ρόλος της επιχείρησης έχει αναβαθμιστεί. Αποτελεί μία πανίσχυρη οντότητα, με σημαντικό κοινωνικό ρόλο αφού με την παρουσία της επιβάλλει μία κουλτούρα, ένα τρόπο σκέψης αλλά και μία ποιότητα ζωής σε πλήθος ανθρώπων. Η επιχειρηματική ηθική επομένως είναι αναγκαία καθώς το επίκεντρο της προσοχής γίνεται πλέον ο ίδιος ο άνθρωπος.

Κύριος στόχος της εργασίας αυτής είναι να εξετάσουμε: α) τις μεγαλύτερες θρησκείες, δηλαδή τις θρησκείες που καλύπτουν ποσοστιαίως την πλειονότητα του ανθρώπινου δυναμικού και κατά συνέπεια την επίδραση που μπορούν να έχουν στον τρόπο σκέψης, στην συμπεριφορά αλλά και στην αυτοβελτίωση του, β) κατά πόσον οι διαφορετικές αυτές θρησκείες μέσω των θεμελιακών, δογματικών αξιών που προβάλλουν μπορούν να συγκλίνουν σε κοινές αρετές, που θα αποτελέσουν την απαρχή μίας ενιαίας επιχειρηματικής ηθικής, η οποία θα είναι προς όφελος όχι μόνο της επιχείρησης αλλά και του ίδιου του ανθρώπου.

Καταλήγουμε στο γεγονός ότι έχει γίνει και στο παρελθόν προσπάθεια σύνταξης ενός κοινού κώδικα επιχειρηματικής ηθικής διεθνών επιχειρήσεων για Χριστιανούς, Μουσουλμάνους και Εβραίους, με τίτλο Διαθρησκευτική Διακήρυξη, ο οποίος βασίζεται πάνω σε τέσσερις ηθικές αρχές: δικαιοσύνη, αμοιβαίος σεβασμός (αγάπη), καλή διαχείριση και εντιμότητα. Μπορούμε όμως, βασιζόμενοι σε μία μόνο αρετή να αναδείξουμε τον άνθρωπο, ως ηθικό ον, απαλλαγμένο από πάθη. Η αρετή αυτή είναι η αγάπη, όχι η αγάπη που δεσμεύει, αλλά η αγάπη που ελευθερώνει και αν καταφέρουμε να την αγγίξουμε, τότε πιά δεν θα έχουμε ανάγκη από κανένα κώδικα ηθικής ή επιχειρηματικής ηθικής.

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν και με υποστήριξαν στη συγγραφή αυτού του πονήματος και συγκεκριμένα:

Τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θανόπουλο Γιάννη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιώς, για την πολύτιμη καθοδήγηση που μου προσέφερε, καθώς τα λοιπά μέλη της τριμελούς επιτροπής κ. Μάλλιαρη Πέτρο και κα Βελούκα-Ιγγλέση Κορνηλία.

Τον πρωτοπρεσβύτερο και πνευματικό μου πατέρα Καλλιγέρη Αντώνιο, για τη συνεισφορά του σε βιβλιογραφία.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, για την υπομονή και την ανεκτικότητα της καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου, στο Πανεπιστήμιο Πειραιά..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	4
Ευχαριστίες.....	5
Κεφάλαιο πρώτο: Εισαγωγή και δομή της εργασίας.....	8
Κεφάλαιο δεύτερο: Εταιρική Διακυβέρνηση.....	10
Διοίκηση οργανισμού vs Διοίκηση ενορίας	32
<i>Αρχές της διοίκησης</i>	32
<i>Λήψη αποφάσεων</i>	33
<i>Προγραμματισμός</i>	34
<i>Οργάνωση</i>	35
<i>Στελέχωση</i>	36
<i>Διεύθυνση</i>	36
<i>Έλεγχος</i>	41
<i>Αποτελεσματικότητα</i>	42
<i>Αλλαγές</i>	42
Αρχές της Εταιρικής Διακυβέρνησης	44
➤ Ρόλος και αρμοδιότητες του διοικητικού συμβουλίου.....	44
➤ Ρόλος και αρμοδιότητες της Διοίκησης:.....	46
➤ Διαχείριση κινδύνων.....	47
➤ Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας.....	49
➤ Ελεγκτικοί μηχανισμοί.....	50
➤ Επικοινωνία με τους μετόχους - Γνωστοποίηση - Διαφάνεια:.....	54
Βιβλιογραφία δεύτερου κεφαλαίου.....	56
Κεφάλαιο τρίτο: Κουλτούρα - Θρησκεία.....	59
Πολυθεϊσμός – Μονοθεϊσμός.....	69
Ο Δογματισμός στη θρησκεία	70
Χριστιανισμός	76
Περί ηθικής.....	84
Η θέση της γυναίκας	87
Ισλάμ	93
Τα θεμέλια του ισλαμικού δόγματος.....	97
Η Κοινότητα των Πιστών.....	99
Οι πέντε στύλοι του Ισλάμ.....	102
Ισλαμικός εκσυγχρονισμός-Το Ισλάμ σήμερα.....	107
Περί ηθικής.....	110
Η θέση της γυναίκας	111
Ινδουισμός	113
Περί ηθικής.....	126
Η θέση της γυναίκας	127
Βουδισμός	129
Περί ηθικής.....	141
Η θέση της γυναίκας	141
Ιουδαϊσμός	142
Περί ηθικής.....	148

Η θέση της γυναίκας	148
Βιβλιογραφία τρίτου κεφαλαίου.....	150
Κεφάλαιο τέταρτο : Ηθική – Επιχειρηματική Ηθική	155
➤ Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη Corporate Social Responsibility (CRS) & Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία	156
Η φρόνηση.....	173
Η εγκράτεια	175
Η δικαιοσύνη.....	177
Η ταπεινότητα.....	182
Η γλυκύτητα	184
Η καλή πίστη	187
Η αγάπη	191
Έρωσ.....	192
Φιλία.....	193
Αγάπη.....	195
Βιβλιογραφία τέταρτου κεφαλαίου	201
Κεφάλαιο πέμπτο : Συμπεράσματα – Διαθρησκειακή Διακήρυξη	205
ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΙΑΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ	206
Ένα κώδικας δεοντολογίας Διεθνών Επιχειρήσεων	206
για Χριστιανούς, Μουσουλμάνους και Εβραίους.....	206
Εισαγωγή.....	206
Βασικές Έννοιες.....	208
Μέθοδος.....	210
I. Ιστορικό.....	212
Καταγωγή και σκοπός της Δήλωσης.....	212
II. Η Δήλωση	214
A. Αρχές	214
1. Δικαιοσύνη.....	214
2. Αμοιβαίος σεβασμός (Αγάπη).....	215
3. Καλή Διαχείριση.....	216
4. Τιμιότητα.....	217
ΟΔΗΓΙΕΣ	218
A. Επιχειρήσεις & Πολιτική Οικονομία.....	218
B. Οι Πολιτικές μιας επιχείρησης.....	220
Γ. Συμπεριφορά των προσώπων στην εργασία	223
Συμπεράσματα	225
Κεφάλαιο έκτο : Σύνοψη – Προτάσεις για μελλοντική έρευνα –	
Περιορισμοί.....	227
Βασικοί ορισμοί.....	233
Ελληνικοί	233
Ξενόγλωσσοι	235
Βιβλιογραφικές Αναφορές	237
Ελληνικές.....	237
Ξενόγλωσσες.....	240
Παράρτημα I : An Interfaith Declaration a Code of Ethics on International Business for Christians, Muslims and Jews	243
Παράρτημα II : Η θέση της γυναίκας στις εξεταζόμενες θρησκείες ...	256

Κεφάλαιο πρώτο: Εισαγωγή και δομή της εργασίας

Είναι φορές που αναρωτιέται κανείς «υπάρχει Θεός;» ή «αν υπάρχει Θεός πόσο επηρεάζει την ζωή μας». Ερωτήσεις, σκέψεις, προβληματισμοί, διαλογισμοί ίσως. Πόσο θέλει να εμβαθύνει κανείς, πόσο βαθιά μπορείς να φτάσεις, αν φτάσεις ποτέ. Αν όμως ξεκινήσεις να ψάχνεις, αν πραγματικά ασχοληθείς, δεν βαρεθείς, δεν εγκαταλείψεις, τότε θα ανοίξουν μπροστά σου νέοι ορίζοντες. Πνευματική αφύπνιση, αυτογνωσία, αυτοβελτίωση που ανοίγει την προσωπική σου πύλη και φωτοβολά προς τα έξω. Όμως ποιο δρόμο να διαλέξεις για την αναζήτηση αυτή του υπερβατικού; Εξαρτάται από το σημαδάκι πάνω στον παγκόσμιο χάρτη που δηλώνει τις συντεταγμένες του τόπου όπου έτυχε να γεννηθείς, από τον τόπο στον οποίο μεγάλωσες, από τους γονείς σου, από την εκπαίδευση που έλαβες, από τα ήθη και τα έθιμα που ενστερνίστηκες με λίγα λόγια από την κουλτούρα σου, τη θρησκεία σου.

Η θρησκεία, ως στοιχείο πολιτισμού επηρεάζει αναμφίβολα (ουσιαστικά ή τυπικά) όχι μόνο τον τρόπο ζωής μας στην καθημερινότητα της αλλά και τις συνθήκες εργασίας μας, μέσω των αρχών επιχειρηματικής ηθικής και δεοντολογίας, των αρχών εταιρικής διακυβέρνησης και των αρχών ηγεσίας που υφίσταται κάθε εργαζόμενος, ανεξάρτητα από το επίπεδο ιεραρχίας στο οποίο βρίσκεται.

Στο πόνημα αυτό, θα αναζητήσουμε την επίδραση των μεγαλύτερων θρησκειών στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι, μέσα από τις αρετές που προβάλλουν. Θεωρώντας ως μεγάλες θρησκείες τις θρησκείες εκείνες που άσκησαν μεγαλύτερη επιρροή στην Ιστορία του Κόσμου, θα εξετάσουμε τον Χριστιανισμό, το Ισλάμ, το Βουδισμό τον Ινδουισμό και τον Ιουδαϊσμό, την Ηθική και τους Νόμους τους ως δόγματα και την επίδρασή τους στην επιχειρηματική ηθική και κατ' επέκταση στην εταιρική διακυβέρνηση.

Για προσωπικούς λόγους είχα ξεκινήσει αυτό το συναρπαστικό ταξίδι της αναζήτησης του υπερβατικού, μέσω της θρησκείας μου, του Χριστιανισμού και πάντοτε ήθελα να γνωρίσω τι πρεσβεύει και η άλλη (άλλες) πλευρά (πλευρές). Ήθελα μέσα από τη μελέτη των άλλων μεγάλων θρησκειών του κόσμου, να καταλάβω καλύτερα τη δική μου θρησκεία. Κυρίως

όμως θα ήθελα να διαπιστώσω ότι μέσα σ' αυτή την παγκόσμια κοινότητα που ζούμε πλέον, υπάρχει τρόπος να συναντηθούν οι θρησκείες μεταξύ τους με προοπτική την προσέγγιση του ανθρώπου, γιατί τελικά το μήνυμα είναι ο άνθρωπος.

Απ' την άλλη μεριά ο άνθρωπος αποτελεί την πεμπουσία μιας επιχείρησης είτε αυτή είναι μικρή, είτε είναι μεσαία είτε διεθνής. Αν και καθυστερημένα, αυτό έχει γίνει αντιληπτό και η τάση πλέον είναι η ανθρωποκεντρική επιχείρηση. Μέσα σε μία τέτοια επιχείρηση ο εργαζόμενος μπορεί να είναι παραγωγικός και αποδοτικός, ταυτόχρονα όμως μπορεί να είναι και ευτυχισμένος, αφού νιώθει ότι προστατεύεται από έναν κώδικα ηθικής και δεοντολογίας, βάσει του οποίου, τελικά το μήνυμα είναι ο άνθρωπος.

Στην εργασία αυτή προσπάθησα να παραθέσω τα στοιχεία της βιβλιογραφικής μου έρευνας όσο πιά αντικειμενικά γινόταν, ιδιαίτερα στο τρίτο κεφάλαιο που αφορά τις θρησκείες και πιστεύω ότι τελικά ο στόχος της εργασίας, που ήταν να βρεθούν σημεία σύγκλισης των θρησκειών, όσον αφορά την επιχειρηματική ηθική, επετεύχθη, αφού στο πέμπτο κεφάλαιο, καταλήγουμε σε μία αρετή που αποτελεί την αναγκαία και ικανή συνθήκη για την τελείωση του ανθρώπου.

Η δομή αυτού του πονήματος είναι η εξής:

- Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί η παρούσα εισαγωγή.
- Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται σε αρθρογραφία περί εταιρικής διακυβέρνησης, γενικά θέματα περί διοίκησης vs διοίκηση στην Ενορία και Αρχές Εταιρικής Διακυβέρνησης.
- Το τρίτο κεφάλαιο αφορά σε θέματα κουλτούρας – θρησκείας και περιγραφή των πέντε μεγαλύτερων θρησκειών του κόσμου (Χριστιανισμός, Ισλάμ, Ινδουισμός Βουδισμός και Ιουδαϊσμός) καθώς και της πολιτισμικότητας που εκρέει εξ' αυτών.
- Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται σε θέματα ηθικής και επιχειρηματικής ηθικής.
- Στο πέμπτο κεφάλαιο παρατίθεται η Διαθρησκευτική Δικήρυξη και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των τριών προηγούμενων κεφαλαίων.
- Τέλος στο έκτο κεφάλαιο περιλαμβάνεται μία σύνοψη του παρόντος πονήματος, προτάσεις για μελλοντική έρευνα και περιορισμοί στην εφαρμογή των συμπερασμάτων που διεξήχθησαν.

Κεφάλαιο δεύτερο: Εταιρική Διακυβέρνηση

Ο όρος Εταιρική Διακυβέρνηση αποτελεί ένα σύστημα μέσω του οποίου οι εταιρείες διοικούνται και ελέγχονται, ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα στη Διοίκηση της εταιρείας, το Διοικητικό Συμβούλιο, τους μετόχους της και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη (stakeholders), με σκοπό την άσκηση του επιχειρείν μέσω χρηστής και αποτελεσματικής διοίκησης. Συνιστά τη δομή με την οποία προσεγγίζονται και τίθενται οι στόχοι της εταιρείας, εντοπίζονται οι βασικοί κίνδυνοι που αυτή αντιμετωπίζει κατά τη λειτουργία της, προσδιορίζονται τα μέσα επίτευξης των εταιρικών στόχων, οργανώνεται το σύστημα διαχείρισης κινδύνων και καθίσταται δυνατή η παρακολούθηση της απόδοσης της διοίκησης κατά τη διαδικασία εφαρμογής των παραπάνω.¹

Με τον όρο άλλα ενδιαφερόμενα μέρη (stakeholders), εννοούμε εξωτερικές ομάδες ενδιαφερομένων που είναι κάτοχοι χρεογράφων, πιστωτές, προμηθευτές, πελάτες και λοιποί που επηρεάζονται από τις δραστηριότητες της εταιρείας, αλλά και εσωτερικούς φορείς όπως τα στελέχη και τους εργαζόμενους.

Η αυξημένη διαφάνεια που προάγει η εταιρική διακυβέρνηση έχει ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της διαφάνειας στο σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας των ιδιωτικών επιχειρήσεων, αλλά και των δημόσιων οργανισμών και θεσμών.¹ Μάλιστα όσο μεγαλύτερη είναι η επιχείρηση και όσο μεγαλώνει ο κοινωνικός ρόλος, τόσο και η διατύπωση σαφών διαδικασιών λειτουργίας γίνεται αναγκαία. Δεν είναι δυνατό ένας σημαντικός κοινωνικός παίκτης να λειτουργεί με αδιαφάνεια, ασάφεια ή έλλειψη διαδικασιών.

Στην ουσία ο Κώδικας Εταιρικής Διακυβέρνησης είναι το «Σύνταγμα» της εταιρείας δηλαδή το ανώτατο κείμενο προσδιορισμού δεσμεύσεων, υποχρεώσεων, σχέσεων και διαδικασιών. Επομένως πριν από τη σύνταξη του καλό θα ήταν να ληφθεί υπόψη ότι ο Κώδικας αυτός θα πρέπει να έχει πρακτική χρησιμότητα, επιχειρησιακή εγκυρότητα, δυνατότητα ελέγχου και επιβολής κυρώσεων, διαχρονικές διαστάσεις, αντίληψη περιβαλλοντολογικών καταστάσεων και διαφοροποιήσεων, σωστή προετοιμασία και δημιουργία εντός σωστών χρονικών περιθωρίων, συνειδησιακό έλεγχο του συντάσσοντος τον Κώδικα.²

Μεγάλο μέρος του σύγχρονου ενδιαφέροντος για την εταιρική διακυβέρνηση αποτελεί ο περιορισμός των συγκρούσεων συμφερόντων μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών. Τρόποι για την άμβλυση ή την πρόληψη αυτών των συγκρούσεων συμφερόντων αποτελούν οι διαδικασίες, οι πολιτικές, οι νόμοι και οι θεσμοί που στοχεύουν στον έλεγχο της εταιρείας. Μέσω επομένως της εταιρικής διακυβέρνησης οι ιθύνοντες λογοδοτούν για την επιχείρηση.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το αποτέλεσμα μιας έρευνας που έδειξε ότι οι managers τείνουν να στρέφουν την προσοχή τους σε συγκεκριμένες δευτερεύουσες ομάδες stakeholders, (πρωτεύουσες ομάδες θεωρούνται οι υπάλληλοι και οι πελάτες), που δεν είναι ταυτόχρονα και μέτοχοι. Το επίπεδο της προσοχής φαίνεται να σχετίζεται με το πόσο καλά εδραιωμένος είναι ένας manager, δηλαδή οι managers που τυγχάνουν μεγαλύτερης προστασίας τείνουν να έχουν καλύτερες σχέσεις με stakeholders που επιδρούν θετικά σε βραχυπρόθεσμες οικονομικές αποδόσεις και με εκείνους που σχετίζονται με θέματα που αφορούν το φυσικό περιβάλλον, οι καλές αυτές σχέσεις βελτιώνουν τη φήμη της εταιρείας, όπως προέκυψε από την έρευνα. Παράλληλα οι managers αυτοί γίνονται περισσότερο επιβλαβείς σε stakeholders όπως οι υπάλληλοι, γεγονός που φαίνεται να εξαρτάται από τις συμβάσεις τους οι οποίες περιλαμβάνουν τα δικαιώματα των εργαζομένων και τις υποχρεώσεις της εταιρείας. Συνοψίζοντας η μελέτη έδειξε ότι όταν οι καλά εδραιωμένοι managers εντείνουν την προσοχή τους στις δευτερεύουσες αυτές ομάδες των stakeholders, η εταιρεία μελλοντικά έχει καλύτερες οικονομικές αποδόσεις και αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων της.³

Τα τελευταία χρόνια οι συζητήσεις περί της εταιρικής διακυβέρνησης επικεντρώνονται στις επιπτώσεις του συστήματος στην οικονομική αποτελεσματικότητα, με ιδιαίτερη έμφαση στην ευημερία των μετόχων. Στις μεγάλες επιχειρήσεις, όπου υπάρχει ένας διαχωρισμός της ιδιοκτησίας και της διαχείρισης - ελέγχου προκύπτει το ζήτημα εντολέα - εντολοδόχου, δηλαδή οι ιδιοκτήτες της επιχείρησης επιθυμούν τη μεγιστοποίηση των αποδόσεων του κεφαλαίου τους ενώ οι διευθυντές είναι υπεύθυνοι να το πετύχουν αυτό με τα μέσα που διαθέτουν. Το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι διευθυντές της επιχείρησης δεν λειτουργούν προς το συμφέρον των ιδιοκτητών της επιχείρησης αφού έχουν πολύ διαφορετικά συμφέροντα, και εξ ορισμού πολύ περισσότερες πληροφορίες, από τους μετόχους. Ο κίνδυνος προκύπτει γιατί παρά την εποπτεία της διαχείρισης για λογαριασμό των μετόχων, το διοικητικό συμβούλιο μπορεί να γίνει φραγμός για τους

μετόχους και υπόχρεος για τη διοίκηση. Αυτή η πτυχή είναι ιδιαίτερα παρούσα σε σύγχρονες δημόσιες συζητήσεις και εξελίξεις που αφορούν τη ρυθμιστική πολιτική.

Πέραν όμως από τους διευθυντές μιας εταιρείας ακόμη και ένας υπάλληλος ο οποίος ενεργεί χωρίς στενή επίβλεψη ή έλεγχο θα μπορούσε να οδηγήσει την εταιρεία σε κρίση. Για το λόγο αυτό σε ορισμένους κλάδους οι επιχειρήσεις πηγαίνουν πολύ μακριά για να διασφαλίσουν ότι ένας υπάλληλος ή ένας προϊστάμενος ενεργώντας ως εντολοδόχος της εταιρείας δεν θα κάνει μία νομική ή ηθική παράβαση. Επιπλέον, κάθε εταιρεία πρέπει να διατηρεί τμήμα συμμόρφωσης, του οποίου μοναδικός σκοπός είναι να διασφαλίζει ότι όλες οι πράξεις εναρμονίζονται με τους κανόνες του κράτους και του χρηματιστηρίου, εφόσον η εταιρεία είναι εισηγμένη.⁴

Η εταιρική διακυβέρνηση, μαζί με την εταιρική κοινωνική ευθύνη και τη βιώσιμη ανάπτυξη, αποτελούν τους τρεις θεμελιώδεις πυλώνες της σύγχρονης επιχειρηματικότητας για μία επιχείρηση που θέλει να αναπτύσσεται σε στέρεο κοινωνικό έδαφος.

Οι οργανισμοί συνειδητά αναλαμβάνουν κοινωνικούς ρόλους, κάτω από τον ευρύτερο όρο εταιρική κοινωνική ευθύνη (corporate social responsibility ή csr), παρουσιάζεται το θέμα της εταιρικής συνείδησης, των όχι μόνο κερδοσκοπικών στόχων, της προσφοράς προς τον εργαζόμενο, της φιλανθρωπίας, του οικολογικού σκέπτεσθαι, της προστασίας των αδύνατων του πλανήτη και τόσων άλλων. Η «άσπλαχνη» εταιρεία της βιομηχανικής εποχής, σχετικά γρήγορα αντιλαμβάνεται τον κοινωνικό της ρόλο, ίσως γιατί αυτό τη συμφέρει. Η δράση της ρέει ομαλότερα μέσα στον κοινωνικό ιστό, δεν αντιμετωπίζει αντιδράσεις, βλέπει καλύτερα τις ευκαιρίες της.

Με αφορμή τον κοινωνικό ρόλο της εταιρείας όσον αφορά την προσφορά της στον εργαζόμενο, έχει ενδιαφέρον να δούμε τα αποτελέσματα μιας έρευνας που διενεργήθηκε την άνοιξη του 2005 στις Ηνωμένες Πολιτείες με χορηγία των εταιρειών Unilever, General Electric και Time Warner σχετικά με τις αιτίες που παραμένουν αφανή τα ηγετικά προσόντα πολλών εργαζομένων / μειονοτήτων (έγχρωμες γυναίκες), ενώ αυτά εκδηλώνονται περίτρανα εκτός εργασίας κατά την ενεργό συμμετοχή των ατόμων αυτών σε φιλανθρωπικές οργανώσεις, με την ανάληψη εθελοντικών ρόλων σε σχολεία, εκκλησίες και θρησκευτικές οργανώσεις. Η έρευνα αποκάλυψε ότι οι ίδιοι οι εργαζόμενοι προτιμούν να το κρατούν κρυφό, γιατί φοβούνται τις προκαταλήψεις και τα αρνητικά στερεότυπα που αφορούν τη θρησκεία και την εθνικότητα. Οι ίδιοι νιώθουν ότι είναι διαφορετικοί, ότι τους

αγνοούν και τους υποβαθμίζουν στον εργασιακό χώρο, ενώ με την εξωεπιχειρηματική τους δραστηριότητα νιώθουν απόλυτη ικανοποίηση και παράλληλα βρίσκονται σε επαφή με μία γόνιμη πηγή για την συνεχή τους προσωπική ανάπτυξη και αυτοβελτίωση. Από την άλλη πλευρά οι εταιρείες εκτιμούν τα ηγετικά προσόντα και κάποιες μάλιστα επενδύουν στο να τα καλλιεργήσουν, λίγες όμως καταφέρνουν να τα εκμεταλλευτούν αφού δεν «βλέπουν» τις εξωεπιχειρηματικές δραστηριότητες των εργαζομένων τους.

Οι εταιρείες, σύμφωνα με τη μελέτη, θα έπρεπε να ενδιαφέρονται και για την προσωπική ζωή των εργαζόμενων, που ωστόσο βρίσκεται στη σκιά και να ενθαρρύνουν τις πέραν της εργασίας δραστηριότητες αυτές είτε μέσω της περιγραφής εργασίας (job-description) είτε μέσω της αξιολόγησης του εργαζόμενου. Ακόμη θα έπρεπε να δικαιολογείται χρόνος από την εργασία για εθελοντικές δραστηριότητες έστω και μερικές ώρες το μήνα. Με τον τρόπο αυτό θα έδειχναν ότι αναγνωρίζεται και εκτιμάται η κοινωνική προβολή, αλλά ταυτόχρονα όλο αυτό το αναμφίβολα σημαντικό πολιτισμικό κεφάλαιο που αποκτούν οι άνθρωποι αυτοί μέσω της επαφής τους με τις κοινότητες, θα μπορούσε να μεταφερθεί στον εργασιακό χώρο και να αξιοποιηθεί. Φαίνεται πως το πολιτισμικό αυτό κεφάλαιο είναι ιδιαίτερα πλούσιο για τις μειονότητες αφού με τις εξωεπιχειρηματικές δραστηριότητες που ασκούν καλλιεργείται η στρατηγική τους σκέψη, βελτιώνονται οι διαπροσωπικές σχέσεις και αναπτύσσονται βασικές αξίες ανεκτίμητες για τον εργασιακό χώρο. Άλλωστε όλοι οι εργαζόμενοι χρειάζονται αναγνώριση, εκτίμηση και υποστήριξη για να αποδώσουν καλύτερα. Σκεφτείτε πόση ενέργεια θα ελευθερωθεί όταν οι εργαζόμενοι / μειονότητες μπορέσουν να μιλήσουν ελεύθερα και περήφανα για την καθημερινή τους ζωή, για τις αξίες και τις δυνατότητές τους.

Μία εταιρεία που ιστορικά την διαφορετικότητα και πάντα προΐσταντο της αντίληψης ότι κάποιος θα πρέπει να κουβαλά το σύνολο του εαυτού του στον εργασιακό του χώρο είναι η Unilever, ενώ μία ηγέτιδα εταιρεία που διαβλέπει αυτήν την πέραν του ωραρίου εργασία ως εκπαίδευση ηγεσίας, είναι η Goldman Sachs.⁵

Εκτός όμως από τη διαφορετικότητα των εργαζομένων, που είναι ένα σοβαρό θέμα για τις πολυεθνικές εταιρείες, θα πρέπει να ξαναδούμε και τη βασική δομή στη σχέση εργοδότη - εργαζόμενου, η οποία τα τελευταία 50 χρόνια, φαίνεται να μένει απaráλλακτη. Η σχέση αυτή βασίζεται στις ανάγκες της εταιρείας, βάσει των οποίων γίνεται και η επιλογή των εργαζομένων, οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν καθήκον να δουλεύουν εντός

συγκεκριμένου ωραρίου και να διεκπεραιώνουν τους στόχους τους. Πόση καινοτομία θα μπορούσε να δεχτεί το παραπάνω μοντέλο προκειμένου να επιτευχθεί αύξηση της αποδοτικότητας της επιχείρησης;

Λίγες πρωτοπόρες εταιρείες δέχθηκαν την πρόκληση και προσφέρουν μοναδικές ευκαιρίες στους εργαζόμενους σ' αυτές. Η εταιρεία LiveOps, η οποία παρέχει πολυδικτυακή υποστήριξη (δηλαδή υποστήριξη σε όλους τους σύγχρονους τρόπους επικοινωνίας όπως φωνητική επικοινωνία, email, sms, chat, facebook και twitter), δίνει στις επιχειρήσεις-πελάτες της, τη δυνατότητα να επικοινωνούν με τους δικούς τους πελάτες όλο το εικοσιτετράωρο, σε όλο τον κόσμο, γρηγορότερα, καλύτερα και πιο αποτελεσματικά, μέσω του εικονικού προσωπικού της¹, δηλαδή ανεξάρτητων πρακτόρων οι οποίοι βάσει του προγράμματός τους, δηλώνουν τη διαθεσιμότητά τους και περιμένουν την κατάλληλη κλήση που θα ταιριάζει στα προσόντα και την εμπειρία τους για να παρέχουν τις υπηρεσίες τους. Οι πράκτορες αυτοί πληρώνονται ανάλογα με το χρόνο που διαρκεί η κλήση και η LiveOps συγκεντρώνει αρκετά δεδομένα σχετικά με την απόδοση και τις ικανότητες του καθενός, ώστε να κατευθύνει την κλήση στον πλέον κατάλληλο. Με τον τρόπο αυτό οι πράκτορες προσπαθούν να είναι αποτελεσματικοί στη δουλειά τους. Ενώ δηλαδή οι παραδοσιακές εταιρείες γνωρίζουν τον εργαζόμενο, αφού τον προσλάβουν, η συγκεκριμένη εταιρεία αλλάζει τα δεδομένα και αναγνωρίζει έναν πράκτορα ως υπάλληλο αφού πρώτα τον έχει γνωρίσει, ταρακουνώντας έτσι τον κλάδο των τηλεφωνικών κέντρων.

Μία άλλη εταιρεία η Automattic Inc, που αποτελεί ηγετική πλατφόρμα για την τροφοδότηση των blogs είναι πλήρως διεσπαρμένη.² Δηλαδή όλοι οι υπάλληλοι της δουλεύουν από το σπίτι ή απ' όπου και αν βρίσκονται και η εταιρεία έχει σημειώσει μεγάλη επιτυχία με αυτή τη στρατηγική. Οι υπάλληλοι δεν έχουν συγκεκριμένο ωράριο, ούτε χρειάζεται να κτυπούν κάρτα. Η εργασία από το σπίτι, είναι ένας τρόπος με τον οποίο η εταιρεία ενδυναμώνει τους υπαλλήλους της, αφού κάθε άνθρωπος γνωρίζει καλύτερα πώς μπορεί να γίνει παραγωγικότερος και η δουλειά των προϊσταμένων είναι να παρέχουν ευκαιρίες στους υπαλλήλους χωρίς να εμπλέκονται περαιτέρω. Όταν οι εργαζόμενοι αντλούν κίνητρα από τον ίδιο τον εαυτό τους και νιώθουν εμπυχωμένοι, τότε η εργασία εξ' αποστάσεως μπορεί να επιταχύνει την παραγωγικότητα. Αντιθέτως, σε γραφειοκρατικούς οργανισμούς η ελευθερία της εργασίας εξ' αποστάσεως αντιβαίνει στα πολιτισμικά

¹ Αγγλικά ο όρος αναφέρεται ως "virtual workforce".

² Αγγλικά ο όρος αναφέρεται ως "100% distributed"

δεδομένα. Σε περιβάλλοντα κεντροποιημένα, που λειτουργούν αυστηρά βάσει κανόνων και διαδικασιών οι εξ' αποστάσεως εργαζόμενοι θα είναι λιγότερο παραγωγικοί, ακόμη και έτσι όμως αν οι προϊστάμενοι ενδιαφέρονται περισσότερο για τα αποτελέσματα παρά για την υποκρισία, μπορούν να επιτύχουν.

Η Marissa Mayer, CEO της Yahoo, κατήργησε το ευέλικτο ωράριο των υπαλλήλων και εκείνο το οποίο τελικά χάθηκε, είναι η προοπτική να αλλάξει η σχέση εργοδότη-εργαζόμενου σε μία παραδοσιακή επιχείρηση. Το λάθος που έκανε η Marissa Mayer είναι ότι επικέντρωσε την προσοχή της στα μέσα και όχι στο αποτέλεσμα. Το πρόβλημα που αντιμετώπισε ήταν η κακή χρήση της εργασίας εξ' αποστάσεως και όχι η εργασία εξ' αποστάσεως αυτή καθαυτή.

Η Automattic Inc διαπίστωσε ότι μπορεί να προσλάβει καλύτερους υπαλλήλους αφού αυτοί δεν χρειάζεται να μετακινηθούν, ένα πλεονέκτημα που προβάλλει την αξία της πρόκλησης. Στην εποχή του διαδικτύου, όπου χιλιάδες άνθρωποι δουλεύουν σε λαμπρά projects σε συνεργασία με άλλους ανθρώπους απ' όλο τον κόσμο, υπάρχουν πολλές εταιρείες που παρέχουν τη δυνατότητα στους υπαλλήλους τους να εργάζονται εξ' αποστάσεως. Πριν λοιπόν να απορρίψουν την ιδέα αυτή οι managers θα πρέπει να μελετήσουν πώς τόσες εταιρείες όχι μόνο επιτρέπουν την εργασία με τον τρόπο αυτό αλλά την μετατρέπουν και σε πλεονέκτημα.⁶

Είναι γεγονός, πως όταν κάποιος δουλεύει από το σπίτι έχει τον απόλυτο έλεγχο του χώρου και του χρόνου. Παρόμοια και στον εργασιακό χώρο, τα γραφεία θα έπρεπε να σχεδιάζονται εξατομικευμένα - σπηλιές - όπου κάποιος θα μπορεί να εργαστεί χωρίς να ενοχλείται από συναδέλφους που πηγαινοέρχονται ή κουβεντιάζουν. Εκεί κοντά θα πρέπει να βρίσκονται και κοινόχρηστοι χώροι όπου τα μέλη των ομάδων θα συναντιούνται και θα έρχονται σε άμεση επικοινωνία. Κάθε οργανισμός χρειάζεται τη σωστή ισορροπία ανάμεσα στα γραφεία-σπηλιές και τους κοινόχρηστους χώρους και η ισορροπία αυτή εξαρτάται από τους συγκεκριμένους στόχους και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει κάθε οργανισμός. Η αλήθεια είναι ότι η φυσική απόσταση περιορίζει την επικοινωνία, όμως και η συνεχής επικοινωνία περιορίζει την αποδοτικότητα, ιδίως όταν οι εργαζόμενοι πρέπει να είναι δημιουργικοί. Πολλοί εκπλήσσονται με το γεγονός ότι η έρευνα πάνω από πέντε δεκαετίες έδειξε πως οι άνθρωποι που δουλεύουν μεμονωμένα είναι πιο δημιουργικοί από

εκείνους που εργάζονται σε ομάδες. Ιδανικά, κάθε οργανισμός θα έπρεπε να επιτρέπει κάποια ευελιξία στο θέμα πού και πότε θα εργαστείς.⁷

Στις παραδοσιακές επιχειρήσεις οι managers εντάσσουν τους εργαζόμενους σε ομάδες και τους αναθέτουν έργα και στόχους, δεδομένων των ικανοτήτων και των ενδιαφερόντων τους, όπως τουλάχιστον αυτά έγιναν αντιληπτά από τους managers. Η Google που έγινε γνωστή επειδή διέθεσε το 20% του χρόνου των εργαζομένων της, σε projects που τους ενδιαφέρουν, προκαλεί ευθέως την άποψη ότι ο εργοδότης θα πρέπει να προσδιορίζει σαφώς με τι θα ασχολούνται οι εργαζόμενοι. Το 50% των νέων projects που λανσάρισε η Google όπως το Gmail, το Google News, το Orkut και το Ad Sense, προέκυψαν από το 20% του χρόνου των εργαζομένων. Ακόμη και οι πιο καλά ενημερωμένοι managers δεν μπορούν να γνωρίζουν ακριβώς ποια είναι τα θέματα που αρέσουν περισσότερο σε κάθε εργαζόμενο ή σε ποια θα μπορούσαν να διαπρέψουν. Δίνοντας στους εργαζόμενους την ελευθερία να επιλέξουν μόνοι τους τι θα κάνουν, μεταθέτεις την απόφαση σ' αυτούς που έχουν την καλύτερη πληροφόρηση, δηλαδή στους ίδιους τους εργαζόμενους. Με τον τρόπο αυτό ασχολούνται με θέματα που τους ενδιαφέρουν και έτσι αποδίδουν καλύτερα στη δουλειά τους. Φυσικά η εταιρεία θα πρέπει να έχει τον έλεγχο, ώστε η προσπάθεια των εργαζομένων να ευθυγραμμίζεται με τους στόχους της εταιρείας, αλλά αυτή η απελευθέρωση μπορεί να αυξήσει θεαματικά την παραγωγικότητα.

Έτσι η αεροπορική εταιρεία SouthWest αντικατέστησε τα πολυσέλιδα εγχειρίδια της με την εξής απλή οδηγία: «κάντε ό,τι είναι απαραίτητο για να μπορέσει να φύγει το αεροπλάνο από την πύλη, γρήγορα».

Δεν είναι απαραίτητο ότι όλες οι παραπάνω καινοτομίες ταιριάζουν σε κάθε εταιρεία, υπογραμμίζουν όμως την πρόκληση ανάμεσα στις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων. Ιδιαίτερα στις εταιρείες που βασίζονται στο ανθρώπινο δυναμικό τους για να προσθέσουν αξία στην επιχείρηση, οι παραπάνω εναλλακτικές θα μπορούσαν να είναι πολύ αποτελεσματικές.⁸

Εν τέλει η κοινωνιολογία παίζει σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της εταιρικής διακυβέρνησης. Δεν μπορείς να γράψεις έναν εταιρικό κανόνα και να περιμένεις απλά το αποτέλεσμα, θα πρέπει να λάβεις υπόψη τις κοινωνικές νόρμες, όπως και τα πολυδύναμα σωματεία και τις άτυπες κοινωνικές σχέσεις, αλληλεπιδράσεις και διασυνδέσεις.

Στο βιβλίο «The Small Worlds of Governance» το επιχείρημα είναι σχετικά απλό: η διακυβέρνηση ασκείται μέσω πολυδύναμων σωματείων, που αποτελούν το συνδυαστικό κρίκο μεταξύ ιδιοκτητών, διευθυντών και διευθυνόντων. Ωστόσο, η δυναμική μιας απλής συμπεριφοράς μπορεί να έχει εκπληκτικά αποτελέσματα. Με τους τρόπους που συνδέονται μεταξύ τους όλες αυτές οι ομάδες, μπορεί να ασκείται κοινωνική πίεση στα ανώτερα κλιμάκια, όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων. Φυσικά, οι νόμοι και οι κανονισμοί συμβάλλουν στον καθορισμό εταιρικής διακυβέρνησης, αλλά το θέμα είναι να βρίσκεις, χρησιμοποιώντας όλο και πιο ανεπτυγμένους επιστημονικούς τρόπους, πού πηγάζει η δύναμη και η επιρροή στις εταιρικές συμπεριφορές. Με τον τρόπο αυτό αντιλαμβανόμαστε καλύτερα και τη δομή της παγκοσμιοποίησης. Επίσης αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τη δυναμική των πολιτισμικών και κοινωνικών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων εντός μιας χώρας αλλά και μεταξύ χωρών, προκειμένου να βελτιωθεί η εταιρική διακυβέρνηση. Η έρευνα προβάλλει ότι οι νόμοι και οι κανονισμοί δεν αρκούν στην προώθηση της καλής διακυβέρνησης, θα πρέπει να βάλεις στο παιχνίδι και την αφανή κοινωνιολογία.

Στο βιβλίο του David Roodman «Due Diligence: An Impertinent Inquiry into Microfinance», η μικροοικονομία ουσιαστικά μεταθέτει τη διακυβέρνηση από πάνω δηλαδή την ηγεσία, προς τα κάτω δηλαδή τους πελάτες, οι οποίοι αξιολογούν, παρακολουθούν ο ένας τον άλλο και έχουν τη συλλογική ευθύνη να αποφασίζουν πώς θα επιβάλλουν ατομικές υποχρεώσεις. Το καλό νέο είναι ότι σήμερα, γνωρίζουμε καλύτερα πώς να λάβουμε όλα τα παραπάνω υπόψη μας προκειμένου να επιτύχουμε καλύτερη εταιρική διακυβέρνηση.⁹

Ένα άλλο σημαντικό θέμα που έχει να κάνει με τη στρατηγική των διεθνών επιχειρήσεων αλλά και γενικότερα με τη θεωρία της ανάπτυξης είναι το φαινόμενο της «διασποράς». Με τον όρο διασπορά εννοούμε ομάδες μεταναστών που εγκαταλείπουν την πατρίδα τους για μεγάλες χρονικές περιόδους, αλλά εξακολουθούν να διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με την κουλτούρα τους και το έθνος τους. Αυτή η δυνατότητα τους δίνεται καθώς με την παγκοσμιοποίηση διευκολύνεται η επικοινωνία και οι μετακινήσεις γίνονται ευκολότερες όσο ποτέ. Οι μετανάστες αυτοί συχνά επενδύουν τα κεφάλαια τους στην πατρίδα τους, είτε άμεσα, είτε μέσω χαρτοφυλακίου επενδύσεων. Μιλάμε επομένως για διασπορά κεφαλαίου, ανθρώπινου δυναμικού, κοινωνική και οικονομική, που μπορεί αν αποτελέσει χρήσιμη πηγή για την ανάπτυξη των χωρών απ' όπου προέρχονται οι μετανάστες. Έτσι μέσω της κινέζικης διασποράς, η Κίνα κέρδισε την κούρσα για να γίνει το εργοστάσιο του

κόσμου και παρόμοια η Ινδία έγινε το εργαστήριο τεχνολογίας του κόσμου. Τα κεφάλαια που προέρχονται από τις επενδύσεις της διασποράς και την επιχειρηματικότητα, έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στις βιομηχανικές χώρες όπως το Ισραήλ, η Ιρλανδία και η Ιταλία, με αποτέλεσμα την οικονομική τους ανάπτυξη και την εισαγωγή καινοτομιών σ' αυτές. Όσον αφορά στις διεθνείς επιχειρήσεις, οι μετανάστες, ως υπάλληλοι, παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σχετικά με την είσοδο τους σε νέες ξένες αγορές, αφού συχνά προτρέπουν τους εργοδότες τους να εξετάσουν τουλάχιστο το ενδεχόμενο να επενδύσουν στις χώρες καταγωγής τους.¹⁰ Αυτές επομένως οι διακρατικές ροές ανθρώπων και κεφαλαίων μεταβάλλουν το επιχειρηματικό γίγνεσθαι και θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με ιδιαίτερη προσοχή στα χρόνια που έρχονται.

Πώς όμως σχετίζονται η κουλτούρα, η οικονομία και η κοινωνία;

Στο σύγχρονο παγκόσμιο και ανταγωνιστικό περιβάλλον εμφανίζονται δύο αντικρουόμενες δυνάμεις, απ' τη μία οι παραδόσεις και απ' την άλλη οι αναδυόμενες οικονομίες. Μεταξύ των δύο αυτών δυνάμεων, το χάσμα έχει αυξηθεί λόγω της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και η γέφυρα θα μπορούσε να είναι η κουλτούρα. Αρχικά η κουλτούρα θεωρήθηκε ως περιουσιακό στοιχείο που πρέπει να διατηρηθεί, στη συνέχεια όμως κρίθηκε ως κινητήρια δύναμη για οικονομική ανάπτυξη, αλλά ταυτόχρονα θα μπορούσε να παίξει και στρατηγικό ρόλο τόσο για τον τερματισμό της οικονομικής αυτής κρίσης όσο και για τη μετάβαση προς το μοντέλο της πράσινης οικονομίας. Είναι γεγονός, ότι οι τέχνες και ο πολιτισμός έχουν τη δύναμη να ενώνουν ανθρώπους και να γίνονται στρατηγικό εργαλείο στη διατήρηση της ταυτότητας μιας κοινωνίας, στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαν να συνεισφέρουν και σε ένα μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης που έχει ως στόχο την κοινωνική συνοχή. Η πρόκληση είναι με ποιο τρόπο θα συνδεθεί το παραδοσιακό με το μοντέρνο, ώστε να επιτευχθεί ανάπτυξη μέσω της παράδοσης και με τον τρόπο αυτό να προβληθεί μία νέα κατεύθυνση για τη νέα χιλιετία. Προτείνεται η επιστροφή στην ταυτότητα μας, η ανάγκη να διατηρήσουμε τις ιστορικές μας ρίζες και την πολιτιστική μας ταυτότητα, η επιστροφή στον ανθρώπινο παράγοντα, ο οποίος σε συνδυασμό με τις νέες τεχνολογίες, κατέχει στρατηγικό ρόλο. Η γνώση που κατέχει ο άνθρωπος να επαναξιολογηθεί για να ανοίξουν νέοι ορίζοντες σε νέες ανακαλύψεις και νέες καινοτόμες διαδικασίες. Επιστροφή στις κοινότητες όπου οι αξίες μοιράζονται καλύτερα μεταξύ των μελών και οι ανάγκες των ανθρώπων αποτελούν προτεραιότητα. Εξετάζοντας επομένως τις σχέσεις μεταξύ κουλτούρας, οικονομίας και κοινωνίας, θα λέγαμε ότι η κοινωνία επανατοποθετείται στο κέντρο. Η κουλτούρα και για

την ακρίβεια η πολιτιστική κληρονομιά, βοηθούν να αντισταθούμε στις απειλές και να μετατρέψουμε τις κρίσιμες καταστάσεις σε ευκαιρίες για αλλαγή και ανάπτυξη, επιβαρύνεται έτσι το ρόλο της προστασίας της κοινωνίας και του συστήματος αξιών που αυτή πρεσβεύει. Τελικά, η κουλτούρα αποτελεί το νέο ξεκίνημα για τη νέα χιλιετία και μπορεί να γίνει εργαλείο που θα βοηθήσει τόσο στην ανάκαμψη από την παγκόσμια οικονομική κρίση, όσο και στη δημιουργία ενός νέου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης που πατά γερά στο παρελθόν και ταυτόχρονα ανοίγεται στο μέλλον.¹¹

Πρέπει να δεχθούμε, επί του παρόντος, τον όρο εταιρική κοινωνική ευθύνη σαν απόρροια της εξέλιξης του κοινωνικού ρόλου της επιχείρησης, πλην όμως για τον μέσο Έλληνα επιχειρηματία οι όροι εταιρική ηθική, εταιρική κοινωνική ευθύνη και καλές εταιρικές πρακτικές συγχέονται και συγκλίνουν, σε αντίθεση με τον όρο εταιρική διακυβέρνηση που παραμένει σαν επόμενο στάδιο εξέλιξης μιας και διατυπώνει τις ουσιαστικές αρχές διακυβέρνησης της επιχείρησης (οι "νόμοι" και οι διαδικασίες της εταιρείας). Και λέμε επί του παρόντος γιατί προβλέπεται ότι στο μέλλον η μακροχρόνια επιβίωση μιας εταιρείας θα είναι συνάρτηση της αυτονόητης αναγκαίας συνθήκης της εταιρικής κοινωνικής της ευθύνης, όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια.

Σπάνια από το ξεκίνημα μιας εταιρείας, υπάρχει σαφώς διατυπωμένη η επιχειρηματική της ηθική και δεοντολογία. Αυτό συνήθως έρχεται αργότερα, όταν η επιχείρηση έχει συνειδητοποιήσει το συνολικό της ρόλο και την κοινωνική της ευθύνη. Ο κώδικας ηθικής και δεοντολογίας θα πρέπει να προσφέρει στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα να προσαρμόζονται ή καλύτερα να ευαισθητοποιούνται στις τοπικές πραγματικότητες, σε περιπτώσεις μεγάλων διεθνοποιημένων επιχειρήσεων. Πρέπει η μητρική εταιρεία να αποφεύγει την αυτοαναφορά στο δικό της σύστημα αξιών, παρόλο που υποσυνείδητα υπάρχει αναφορά στις δικές μας αρχές και τρόπους ζωής, που όμως συνήθως δεν αντικατοπτρίζουν τις πραγματικότητες μιας άλλης χώρας.

Οι κώδικες επιχειρηματικής ηθικής και δεοντολογίας, που μέσω ανάδρασης γίνονται η "πλατφόρμα" για τη σύνταξη των κωδίκων εταιρικής διακυβέρνησης πρέπει να γίνονται τόσο για κερδοσκοπικούς όσο και για μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Η σύνταξη ενός κώδικα ηθικής και δεοντολογίας είναι χρονοβόρα και απαιτεί εις βάθος αντίληψη του επιχειρηματικού γίγνεσθαι. Το ίδιο ισχύει και για τη σύνταξη ενός κώδικα εταιρικής διακυβέρνησης, ο οποίος προαπαιτεί συμφωνία ηθικών αρχών και ομοφωνία αντιλήψεων

όλων των εμπλεκομένων μερών, των συμμετεχόντων (stakeholders) μιας επιχείρησης, όπως των ιδιοκτητών, των εργαζομένων ή των συμβούλων της. Η διατύπωση αυτών των κωδίκων θα πρέπει να αρχίσει από την κορυφή, καθώς οι διευθύνοντες την εταιρεία έχουν καλύτερη οπτική γωνία απ' ό,τι οι εργαζόμενοι. Αλλά και οι εργαζόμενοι σε χαμηλότερα επίπεδα έχουν άλλες οπτικές γωνίες και είναι πολύ πιο κατάλληλοι να κρίνουν ειδικά θέματα. Για τη μετάβαση, λοιπόν από την εταιρική κουλτούρα στη σύνταξη αρχών εταιρικής διακυβέρνησης απαιτείται η συμμετοχή αντιπροσωπευτικών τμημάτων όλων των συμμετόχων της εταιρείας. Βέβαια η τελική διατύπωση είναι έργο και απόφαση αυτών που έχουν την ευθύνη της εταιρικής διακυβέρνησης.

Ας βάλουμε λοιπόν τα πράγματα με τη σειρά τους : αρχίζουμε από το “περιβάλλον” φυσικό, οικονομικό τεχνολογικό κλπ. Το “περιβάλλον” μας επηρεάζει, συντελεί στην εξέλιξη της κουλτούρας μας, με παράλληλη λογική επηρεάζει τη δημιουργία της “εταιρικής κουλτούρας”, καθοριστικοί παράγοντες της οποίας είναι οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων με την προσωπική τους αίσθηση περί κουλτούρας, φιλοσοφίας και ηθικής. Η “εταιρική κουλτούρα” θέτει στόχους (πωλήσεις, κέρδος κλπ) αυτό που ονομάζουμε “οργανωσιακή αποστολή”. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, στο ανώτερο εταιρικό επίπεδο υπάρχει ο κώδικας “εταιρικής διακυβέρνησης” και στο επίπεδο υλοποίησης αυτών των στόχων τα “εγχειρίδια λειτουργίας” της εταιρείας. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι ο κώδικας εταιρικής ηθικής και δεοντολογίας, πρέπει να προηγείται του κώδικα εταιρικής διακυβέρνησης και να παρέχει συγκεκριμένες προτάσεις διαδικαστικών ενεργειών ή επαγγελματικών προτύπων επιχειρηματικής ηθικής, δεοντολογίας και ευθύνης. Υπάρχει μία συνεχής ανάδραση, μία αμφίδρομη σχέση μεταξύ εταιρικής ηθικής και οργανωσιακής αποστολής. Το ίδιο υπάρχει μεταξύ εταιρικής ηθικής και εταιρικής διακυβέρνησης. Μόνο σε λειτουργικό επίπεδο η εταιρική ηθική καθορίζει διαδικασίες και τι δέον γενέσθαι χωρίς να υπάρχει ανάδραση μεταξύ αυτής και των εγχειριδίων λειτουργίας της επιχείρησης.¹²

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η Ευρώπη γνώρισε την εκτενή διάδοση κωδίκων εταιρικής διακυβέρνησης. Οι κώδικες αυτοί βασίζονται στην οικειοθελούς χαρακτήρα «συμμόρφωση ή εξήγηση» (comply or explain) και με τις ουσιαστικές διατάξεις τους συνιστούν πλέον το κυρίαρχο εργαλείο για τη θέσπιση προτύπων διακυβέρνησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση.¹³

Οι πρακτικές εταιρικής διακυβέρνησης των σύγχρονων επιχειρήσεων, ιδίως σε σχέση με την αίσθηση ευθύνης, επανήλθαν στο επίκεντρο της προσοχής δεδομένου ότι στο

ξεκίνημα της δεύτερης χιλιετίας κατέρρευσε πλήθος μεγάλων επιχειρήσεων κυρίως λόγω λογιστικής απάτης. Τα σκάνδαλα αυτά διατηρούν το δημόσιο και πολιτικό ενδιαφέρον για την θεσμοθέτηση της εταιρικής διακυβέρνησης και επιπλέον προσθέτουν μία νέα μορφή κινδύνου στο χρηματοοικονομικό σύστημα: την παραποίηση λογιστικών καταστάσεων, γνωστή ως «δημιουργική λογιστική». Το ιδιαίτερα ανταγωνιστικό οικονομικό περιβάλλον και οι πιέσεις που υφίστανται τα διοικητικά στελέχη των επιχειρήσεων να πετύχουν όλο και μεγαλύτερους στόχους δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για παραποίηση των λογιστικών καταστάσεων, γεγονός που έχει δημιουργήσει δυσπιστία όσον αφορά τα υψηλόβαθμα στελέχη τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη.

Στις ΗΠΑ, αναδείχθηκε το οικονομικό σκάνδαλο της ενεργειακής εταιρείας Enron σε συνδυασμό με την ελεγκτική εταιρεία Arthur Andersen. Έπειτα από μια σειρά αποκαλύψεων που αφορούσαν αμφιλεγόμενες λογιστικές πρακτικές που διενεργήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990, η Enron βρέθηκε στο χείλος της χρεοκοπίας το Νοέμβριο του 2001. Μια απόπειρα διάσωσης της από μία παρόμοια αλλά μικρότερη ενεργειακή εταιρεία, την Dynegy δεν κατέστη βιώσιμη. Η Enron κήρυξε πτώχευση στις 2 Δεκεμβρίου του 2001. Καθώς το σκάνδαλο αποκαλυπτόταν, οι μετοχές της Enron σημείωσαν κατακόρυφη πτώση από τα \$90.00 ανά μετοχή σε λιγότερο από 50¢ ανά μετοχή. Αυτή η απρόσμενη εξέλιξη είχε μεγάλο αντίκτυπο στην αγορά. Η βουτιά της Enron σημειώθηκε μετά από την αποκάλυψη ότι πολλά από τα κέρδη και τα έσοδα ήταν αποτέλεσμα συμφωνιών με οντότητες ειδικού σκοπού (δηλαδή εταιρείες που ιδρύονται ειδικά με σκοπό την πραγματοποίηση συγκεκριμένων και βραχυπρόθεσμων στόχων, όπως να απομονώνουν το χρηματοοικονομικό κίνδυνο μιας επιχείρησης), εταιρίες περιορισμένης ευθύνης που ήλεγχε. Απόρροια των ανωτέρω ήταν πολλά από τα χρέη και τις απώλειες της εταιρείας να μην εμφανιστούν στις οικονομικές της καταστάσεις. Επιπροσθέτως, το σκάνδαλο προκάλεσε τη διάλυση της Arthur Andersen, η οποία αποτελούσε μέχρι εκείνη την περίοδο μία εκ των πέντε κορυφαίων ελεγκτικών εταιριών. Ιδιαίτερα ζημιωμένα βγήκαν τα μέλη ποικίλων ομάδων ενδιαφερομένων, όπως μέτοχοι, κράτος, πιστωτές, εργαζόμενοι κ.α.

Ο νόμος Sarbanes-Oxley (γνωστός και ως Sarbox), που επικυρώθηκε στις 30 Ιουλίου 2002, θεσπίστηκε ειδικά για να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη των επενδυτών σε ένα χρηματοοικονομικό σύστημα που είχε κλονιστεί σημαντικά από μια σειρά σκανδάλων στην αγορά των ΗΠΑ. Ο Νόμος περιλαμβάνει ένα σύνολο μέτρων τα οποία θέτουν τις βάσεις για τη νομοθετική προσέγγιση της αποτελεσματικής εταιρικής διακυβέρνησης. Τα μέτρα

αυτά αφορούν, μεταξύ άλλων, τα πρότυπα λειτουργίας των εταιρικών επιτροπών ελέγχου, τις συνθήκες που διασφαλίζουν την ανεξαρτησία και την καλύτερη εποπτεία των ελεγκτών, την πιστοποίηση της αξιοπιστίας των οικονομικών καταστάσεων από τα ανώτατα διευθυντικά στελέχη των εταιριών, την απαγόρευση της χορήγησης εταιρικών δανείων σε διευθυντές και ανώτατα στελέχη, και τις προϋποθέσεις που θα εξασφαλίσουν βελτίωση της εταιρικής χρηματοοικονομικής λογιστικής και αύξηση των γνωστοποιήσεων (disclosures) της εταιρείας, όσον αφορά την οικονομική της κατάσταση. Ο νόμος Sarbanes-Oxley, ο οποίος επικρίθηκε ως αναποτελεσματικός για το περιβάλλον των ΗΠΑ για το οποίο είχε σχεδιασθεί, έχει επικριθεί ακόμη εντονότερα για την επίδρασή του διεθνώς. Ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, η νομοθεσία για τις επιχειρήσεις που τίθεται σε ισχύ στις ΗΠΑ επηρεάζει όλο τον κόσμο.¹⁴

Τι λέει όμως ο ίδιος ο Mike Oxley, ο πρώην Δημοκρατικός γερουσιαστής (ο οποίος θέσπισε το νόμο Sarbanes - Oxley με τον πρώην γερουσιαστή Paul Sarbanes), σε μία συνέντευξη που παραχώρησε το 2012 για τον νόμο του; «Κανένας νόμος δεν είναι τέλειος». Επίσης, βλέποντας πλέον τα πράγματα από απόσταση κρίνει ότι θα είχε δημιουργήσει μία κλιμακωτή διάταξη, ώστε οι μικρότερες εταιρείες να αντιμετωπίζονταν διαφορετικά από τις μεγαλύτερες. Μία από τις μεγαλύτερες επικρίσεις για τον Sarbox είναι ότι κόστισε πολύ περισσότερο η εφαρμογή του, στις μικρές επιχειρήσεις από το αναμενόμενο. Μια μελέτη διαπίστωσε ότι στα πρώτα χρόνια μετά την έκδοσή του, ο Sarbox ανέβασε το κόστος συμμόρφωσης για τις μικρές επιχειρήσεις κατά 130 %. Κανένας νόμος δεν είναι τέλειος, αλλά ο Sarbox λειτουργεί, υποστηρίζει, αφού η νομοθεσία του ήταν απαραίτητη για να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη των μεμονωμένων επενδυτών στις αγορές και να γυρίσουν πίσω σ' αυτές.¹⁵

Στο σημείο αυτό θα σταθούμε για λίγο, για να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι χρειάστηκε να παρέμβει το νομικό πλαίσιο για να αντιμετωπίσει μία κρίση που δημιουργήθηκε από την παραβίαση του άγραφου ηθικού νόμου και της εταιρικής κακοδιαχείρισης. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα, ότι οι επιχειρήσεις δεν έχουν παρά συμβατικές υποχρεώσεις και νομικές ευθύνες. Η ηθική των επιχειρήσεων είναι κατά το δοκούν αυτών. Τα τυχόν ηθικά διλήμματα αφορούν κυρίως τους ιδιοκτήτες – μέτοχους, το Διοικητικό τους Συμβούλιο και τα διευθυντικά τους στελέχη. Επίσης παρατηρούμε ότι ο νομοθέτης μέσω των προεπιλεγμένων νομικών συμβούλων του, έχει μία σαφή θέση, η οποία μπορεί να είναι διαφορετική στην Ελβετία από ότι στην Καλιφόρνια.

Θα μπορούσαμε επομένως να θεωρήσουμε το ηθικό πλαίσιο σαν ένα κύκλο και το νομικό πλαίσιο του ίδιου χώρου σαν ένα άλλο κύκλο. Οι κύκλοι αυτοί μερικώς επικαλύπτουν ο ένας τον άλλο και δεν είναι των ίδιων διαστάσεων.¹⁶

Θα μπορούσε άραγε ο κύκλος του ηθικού πλαισίου να καταλάβει όλο το χώρο και να είναι επαρκής ώστε να λειτουργεί άψογα το επιχειρηματικό γίγνεσθαι;

Ας επανέλθουμε όμως στο νόμο του Sarbox, ως αποτέλεσμα του οποίου ήταν η ανώτατη διοίκηση (CEO και CFO) να πρέπει τώρα να πιστοποιεί την ακρίβεια των οικονομικών πληροφοριών, καθώς οι κυρώσεις για δόλια οικονομική δραστηριότητα είναι πολύ πιο σοβαρές. Επίσης, ο Sarbox αύξησε την ανεξαρτησία των εξωτερικών ελεγκτών οι οποίοι εξετάζουν την ακρίβεια των εταιρικών οικονομικών καταστάσεων, και τον εποπτικό ρόλο των διοικητικών συμβουλίων.

Οι διεθνείς οίκοι αξιολόγησης Standard & Poor's (S&P), Moody's, Morningstar, The Corporate Library, Institutional Shareholder Services (ISS) Governance Metrics International (GMI) βοηθούν τους επενδυτές να αξιολογήσουν την εταιρική διακυβέρνηση μιας εταιρείας. Επίσης το Business Week δημοσιεύει ετησίως μία λίστα με τα καλύτερα και χειρότερα ΔΣ εταιρειών των Ηνωμένων Πολιτειών.¹⁷

Παρόλες όμως τις προσπάθειες που έχουν γίνει για να αποτραπούν περαιτέρω σκάνδαλα και να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη των επενδυτών, εξακολουθούν να εμφανίζονται περιπτώσεις διαφθοράς, όπως της ιαπωνικής εταιρείας Olympus, η οποία το 2011 παραδέχτηκε ότι απέκρυπτε για δεκαετίες ζημίες από επενδύσεις σε τίτλους που είχαν γίνει τη δεκαετία του '90, σε ένα από τα μεγαλύτερα εταιρικά σκάνδαλα στη χώρα, με απώλειες μέχρι και 30% στις μετοχές της επιχείρησης.¹⁸

Ακόμη πιο πρόσφατα, στις 7 Μαρτίου του 2013, ο Gerhard Cromme, δεν εξέπληξε κανέναν όταν δήλωσε πως παραιτείται των καθηκόντων του στο τέλος του μηνός. Το πρόσωπο του κυρίου αυτού είχε συνδεθεί τα τελευταία 24 χρόνια με το γερμανικό χάλυβα, καθώς επί 12 χρόνια είχε τη θέση του διευθύνοντος συμβούλου της εταιρείας Krupp (η οποία το 1999 έγινε ThyssenKrupp) και 12 χρόνια είχε τη θέση του Προέδρου του Εποπτικού Συμβουλίου της ThyssenKrupp. Ο ίδιος, σε μία καταγιστική συνάντηση που είχε γίνει τον Ιανουάριο του ίδιου έτους με τους μετόχους της εταιρείας, είχε απολογηθεί για λανθασμένες και καθυστερημένες κινήσεις που είχαν γίνει, ενώ οδηγήθηκε στην

παραίτηση μετά την αποκάλυψη ότι η εταιρεία είχε αναμιχθεί σε μία σειρά σκανδάλων που αφορούσαν σε κλείδωμα της τιμής του χάλυβα, σε ακριβές περιηγήσεις δημοσιογράφων και εκπροσώπων των εργαζομένων, αλλά και σε άστοχες επενδύσεις της εταιρείας με αποτέλεσμα να εμφανίζει ζημίες ύψους 5 δισεκατομμυρίων ευρώ κατά το τελευταίο οικονομικό έτος. Τα γεγονότα αυτά εξόργισαν τους μετόχους και ανέδειξαν την ανώτατη διοίκηση ως αναξιόπιστη.¹⁹

Στις περιπτώσεις αυτές αναρωτιέται κανείς πόσο διαφορετικά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν οι επιχειρήσεις αν οι άνθρωποι που συμμετέχουν σ' αυτή, από την ανώτατη διοίκηση έως τους εργαζόμενους, από τους προμηθευτές της έως τους πελάτες της διακρίνονταν από ήθος και αίσθηση ευθύνης για τον συνάνθρωπό τους. Επίσης αξίζει να συσχετίσει κανείς το ήθος με τον βαθμό θρησκευτικότητας που χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο, δηλαδή κατά πόσον μία θρησκεία με τη διδασκαλία της μπορεί να επηρεάσει και να διαμορφώσει τα πιστεύω ενός ανθρώπου, αφού το ήθος συσχετίζεται με την θρησκευτικότητα. Αυτό όμως θα το εξετάσουμε στη συνέχεια της εργασίας αυτής.

Στην Ελλάδα απουσίαζε ένας ευρέως αποδεκτός και εφαρμοσμένος κώδικας «συμμόρφωσης ή εξήγησης», που να θεσπίζει πρότυπα βέλτιστων πρακτικών διακυβέρνησης για τις ελληνικές εταιρείες. Η έλλειψη αυτή διαφοροποιεί τη χώρα μας από τις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και καθιστά πιο δύσκολη τη συμμόρφωση των ελληνικών εταιρειών με τις επιταγές της ευρωπαϊκής νομοθεσίας όσον αφορά στην εταιρική διακυβέρνηση. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Νόμο 3873/2010, οι εισηγμένες εταιρείες στο Χρηματιστήριο είναι πλέον υποχρεωμένες να υποβάλλουν δήλωση εταιρικής διακυβέρνησης και να δημοσιοποιούν σε ετήσια βάση πληροφορίες για την εταιρική τους διακυβέρνηση σύμφωνα με τον Νόμο αυτό. Τον Μάρτιο του 2011, ο ΣΕΒ (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών), ανέλαβε την πρωτοβουλία να καταρτίσει ένα Κώδικα Εταιρικής Διακυβέρνησης, στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας του, να συμβάλει στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής επιχειρηματικότητας και στην επάνοδο της οικονομίας σε συνθήκες ανάπτυξης. Βασικός στόχος του Κώδικα είναι η εκπαίδευση και καθοδήγηση των ΔΣ των εταιρειών σε θέματα βέλτιστων πρακτικών διακυβέρνησης. Η εφαρμογή του θα πρέπει να αντιμετωπίζεται από τις εταιρείες ή τους επενδυτές ως μια διαδικασία που προσδίδει αξία στην επιχείρηση και όχι ως απλή άσκηση συμμόρφωσης. Ένας άλλος στόχος του Κώδικα είναι η βελτίωση της πληροφόρησης των ιδιωτών ή θεσμικών μετόχων, και η ενίσχυση της συμμετοχής τους στις εταιρικές υποθέσεις.²⁰

Σήμερα, το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα διέρχεται μια σημαντική κρίση, τη χειρότερη μετά το μεγάλο «κραχ» του 1929. Η κρίση έγινε ορατή τον Σεπτέμβρη του 2008 με τη κατάρρευση, τις συγχωνεύσεις και κρατικοποιήσεις χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων μεγάλου μεγέθους και μακράς ιστορίας (Lehman Brothers και Wachovia Bank στη πρώτη κατηγορία, Merrill Lynch και Bear Sterns στη δεύτερη και Fannie Mae και Freddie Mac στην τρίτη). Είναι αξιοσημείωτο ότι σημάδια της επερχόμενης κρίσης υπήρχαν από το 2006, αλλά δυστυχώς δεν δόθηκε η απαιτούμενη προσοχή.

Εν συντομία, η κρίση ξεκίνησε με το σπάσιμο της φούσκας ακινήτων το καλοκαίρι του 2006, γεγονός που οδήγησε σε μεγάλο αριθμό χρεοκοπιών στεγαστικών δανείων κυμαινόμενου επιτοκίου (Adjustable Rate Mortgage, ή ARM) και μειωμένης εξασφάλισης (subprime debt) και μεταφέρθηκε στην αγορά των εταιρικών ομολόγων (Mortgage Backed Securities, ή MBS) που είχαν εκδοθεί για την χρηματοδότηση των τιτλοποιημένων στεγαστικών δανείων.

Τα βασικότερα αίτια αυτής της κρίσης είναι:

- η αλόγιστη χρήση τιτλοποίησης στεγαστικών δανείων (Securitization)
- η υπερβολική χρήση δανειακών κεφαλαίων (Financial Leverage)
- η πλημμελής διαβάθμιση πιστοληπτικού κινδύνου ομολόγων μειωμένης εξασφάλισης (Bond Ratings)
- το σύστημα αμοιβών στο χρηματοπιστωτικό τομέα (Bonus)
- και το κανονιστικό πλαίσιο

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είμαστε μάρτυρες της μεγαλύτερης χρηματοπιστωτικής κρίσης της τελευταίας εκατονταετίας. Το γεγονός ότι η σημερινή οικονομία έχει μεγαλύτερο παγκοσμιοποιημένο χαρακτήρα στην κίνηση του κεφαλαίου σε σχέση με το παρελθόν, κάνει την κρίση αυτή πιο σοβαρή τόσο στις επιπτώσεις όσο και στους τρόπους αντιμετώπισής της. Περίοδοι κρίσεων είναι συνήθως εποχές δύσκολες με μεγάλες αρνητικές επιπτώσεις σε εταιρείες, εργαζόμενους και νοικοκυριά. Είναι όμως και εποχές που χαρακτηρίζονται από δημιουργικότητα και καινοτομίες. Η κατανοητή απροθυμία για ανάληψη κινδύνου και η προσεκτική προσέγγιση της κρίσης θα πρέπει να δράσουν συμπληρωματικά με την δημιουργικότητα για νέους τρόπους αντιμετώπισης της σημερινής κρίσης.²¹

Μέχρι να ξεσπάσει η οικονομική κρίση το 2007, οι πιθανές επιλογές που είχαν οι υπερχρεωμένες οικονομίες ήταν : πληθωρισμός, στασιμότητα, χρεοκοπία. Η ανάπτυξη θα

μπορούσε να μας βγάλει από αυτό το χάος, γεγονός όμως που φαίνεται απίθανο καθώς όπως φάνηκε από την δεκαετία του 2000 που έληξε το 2009, πριν το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης, πολύ μικρή ανάπτυξη σημειώθηκε. Επομένως δεν πρόκειται απλά για ένα ζήτημα λιτότητας.

Γιατί όμως συνέβησαν όλα αυτά; Η προσοχή ήταν στραμμένη στα χρέη των κυβερνήσεων, ενώ το πρόβλημα είναι το συνολικό χρέος σε μία οικονομία συμπεριλαμβανομένου του χρέους των επιχειρήσεων και των ιδιωτών. Το κρατικό χρέος συνήθως αυξάνεται απότομα όταν ένας άλλος τομέας πλήττεται. Ας φανταστούμε μία χρεωμένη οικονομία όπως μία τράπεζα. Όσο οι καταθέτες δεν θέλουν να αποσύρουν τα χρήματά τους, η τράπεζα λειτουργεί καλά, έτσι και η οικονομία λειτουργεί καλά όσο οι πιστωτές της δεν ζητάνε πίσω τα χρήματά τους. Οι πιστωτές, από την πλευρά τους δεν ζητούν πίσω τα χρήματά τους όσο έχουν εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση.²² Οι κυβερνήσεις όμως των χωρών, η μία μετά την άλλη αποδεικνύονται αναξιόπιστες, αφού οι κυβερνώντες είναι στην πλειοψηφία τους είτε διεφθαρμένοι είτε ανίκανοι. Αν επομένως ένα κράτος δεν μπορεί να ασκήσει ορθά οικονομική πολιτική και αν η Ευρωπαϊκή Ένωση μέσα στα έξι αυτά χρόνια της οικονομικής κρίσης, παρόλα τα οικονομικά μέτρα που πήρε, δεν κατάφερε να επιτύχει έστω μια σταθερότητα και ένα κλίμα αισιοδοξίας και εμπιστοσύνης, τότε διαφαίνεται πως το ρόλο του μεγάλου παίκτη τον 21^ο αιώνα, δεν μπορούν να τον έχουν τα κράτη, όσο μεγάλα και ισχυρά και αν φαίνονται.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, αποδεικνύεται ότι οι εταιρείες αποτελούν τα νέα δομικά στοιχεία του μοντέρνου κόσμου. Στην Αμερική 6 εκατομμύρια εταιρείες απασχολούν 120 εκατομμύρια κόσμο και ελέγχουν ενεργητικό αξίας \$30 τρισεκατομμύρια. Οι αναδυόμενες αγορές κερδίζουν έδαφος καθώς οι κινέζικες εταιρείες αυξήθηκαν κατά 80% μεταξύ του 2004 και του 2008. Παγκοσμίως 3 εκατομμύρια νέες εταιρείες εμφανίζονται κάθε χρόνο. Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο υπολογίζει ότι η οικονομική κρίση προκάλεσε \$2 τρισεκατομμύρια ζημιές στις τράπεζες δυσπιστία απέναντι στις επιχειρήσεις.

Γιατί όμως οι πολλά υποσχόμενες επιχειρήσεις κατέληξαν εκεί; Στο βιβλίο «Firm Commitment» ο Colin Mayer, του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης ξεκινά από το γνωστό επιχείρημα ότι οι μέτοχοι διαθέτουν μεγάλη δύναμη και του δίνει νέα ζωή. Η ιδέα ότι ο βασικός στόχος των επιχειρήσεων είναι η αύξηση της αξίας τους, αποτελεί μία παρανόηση. Οι εταιρείες δεν ανήκουν στους μετόχους με την έννοια που τα αγαθά ανήκουν στον ιδιοκτήτη τους. Πρόκειται για νομικά πρόσωπα με ιδιαίτερη ταυτότητα. Οι

εταιρείες δεσμεύουν ομάδες ανθρώπων όπως εργάτες, διευθυντές όσο και επενδυτές, σε μακροπρόθεσμους στόχους. Ο Mayer πιστεύει ότι η εταιρική κοινωνική ευθύνη είναι απλώς αέρας, εκτός αν αλλάζει τα οικονομικά κίνητρα των ανθρώπων που τη διοικούν. Ανησυχεί ότι οι κυβερνητικοί κανονισμοί στην καλύτερη περίπτωση χειρίζονται διαφορετικές εταιρείες ως ίδιες και στη χειρότερη περίπτωση βλάπτουν περισσότερο απ' όσο ευεργετούν. Ο Mayer κλίνει περισσότερο σε μία τρίτη εναλλακτική, να χτίσουμε την έννοια του μακροπρόθεσμου, μέσα στο DNA των επιχειρήσεων και πάει ένα βήμα παραπέρα δημιουργώντας μία νέα τάξη εταιρειών, τις εταιρείες εμπιστοσύνης. Αυτές θα πρέπει να εποπτεύονται από μία επιτροπή, ο ρόλος της οποίας θα είναι η εξισορρόπηση των συμφερόντων των stakeholders και η συνεχής εφαρμογή των εταιρικών αξιών. Θα μπορούσαν επίσης να υπάρχουν διαφορετικά είδη μετοχών με διαφορετική ισχύ. Το δικαίωμα ψήφου θα μπορούσε να σχετίζεται όχι μόνο με τον αριθμό των μετοχών που έχει ένας μέτοχος στην ιδιοκτησία του αλλά και με το διάστημα που τις έχει.²³

Σε μία έρευνα που έγινε σχετικά με το πόσο η απόδοση της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης επηρεάζει την ασυμμετρία στην πληροφόρηση βρέθηκε ότι τόσο η θετική όσο και η αρνητική απόδοση της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης (ΕΚΕ) μειώνουν την ασυμμετρία στην πληροφόρηση. Επιπλέον, η επίδραση της αρνητικής απόδοσης της ΕΚΕ είναι πιο ισχυρή και μειώνει περισσότερο την ασυμμετρία στην πληροφόρηση. Ακόμη τα συνολικά αποτελέσματα μας δείχνουν ότι η ΕΚΕ παίζει σημαντικό θετικό ρόλο στους επενδυτές, αφού μειώνει, όπως αναφέρθηκε, την ασυμμετρία στην πληροφόρηση και θα ήταν σκόπιμο με κάποια ρυθμιστική πράξη να μετριαστεί το αντίστροφο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι λιγότερο ενημερωμένοι επενδυτές.²⁴

Παρά την εκτεταμένη έρευνα που έχει γίνει για την εταιρική κοινωνική ευθύνη και τη σχέση της με την οικονομική και κοινωνική επίδοση, λίγες μελέτες έχουν διερευνήσει κατά πόσον οι θεσμοί αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την υιοθέτηση ή μη της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης. Σε μία τέτοια μελέτη, με βάση ένα σύνολο δεδομένων ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, βρέθηκε ότι οι επιχειρήσεις που βρίσκονται σε πιο φιλελεύθερες οικονομίες, όπως των Αγγλοσαξονικών χωρών, έχουν υψηλότερη βαθμολογία στις περισσότερες διαστάσεις της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, από επιχειρήσεις που βρίσκονται στην ηπειρωτική Ευρώπη. Αυτό το αποτέλεσμα επιβεβαιώνει την άποψη ότι η εθελοντική πρακτική της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (ΕΚΕ) στις φιλελεύθερες οικονομίες αποτελεί υποκατάστατο της θεσμοθετημένης συμμετοχής των stakeholders, καθώς η ΕΚΕ συχνά

θεωρείται ως μία στρατηγική πίεσης απ' την πλευρά των stakeholders, οι οποίοι επηρεάζονται αρνητικά από τις πρακτικές της εταιρείας ή ως μία προληπτική προσπάθεια απ' την πλευρά των επιχειρήσεων να ενισχύσουν τη φήμη και την αξία της εταιρείας. Αντιθέτως, στην ηπειρωτική Ευρώπη, η ΕΚΕ συχνά παίρνει πιο έμμεση μορφή. Έτσι η Γερμανία θεωρείται ότι υστερεί σε θέματα ΕΚΕ, παρόλο που οι stakeholders συμμετέχουν ενεργά στη λήψη αποφάσεων των επιχειρήσεων. Το ευνοϊκό οικονομικό κλίμα και τα υψηλά επίπεδα κοινωνικών παροχών, απέτρεψαν το κοινό να αποζητά την ΕΚΕ στη Γερμανία. Η ανάλυση επίσης μας δείχνει ότι το εθνικό θεσμικό πλαίσιο έχει μία ασύμμετρη επίδραση, δηλαδή μπορεί να επηρεάζει έντονα την πιθανότητα να υιοθετήσουν οι επιχειρήσεις τις «ελάχιστες προδιαγραφές ΕΚΕ», αλλά να έχει ελάχιστη επίδραση στην υιοθέτηση των «βέλτιστων πρακτικών».²⁵

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία για το 2011 η μεγαλύτερη εταιρεία στον κόσμο, με πωλήσεις 484.489 εκατομμύρια δολάρια και κέρδη 30.918 εκατομμύρια δολάρια, είναι η ολλανδική Royal Dutch Shell, ακολουθούν η αμερικανική Exxon Mobil με πωλήσεις 452.926 εκατομμύρια δολάρια και κέρδη 41.060 εκατομμύρια δολάρια και η αμερικανική Wal-Mart με πωλήσεις 446.950 εκατομμύρια δολάρια και κέρδη 15.699 εκατομμύρια δολάρια. Είναι ενδιαφέρον να δούμε ότι από τις 500 μεγαλύτερες εταιρείες στον κόσμο 132 βρίσκονται στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, 73 στην Κίνα και 68 στην Ιαπωνία. Επίσης η Wal-Mart απασχολεί 2.200.000 ανθρώπους, η China National Petroleum 1.668.072 ανθρώπους και η κινέζικη State Grid 1.583.000 ανθρώπους. Τα μεγαλύτερα κέρδη ύψους 44.459,60 εκατομμύρια δολάρια, τα εμφανίζει η ρώσικη Gazprom και έπονται η Exxon Mobil και η Industrial & Commercial Bank of China με κέρδη 32.214 εκατομμύρια δολάρια. Τοποθετώντας τις 500 αυτές μεγαλύτερες εταιρείες στον κόσμο, πάνω στον παγκόσμιο χάρτη, σε συνάρτηση με το χρονικό διάστημα 2001 έως 2011, παρατηρούμε ότι η γεωγραφική κατανομή των εταιρειών έχει μεταβληθεί σημαντικά τα τελευταία αυτά 10 χρόνια και συγκεκριμένα ο αριθμός των εταιρειών που βρίσκονται στη Βόρεια Αμερική μειώνεται σταθερά, σε αντίθεση με τον αριθμό των εταιρειών που βρίσκονται στην Ασία, οι οποίες ενώ μέχρι το 2005 εμφανίζουν σταθερότητα, απ' το 2005 έως το 2011 αυξάνονται σημαντικά (ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο αριθμός των κινέζικων εταιρειών που υπήρχαν στον κατάλογο του Global 500, το 2002 ήταν 11, ενώ το 2011 είναι 73). Το γεγονός αυτό υποδηλώνει μία νέα προοπτική των Διεθνών Εταιρειών, αφού ο πλούτος φαίνεται να μετατοπίζεται στην Ασία, όπου η μεταβολή στο ΑΕΠ μεταξύ των ετών 2000 και 2010 είναι μεγαλύτερη από 200%.²⁶

Παρόλη την οικονομική κρίση στην Ευρώπη και τις καταστροφές στην Ιαπωνία, οι μεγαλύτερες εταιρείες του κόσμου κατέγραψαν πωλήσεις και κέρδη το 2011 και μάλιστα το ύψος των πωλήσεων έφτασε τα 29,5 τρισεκατομμύρια δολάρια, δηλαδή σημείωσε άνοδο κατά 13,2% σε σχέση με το 2010, αντίστοιχα τα κέρδη σημείωσαν επίσης άνοδο κατά 7% σε σχέση με το 2010 φτάνοντας το ύψος των 1,6 τρισεκατομμυρίων δολαρίων, δηλαδή σχεδόν ίσο με το ΑΕΠ της Ινδίας. Στις 500 μεγαλύτερες εταιρείες στον κόσμο οι εταιρείες πετρελαίου πάντα κατείχαν πολλές απ' τις πρώτες θέσεις. Το 2011, 8 από τις 10 πρώτες εταιρείες στη λίστα ανήκουν στον ευρύτερο κλάδο της ενέργειας και την πρώτη θέση όπως προαναφέραμε κατέχει η Royal Dutch Shell, οι πωλήσεις της οποίας αποτελούν το 17% των συνολικών πωλήσεων των 500 μεγαλύτερων εταιρειών του κόσμου. Είναι εύλογο, να αναμένουμε ότι σε ένα κόσμο με ολοένα μειούμενες πηγές ενέργειας, οι μεγάλες εταιρείες ενέργειας θα κυριαρχήσουν τα επόμενα χρόνια. Ο κλάδος που κατέχει την δεύτερη θέση είναι αυτός των εμπορικών τραπεζών και την τρίτη θέση κατέχει ο κλάδος της αυτοκινητοβιομηχανίας, με πωλήσεις ύψους 2,4 τρισεκατομμυρίων δολαρίων (αύξηση κατά 14,6% σε σχέση με το 2010). Εξετάζοντας επομένως τον κατάλογο με τις 500 μεγαλύτερες εταιρείες του κόσμου παίρνουμε μεταξύ των άλλων και πληροφορίες για τις τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας.²⁷

Ας δούμε όμως ένα διαφορετικό τύπο διεθνούς οργανισμού.

Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είναι ο παλαιότερος ανά τον κόσμο διεθνής οργανισμός, αλλά και ο πιο πετυχημένος αφού έχει 1,2 δισεκατομμύρια πελάτες, 1 εκατομμύριο εργαζόμενους δεκάδες εκατομμύρια εθελοντές, ένα διεθνές δίκτυο με παγκόσμια αναγνωρισμένο λογότυπο, απaráμιλλη επιρροή, ευοίωνο μέλλον και επιτυχημένη λειτουργία σε αναδυόμενες αγορές. Ο Πάπας, ασφαλώς διαθέτει αρκετά εργαλεία διαχείρισης κρίσεων, όπως το δόγμα του παπικού αλάθητου. Ο πρώην Πάπας Βενέδικτος XVI ήταν αφενός ακατάλληλος για τη θέση αυτή, αφετέρου λόγω της προχωρημένης ηλικίας του (85 ετών) δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που ταλάνιζαν την εκκλησία και τα οποία απαιτούν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που μόνο ένας μεγάλος ηγέτης θα μπορούσε να αναλάβει. Ο πιο άμεσος στόχος για το νέο Πάπα, θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση των σεξουαλικών σκανδάλων, γεγονός που αποτελεί εν μέρει θεολογικό ζήτημα. Η εκκλησία θα μπορούσε να προσελκύσει ποικίλο δυναμικό, αν δεν επέμενε οι ιερείς να είναι άνδρες και άγαμοι και επειδή η πίστη αναπτύσσεται

γρηγορότερα στις πιο παραδοσιακές γειτονιές του κόσμου, είναι πιθανό ο νέος Πάπας να μην προσλάβει γυναίκες ή νυμφευμένους ιερείς. Θα μπορούσε όμως να μάθει πώς διαχειρίζεται το υφιστάμενο ανθρώπινο δυναμικό, ο ιδιωτικός τομέας.

Πρώτον, πρέπει να τιμωρείς τους εργαζόμενους που πέφτουν σε σφάλματα και όχι να τους προστατεύεις. Οι καλύτερες εταιρείες «εκτοπίζουν προληπτικά» και ταχύτατα τους παραβάτες.

Δεύτερον, η φήμη είναι το πιο πολύτιμο περιουσιακό στοιχείο που έχει μία επιχείρηση, επομένως θα πρέπει να υπάρχουν σαφείς κανόνες περί ηθικής συμπεριφοράς, οι οποίοι θα πρέπει να τηρούνται αυστηρά. Οι εταιρείες που υπέπεσαν σε λάθη κάνουν μεγάλη προσπάθεια να πείσουν εργαζόμενους και πελάτες ότι προσπαθούν να διορθώσουν τα πράγματα.

Τρίτον, πρέπει να κοιτάς μπροστά. Στις εταιρείες γίνονται συναντήσεις των ανώτερων στελεχών, για να επαναπροσδιορίσουν τη στρατηγική τους, κάθε χρόνο και όχι μία φορά στα εκατό χρόνια.

Η διακριτή υπεροχή της εκκλησίας είναι ότι παρέχει πνευματικά αγαθά, όμως απαιτείται μεγάλη προσπάθεια για να ελέγξει τα γήινα. Επί παραδείγματι, στα νοσοκομεία και στα σχολεία μπορείς να προωθήσεις τις εντολές του Ιησού και να αποκτήσεις πιστούς πελάτες. Τι γίνεται όμως όταν η εκκλησία πρέπει να διαχειριστεί οικονομικά ή περιουσιακά θέματα; Οι μεγάλες εταιρείες όπως η IBM και η Ford διαχειρίζονται μόνο ότι αφορά το αντικείμενό τους και για όλα τα μη συναφή μ' αυτό υπέγραψαν συμβόλαια με εξειδικευμένες εταιρείες. Το ίδιο θα έπρεπε να κάνει και η Εκκλησία.

Οι ταχύτατα αναπτυσσόμενες αγορές της βρίσκονται στον αναδυόμενο κόσμο. Ο αριθμός των καθολικών που βρίσκονται στην κάτω από τη Σαχάρα Αφρική, αυξήθηκε από 1 εκατομμύριο το 1910 σε 171 εκατομμύρια σήμερα ή απ' το 1% του συνόλου των καθολικών στο 16% του συνόλου τους. Ο αντίστοιχος αριθμός στην Ασία απ' την πλευρά του Ειρηνικού αυξήθηκε από 14 εκατομμύρια το 1910 σε 131 εκατομμύρια σήμερα ή απ' το 5% του συνόλου των καθολικών στο 12% του συνόλου τους. Αντιθέτως, το μερίδιο των καθολικών στην Ευρώπη, καταποντίστηκε από 65% το 1910 σε 24% σήμερα. Ωστόσο, η Εκκλησία παραμένει επικεντρωμένη στην Ευρώπη. Το γεγονός του διορισμού ενός μη Ευρωπαίου Πάπα είναι σημαντικό, αλλά η Εκκλησία θα πρέπει να πάει παραπέρα. Η Cisco δημιούργησε μία δεύτερη έδρα στην Μπανγκαλόρ, την Ανατολική Cisco. Θα μπορούσε τουλάχιστον η Εκκλησία να μετακινήσει τη θερινή κατοικία του Πάπα στη

Λατινική Αμερική, ενώ σήμερα βρίσκεται 15 μόλις μίλια από το Βατικανό. Πολλές διεθνείς εταιρείες ιδρύουν εξαιρετικά κέντρα ανά τον κόσμο. Παρομοίως, και η Εκκλησία θα μπορούσε να μετακινήσει κάποιες από τις Διευθύνσεις που βρίσκονται στο Βατικανό, σε αναπτυσσόμενες χώρες. Αυτό θα επέτρεπε στην Εκκλησία όχι μόνο να εντυφήσει σε νέες ιδέες από τη Λατινική Αμερική και την Αφρική αλλά και να καταπολεμήσει την εσωστρεφή, σκανδαλώδη και γενικά δυσλειτουργική κουλτούρα της. Παράλληλα ο νέος Πάπας θα πρέπει να αντιληφθεί ότι δεν είναι Πάπας μόνο για τη Ρώμη.²⁸

Μετά όμως από το ενδιαφέρον αυτό απόσπασμα όσον αφορά την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, έναν εξαιρετικά ισχυρό οργανισμό, ας στραφούμε στη διοίκηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συγκεκριμένα, ενός μικρού οργανισμού, σε μέγεθος κυττάρου, την ενορία. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αντιπαραβάλλουμε τη διοίκηση μιας εταιρείας με τη διοίκηση της ενορίας, για να δούμε αρκετές σημαντικές ομοιότητες.

Διοίκηση οργανισμού vs Διοίκηση εννοίας

Ας δούμε επίσης κάποια άλλα θέματα που σχετίζονται με τη διοίκηση ενός οργανισμού και ας προσπαθήσουμε ενδεικτικά να τα αντιπαραβάλλουμε με τη διοίκηση στην Ορθόδοξη Χριστιανική εννοία.

Η διοίκηση όπως ορίζεται από σύγχρονους επιστήμονες και ερευνητές είναι «μία σειρά λειτουργιών : λήψη αποφάσεων, προγραμματισμός, οργάνωση, διεύθυνση και έλεγχος, με τις οποίες απασχολούνται τα διοικητικά στελέχη για να συντονίσουν την εργασία αυτών που εκτελούν, ώστε να επιτευχθούν οι αντικειμενικοί στόχοι των οργανισμών. Πέρα όμως από τις πέντε αυτές λειτουργίες της διοίκησης, εντάσσονται και άλλες έννοιες, όπως εκείνη της στελέχωσης, της υποκίνησης, της επικοινωνίας, της εξουσιοδότησης, του συντονισμού, της στρατηγικής. Μολονότι κάθε λειτουργία της διοίκησης είναι ξεχωριστή, υπάρχει μία αλληλεξάρτηση και αλληλοσυμπλήρωση όλων των λειτουργιών με σκοπό την αποτελεσματική άσκηση της διοίκησης.

Αρχές της διοίκησης

1. Επιλογή του συστήματος διοίκησης. Ως συστήματα διοίκησης αναφέρονται το ατομικό, το συλλογικό, το συμμετοχικό, η χρησιμοποίηση επαγγελματιών manager, το αποκεντρωτικό κ.α. Αναφερόμενοι στον εκκλησιαστικό χώρο μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το σύστημα διοίκησης της Δυτικής Εκκλησίας ως ατομικό-αυταρχικό, λόγω του εξουσιαστικού της χαρακτήρα, ενώ στην Προτεσταντική Εκκλησία προσιδιάζει καλύτερα το αναρχικό σύστημα διοίκησης, λόγω της κατάτμησης της. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία ταιριάζει περισσότερο το συλλογικό-ανθρωπιστικό σύστημα διοίκησης.
2. Συνεχής επιδίωξη της υλοποίησης του σκοπού και των στόχων του οργανισμού.
3. Εισαγωγή αποκεντρωτικής λογικής και εκχώρηση αρμοδιοτήτων σε χαμηλότερες βαθμίδες.
4. Στελέχωση των ανώτερων διοικητικών βαθμίδων.
5. Αποσαφήνιση αρμοδιοτήτων και καθηκόντων κάθε στελέχους.

6. Δημιουργία ενός ανθρώπινου περιβάλλοντος, όπου θα προβάλλονται οι ηθικές αξίες, η αξιοκρατία και η συνεργατικότητα.
7. Προσαρμογή στις απαιτήσεις των καιρών με τη χρησιμοποίηση σύγχρονων τεχνολογικών μεθόδων.
8. Καθορισμός σωστής αναλογίας ανάμεσα στους διοικούντες και τους υφισταμένους. Ειδικά για την Ενορία, καθορισμός της ιδανικής αναλογίας μεταξύ ιερέων και ενοριτών.
9. Επιδίωξη ενότητας σε όλο το φάσμα της διοικητικής πρακτικής.

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία, πρωταρχική, θεμελιώδης κατεύθυνση της διοίκησης αποτελεί η διασφάλιση της ενότητας του Σώματος της Εκκλησίας, παράλληλα διασφαλίζονται οι αρχές της ίσης αντιμετώπισης καθώς και της δίκαιας μεταχείρισης των διοικούμενων με βάση τα μορφωτικά τους προσόντα, τις ικανότητες τους και το ήθος τους. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η Διοίκηση της Εκκλησίας δεν είναι κοσμική αλλά πνευματική. Η ενορία εξετάζεται ως ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός, όπου σκοπός δεν είναι η μεγιστοποίηση του οικονομικού κέρδους, αλλά η μεγιστοποίηση του πνευματικού κέρδους των πιστών.

Υπεύθυνοι για τη Διοίκηση κάθε ενορίας είναι ο προϊστάμενος με το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Ο προϊστάμενος ιερέας με τη συνδρομή του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, θέτει στόχους για την ενορία, λαμβάνει αποφάσεις, προγραμματίζει, οργανώνει, συντονίζει και ελέγχει.

Λήψη αποφάσεων

Όλες οι επιμέρους αποφάσεις αποτελούν συνδρομή στην ευόδωση του ενός και μοναδικού σκοπού της Εκκλησίας, που είναι η σωτηρία του ανθρώπου.

Η απόφαση για ένα θέμα μπορεί να λαμβάνεται από τον προϊστάμενο-ιερέα ή να είναι αποτέλεσμα συζήτησης των μελών του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου. Μπορεί επίσης να επηρεάζεται από σχετικές αποφάσεις άλλων ενοριών ή να στηρίζεται σε προηγούμενες αποφάσεις. Σε κάθε περίπτωση στις αποφάσεις πρωταρχικό στοιχείο αποτελεί η βεβαιότητα, η ελπίδα και η αισιοδοξία.

Προγραμματισμός

Προγραμματισμός είναι η διαδικασία δια της οποίας καθορίζονται οι στόχοι της οργάνωσης, τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν, οι ενέργειες που είναι απαραίτητο να γίνουν, ο τρόπος πραγματοποίησης των ενεργειών, η κατανομή καθηκόντων του ανθρώπινου δυναμικού, καθώς και το χρονοδιάγραμμα όλων των κινήσεων μέσα σε καθορισμένο χρονικό πλαίσιο. Μέσω του προγραμματισμού αυξάνεται η αποτελεσματικότητα και η βέλτιστη αξιοποίηση των διατιθέμενων πόρων.

Μία μορφή προγραμματισμού η οποία αναφέρεται στους οικονομικούς πόρους είναι ο προϋπολογισμός, που αναφέρεται σε ετήσιο συνήθως προγραμματισμό των εσόδων και κατανομή των εξόδων-δαπανών της μονάδας με ιεραρχική κλίμακα. Μπορεί επίσης να αφορά το σχεδιασμό της οικονομικής διαχείρισης νέων βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων στόχων.

Η έννοια του προγραμματισμού στις μέρες μας είναι συνδεδεμένη με την υπευθυνότητα των manager, γεγονός το οποίο συνεπάγεται συμμετοχικότητα, προνοητικότητα, δέσμευση και υποχρέωση περισσότερο από υπολογισμούς.

Ο ενοριακός προγραμματισμός αναφέρεται στο σύνολο των ενοριακών δραστηριοτήτων από τα λειτουργικά καθήκοντα έως τις παιδαγωγικές, κοινωνικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες.

Τα βήματα του ενοριακού προγραμματισμού είναι τα εξής:

- Καθορισμός στόχου
- Περιγραφή επικρατούσας κατάστασης
- Προσδιορισμός παραγόντων διευκόλυνσης ή παρεμπόδισης του προγραμματισμού
- Διατύπωση εναλλακτικών στρατηγικών
- Αξιολόγηση στρατηγικών
- Υλοποίηση στόχου
- Έλεγχος

Με τον ποιμαντικό προγραμματισμό ο ιερέας οφείλει να βοηθήσει τους ενορίτες του να προγραμματίσουν την προσωπική τους ζωή και τον πνευματικό τους αγώνα με άξονα τη λειτουργική και μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας.

Οργάνωση

Οργάνωση είναι η διαδικασία με την οποία αναλύονται, ανατίθενται και συντονίζονται οι εργασίες σε μία ομάδα ανθρώπων, κατανέμονται και συνδυάζονται οι παραγωγικοί συντελεστές και τέλος καθορίζονται και εκτελούνται οι δραστηριότητες που οδηγούν στην αποτελεσματικότερη επίτευξη των στόχων. Εμπεριέχει την κατανομή αρμοδιοτήτων, ανάθεση εξουσιών, τη διάρθρωση των ρόλων και την εφαρμογή κατάλληλων μεθόδων και μέσων.

Η ενοριακή οργάνωση θα πρέπει να έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- Να καθιστά εμφανή και ξεκάθαρο το σκοπό της.
- Να γίνει κατανοητός και σαφής ο ρόλος του ιερέα, αλλά και όλων των συμμετεχόντων στα δρώμενα της Εκκλησίας.
- Η ενορία να χαρακτηρίζεται από ευελιξία και προσαρμοστικότητα για να ανταποκρίνεται στις αυξημένες απαιτήσεις των καιρών μας.
- Η οργανωτική δομή κάθε ενορίας να είναι προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες ανάγκες, τα προβλήματα και τα χαρακτηριστικά του ενοριακού της περιβάλλοντος.
- Να γίνεται ανάθεση εργασιών σε όλους τους συνεφημέριους και σαφής προσδιορισμός των υποχρεώσεων καθενός.
- Η δημιουργία ομάδων δραστηριοτήτων που εξυπηρετούν το παιδαγωγικό, κοινωνικό και φιλανθρωπικό έργο της Ενορίας.
- Να ενθαρρύνει τους ενορίτες να παρέχουν βοήθεια και να συμπαραστέκονται στο συνάνθρωπο τους.
- Συνεχής έλεγχος, άσκηση παρεμβατικής διορθωτικής πολιτικής και αναδιοργάνωση της ενορίας στις περιπτώσεις που χρειάζεται.
- Να δοθεί έμφαση στην απλότητα σε δομικό, οργανωτικό καθώς και σε προσωπικό επίπεδο.

Στελέχωση

Ως στέλεχος χαρακτηρίζεται κάθε φορέας θέσης εργασίας, ο οποίος μπορεί να παίρνει αποφάσεις που να επηρεάζουν άμεσα την εργασία άλλων μέσα στην οικονομική μονάδα, είτε με το να προϊστάται άλλων (ηγετικά στελέχη), είτε χωρίς να έχει υφισταμένους, αλλά επηρεάζοντας όμως τις αποφάσεις ηγετικών στελεχών.

Η έννοια της στελέχωσης μίας εκκλησιαστικής, όπως και κάθε άλλης οργανωτικής ομάδας, αναφέρεται στην επάνδρωση της με το κατάλληλο προσωπικό. Σε αντίθεση με ό,τι επικρατεί συνήθως στις κοσμικές δομές, στη μεγάλη οικογένεια του ενοριακού χώρου δεν αποκλείεται κανείς, ούτε επιλέγεται με τις συνήθεις τυπικές διαδικασίες επιστημονικής ή επαγγελματικής επάρκειας. Στον ενοριακό χώρο η εκτέλεση της εργασίας γίνεται τόσο από τους ιερείς και τα υπόλοιπα στελέχη, όσο και από τα άλλα μέλη της ενορίας. Και αυτό γιατί στον εκκλησιαστικό χώρο δεν χωρεί καμία εξουσιαστική νοοτροπία και επιβολή, ούτε και υποτίμηση εργασιών και καθηκόντων. Ας μη μας διαφεύγει άλλωστε, ότι ο Κύριος εκκάλεσε όχι διευθυντές, αλλά εργάτες στον αμπελώνα Του. (Σε επόμενο κεφάλαιο θα αναφέρουμε αναλυτικά για το ρόλο του ιερέα.)

Διεύθυνση

Η Διεύθυνση αποτελεί λειτουργία που αφορά τη στρατηγική επίτευξης των στόχων και τη διαχείριση και αξιοποίηση όλων των παραγωγικών συντελεστών της οργανικής μονάδας. Μέσα επίτευξης της λειτουργίας της διεύθυνσης είναι η ηγεσία, η υποκίνηση, η επικοινωνία, η άμβλυση ποικίλων διαπροσωπικών και διαομαδικών δυσκολιών και συγκρούσεων και η δημιουργία και διασφάλιση ενός πλέγματος συνοχής της οργανωτικής μονάδας. Σε οποιαδήποτε όμως μορφή διεύθυνσης και αν αναφερθούμε κυρίαρχο χαρακτηριστικό αποτελούν τα πρόσωπα, τα οποία τόσο μεμονωμένα, όσο και ομαδικά συμβάλλουν στην υλοποίηση των στόχων της μονάδας.

Στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής διοίκησης, όμως, η έννοια της διεύθυνσης χρειάζεται να αποκτήσει ένα πνευματικό χαρακτήρα και μια πνευματική δυναμική. Βέβαια και στο χώρο αυτό υπάρχει η σχέση προϊστάμενου-υφισταμένου με την έννοια που τη συναντάμε σε οποιοδήποτε κοσμικό οργανισμό, όλες όμως οι συμπεριφορές οφείλουν να διέπονται από

χαρακτηριστικά, τα οποία αντικατοπτρίζουν το πνεύμα της Εκκλησίας, όπως η ενότητα, η αλληλοβοήθεια, η αγάπη, η προσφορά, η αυτοθυσία, η ταπείνωση κ.α.

Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να μιλήσουμε για την *ηγεσία*.

Το πρόσωπο-ηγέτης έχει την ικανότητα να επηρεάζει τη σκέψη, τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά μιας ομάδας ανθρώπων, έτσι ώστε αυτοί εθελοντικά και πρόθυμα με την κατάλληλη συνεργασία να προσφέρουν όλες τις δυνάμεις τους για να υλοποιήσουν αποτελεσματικούς στόχους που απορρέουν από την αποστολή της ομάδας και να δημιουργούν ένα καλύτερο μέλλον. Ο ικανός ηγέτης αφενός βοηθά τον οργανισμό να διαλέξει το σωστό δρόμο, δίνει όραμα, σκοπό και σχέδιο και αφετέρου παρακινεί τους ανθρώπους να τα ακολουθήσουν. Ως χαρακτηριστικά του επιτυχημένου ηγέτη φέρονται η ευφυΐα, η αποφασιστικότητα, η γρήγορη προσαρμοστικότητα στις αλλαγές, η ηθική προσωπικότητα, η επικοινωνιακή ικανότητα, η δεξιότητα συντονισμού, το να διαθέτει όραμα και προοπτική, κοινωνικές και πολιτιστικές ευαισθησίες, όπως και ικανότητα αντιμετώπισης δύσκολων καταστάσεων και προβλημάτων. Συμπεριλαμβάνουμε επίσης την αντικειμενικότητα, τη συνεκτική ικανότητα, όπως και την ικανότητα επιλογής βέλτιστων συνεργατών.

Θέλουμε ακόμα οι ηγέτες να μας λένε αλήθειες, γιατί συνηθίσαμε να ακούμε διαφορεόμενα μηνύματα από τους πολιτικούς και το marketing των εταιρειών, συνηθίσαμε να ακούμε λόγια που στερούνται παντός νοήματος. Οι μεγάλοι ηγέτες έχουν την ικανότητα να εκπλήσσουν και να εμπνέουν ασφάλεια και εμπιστοσύνη μέσω της άμεσης και ειλικρινούς επικοινωνίας και αυτό ακριβώς είναι που τους γιγαντώνει.²⁹

Στον εκκλησιαστικό χώρο οι ιερείς κατά το πρότυπο του Ιησού (όπως αναφέρεται στη συνέχεια) οφείλουν να συμπεριφέρονται ως ηγέτες. Όμως οι ηγέτες γεννιούνται ή γίνονται; Η ηγεσία είναι χάρισμα ή τέχνη που διδάσκεται; Νομίζω ότι ο ηγέτης και γεννιέται και γίνεται. Η χαρισματικότητα δεν είναι μόνο θέμα φυσικών προδιαγραφών, χωρίς προσπάθεια. Εκτός όμως από τη κοσμική θεώρηση της ηγεσίας, υπάρχει και η πνευματική έννοια της, όπου δεν προαπαιτούνται γενετικά χαρακτηριστικά, ούτε κάποια παιδευτική διαδικασία, καθώς αυτή είναι δώρο του Θεού. Η ιστορία έχει να επιδείξει και τέτοια παραδείγματα.

Στους ιερείς, ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του επιτυχημένου ηγέτη καλό θα είναι να καλλιεργούνται πριν από την ανάληψη της διακονίας τους, όπως για παράδειγμα η θυσιαστική αγάπη, η ταπείνωση, η δικαιοσύνη, ο σεβασμός στο πρόσωπο του ανθρώπου, η ίση μεταχείριση των ανθρώπων. Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες θεωρούν την ταπείνωση ως μία από τις σπουδαιότερες αρετές, αλλά και στα λεγόμενα του Collins, ο οποίος στο έργο του «Good to Great» αποδεικνύει ότι η ταπεινότητα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των ηγετών. Οι ηγέτες που διαθέτουν αυτό το χάρισμα «κοιτάζουν τον καθρέπτη» όταν η επίδοσή τους δεν είναι καλή, ενώ την επιτυχία την αποδίδουν στους άλλους και τις συγκυρίες και όχι στον εαυτό τους. Στην Καινή Διαθήκη υπάρχει ένα απόσπασμα, το οποίο αναφέρεται στα ηθικά χαρακτηριστικά που χρειάζεται να διαθέτει ένας εκκλησιαστικός ηγέτης. Συγκεκριμένα ο Απόστολος Παύλος στην Α΄ προς Τιμόθεον επιστολή μας παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του καλού επισκόπου, ο οποίος μεταξύ άλλων θα πρέπει να είναι νηφάλιος, σώφρον, κόσμιος, φιλόξενος, διδακτικός, επιεικής, άμαχος, αφιλάργυρος, σεμνός.³⁰

Εδώ προκύπτει το ερώτημα, κατά πόσον οι υφιστάμενοι μπορούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ηγέτη. Ο μεγάλος Ιταλός πολιτικός φιλόσοφος Νικκολό Μακιαβέλλι επισημαίνει: «η πρώτη εντύπωση που δημιουργεί ένας ηγεμόνας είναι αυτή που δίνουν οι άνθρωποι που τον περιστοιχίζουν» επίσης «ένας συνετός ηγεμόνας πρέπει να επιλέγει συνετούς άνδρες και μόνο σ' αυτούς να δίνει απόλυτη ελευθερία να του λένε την αλήθεια».³¹ Αυτή η αντανάκλαση της ποιότητας του ηγέτη στα πρόσωπα των υφισταμένων του μας υπενθυμίζει την άποψη του προέδρου των ΗΠΑ Χάρυ Τρούμαν : «ηγετική ικανότητα σημαίνει να οδηγείς τους ανθρώπους να κάνουν αυτό που δεν θέλουν να κάνουν και να τους αρέσει».

Η *υποκίνηση* επίσης είναι ένα στοιχείο στο οποίο δίδεται ιδιαίτερη έμφαση από τη θεωρία της Διοίκησης. Σύμφωνα με τους Berelson και Steiner αποτελεί ένα «κίνητρο είναι μια εσωτερική κατάσταση που ενεργοποιεί, δραστηριοποιεί ή υποκινεί και που διευθύνει ή καθοδηγεί τη συμπεριφορά προς την επίτευξη των στόχων». Για να υπάρξει αποτέλεσμα, τα κίνητρα πρέπει να εξαρτώνται και να προσαρμόζονται στις εκάστοτε ανάγκες του συγκεκριμένου ανθρώπου. Κατά τη θεωρία του Maslow συντελεστές υποκίνησης αποτελούν οι ανικανοποίητες ανάγκες. Έτσι ως θελκτικά μέσα υποκίνησης θεωρούνται οι υλικές και ηθικές αμοιβές, η τιμωρία, η ηθική ενίσχυση. Σε μία επιχείρηση τα κίνητρα συνήθως έχουν οικονομικό χαρακτήρα, αποτελούν ηθική επιβράβευση, ωραίο περιβάλλον

εργασίας, αποσκοπούν στην καλή συνεργασία μεταξύ των μελών. Στην ενορία, πάλι οι άνθρωποι χρειάζονται ένα είδος υποκίνησης για να γνωρίσουν τον ουσιαστικό ρόλο της Εκκλησίας και στη συνέχεια να αφεθούν ελεύθεροι να αποφασίσουν τι θα πράξουν στο μέλλον. Ο ιερέας οφείλει να βρει τι χρειάζεται κάθε ενορίτης χωριστά και λαμβάνοντας υπόψη τις ικανότητες που έχει, τις προσδοκίες του τα ενδιαφέροντά του και ανάλογα να οργανώσει την ποιμαντική του τακτική και συμπεριφορά μέσα σε πνεύμα αγάπης και νοθεσίας. Πρέπει επομένως να υπάρξει διαπροσωπική σχέση και ο ιερέας να υποκινεί με το προσωπικό του παράδειγμα την εργατικότητα, την πραότητα και γενικά την αφοσίωση του στο λειτουργήμα που επιτελεί, ενώ ο εκφοβισμός της κολάσεως που χρησιμοποιήθηκε για πολλούς αιώνες (για να μην πούμε ότι χρησιμοποιείται και σήμερα ακόμη), ως αρνητικό κίνητρο του ανθρώπου να μετανοήσει θα πρέπει σταματήσει.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο σε κάθε οργανισμό είναι η *επικοινωνία* μεταξύ των μελών του. Θα μπορούσαμε να οριοθετήσουμε την επικοινωνία ως κάθε μορφής λήψη, παροχή και μετάδοση πληροφοριών, σκέψεων και εντυπώσεων, ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας, αλλά και σε σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον.

Ειδικό επιστήμονες, κατέληξαν μετά από έρευνες, στη διαπίστωση της ύπαρξης και αλληλεξάρτησης τεσσάρων καθοριστικών και απαραίτητων στοιχείων στη διαδικασία της επικοινωνίας: του πομπού, του δέκτη, του μηνύματος και του μέσου. Επίσης οι Scott & Mitchell περιγράφουν ως κύριες λειτουργίες της επικοινωνίας τα συναισθήματα (ικανοποίηση αναγκών, σύγκριση μορφών συμπεριφοράς), τα κίνητρα (η επικοινωνία είναι το κύριο μέσο ελέγχου ηγετών), τις πληροφορίες (έλεγχος τεχνολογικού προσανατολισμού), καθώς και τον έλεγχο(έλεγχος μέσω επίσημων καναλιών επικοινωνίας).

Στον ενοριακό χώρο η απτή και ορατή επικοινωνία λειτουργεί με την πνευματική σύνδεση του ιερέα ως πατέρα με τα πνευματικά του παιδιά, όπου η επικοινωνία επικεντρώνεται στην εξομολόγηση των αμαρτιών, στην καθοδήγηση και την συμβουλευτική πρακτική, καθώς και στη μέριμνα προς τον πλησίον. Όλα τα δρώμενα μέσα στην Εκκλησία, η τέλεση των ιερών Μυστηρίων και της Θείας Λειτουργίας, οι εορτές των Αγίων αποτελούν διαύλους επικοινωνίας του ανθρώπου με το Θεό, με σκοπό τη σωτηρία του. Μεγάλη έμφαση χρειάζεται να δίνεται στη συζήτηση και στο διάλογο, ιδιαίτερα με τους νέους, στοιχεία σημαντικά για την πορεία και την πνευματική τους εξέλιξη.

Πέρα όμως από την επικοινωνία που εστιάζεται σε ανθρώπινο επίπεδο, υπάρχει και η άμεση επικοινωνία του ανθρώπου με το Θεό, που είναι η προσευχή. Η επικοινωνία αυτή γίνεται οποιαδήποτε ώρα, κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες και σε οποιοδήποτε τόπο. Είναι αυτή που ωφελεί, ανακουφίζει, ενδυναμώνει, ξεκουράζει και δίνει νόημα και προοπτική στη ζωή κάθε ανθρώπου. Άλλος τρόπος επικοινωνίας είναι η ανάγνωση του γραπτού λόγου, όπως του Ευαγγελίου, των Πράξεων των Αποστόλων και των λοιπών βιβλίων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, οι βίοι των Αγίων, τα κείμενα των Πατέρων, τα οποία αποτελούν μορφή επικοινωνίας του πιστού με το Υπερβατικό. Ιδιαίτερη μορφή επικοινωνίας αποτελεί και το σημείο του Σταυρού. Επικοινωνία αποτελούν και οι μετάνοιες, ο μη λεκτικός χαιρετισμός, το χειροφίλημα του ιερέα, η ενδυμασία του, η διανομή του αντίδωρου και του άρτου. Ακόμη και η σιωπή αποτελεί μέσον και πλαίσιο επικοινωνίας στον εκκλησιαστικό χώρο. Πρέπει να τονίσουμε επίσης ότι μέσα στην Εκκλησία η βαθύτερη λειτουργία της επικοινωνίας είναι αθέατη, εφόσον γίνεται μέσω της Θείας Χάριτος.

Σε κάθε οργανισμό είναι φυσικό και συγχρόνως αναπόφευκτο να δημιουργούνται όχι μόνο *αντιπαραθέσεις*, αλλά και *συγκρούσεις*, τόσο μεταξύ των μελών του, όσο και μεταξύ του οργανισμού και του εξωτερικού περιβάλλοντος. Οι αντιπαραθέσεις μπορεί να αφορούν οργανωτικά ή διοικητικά θέματα. Ωστόσο μία αντιπαραθέση ή σύγκρουση δεν μπορεί να εκλαμβάνεται πάντα με αρνητικό πνεύμα, αλλά μπορεί να αποτελέσει αφορμή για δημιουργία νέων θέσεων και τοποθετήσεων, καθώς και για σύνθεση απόψεων και απαρχή επίλυσης προβλημάτων. Για τη μεταστοιχείωση, όμως αυτών των αντιπαραθέσεων σε δημιουργικότητα, απαιτείται ευρύτητα πνεύματος, κατανόηση και προφανώς κατάλληλοι χειρισμοί από την πλευρά των διοικούντων.

Θεωρώντας και εξετάζοντας την ενοριακή μονάδα ως οργανισμό, διαπιστώνουμε την ύπαρξη αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων σε όλες τις πτυχές της εν λόγω δομής, οι οποίες όμως θα πρέπει να αποτελέσουν αιτία υγιούς διαλόγου, επίλυσης προβλημάτων και εξυγίανσης του οργανισμού αυτού. Οι αιτίες μπορεί να είναι η αλλοτριωμένη επικοινωνία μεταξύ των μελών της ενορίας, η ελλιπής διάθεση πληροφοριών, ο ανταγωνισμός, οι προσωπικές διαφορές μεταξύ των ιερέων ή και ενοριτών, ο ασαφής προσδιορισμός καθηκόντων και ρόλων ή ακόμα και πνευματικής φύσεως θέματα. Πέρα από όλα αυτά, όμως, ο συνειδητός χριστιανός γνωρίζει πολύ καλά την αιτία των

περισσότερων συγκρούσεων σε όποιο επίπεδο ή μεταξύ όποιων προσώπων και αν συμβαίνουν αυτές, ότι, δηλαδή, η κυριότερη αιτία είναι ο εγωισμός και τα ανθρώπινα πάθη. Οι τεχνικές αντιμετώπισης των συγκρούσεων από τη διοικητική θεωρία, θα μιλήσουμε για αποφυγή, απομάκρυνση, μη απάντηση, αναβολή, συμβιβασμό άμεσο ή έμμεσο, καταναγκασμό, επιβολή απόψεων, προσέγγιση μέσω παροχής βοήθειας, συνεργασία, παρεμβολή ανώτερων οργάνων και στελεχών, σαφή καθορισμό στόχων με ακριβή ορισμό της θέσης και του ρόλου καθενός μέσα στη μονάδα. Όμως, η αποτελεσματική θεραπεία των συγκρούσεων μπορεί να γίνει μόνο μέσα από την εφαρμογή όλων όσων προτάσσει η Εκκλησία με την πνευματική της μεθοδολογία. Αναφερόμαστε ειδικότερα στον τρόπο πρόληψης των συγκρούσεων που δεν είναι άλλος, από την αρετή της ταπείνωσης, η οποία επιφέρει σεβασμό στο πρόσωπο του άλλου.

Έλεγχος

Μία άλλη λειτουργία της διοίκησης είναι ο έλεγχος, ο οποίος εφαρμόζεται σε όλα τα στάδια της διοικητικής λειτουργίας. Με τον έλεγχο η διοίκηση του οργανισμού εξετάζει εάν μετά από το πέρας μιας διαδικασίας, αλλά και κατά τη διάρκεια υλοποίησης, της το αποτέλεσμα ή η πορεία προς αυτό συμβαδίζει με το σχέδιο δράσεως. Στη συνέχεια, σε περίπτωση αποκλίσεως επιχειρείται ο εντοπισμός των αιτιών και καθορίζονται οι ενέργειες που επαναφέρουν τη δραστηριότητα σε αυτό.

Στον ενοριακό χώρο ο έλεγχος αναφέρεται στην πνευματική πορεία των ενοριτών, στην πορεία των δραστηριοτήτων, την εκτέλεση εργασιών, αλλά και στον έλεγχο της ενορίας από την υπερκείμενη εξουσία, ο οποίος ασκείται μέσω του θεσμικού ρόλου του οικείου Μητροπολίτη και του Μητροπολιτικού Συμβουλίου. Και ο απλός λαός όμως ασκεί έλεγχο στα εκκλησιαστικά δρώμενα. Συγχρόνως υπάρχει και ο έλεγχος της εκκλησιαστικής αυτοδιοικήσεως εκ μέρους του κράτους. Πέρα όμως από τα παραπάνω η ενορία ελέγχει την ορθή πορεία του κάθε πιστού, πάντα μέσα στο πνεύμα της ελευθερίας και της σωστής καθοδήγησης, με την επισήμανση των τυχόν αποκλίσεων. Επειδή ο άνθρωπος κατέχεται υπό των παθών είναι φυσικό να αντιδρά όταν υφίσταται έλεγχο. Για να είναι επομένως αποτελεσματικός ο έλεγχος, σύμφωνα με τον Ιερό Χρυσόστομο, πρέπει να διενεργείται στο όνομα του Θεού, να προηγείται αυτοέλεγχος, έλεγχος από αγάπη, να είναι ανιδιοτελής και να γίνεται με καλή προαίρεση, με διάκριση, με σεβασμό και πραγματικό ενδιαφέρον.

Αποτελεσματικότητα

Αποτελεσματικότητα θεωρούμε το βαθμό αξιοποίησης των μέσων που χρησιμοποιεί μια οργάνωση σε σχέση με τα αποτελέσματα που αυτή επιτυγχάνει. Συνεπώς, με την αρμόζουσα άσκηση διοίκησης, η οποία αποσκοπεί στον κατάλληλο χειρισμό του ανθρώπινου δυναμικού, επιτυγχάνεται το μεγαλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Η αποτελεσματικότητα στο έργο της ενορίας, δηλαδή του ποιμαντικού, παιδαγωγικού και κοινωνικού, εξαρτάται από την προθυμία, τη συνεργατικότητα, το αίσθημα θυσίας, την αγάπη, την πνευματικότητα των ανθρώπων, καθώς και από την ηγετική ικανότητα, την κατάρτιση και την εν γένει πνευματικότητα του ιερέα, ο οποίος οφείλει να προσανατολίσει σωστά το ποίμνιό του. Σημαντική είναι επίσης η διαρκής ενημέρωση του ιερέα για τα τρέχοντα θέματα, για τα κοινωνικά προβλήματα, η καλλιέργεια πνεύματος αισιοδοξίας, χαράς, ελευθερίας, πληροφόρησης και συνεργασίας τόσο στο εσωτερικό της Ενορίας, όσο και με άλλες Ενορίες.

Αλλαγές

Μια οργανωτική μονάδα όταν μένει στάσιμη δεν προοδεύει. Το συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον λόγω των τεχνολογικών, κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών μεταβολών, έχει σαν αποτέλεσμα την αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση του σχεδιασμού, της στρατηγικής, της πολιτικής και την αναπροσαρμογή των οργανωτικών μονάδων στα νέα δεδομένα και τις προοπτικές. Αλλαγή είναι η διαδικασία αναπροσαρμογής ορισμένων δεδομένων, προκειμένου να ανταποκριθεί ο οργανισμός στις προκλήσεις διαφόρων εσωτερικών και εξωτερικών απαιτήσεων. Η έννοια της αλλαγής προφανώς χαρακτηρίζεται από δυναμικότητα και όχι στατικότητα.

Η Εκκλησία και ειδικότερα η ενορία, δεν επιτρέπεται να απωθεί τις προκλήσεις των καιρών και να αναπτύσσει φοβικούς μηχανισμούς, αντίθετα έχει χρέος να παρακολουθεί την εξέλιξη, ακολουθώντας τη διαδικασία ενός υγιούς και δημιουργικού εκσυγχρονισμού, μεταφέροντας συγχρόνως αναλλοίωτη την παράδοση της Ορθοδοξίας στον κόσμο. Παράγοντες που οδηγούν σε οργανωτικές αλλαγές είναι η μεταβολή στη σύνθεση των

ενοριτών (εθνολογική, θρησκευτική, κοινωνική, οικονομική, ηλικιακή κ.α.), η ανασυγκρότηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, η παροχή νέων πληροφοριών από τα μέλη του ή από άλλους ενορίτες.

Είναι γεγονός, ότι πολλές φορές οργανωτικές μονάδες, παρόλο που γνωρίζουν την αξία και την αναγκαιότητα των αλλαγών, δεν προχωρούν στην πραγματοποίησή τους, αιτίες του φαινομένου αυτού φέρονται ο εφησυχασμός, η αδράνεια λόγω βολέματος, οι παγιωμένοι συσχετισμοί δύναμης και συμφερόντων, τα στερεότυπα, η άγνοια υλοποίησης αλλαγών και η επιφανειακή αντιμετώπιση των προβλημάτων χρειάζεται πολύ προσπάθεια, υπομονή και επιμονή, όχι μόνο για την ίδια την αλλαγή ως ιδέα, αλλά κυρίως για την υιοθέτηση και επικράτησή της. Πέρα όμως από τις οργανωτικές αλλαγές, το όραμα της αλλαγής στον ενοριακό χώρο εστιάζεται στην προσωπική μεταμόρφωση του ανθρώπου, την απάρνηση του εαυτού, του παλαιού ανθρώπου, παρέχοντας τη θέση του στο νέο εν Χριστώ άνθρωπο.³²

Αρχές της Εταιρικής Διακυβέρνησης

Η Εταιρική Διακυβέρνηση αναφέρεται σε ένα σύνολο αρχών με βάση το οποίο επιδιώκεται η υπεύθυνη οργάνωση, λειτουργία, διοίκηση και έλεγχος μιας επιχείρησης με μακροπρόθεσμο στόχο τη μεγιστοποίηση της αξίας της και τη διαφύλαξη των έννομων συμφερόντων όλων όσων συνδέονται με αυτήν.

Οι αρχές της εταιρικής διακυβέρνησης επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο τίθενται και επιτυγχάνονται οι εταιρικοί στόχοι, υιοθετούνται συστήματα παρακολούθησης και αποτίμησης κινδύνων, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο εξασφαλίζεται η διαφάνεια και προάγεται η ανταγωνιστικότητα της επιχείρησης.

Οι γενικές αρχές, οι οποίες απευθύνονται σε όλες τις εταιρείες εισηγμένες και μη, στοχεύουν στην παροχή ενός γενικού πλαισίου μέσα στο οποίο μπορούν να εξεταστούν και να αντιμετωπιστούν τα περισσότερα θέματα εταιρικής διακυβέρνησης σε μία επιχείρηση.

➤ Ρόλος και αρμοδιότητες του διοικητικού συμβουλίου

Το ΔΣ είναι αρμόδιο να αποφασίζει για κάθε πράξη που αφορά στη διοίκηση της εταιρείας, τη διαχείριση των περιουσιακών της στοιχείων και την πραγμάτωση του σκοπού της, θα πρέπει να ασκεί αποτελεσματικά τον ηγετικό του ρόλο και να διευθύνει τις εταιρικές υποθέσεις προς όφελος της εταιρείας και όλων των μετόχων, διασφαλίζοντας ότι η Διοίκηση εφαρμόζει την εταιρική στρατηγική. Θα πρέπει ακόμα να διασφαλίζει τη δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση όλων των μετόχων, συμπεριλαμβανομένων των μετόχων μειοψηφίας και των αλλοδαπών μετόχων.

Κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του, το ΔΣ θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τα μέρη, των οποίων τα συμφέροντα συνδέονται με εκείνα της εταιρείας, όπως είναι οι

πελάτες, οι πιστωτές, οι εργαζόμενοι και οι κοινωνικές ομάδες που επηρεάζονται άμεσα από τη λειτουργία της εταιρείας στο βαθμό που δεν προκύπτει σύγκρουση με το εταιρικό συμφέρον.

Αν και οι νόμοι που καθορίζουν τις αρμοδιότητες του ΔΣ ποικίλουν από χώρα σε χώρα, θα μπορούσαμε να τις συνοψίσουμε στις εξής πέντε ανάλογα με την σημαντικότητά τους:

1. καθορίζουν την εταιρική στρατηγική, τη γενική κατεύθυνση, το όραμα και την αποστολή της εταιρείας
2. διορίζουν και απαλλάσσουν των καθηκόντων του τον CEO και τη Διοίκηση της εταιρείας
3. ελέγχουν, αξιολογούν, επιβλέπουν και επηρεάζουν τη Διοίκηση της εταιρείας
4. εγκρίνουν και επανεκτιμούν τη χρήση των πόρων
5. προασπίζουν τα συμφέροντα των μετόχων

Τα μέλη του ΔΣ αποτελούνται από εκτελεστικά, που θα πρέπει να ασχολούνται με την καθημερινή διοίκηση της εταιρείας και να διατηρούν κάποιας μορφής εργασιακή σχέση με αυτήν και μη εκτελεστικά.

Από έρευνα που έχει διεξαχθεί, όταν το ΔΣ έχει ενεργή συμμετοχή στη στρατηγική διοίκησης η εταιρεία εμφανίζει βελτιωμένα οικονομικά αποτελέσματα και πιστοληπτική ικανότητα. Αυτή άλλωστε είναι και η τάση για το μέλλον, αφού οι επενδυτές προτιμούν να συμμετέχει ενεργά το ΔΣ όχι μόνο στην εποπτεία και την αξιολόγηση της εταιρείας αλλά και στη διαμόρφωση της στρατηγικής της. Θεσμικοί επενδυτές ασκούν αυξανόμενη πίεση στην εκάστοτε Διοίκηση για βελτίωση της εταιρικής απόδοσης.³³

Στην Ελλάδα σύμφωνα με το πνεύμα του Νόμου 3016/2002 περί εταιρικής διακυβέρνησης εισηγμένων εταιρειών, το ΔΣ θα πρέπει να αποτελείται τουλάχιστον κατά το ένα τρίτο από μη εκτελεστικά μέλη και να συμπεριλαμβάνει τουλάχιστον δύο (2) ανεξάρτητα μη εκτελεστικά μέλη.

Το μέγεθος και η σύνθεση του ΔΣ εισηγμένης εταιρείας, στην Ελλάδα, πρέπει να εξασφαλίζει ισορροπία μεταξύ εκτελεστικών, μη εκτελεστικών και ανεξάρτητων μη εκτελεστικών μελών, ώστε οι αποφάσεις του να μην υπαγορεύονται από ένα άτομο ή μία ομάδα συμφερόντων. Αυτό εξάλλου είναι και το πνεύμα του Νόμου 3016/2002 περί

εταιρικής διακυβέρνησης εισηγμένων εταιρειών, σύμφωνα με τον οποίο το ΔΣ θα πρέπει να αποτελείται τουλάχιστον κατά το ένα τρίτο από μη εκτελεστικά μέλη και να συμπεριλαμβάνει τουλάχιστον δύο (2) ανεξάρτητα μη εκτελεστικά μέλη.

Το εκτελεστικό μέλος του ΔΣ θα πρέπει να ασχολείται με την καθημερινή διοίκηση της εταιρείας και να διατηρεί κάποιας μορφής εργασιακή σχέση με αυτήν. Κάθε άλλο μέλος θεωρείται μη εκτελεστικό. Η ιδιότητα ενός μέλους ως εκτελεστικού ή μη εκτελεστικού θα πρέπει να καθορίζεται από το ΔΣ και να επικυρώνεται από τη Γενική Συνέλευση των μετόχων. Ακολουθώντας την ευρωπαϊκή βέλτιστη πρακτική, ο Κώδικας απαιτεί υψηλότερη αναλογία μη εκτελεστικών και ανεξάρτητων μη εκτελεστικών μελών από αυτήν που επιβάλλει ο Νόμος 3016/2002, προκειμένου να διασφαλιστεί επαρκής ισορροπία ως προς τη σύνθεση του ΔΣ, βέλτιστη σύνθεση των επιτροπών του ΔΣ και υψηλό επίπεδο προστασίας από ενδεχόμενες συγκρούσεις συμφερόντων.³⁴

Η ανεξαρτησία του ΔΣ είναι σημαντική, και θα πρέπει να συνοδεύεται από επαρκή πείρα, γνώση του αντικειμένου της εταιρείας, ενθουσιασμό για συμμετοχή και ηγετικές ικανότητες, τότε η «προστιθέμενη αξία» της είναι σημαντική. Επιπρόσθετα, η σύνθεση του ΔΣ θα πρέπει να επιτρέπει την έκφραση διαφορετικών οπτικών, που να αντανακλούν το κοινωνικό και επιχειρηματικό περιβάλλον της εταιρείας, και να εμπνέει εμπιστοσύνη στα διάφορα ενδιαφερόμενα μέρη.

➤ **Ρόλος και αρμοδιότητες της Διοίκησης:**

Οι αρμοδιότητες της Διοίκησης και κυρίως του CEO είναι να εφαρμόζει την εταιρική στρατηγική και να επιτυγχάνει με αποδοτικότερο και αποτελεσματικότερο τρόπο τους εταιρικούς στόχους.

Ο CEO μιας εταιρείας με την υποστήριξη και των λοιπών διοικητικών τμημάτων, θα πρέπει να κινηθεί επιτυχώς σε δύο σημαντικές κατευθυντήριες:

- Ηγεσία και στρατηγικό όραμα.

Η ηγεσία είναι σημαντική γιατί καθορίζει την διαδικασία ενοποίησης των πόρων και των ικανοτήτων για την επίτευξη των οργανωσιακών σκοπών και το στρατηγικό όραμα δίνει την προοπτική της εταιρείας. Μόνο η ανώτατη διοίκηση της εταιρείας έχει τη δυνατότητα να σχεδιάσει το όραμα, να παρακινήσει και να εμψυχώσει το ανθρώπινο εργατικό δυναμικό της.

- Προγραμματισμός – Οργάνωση – Διεύθυνση – Έλεγχος - Συντονισμός

Η διοίκηση εξ' ορισμού είναι η διαδικασία του προγραμματισμού (planning), της οργάνωσης (organizing), της διεύθυνσης (directing), και του ελέγχου (controlling) αλλά και του συντονισμού (coordination) που ασκούνται σε μια επιχείρηση ή σε ένα οργανισμό, προκειμένου να επιτευχθούν αποτελεσματικά οι στόχοι του.

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι ο ρόλος της διοίκησης συνδέεται άμεσα με την αποτελεσματικότητα της επιχείρησης, παράλληλα όμως η διοίκηση δεν είναι εύκολη υπόθεση και συνεπάγεται μεγάλη ευθύνη, οι διοικούντες θα πρέπει πρωτίστως να εξετάσουν τον εαυτό τους, τις αρχές τους, τα πιστεύω τους, τις αντοχές και τις ανοχές τους. Η διοίκηση μιας εταιρείας μεταξύ άλλων χρειάζεται σύνεση, ουσιαστική και σε βάθος γνώση του αντικειμένου της και του κλάδου, οραματισμό, μέθοδο, επικοινωνία, προσαρμοστικότητα, αγάπη, σεβασμό στους άλλους, ειλικρίνεια, εντιμότητα στη συμπεριφορά και στις επιλογές της.³⁵

Μήπως όμως όλα αυτά τελικά μπορεί κανείς να τα αντλήσει μέσα από τη θρησκεία; Στόχος αυτού του πονήματος είναι ο άνθρωπος, ο ηθικός άνθρωπος έτσι όπως κάθε θρησκεία τον προσδιορίζει, έτσι όπως θα έπρεπε να είναι.

➤ Διαχείριση κινδύνων

Το επιχειρείν είναι συνυφασμένο με την ανάληψη κινδύνων. Επιτυχημένη επιχείρηση σημαίνει ανάληψη κινδύνων με επιτυχία.³⁶

Κίνδυνος είναι μία αλλαγή – αιφνίδια ή εξελισσόμενη – που απολήγει σε κάποιο επείγον πρόβλημα του οποίου κάποιος πρέπει να επιληφθεί. Στην περίπτωση μιας επιχείρησης, κίνδυνος είναι οτιδήποτε ενδέχεται να προκαλέσει αιφνίδια και σοβαρή ζημιά στους υπαλλήλους, στη φήμη ή στην οικονομική κατάσταση της εταιρείας.

Η διαχείριση κινδύνου είναι κεντρικός πυρήνας της στρατηγικής κάθε οργανισμού. Είναι η διεργασία με την οποία οι οργανισμοί προσεγγίζουν μεθοδικά τους κινδύνους που σχετίζονται με τις δραστηριότητές τους, με σκοπό την μακροχρόνια μεγιστοποίηση της μετοχικής αξίας της εταιρείας από σε κάθε δραστηριότητα. Το επίκεντρο της καλής διαχείρισης κινδύνου είναι η έγκαιρη αναγνώριση και ο χειρισμός αυτών των κινδύνων, γεγονός που αυξάνει την πιθανότητα επιτυχίας των συνολικών στόχων του οργανισμού.

Σχεδόν κανένα έργο δεν αναπτύσσεται σε ιδανικό περιβάλλον. Η διαχείριση κινδύνου πρέπει να επινοεί μέσα τα οποία όχι μόνο θα εντοπίζουν τους πιθανούς κινδύνους αλλά και θα αναλύουν τις δυνατότητες του καθενός έτσι ώστε να είναι δυνατή η διαχείριση των πιο σημαντικών σε συνεχή βάση. Αιτίες ενδεχόμενων κινδύνων θα μπορούσαν να είναι: ατυχήματα και φυσικές καταστροφές, περιβαλλοντικές καταστροφές και προβλήματα υγείας, τεχνικές βλάβες, δυνάμεις της αγοράς και της οικονομίας, ανεξέλεγκτοι υπάλληλοι κτλ

Η αξιολόγηση των κινδύνων μπορεί να τους αποκαλύψει ήδη από τα αρχικά στάδια. Οι διευθυντές των εταιρειών που βρίσκονται στο επίκεντρο μιας κρίσης πρέπει να εντοπίσουν γρήγορα την αιτία, να την περιορίσουν και τελικώς να την επιλύσουν με την ελάχιστη ζημιά, καθώς μία σοβαρή κρίση θα επηρεάσει ολόκληρο τον οργανισμό, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις όπως της Enron μπορεί να οδηγήσει και σε κατάρρευση. Λίγοι είναι οι διευθυντές που προγραμματίζουν ενεργά για το ενδεχόμενο κινδύνου. Ακόμη λιγότεροι είναι αυτοί που εκπαιδεύονται στη διαχείριση κινδύνων. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει καθώς η διαχείριση κινδύνων ως επίσημος κλάδος μελέτης και εκπαίδευσης είναι σχετικά νέος και εμφανίστηκε μόλις τις τρεις τελευταίες δεκαετίες.

Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικές συμβουλές για την αποφυγή και περιστολή των εν δυνάμει κινδύνων:

«Να είστε ηθικοί, αξιόπιστοι και επαγγελματίες στις σχέσεις σας με τον Τύπο, τους υπαλλήλους, τους πελάτες και τους προμηθευτές σας. Όταν υπάρξει κάποια κρίση θα σας αντιμετωπίσουν με συμπάθεια και θα είναι διατεθειμένοι να σας βοηθήσουν.»

«Μην παρακάμπετε ή απλουστεύετε διαδικασίες όταν έχετε να κάνετε με ζητήματα που άπτονται ηθικών και νομικών απαιτήσεων.»

«Αφήστε τις αξίες να σας κατευθύνουν : το αίσθημα ηθικής για το τι είναι σωστό και τι είναι λάθος αποτελεί ισχυρή πυξίδα. Αν το τοπίο είναι ζοφερό, ακολουθείστε τις αξίες σας.»

«Θέστε ως προτεραιότητα τους ανθρώπους : η πρώτη σας μέριμνα να είναι οι άνθρωποι, στο κάτω-κάτω τα υλικά πράγματα μπορούν να αντικατασταθούν και τα περισσότερα είναι ασφαλισμένα.»³⁷

Η διαχείριση κινδύνων εξελίσσεται σε πρωτεύουσα διοικητική λειτουργία, έτσι ώστε να προσφέρει το πλαίσιο να αντιμετωπιστούν οι δύσκολες συνθήκες τις εποχής. Είναι φανερό πως η διαχείριση κινδύνων εκφράζεται και αντιμετωπίζεται μέσω της εταιρικής διακυβέρνησης, αφού αυτή αποτελεί ηγετική λειτουργία μιας επιχείρησης. Ταυτόχρονα όμως, αν δεχτούμε την αντίληψη πως η διακυβέρνηση εμπεριέχει φυσιολογικά το management, τότε το management σημαίνει αποφάσεις και οι αποφάσεις εμπεριέχουν εξ' ορισμού κίνδυνο.

➤ Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας

Ο εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας καταρτίζεται με απόφαση του ΔΣ της εταιρείας. Το ελάχιστο περιεχόμενο του θα πρέπει να περιλαμβάνει:

- Τη διάρθρωση των υπηρεσιών της εταιρείας, τα αντικείμενα τους, καθώς και τη σχέση των υπηρεσιών μεταξύ τους και με τη Διοίκηση. Πρέπει να προβλέπονται τουλάχιστον

υπηρεσίες Εσωτερικού Ελέγχου, Εξυπηρέτησης μετόχων και εταιρικών ανακοινώσεων.

- Τον προσδιορισμό των αρμοδιοτήτων των εκτελεστικών και μη εκτελεστικών μελών του ΔΣ.
- Τις διαδικασίες πρόσληψης των διευθυντικών στελεχών της εταιρείας και στη συνέχεια αξιολόγησης της απόδοσής τους.
- Τις διαδικασίες παρακολούθησης των συναλλαγών των μελών του ΔΣ, των διευθυντικών στελεχών και των προσώπων που, εξαιτίας της σχέσης τους με την εταιρεία, κατέχουν εσωτερική πληροφόρηση σε κινητές αξίες της εταιρείας ή συνδεδεμένων επιχειρήσεων κατά την έννοια του άρθρου 42 ε παρ.5 του Κ.Ν. 2190/1920, εφόσον αυτές είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε οργανωμένη χρηματιστηριακή αγορά, καθώς και από πολλές άλλες δραστηριότητες που συνδέονται με την εταιρεία.
- Τις διαδικασίες προαναγγελίας και δημόσιας γνωστοποίησης σημαντικών συναλλαγών και άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων των μελών του ΔΣ ή τρίτων στους οποίους έχουν ανατεθεί αρμοδιότητες του ΔΣ, οι οποίες σχετίζονται με την εταιρεία, καθώς και με βασικούς πελάτες ή προμηθευτές της.
- Τους κανόνες που διέπουν τις συναλλαγές μεταξύ συνδεδεμένων εταιρειών, την παρακολούθηση των συναλλαγών αυτών και την κατάλληλη γνωστοποίηση τους στα όργανα και τους μετόχους της εταιρείας.³⁸

➤ Ελεγκτικοί μηχανισμοί

Οι ελεγκτικοί μηχανισμοί διακυβέρνησης αποσκοπούν στη διασφάλιση της συμμόρφωσης όσον έχει να κάνει με την τήρηση και λειτουργία των αρχείων των επιχειρήσεων, στη δημιουργία νομικών θεσμών και διαδικασιών ελέγχου, τόσο εντός της επιχειρήσεως όσο και μέσω ανεξαρτήτου εξωτερικού ελεγκτή, ο οποίος βεβαιώνει την ακρίβεια των πληροφοριών που παρέχονται από τη διοίκηση στους επενδυτές. Με τους ελεγκτικούς

μηχανισμούς μειώνονται επίσης οι ανεπάρκειες που προκύπτουν από ηθικά διλήμματα και λανθασμένες επιλογές. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται αφενός λογοδοσία και απόδοση ευθύνης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και αφετέρου βελτίωση των παραγομένων αγαθών / υπηρεσιών, η άρτια διαδικασία σε όλα τα στάδια παραγωγής και παράδοσης, η οικονομία σε πόρους και χρόνο, παρακολουθείται η συμπεριφορά των διευθυντών, ελέγχονται οικονομικά και λειτουργικά θέματα και ορίζεται ένας ανεξάρτητος εξωτερικός ελεγκτής, ο οποίος βεβαιώνει την ακρίβεια των πληροφοριών που παρέχονται από τη διοίκηση στους επενδυτές.

Σύστημα εσωτερικού ελέγχου:

Ο εσωτερικός έλεγχος είναι μία συνεχής παρακολούθηση της ορθής τήρησης των εσωτερικών διαδικασιών λειτουργίας μιας επιχείρησης, όπως αυτές έχουν περιγραφεί και εφαρμόζονται από το Διοικητικό Συμβούλιο ή τους Μετόχους στο Καταστατικό της εταιρείας. Σύμφωνα με τη βέλτιστη ευρωπαϊκή πρακτική, ο Κώδικας Εταιρικής Διακυβέρνησης προβλέπει τη σύσταση επιτροπής ελέγχου, η οποία αποτελείται στην πλειοψηφία της από ανεξάρτητα μη εκτελεστικά μέλη του ΔΣ.

Οι εταιρείες υποχρεούνται επίσης από το νόμο να εξετάζουν τακτικά το σύστημα εσωτερικού ελέγχου τους. Ως σύστημα εσωτερικού ελέγχου ορίζεται το σύνολο των διαδικασιών που τίθενται σε εφαρμογή και παρακολουθούνται από το ΔΣ, τη Διοίκηση και το υπόλοιπο προσωπικό μιας εταιρείας, με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας των εταιρικών εργασιών, την αξιοπιστία της χρηματοοικονομικής πληροφόρησης και τη συμμόρφωση με τους εφαρμοστέους νόμους και κανονισμούς.³

Το ΔΣ, με την υποστήριξη της επιτροπής ελέγχου, θα πρέπει να θεσπίζει κατάλληλες πολιτικές όσον αφορά στον εσωτερικό έλεγχο, και να διασφαλίζει την αποτελεσματικότητα του συστήματος, καθώς και τη διαδικασία της ετήσιας αξιολόγησης του.

Οι εταιρείες θα πρέπει να δημοσιοποιούν κατά πόσο χρησιμοποιούν το πλαίσιο εσωτερικού ελέγχου που συστήνεται από τον Κώδικα Εταιρικής Διακυβέρνησης.

³ Ο ορισμός αυτός έχει γίνει παγκόσμια αποδεκτός και χρησιμοποιείται από την «COSO» Committee of Sponsoring Organizations της Επιτροπής Treadway στις ΗΠΑ.

Η επιτροπή ελέγχου θα πρέπει να αποτελείται αποκλειστικά από μη εκτελεστικά μέλη, στην πλειονότητά τους ανεξάρτητα με αποδεδειγμένη επαρκή γνώση σε θέματα λογιστικής και ελεγκτικής. Η αξιολόγηση του εσωτερικού ελέγχου θα πρέπει να βασίζεται στα πρότυπα και στα κριτήρια που υπαγορεύονται από τις διεθνώς αναγνωρισμένες βέλτιστες πρακτικές.

Οι κύριες αρμοδιότητες της επιτροπής εσωτερικού ελέγχου είναι οι εξής:

- να παρακολουθεί τη διαδικασία χρηματοοικονομικής πληροφόρησης και την αξιοπιστία των οικονομικών καταστάσεων της εταιρείας.
- να εποπτεύει τους εσωτερικούς χρηματοοικονομικούς ελέγχους της εταιρείας και παρακολουθεί την αποτελεσματικότητα των συστημάτων εσωτερικού ελέγχου και διαχείρισης κινδύνων της εταιρείας,
- θα πρέπει να εξετάζει συγκρούσεις συμφερόντων κατά τις συναλλαγές της εταιρείας με συνδεδεμένα με αυτήν πρόσωπα και να υποβάλλει στο ΔΣ σχετικές αναφορές,
- θα πρέπει να εξετάζει την ύπαρξη και το περιεχόμενο των διαδικασιών εκείνων, σύμφωνα με τις οποίες το προσωπικό της εταιρείας θα μπορεί, υπό εχεμύθεια, να εκφράσει τις ανησυχίες του για ενδεχόμενες παρανομίες και παρατυπίες σε θέματα χρηματοοικονομικής πληροφόρησης ή για άλλα ζητήματα που άπτονται της λειτουργίας της επιχείρησης
- να διασφαλίζει την ανεξαρτησία του εσωτερικού ελέγχου, προτείνοντας στο ΔΣ το διορισμό και την ανάκληση του επικεφαλής της μονάδας εσωτερικού ελέγχου.³⁹

Ενώ σύμφωνα με το Νόμο 3016 περί εταιρικής διακυβέρνησης στην Ελλάδα οι αρμοδιότητες της Υπηρεσίας Εσωτερικού Ελέγχου είναι οι εξής:

- Να παρακολουθεί την εφαρμογή και τη συνεχή τήρηση του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας και του καταστατικού της εταιρείας, καθώς και της εν γένει νομοθεσίας που αφορά την εταιρεία και ιδιαίτερα της νομοθεσίας των ανώνυμων εταιρειών και της χρηματιστηριακής
- Να αναφέρει στο ΔΣ της εταιρείας περιπτώσεις σύγκρουσης των ιδιωτικών συμφερόντων των μελών του ΔΣ ή των διευθυντικών στελεχών της εταιρείας με τα συμφέροντα της εταιρείας, τις οποίες διαπιστώνει κατά την άσκηση των καθηκόντων του.

- Οι εσωτερικοί ελεγκτές οφείλουν να ενημερώνουν εγγράφως μία φορά τουλάχιστον το τρίμηνο το ΔΣ για το διενεργούμενο από αυτούς έλεγχο και να παρίστανται κατά τις γενικές συνελεύσεις των μετόχων.
- Οι εσωτερικοί ελεγκτές παρέχουν, μετά από έγκριση του ΔΣ της εταιρείας, οποιαδήποτε πληροφορία ζητηθεί εγγράφως από Εποπτικές Αρχές, συνεργάζονται με αυτές και διευκολύνουν με κάθε δυνατό τρόπο το έργο παρακολούθησης, ελέγχου και εποπτείας που αυτές ασκούν.⁴⁰

Σύστημα εξωτερικού ελέγχου:

Το ΔΣ έχει την κύρια ευθύνη για το σύστημα εξωτερικού ελέγχου και την υποβολή των χρηματοοικονομικών εκθέσεων της εταιρείας. Προκειμένου να αποφευχθεί ή να μειωθεί ο κίνδυνος οικονομικής απάτης, συμπεριλαμβανομένης και της μη αποκάλυψης οικονομικών στοιχείων και της σκόπιμης παραποίησης τους μέσω της δημιουργικής λογιστικής και να ενισχυθεί η αντίληψη της ακεραιότητας των οικονομικών εκθέσεων, η εταιρεία ορίζει ανεξάρτητο εξωτερικό ελεγκτή, ο οποίος εκδίδει έκθεση που συνοδεύει τις οικονομικές καταστάσεις της. Ο εξωτερικός αυτός ελεγκτής μπορεί να είναι αναγνωρισμένος έγκυρος ελεγκτικός οίκος, που εγκρίνεται από το ΔΣ. Ο οίκος αυτός έχει τη συνολική ευθύνη πιστοποίησης των ενοποιημένων οικονομικών καταστάσεων, οι οποίες πρέπει να συντάσσονται σύμφωνα με τους νόμους και τα λογιστικά πρότυπα που ισχύουν στην έδρα κάθε εταιρείας του Ομίλου αλλά αναμορφώνονται και πιστοποιούνται και κατά τα Διεθνή Πρότυπα Χρηματοοικονομικής Πληροφόρησης (IFRS : International Financial Reporting Standards).

Ένας τομέας ανησυχίας είναι το κατά πόσον η εταιρεία που λειτουργεί ως ανεξάρτητος ελεγκτής, αλλά πιθανών και ως σύμβουλος της διοίκησης στην επιχείρηση έχει τον έλεγχο αυτής, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε σύγκρουση συμφερόντων και να τεθεί υπό αμφιβολία η ακεραιότητα των οικονομικών εκθέσεων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες οι αλλαγές που θεσπίστηκαν με τη μορφή του νόμου Sarbanes-Oxley απαγορεύουν σε λογιστικές εταιρείες να παρέχουν τόσο ελεγκτικές όσο και συμβουλευτικές υπηρεσίες.

➤ Επικοινωνία με τους μετόχους - Γνωστοποίηση - Διαφάνεια:

Οι οργανισμοί θα πρέπει να έχουν αποσαφηνίσει και να έχουν κάνει δημοσίως γνωστούς τους ρόλους και τις αρμοδιότητες του διοικητικού συμβουλίου και της διαχείρισης, ώστε να παράσχει στους συμμετόχους ένα επίπεδο λογοδοσίας. Θα πρέπει επίσης να εφαρμόσει τις διαδικασίες για να ελέγχει και να διαφυλάσσει την ακεραιότητα της χρηματοοικονομικής πληροφόρησης της εταιρείας. Η γνωστοποίηση των θεμάτων σχετικά με την οργάνωση θα πρέπει να είναι έγκαιρη και έγκυρη, για να διασφαλιστεί ότι όλοι οι επενδυτές έχουν πρόσβαση σε σαφείς, τεκμηριωμένες πληροφορίες.

Οι μέτοχοι της εταιρείας επιφορτίζονται με το βασικότερο καθήκον διακυβέρνησης δηλαδή την εκλογή και την ανάκληση των μελών του ΔΣ. Η καλή πληροφόρηση και ενημέρωση των μετόχων για τις εταιρικές υποθέσεις αποτελεί προϋπόθεση για τη σωστή εκπλήρωση του καθήκοντος αυτού, ενώ η ενεργή συμμετοχή τους σε βασικές στρατηγικές αποφάσεις αποτελεί δείγμα καλής εταιρικής διακυβέρνησης.

Με σκοπό τη διευκόλυνση της ενημέρωσης και της συμμετοχής των μετόχων, οι εταιρείες θα πρέπει να εκμεταλλεύονται τις ευκαιρίες που τους παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία. Η ύπαρξη ενός περιεκτικού και ενημερωμένου ιστότοπου είναι πλέον αναγκαία για την έγκαιρη, εύκολη και ανέξοδη επικοινωνία ανάμεσα στην εταιρεία και τους μετόχους της.

Εκτός από συναντήσεις με τους επενδυτές και τις σχετικές εταιρικές παρουσιάσεις από τον Διευθύνοντα Σύμβουλο, τον οικονομικό διευθυντή και άλλα στελέχη, ο Πρόεδρος του ΔΣ και, κατά περίπτωση, ο ανεξάρτητος Αντιπρόεδρος θα πρέπει να είναι διαθέσιμοι να παρίστανται σε συναντήσεις με κύριους μετόχους για θέματα ευρύτερης στρατηγικής και εταιρικής διακυβέρνησης και, σε συνέχεια των συζητήσεων αυτών, θα πρέπει να ενημερώνουν το ΔΣ για τις θέσεις των μετόχων με σημαντικές συμμετοχές.⁴¹

Κλείνοντας το κεφάλαιο τούτο, ας θυμηθούμε ότι αξία έχει ο άνθρωπος. Οι Κώδικες Εταιρικής Διακυβέρνησης, οι Κώδικες Επιχειρηματικής Ηθικής και Δεοντολογίας, έχουν ως κέντρο τους τον άνθρωπο, είτε αυτός λέγεται ιδιοκτήτης, είτε μέτοχος, είτε Διευθύνων Σύμβουλος, είτε εργαζόμενος, είτε πελάτης, είτε συμμετόχος. Ο κάθε ένας από αυτούς τους ανθρώπους κουβαλάει τη δική του ιστορία, έχει τα προσωπικά του «πιστεύω», ζει σε ένα χώρο που λέγεται «πατρίδα» ή «παγκόσμιο χωριό», έχει την νοοτροπία του, τις αρχές

του, τις προτεραιότητες του, τις ιδιαιτερότητες του, ο καθένας είναι μοναδικός και αυτό είναι υπέροχο.

Αν δούμε τον κόσμο σαν ένα τεράστιο παζλ, τότε ο καθένας μας έχει τη δική του μοναδική θέση και το παζλ αυτό είναι πανέμορφο και ανεκτίμητο, γιατί ακριβώς συντίθεται από μυριάδες διαφορετικά, μοναδικά κομμάτια, το καθένα από τα οποία έχει ακριβώς την ίδια αξία.

Όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα αν πιστεύουμε ή δεν πιστεύουμε σε κάποιο Θεό, ήρθαμε στον κόσμο για να αφήσουμε ένα μικρό, πολύ μικρό αποτύπωμα και ήρθαμε για λίγο για πολύ λίγο. Το λίγο αυτό χρόνο που αντιστοιχεί στον καθένα μας, καλό θα ήταν, να τον εκμεταλλευτούμε προσπαθώντας να κάνουμε τον κόσμο αυτό λίγο καλύτερο για μας αλλά και για τις ερχόμενες γενιές. Στη ζωή μας είτε την προσωπική είτε την επαγγελματική, καλό θα ήταν να μάθουμε να εκτιμάμε τους άλλους ακριβώς γιατί είναι διαφορετικοί από μας και να ζούμε εφαρμόζοντας τις ηθικές αξίες που όλοι έχουμε μέσα μας. Πιστεύω πως όλοι οι άνθρωποι γεννιόμαστε καλοί και έχουμε ανάγκη ο ένας τον άλλο, αφού ο άνθρωπος από τη φύση του είναι κοινωνικό ον. Θα ήταν όλα πιο απλά αν δίναμε στο συνάνθρωπό μας ότι ακριβώς θα θέλαμε να πάρουμε από αυτόν για να είμαστε όλοι ευτυχισμένοι, αγάπη.

Βιβλιογραφία δεύτερου κεφαλαίου

- ¹ ΣΕΒ (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών) 2011, Κώδικας Εταιρικής Διακυβέρνησης, σελ. 7
- ² Θανόπουλος Ν. Γ 2003, «*Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία: στην εποχή της εταιρικής διακυβέρνησης*», Interbooks, Αθήνα, σελ. 227, 228, 229, 240.
- ³ Huimin Chung, Jane Raung Lin, Ying Sui Yang 2012, "How do entrenched managers handle stakeholders interests?", Journal of Multinational Financial Management, Vol. 22, Issue 5, pp 263, 274.
- ⁴ 2011, «*Διαχείριση Κρίσεων*», Μάνατζμεντ & Στρατηγική Επιχειρήσεων, Μοντέρνοι Καιροί, Τόμος 1, Αθήνα, σελ. 36-37 (Τίτλος πρωτοτύπου: Harvard Business Essentials-Crisis Management, 2003)
- ⁵ Sylvia Ann Hewlett, Carolyn Buck Luce and Cornel West 2005, "Leadership in your Midst", Harvard Business Review, σελ. 1, 2, 5-7.
- ⁶ Scott Berkun 2013, How WordPress thrives with 100% remote workforce, viewed 15 March 2013, <<http://blogs.hbr.org>>
- ⁷ Leigh Thompson 2013, Give workers the power to choose: Cave or Commons, viewed 27 March 2013, <<http://www.bloomberg.com>>
- ⁸ Karan Girotra & Serguei Netessine 2013, Liberate your employees and Recharge your Business Model, viewed 27 March 2013, <<http://www.bloomberg.com>>
- ⁹ Bruce Kogut 2013, Understanding cultural and social forces is crucial to improving Corporate Governance, viewed 6 June 2013, <<http://www.gcgf.org>>
- ¹⁰ Masaaki Kotabe, Liesl Riddle, Petra Sonderegger, Florian A. Täube 2013, "Diaspora Investment and Entrepreneurship: The role of people, their movements and capital in the International economy", Journal of International Management, Volume 19, issue 1, pages 3-5.
- ¹¹ Luciana Lazzeretti 2012, "The resurgence of the 'societal function of cultural heritage'. An Introduction", City, Culture and Society, pages 229-233.
- ¹² Θανόπουλος Ν. Γ, ό.π. σελ. 220-224, 230, 232, 234.
- ¹³ ΣΕΒ (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών), ό.π. σελ. 7

- ¹⁴ Oltheten Elisabeth, Σούγιαννης Θεόδωρος 2004, Ο Νόμος Sarbanes-Oxley του 2002 ως απάντηση στα Εταιρικά Σκάνδαλα: Ανάλυση, Κριτική και Επιπτώσεις στη Διεθνή Αγορά, Οικονομικός Ταχυδρόμος, σελ. 70.
- ¹⁵ Quick Becky, 2012, Mike Oxley on Sarbox: His one big regret, viewed 22 August 2012, <<http://finance.fortune.cnn.com>>
- ¹⁶ Θανόπουλος Ν. Γ, ό.π. σελ. 44, 45.
- ¹⁷ Thomas L. Wheelen J. David Hunger, 2012, Concepts in Strategic Management and Business Policy, 13th Edition, Pearson, σελ. 79,80.
- ¹⁸ Ιαπωνία: Σάλος από εταιρικό σκάνδαλο στην Olympus, την 8 Νοεμβρίου 2011, <<http://Naftemporiki.gr>>
- ¹⁹ ThyssenKrupp: Cracks in the steel, viewed 9 March 2013, <<http://www.economist.com>>
- ²⁰ ΣΕΒ ό.π. σελ.4
- ²¹ Καμπόλης Χρήστος και Τραυλός Νικόλαος, 2013, Τα αίτια της πρόσφατης παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, την 16 Μαρτίου 2013, <<http://www.alba.edu.gr>>, σελ. 1,2,5.
- ²² Buttonwood, 2013, The financial crisis: the dept run, viewed 26 March 2013 <<http://www.economist.com>>
- ²³ Schumpeter, 2013, Companies' moral compasses some ideas for restoring faith in firms, viewed 2 March 2013, <<http://www.economist.com>>
- ²⁴ Seong Y. Cho, Cheol Lee, Ray J. Pfeiffer Jr., 2013, "Corporate social responsibility performance and information asymmetry", Journal of Accounting and Public Policy, Vol. 32, page 71.
- ²⁵ Jackson Gregory & Apostolakou Androniki, 2010, "Corporate Social Responsibility in Western Europe: An Institutional Mirror or Substitute?", Journal of Business Ethics, Vol. 94, σελ. 371, 389.
- ²⁶ Global 500: Our annual ranking of the world's largest corporations, viewed July 23th 2012, <<http://money.cnn.com>>
- ²⁷ McGill Murphy Richard, 2012, The Global 500: No borders, no boundaries, viewed July 9th 2012, <<http://money.cnn.com>>
- ²⁸ Schumpeter, 2013, Pope, CEO: Management tips for the Catholic Church, viewed 9 March 2013, <<http://www.economist.com>>
- ²⁹ Kotter John, 2013, Great leaders use honesty to help their successors, viewed 25 March 2013, <<http://www.bloomberg.com>>

- ³⁰ Απόστολος Παύλος, 2003, «*Η Καινή Διαθήκη*», Προς Τιμόθεον Επιστολή 3,1-3,8, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, σελ.483,484
- ³¹ Μακιαβέλλι Νικκολό, 2010, Ο ηγεμόνας, Εκδόσεις Πατάκη, Κεφάλαιο ΚΒ', σελ 124, και Κεφάλαιο ΚΓ', σελ.126
- ³² Ανδρουλιδάκη – Πετράκη Ροδάνθη, 2011, «*Η διοίκηση στην ενορία: εφαρμογή και προβληματισμοί*», Ηράκλειο, σελ . 32-37, 39,40, 50-52, 54, 66, 69,70, 73-75, 81, 85-87, 89, 90, 110-112, 117-119, 121, 128, 131, 132, 135, 140, 142, 143, 145-147.
- ³³ Wheelen L. Thomas, Hunger J. David, 2012, Concepts in Strategic Management and Business Policy, 13th Edition, Pearson, United States of America, σελ. 69, 70, 81.
- ³⁴ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 110 / 17 Μαΐου 2002, Νόμος υπ' αριθμόν 3016 Κεφάλαιο Α', σελ.1727
- ³⁵ Θανόπουλος Ν. Γιάννης, ό.π. σελ. 264.
- ³⁶ Θανόπουλος Ν. Γιάννης, ό.π. σελ. 264.
- ³⁷ Harvard Business Essentials, ό. π. σελ. 17-38, 64, 118, 128
- ³⁸ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 110 / 17 Μαΐου 2002 Νόμος υπ' αριθμόν 3016 Κεφάλαιο Α'
- ³⁹ Κώδικας Εταιρικής Διακυβέρνησης ΣΕΒ , ό.π. σελ.27, 28
- ⁴⁰ Εφημερίς της Κυβερνήσεως Αρ. Φύλλου 110 / 17 Μαΐου 2002 ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 3016 ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'
- ⁴¹ Κώδικας Εταιρικής Διακυβέρνησης ΣΕΒ, ό.π. σελ.37

Κεφάλαιο τρίτο: Κουλτούρα - Θρησκεία

«Αν ανακαλύψουμε μία πλήρη ενιαία θεωρία σύντομα θα γίνει κατανοητή στις γενικές της αρχές από οποιονδήποτε, όχι μόνο από λίγους φυσικούς. Τότε θα μπορούμε όλοι, φιλόσοφοι, φυσικοί και απλοί άνθρωποι, να συμμετάσχουμε στη συζήτηση του γιατί συμβαίνει να υπάρχει το Σύμπαν και εμείς. Αν βρούμε την απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα έχει συντελεστεί ο τελικός θρίαμβος του ανθρώπινου νου – γιατί τότε θα έχουμε γνωρίσει το νου του Θεού».¹

Stephen W. Hawking

Η θρησκεία αποτελεί ένα πολυσύνθετο και πολυδύναμο σύστημα δοξασιών, πεποιθήσεων, βιωμάτων και αρχών συμπεριφοράς, που σχετίζονται με το Υπερβατικό, το Ιερό, το Άγιο, την υπέρτατη Πραγματικότητα και επηρεάζουν την ανθρώπινη ύπαρξη και κοινωνία. Με το σύστημα αυτό ο άνθρωπος αγωνίζεται να αντιμετωπίσει τα βαθύτερα, τα οριακά, τα έσχατα προβλήματα της ζωής του.

Αν και δεν υπάρχει συμφωνία σε έναν ορισμό της θρησκείας, κατά κανόνα ομολογείται ότι στη θρησκεία ενυπάρχουν : πρώτον, βεβαιότητα στην ύπαρξη μιας ανώτερης, υπερβατικής δυνάμεως, ανεξάρτητα απ' το πώς αυτή νοείται – αν είναι προσωπική ή απρόσωπη, αν θεωρείται μία ή πολλές. Δεύτερον, έκφραση αυτής της πεποιθήσεως με διάφορες λατρευτικές εκδηλώσεις (π.χ. προσευχή, θυσία, λατρεία, περισυλλογή, αναφορά και ανάταση προς το Υπερβατικό). Τρίτον, συναίσθηση εξαρτήσεως από το Άγιο και, όπου αυτό θεωρείται προσωπικό, επιθυμία διατηρήσεως σχέσεων κοινωνίας μαζί του, η οποία εκφράζεται με βουλητική συμμόρφωση στις επιταγές του. Τέταρτον, συμμετοχή σε μία κοινότητα και συχνά συσπείρωση.

Τα χαρακτηριστικά μιας ανεπτυγμένης θρησκείας είναι:

A) Υπερβατικός προσανατολισμός, που κατευθύνει προς μία «απόλυτη αλήθεια» και προς ένα «υπέρτατο σκοπό».

B) Βιωματική δέσμη εμπειριών.

Γ) Ένταξη σε μία ιδιαίτερη κοινότητα οπαδών.

Δ) Σύστημα δογματικών, αξιωματικών θέσεων ερμηνείας του νοήματος της ζωής.

Ε) Ηθική δεοντολογία, που επιβάλλει κανόνες συμπεριφοράς.

ΣΤ) Τελετουργική παράδοση.

Ζ) Ανάπτυξη μυθολογικών συμβολικών στοιχείων.

Το θρησκευτικό βίωμα είναι έμφυτο στον άνθρωπο. Όπως το νερό ενυπάρχει σε όλους τους ζωντανούς οργανισμούς με διάφορες μορφές, έτσι και η θρησκεία είναι παρούσα σε όλους τους πολιτισμούς της οικουμένης, παλαιούς και νεότερους, είτε με τη συνηθισμένη, κλασική μορφή, είτε παγωμένη σε είδωλα ή με τη μορφή υδρατμών στην ατμόσφαιρα αδιάφορων ή άθρησκων δήθεν καθεστώτων. Είναι ανάγκη και έκφραση της ανθρώπινης υπάρξεως και διατηρεί αδιάπτωτη επικαιρότητα.

Ο Διαφωτισμός κατά τον 17^ο αι. διαχώρισε τη φυσική από την εξ' αποκαλύψεως θρησκεία. Ο Kant κατά τον 18^ο αι. επιχείρησε να θεμελιώσει τη θρησκεία πάνω στο βίωμα της ηθικότητας. Κατά τον Hegel (1770-1831) η θρησκεία δεν έχει ως αντικείμενο θεωρήσεως της το Θεό στην απόλυτη ουσία του, αλλά στη μορφή με την οποία παρουσιάζεται στο ανθρώπινο πνεύμα. Ο Μάρξ εξέφρασε τη γνωστή άποψη «η θρησκεία είναι το όπιον του λαού».

Στον 20^ο αι. κάθε μεγάλη θρησκεία ανασύνταξε τις δυνάμεις της και ανανέωσε τον εσωτερικό της πυρήνα, για να αντιμετωπίσει τις ισχυρά εγκόσμιες τάσεις της σύγχρονης ζωής, τα ζητήματα που ο επιστημονικός προβληματισμός και ορθολογισμός δημιουργούν για τα μη ορθολογιστικά συστήματα πίστεως και την ανάπτυξη και πολλαπλασιασμό των μη θρησκευτικών θεσμών. Σε μερικές περιπτώσεις η ανασύνταξη αυτή εξέφρασε μian αντίσταση στις νέες γνώσεις και τα νέα κοινωνικά σχήματα καθώς και μια τάση φυγής από τον σύγχρονο κόσμο. Σε άλλες σήμαινε την εγκατάλειψη σχημάτων και συνηθειών

αναχρονιστικών για το σύγχρονο μάτι, την υπογράμμιση του κοινωνικού περιεχομένου της θρησκείας και μια προσφορά βοήθειας στο σύγχρονο άνθρωπο για να επανεξετάσει και ανανεώσει τις αξίες του μπροστά στις νέες δυνατότητες και απειλές που έφερε στο προσκήνιο η επιστήμη. Για πολλούς λαούς της Ασίας, η αναζωογόνηση της πατροπαράδοτης θρησκείας ήταν συνυφασμένη με την καινούρια αντίληψη του λαού για τον εαυτό του και την εκδήλωση του εθνικισμού.²

Στα χρόνια πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο κυριαρχούσαν γενικά παράγοντες που έτειναν να μειώσουν την επιρροή της θρησκείας. Η ανερχόμενη παλίρροια της κοσμικότητας και του υλισμού απειλούσε να εξαλείψει τις θρησκευτικές τάσεις, ιδιαίτερα στις περιοχές του Δυτικού πολιτισμού και στα δυτικοποιημένα στοιχεία σε άλλα μέρη της γης.

Ο ρασιοναλισμός έθεσε υπό αμφισβήτηση την πίστη και η επιστήμη απειλούσε να καταστρέψει τις βάσεις της θρησκευτικής αποκαλύψεως. Ο Andrew D.White, συγγραφέας της κλασικής «Ιστορίας της Διαμάχης ανάμεσα στην Επιστήμη και στη Θεολογία στον Χριστιανικό κόσμο» (History of the Warfare of Science with Theology in Christendom, 1986) είχε την εντύπωση ότι το κάθε βήμα προόδου στην αναζήτηση της γνώσεως είχε καταπολεμηθεί στο όνομα της θρησκείας. Το επιστημονικό πνεύμα, ακολουθώντας μία τάση που άρχισε από το 18^ο αι. εισέδουε όλο και πιο πολύ στην ίδια τη σφαίρα της θρησκείας και προχώρησε στην κριτική μελέτη και ιστορική διερεύνηση των ιστορικών κειμένων του χριστιανισμού, του ιουδαϊσμού, του ινδουισμού και του βουδισμού. Εκείνο που ξεχωρίζει το Ισλάμ από τις άλλες θρησκείες είναι η ουσιαστική έλλειψη ανάλογων κριτικών και ιστορικών μελετών με θέμα το Κοράνι. Πολύς κόσμος τελικά συμπέρανε ότι η επιστημονική κριτική των Γραφών και η επανεκτίμηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων θα δυνάμωναν την κατανόηση των θρησκευτικών κειμένων και θα πρόσφεραν καινούρια βάση για την αποδοχή της ιστορικής τους ακρίβειας, αλλά το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των μεθόδων ήταν αναμφισβήτητα να λιγοστέψει η επιρροή που ασκούσαν οι θρησκείες. Η φαινομενική σύγκρουση ανάμεσα στη θρησκεία και τον επιστημονικό ορθολογισμό είχε τον αντίκτυπό της κυρίως στη στάση των μορφωμένων στοιχείων του πληθυσμού απέναντι στη θρησκεία. Στο μεταξύ οι μάζες του κοινού λαού και ιδιαίτερα οι αστοί απομακρύνονταν από τη θρησκεία ή έπαιρναν στάση αδιαφορίας απέναντι της, γιατί είχαν πεισθεί ότι δεν θα τους βοηθούσε και συχνά τους εμπόδιζε στην πάλη τους για μία πιο ανθρώπινη ζωή. Την πεποίθηση στις θρησκευτικές αλήθειες υπονόμειαν επίσης οι πολιτιστικές επαφές που πύκνωναν σε παγκόσμια κλίμακα. Εφόσον η κάθε θρησκεία

ισοδυναμούσε με μια εθνοκεντρική πίστη στην ορθότητα ενός δόγματος συνυφασμένου με έναν ορισμένο πολιτισμό, η γνώση που ο κάθε λαός αποκτούσε για τους άλλους με την επικοινωνία και τις ανθρωπολογικές μελέτες του, δυνάμωνε την τάση να θεωρήσει ότι η αλήθεια μπορεί να είναι πολύπλευρη και του κλόνιζε την πίστη ότι η δική του θρησκεία και ο δικός του πολιτισμός είναι οι μόνοι αληθινοί.

Δίπλα σ' αυτές τις εξελίξεις που περιόριζαν την επιρροή της θρησκείας σε πολλά σημεία του κόσμου, πρέπει να σημειωθούν μερικές αντίθετες εξελίξεις, που γίνονταν όλο και πιο δυνατές, ως που στο τέλος προκάλεσαν μία πλατειά αναζωογόνηση της θρησκείας στα μέσα του εικοστού αιώνας. Παράλληλα με την πίστη στην επιστήμη και το δυνάμωμα του υλισμού σαν κοσμοθεωρία, ο άνθρωπος άρχισε να σαστίζει όλο και πιο πολύ μπροστά στις πολύπλοκες δυνάμεις που έθεσε σε κίνηση η επιστήμη. Καθώς η επιστήμη ξεπερνούσε τις εύκολες βεβαιότητες, μερικοί επιστήμονες άρχισαν να τονίζουν οι ίδιοι την αβεβαιότητα των επιστημονικών γνώσεων και το μυστήριο που εξακολουθούσε να ξεφεύγει την επιστημονική ανακάλυψη. Την επιστημονική κριτική της θρησκείας ταυτόχρονα μερικοί άνθρωποι μετέτρεψαν σε βάση για μια πίστη που στηριζόταν σε επιστημονικά κριτήρια. Εμφανίστηκαν σε μερικούς χριστιανικούς, ινδουιστικούς και ισλαμικούς κύκλους κινήσεις που τόνιζαν το κοινωνικό περιεχόμενο της θρησκείας και την ικανότητα της να συμβάλει στη λύση των κοινωνικών προβλημάτων και αυτές οι κινήσεις απάντησαν στην κατηγορία ότι η θρησκεία ασχολούνταν με ζητήματα τελετουργικά και με τα εγκόσμια την ώρα που η ανθρωπότης υπέφερε. Η κρίση που πέρασε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός σαν αποτέλεσμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου υπέσκαψε την πίστη στην επιστήμη και την πρόοδο και έστρεψε πολύ κόσμο προς τις παλιές αξίες και τα πατροπαράδοτα ηθικά στηρίγματα. Η εμπνευσμένη ηγεσία του Μαχάτμα Γκάντι στο πνευματικό πεδίο, επέδρασε σε όλο τον κόσμο υπέρ της θρησκείας. Δείχνοντας τη δύναμη της παθητικής αντίστασης, χτυπώντας με επιτυχία το σύστημα των καστών και άλλες κοινωνικές αδικίες και αναγνωρίζοντας ότι βρίσκεται πνευματικά κοντά σε άλλες θρησκείες, ο Γκάντι άσκησε μια επιρροή που ξεπέρασε τα όρια της Ινδίας και της ινδουιστικής θρησκείας, από την οποία είχε αντλήσει κατά κύριο λόγο την έμπνευσή του. Στα χρόνια που ακολούθησαν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι δυνάμεις που υποστήριζαν τους θρησκευτικούς θεσμούς και την εκκλησιαστική ηγεσία φαίνονταν να δυναμώνουν. Στα ταραγμένα και δυναμικά χρόνια που ακολούθησαν τον πόλεμο, η θρησκεία συνδεδεμένη με το ανερχόμενο εθνικιστικό κίνημα, υποβοήθησε την

προσπάθεια για την πολιτική ολοκλήρωση των λαών, ένα καταφύγιο και ένα λιμάνι σταθερότητας μέσα στην ατμόσφαιρα εντάσεως και αλλαγής που κυριαρχούσε παντού.³

Στο σημείο αυτό, είναι ενδιαφέρον να δούμε τη θέση του Αϊνστάιν σχετικά με τη θρησκεία και την επιστήμη, σε ομώνυμο κείμενο : «... Η επιθυμία για καθοδήγηση, αγάπη και υποστήριξη σπρώχνει τους ανθρώπους να δημιουργούν την κοινωνική ή ηθική σύλληψη του Θεού. Αυτός είναι ο Θεός της Πρόνοιας, που προστατεύει, ρυθμίζει, επιβραβεύει και τιμωρεί, ο Θεός που, σύμφωνα με την ευρεία άποψη των πιστών, αγαπά και τιμά τη ζωή της φυλής ή του ανθρώπινου γένους ή ακόμα και τη ζωή ως έχει, παρηγορητής στη λύπη και την ανικανοποίητη προσπάθεια, που προστατεύει τις ψυχές των νεκρών. Αυτή είναι η κοινωνική ή ηθική σύλληψη του Θεού. Οι εβραϊκές γραμμές με θαυμαστό τρόπο παρουσιάζουν ανάγλυφα την εξέλιξη της ηθικοπλαστικής θρησκείας από τη θρησκεία του φόβου, η οποία και συνεχίζεται στην Καινή Διαθήκη. Οι θρησκείες όλων των πολιτισμένων λαών, ειδικά των λαών της Ανατολής, είναι κατά βάση ηθικοπλαστικές θρησκείες. Το πέρασμα από μία θρησκεία του φόβου σε μία θρησκεία της ηθικής αποτελεί ένα μεγάλο βήμα στη ζωή ενός έθνους. Η άποψη πως οι πρωτόγονες θρησκείες βασίζονται αποκλειστικά στο φόβο και οι θρησκείες των πολιτισμένων λαών αποκλειστικά στην ηθική είναι μια προκατάληψη στην οποία πρέπει να είμαστε προσεκτικοί. Η αλήθεια είναι πως όλες είναι ενδιάμεσου τύπου, με την επιφύλαξη ότι στα ανώτερα επίπεδα της κοινωνικής ζωής επικρατεί η θρησκεία της ηθικής. Κοινός σε όλους αυτούς τους τύπους είναι ο ανθρωπομορφικός χαρακτήρας της σύλληψης του Θεού. Μόνο τα εξαιρετικά προικισμένα άτομα και κοινωνίες υψηλής νοητικής κατάστασης, γενικά, προχωρούν με οποιαδήποτε αληθινή έννοια πέρα από αυτό το επίπεδο. Αλλά, υπάρχει και μία τρίτη κατάσταση θρησκευτικής εμπειρίας, που ανήκει σε όλους αυτούς, ακόμα και αν σπάνια βρίσκεται σε καθαρή μορφή και την οποία θα αποκαλέσω κοσμικό θρησκευτικό συναίσθημα. Το συναίσθημα σε οποιονδήποτε στερείται εντελώς, ειδικά επειδή δεν υπάρχει καμία ανθρωπομορφική σύλληψη του Θεού που αντιστοιχεί σε αυτό. Το άτομο αντιλαμβάνεται την κενότητα των ανθρώπινων επιθυμιών και σκοπών και το μεγαλείο και τη θαυμάσια τάξη που αποκαλύπτονται τόσο στη φύση όσο και στον κόσμο της σκέψης. Βλέπει την ιδιαίτερη ύπαρξη του ατόμου σαν ένα είδος φυλακής και θέλει να βιώσει το συμβάν σαν ένα αυτοτελές σύνολο. Οι απαρχές του κοσμικού θρησκευτικού συναισθήματος ήδη εμφανίζονται σε παλαιότερα στάδια ανάπτυξης – π.χ. σε πολλούς ψαλμούς του Δαβίδ και σε μερικούς από τους προφήτες. Ο Βουδισμός, όπως έχουμε μάθει από τα θαυμάσια κείμενα του Σοπενχάουερ ειδικά, περιλαμβάνει ένα πολύ ισχυρότερο στοιχείο αυτού του

είδους. Οι θρησκευτικές μεγαλοφυΐες όλων των εποχών διαχωρίζονται σε αυτό το είδος θρησκευτικού συναισθήματος, που δεν γνωρίζει δόγμα ούτε Θεό που να έχει συλληφθεί στη φαντασία ανθρώπου, με τρόπο ώστε να μην μπορεί να υπάρξει Εκκλησία που να στηρίζει πάνω σ' αυτό τις κεντρικές διδαχές της. Γι' αυτό και μόνο, μεταξύ των αιρετικών κάθε εποχής βρίσκουμε ανθρώπους που διακατέχονται από το ύψιστο θρησκευτικό συναίσθημα, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις αντιμετώπιστηκαν από τους σύγχρονούς τους σαν άθεοι, κάποτε όμως και σαν άγιοι. Άνθρωποι όπως ο Δημόκριτος, ο Φραγκίσκος της Ασίζης και ο Σπινόζα είναι στενοί συγγενείς μεταξύ τους. Πώς μπορεί η κοσμική θρησκεία να κοινωνηθεί από ένα πρόσωπο σε ένα άλλο, αν δεν πηγάζει από μία συγκεκριμένη ιδέα του Θεού και από κάποια θεολογία; Κατά την άποψή μου, είναι η πλέον σημαντική λειτουργία της τέχνης και της επιστήμης να ζυπνήσουν αυτό το συναίσθημα και να το κρατήσουν ζωντανό μέσα σε αυτούς που έχουν τη δυνατότητα να το νιώσουν. Φτάνουμε, συνεπώς, σε μια σύλληψη της συσχέτισης της επιστήμης με τη θρησκεία πολύ διαφορετική από την συνήθη. Όταν κάποιος βλέπει το θέμα ιστορικά, τείνει να δει την επιστήμη και τη θρησκεία σαν άσπονδους ανταγωνιστές και για έναν πολύ προφανή λόγο. Ο άνθρωπος που είναι βαθιά πεπεισμένος για την παγκόσμια λειτουργία του νόμου της αιτιότητας δεν μπορεί ποτέ να παραδεχτεί την ιδέα μιας ύπαρξης που παρεμβαίνει στη ροή των γεγονότων – αν παίρνει πραγματικά στα σοβαρά την ιδέα της αιτιότητας. Δεν χρειάζεται ούτε τη θρησκεία του φόβου ούτε την κοινωνική ή ηθικοπλαστική θρησκεία. Ένας Θεός που ανταμείβει και τιμωρεί είναι αδιανόητος γι' αυτόν, για τον απλούστατο λόγο πως οι πράξεις ενός ανθρώπου καθορίζονται από την ανάγκη εξωτερική και εσωτερική, έτσι ώστε στα μάτια του Θεού δεν μπορεί να είναι υπεύθυνος περισσότερο από ένα άψυχο αντικείμενο, για τις κινήσεις που κάνει. Γι' αυτό και η επιστήμη κατηγορήθηκε για κατώτερη ηθική, αλλά είναι άδικο να της αποδοθεί αυτή η κατηγορία. Η ηθική συμπεριφορά ενός ανθρώπου πρέπει αποκλειστικά να βασίζεται στη συμπάθεια, την παιδεία και στους κοινωνικούς δεσμούς. Δεν χρειάζεται καμία θρησκευτική βάση. Ο άνθρωπος θα ήταν πράγματι σε άσχημο δρόμο, αν έπρεπε να περιοριστεί από το φόβο και την τιμωρία ή την ελπίδα της μετά θάνατον ανταμοιβής. Είναι συνεπώς εύκολο να δούμε γιατί η Εκκλησία πολέμησε πάντοτε την επιστήμη και δίωξε τους λάτρεις της. Από την άλλη πλευρά πιστεύω ότι το κοσμικό θρησκευτικό συναίσθημα είναι η ισχυρότερη και ευγενέστερη υποκίνηση της επιστημονικής έρευνας. Μόνο αυτοί που αντιλαμβάνονται τις τεράστιες προσπάθειες και, πάνω απ' όλα την αφοσίωση την οποία απαιτεί η πρωτοποριακή εργασία στις απαιτήσεις της θεωρητικής επιστήμης μπορούν αν συλλάβουν τη δύναμη των παρορμήσεων από τις οποίες μπορεί να προέλθει μία τέτοια

εργασία, απόμακρη όπως είναι από τις άμεσες αλήθειες της ζωής.... Είναι το κοσμικό θρησκευτικό συναίσθημα που δίνει σε έναν άνθρωπο αυτού του είδους τη δύναμη. Ένας σύγχρονος έχει πει, όχι άδικα, ότι, σε αυτή την υλιστική εποχή, οι σοβαροί εργάτες της επιστήμης είναι οι μόνοι βαθύτατα θρησκευόμενοι άνθρωποι.»⁴

Με την ανάπτυξη της Ανθρωπολογίας και της Κοινωνιολογίας τονίσθηκαν ιδιαίτερα τα κοινωνικά, οικονομικά, ιστορικά και πολιτιστικά πλαίσια μέσα στα οποία η θρησκεία διαμορφώνεται και εκφράζεται. Επισημάνθηκε ότι η θρησκεία δεν υπήρξε ποτέ αφηρημένο σύνολο ιδεών, αξιών ή εμπειριών που αναπτύχθηκε ανεξάρτητα από τον συγκεκριμένο πολιτισμό και ότι πολλές θρησκευτικές πεποιθήσεις, ήθη και τελετουργίες γίνονται κατανοητές σε συσχέτισμό με την ανάλογη πολιτιστική μήτρα. Για πολλούς κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους, οι διάφοροι πολιτιστικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες ρυθμίζουν το πως τα μέλη της κοινότητας θα συλλάβουν και θα βιώσουν τον κόσμο με τρόπους θρησκευτικούς. Έτσι είδαν τη θρησκεία σαν ένα κοινωνικό, πολιτιστικό επιφαινόμενο. Αλλά η θρησκεία έχει και τη δική της ιδιαίτερη λειτουργία μέσα σ' ένα πολιτισμό. Δεν μπορεί να ταυτιστεί με τα επιμέρους πολιτιστικά στοιχεία ούτε να αντικατασταθεί από αυτά. Όπως συμβαίνει στο βιολογικό οργανισμό, το ένα όργανο συνδέεται με το άλλο, αλλά δεν μπορεί να το υποκαταστήσει ή να το αντικαταστήσει.

Με την καλλιέργεια της Ψυχολογίας το ενδιαφέρον στράφηκε περισσότερο προς τους ψυχικούς μηχανισμούς και τις παρορμητικές δυνάμεις που πηγάζουν από την ανθρώπινη συνείδηση, προς την εσωτερική δηλαδή φύση της θρησκευτικής εμπειρίας. Και σ' αυτήν την περιοχή διαμορφώθηκαν διάφορες θεωρίες.⁵ Μιλώντας για ψυχολογία, πολλές μελέτες ψυχολογίας της θρησκείας έχουν ήδη δείξει ότι η θρησκευτική κοινωνικοποίηση είναι ο παράγων που εξηγεί καλύτερα γιατί κάποια πρόσωπα είναι πιστά σε σύγκριση με άλλα λιγότερο πιστά ή και καθόλου πιστά. Οι θρησκευόντες γονείς και η συνεπακόλουθη θρησκευτική παιδεία είναι ο σημαντικότερος παράγων που ορίζει τις πιθανότητες να είναι, να παραμείνει ή να γίνει κάποιος πιστός και ο ίδιος, στα νιάτα του ή εν τέλει στην ωριμότητά του. Το να είναι κανείς πιστός δεν είναι (στατιστικά) τόσο πολύ ζήτημα επιλογής. Είναι μάλλον θέμα συνέχειας ή αφομοιώσεως όλων των διανοητικών ή συναισθηματικών αποσκευών που αποκτήσαμε μέσω της κοινωνικοποίησης, πεποιθήσεων, πρακτικών, συναισθημάτων ή αξιών. Γενικά, τα πρόσωπα που διαφέρουν ως προς τις αξίες τους, τις πεποιθήσεις τους ή την θρησκευτική σκευή, διατηρούν αυτή τη διαφορετικότητα σε όλη τη ζωή τους. Είναι σπανιότερο οι διαφορές να ανατρέπονται με αιφνίδιες αλλαγές, μεταστροφές προς την πίστη ή εγκατάλειψη της πίστης. Παρόμοιες

αλλαγές πολύ συχνά βασίζονται σε ατομικές εμπειρίες, όπως αρνητικά συμβάντα της ζωής, ασταθείς σχέσεις προσκόλλησης με τους γονείς ή θετικές εμπειρίες που προκάλεσαν κάποιου τύπου υπέρβαση εαυτού. Πράγματι η παιδεία και η θρησκευτική κοινωνικοποίηση παίζουν βαρύνοντα ρόλο στο αν κάποιος είναι πιστός ή όχι. Βαρύνοντα μα όχι απόλυτο. Τέτοιοι κοινωνικοί παράγοντες δεν είναι αρκετοί για να εξηγήσουν γιατί μέσα σε μία δεδομένη κοινωνία οι άνθρωποι έχουν διαφορετικά «επίπεδα πίστεως» ή απιστίας. Τα αποτελέσματα 71 μελετών, που πραγματοποιήθηκαν κυρίως στη Νότια Αμερική τα τελευταία 15 χρόνια και σ' αυτή συμμετείχαν πάνω από 21.700 άτομα, οι οποίες εξετάζαν πώς η θρησκευτικότητα συνδέεται με το καθένα από τα πέντε μεγάλα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας: το αξιαγάπητο, την ευσυνειδησία, την ανοικτότητα στην καινούρια εμπειρία, την εξωστρέφεια και το νευρωτισμό (δηλαδή μια αξιωσημείωτη συναισθηματική αστάθεια), είναι τα εξής: οι πιστοί παρουσιάζουν περισσότερο από τους άλλους στοιχεία της προσωπικότητας που ανήκουν στο αξιαγάπητο και στην ευσυνειδησία. Για παράδειγμα ένας πιστός έχει πιθανότητες 60% να είναι αξιαγάπητος και κοινωνικός από έναν μη πιστό. Οι πιστοί είναι επί παγκοσμίου βάσεως περισσότερο αλτρουιστές, αισιόδοξοι και γλυκείς αφενός, αφετέρου πιο συνετοί, αυτοκυριαρχούμενοι, σέβονται τους κανόνες και επιδιώκουν στόχους. Ξεχωρίζουν επίσης και για άλλα στοιχεία: χαμηλή παρορμητικότητα (ικανότητα να αρνηθούν τις άμεσες ευχαριστήσεις) και για συντηρητικές αξίες (επιφυλακτικότητα απέναντι στις αλλαγές). Αυτό το «προφίλ» μοιάζει παγκόσμιο! Το συναντάμε σε άνδρες και γυναίκες, εφήβους και νέους, καθολικούς, προτεστάντες, μουσουλμάνους, εβραίους και βουδιστές. Εμφανίζεται επίσης στις διαφορετικές πολιτισμικές ζώνες που μελετήθηκαν, αδιακρίτως των διαφορετικών μορφών θρησκευτικότητας. Αυτό που πρέπει να γίνει εδώ κατανοητό, είναι ότι ίσως να μην είναι η θρησκεία αυτό που κάνει τους ανθρώπους υπομονετικούς και γλυκούς. Ίσως είναι όλα αυτά από μόνοι τους και στη θρησκεία βρίσκουν ένα περιβάλλον συμβατό με τις προδιαθέσεις τους.⁶

Η θρησκεία θεωρήθηκε ως το σύνολο των διαφόρων φαντασιώσεων που οι άνθρωποι σχηματίζουν για το θεό, ερήμην του ιδίου του θεού και της φανέρωσής του μέσα στον κόσμο και την Ιστορία. Σύμφωνα με την φροϋδική ψυχανάλυση, ο άνθρωπος κατασκεύασε τη θρησκεία με σκοπό να αντιμετωπίσει δύο είδη φόβου: πρώτον το φόβο από την ανεξέλεγκτη απειλή των καταστρεπτικών φυσικών φαινομένων και δεύτερον για να εξημερώσει ή να εξευγενίσει μέσα του το φόβο από τον πατέρα της αρχέγονης αυταρχικής πατριαρχικής κοινωνίας. Όταν ο άνθρωπος αντιληφθεί ότι ο φόβος ενός

ολοκληρωτικού πατέρα βαραίνει καταθλιπτικά επάνω του, τότε αναπτύσσει ένα διπλό και αμφίσημο αίσθημα: αφ' ενός ζητεί την προστασία του, επιζητεί την εύνοια και την ικανοποίηση διαφόρων αιτημάτων του, αφετέρου θέλει να τον μιμηθεί επειδή τον θαυμάζει. Για να συμβεί αυτό πρέπει να ταυτιστεί μαζί του, διότι μέσω αυτής της ταύτισης αρχίζει η διαδικασία του εξευμενισμού του πατέρα, της εξοικείωσης και οικείωσης με το φόβο, κι επομένως της υπέρβασής του. Αυτή είναι η αιτία γέννησης της θρησκείας.⁷

Η θρησκεία προωθεί την κοινωνική αλληλεγγύη, αφενός δημιουργώντας πρότυπα που αποτρέπουν από την αντιπαράθεση και αφετέρου αποδοκιμάζοντας την αντικοινωνική συμπεριφορά. Η θρησκεία είναι ένας σημαντικός κοινωνικός θεσμός που ασκεί έλεγχο στα πιστεύω και τις συμπεριφορές, επιπλέον παίζει ενοποιητικό ρόλο στις κοινωνίες ως σύνολο και στην ατομική αυτοολοκλήρωση.

Οι άνθρωποι που έχουν θρησκευτικά πιστεύω (σε αντίθεση με τους μη έχοντες) θα πρέπει να είναι διαποτισμένοι με ένα σύνολο στάσεων και συμπεριφορών που τους διευκολύνει να ενταχθούν κοινωνικά.⁸

Τα αποτελέσματα μιας έρευνας που διεξήχθη στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1998, έδειξαν ότι «το επίπεδο της θρησκευτικής μας δέσμευσης είναι πιο ισχυρό και καθοριστικό από τις αξίες μας».⁹ Έτσι εκείνοι οι οποίοι χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα αληθινής πίστης σε μία θρησκεία, έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να συμπεριφέρονται με ηθικό τρόπο σε όλους τους τομείς της ζωής τους από εκείνους που απλά δηλώνουν ότι πιστεύουν σε μία θρησκεία. Αυτό ακριβώς ήταν και το αποτέλεσμα της έρευνας: η αρνητική σχέση ανάμεσα στην εγγενή πίστη και στην ευκολία με την οποία συμπεριφέρεται κανείς ανήθικα.¹⁰

Σε έρευνα που έγινε το 2007 σε ένα μεγάλο δείγμα 17.000 ατόμων από 20 χώρες αναλύθηκε η σχέση μεταξύ μεμονωμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων και στάσεων απέναντι στην Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη. Στην έρευνα αυτή φάνηκε ότι τα θρησκευόμενα άτομα έτειναν να τα πηγαίνουν καλύτερα στη λήψη αποφάσεων σχετικά με θέματα ηθικού περιεχομένου και να έχουν καλύτερη κατεύθυνση προς την Ε.Κ.Ε. (CSR). Απευθύνθηκαν δύο ερωτήσεις: πρώτον, οι θρησκευόμενοι έχουν διαφορετική συμπεριφορά όσον αφορά την Ε.Κ.Ε. από τους μη θρησκευόμενους; και δεύτερον, οι πιστοί διαφορετικών θρησκειών έχουν διαφορετικές συμπεριφορές, αναφορικά με την Ε.Κ.Ε., οι οποίες συμμορφώνονται με τις γενικές αρχές που έχουν διδαχθεί από τις διαφορετικές θρησκείες; Σχετικά με το πρώτο ερώτημα τα στοιχεία έδειξαν ότι οι

θρησκευόμενοι διαφοροποιούνται μεταξύ της προσωπικής και της εταιρικής ευθύνης, με την έννοια ότι γι' αυτούς τα παραδοσιακά θέματα της φτώχειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πιο σοβαρά σε σχέση με τις περιβαλλοντολογικές και οικονομικές ευθύνες της εταιρείας. Από την άλλη πλευρά οι Βουδιστές, που σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους ο κόσμος είναι φθαρτός και οι άνθρωποι έχουν μόνο παροδική αξία, ενώ έχουν μία ευρεία αντίληψη της Ε.Κ.Ε. όσον αφορά το ρόλο της εταιρείας γενικά, σε συγκεκριμένα θέματα έχουν πιο περιορισμένη άποψη της Ε.Κ.Ε., σε σχέση με όλους τους άλλους (θρησκευόμενους και μη). Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα, τα στοιχεία έδειξαν πως οι πιστοί συμμορφώνονται με τη διδασκαλία της εκάστοτε θρησκείας. Έτσι για παράδειγμα οι Μουσουλμάνοι υποστηρίζουν την εταιρική ευθύνη όσον αφορά τη φτώχεια και τη φιλανθρωπία, που αποτελούν δογματικά στοιχεία της πίστης τους, αλλά κατά κανόνα δεν περιμένουν από τις εταιρείες να διατηρήσουν ίσα δικαιώματα μεταξύ των φύλων, αφού κατά το Ισλάμ, τα φύλα έχουν ίση αξία αλλά διαφορετικά δικαιώματα.¹¹

Σε άλλη έρευνα που έγινε πρόσφατα (2008), πάλι στις Ηνωμένες Πολιτείες, με σκοπό να ελεγχθεί τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο βαθμό που πιστεύει κάποιος σε μία θρησκεία και στην εταιρική κοινωνική ευθύνη που εφαρμόζει στην εταιρεία όπου εργάζεται. Σε δείγμα 411 managers και 506 φοιτητών από 7 Πανεπιστήμια, που έλαβαν μέρος στην έρευνα, το αποτέλεσμα ήταν ότι ο προσανατολισμός των μεν φοιτητών προς τις οικονομικές, ηθικές και φιλανθρωπικές ευθύνες ενός οργανισμού επηρεάζεται από το βαθμό των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με τους managers. Το περίεργο είναι ότι οι διαφορές που βρέθηκαν ανάμεσα στους «χαμηλά θρησκευόμενους» φοιτητές και managers είναι παρόμοιες με τις διαφορές που βρέθηκαν στους «υψηλά θρησκευόμενους» φοιτητές και managers αντίστοιχα. Το αποτέλεσμα της έρευνας έχει ενδιαφέρον καθώς όπως έχουμε αναφέρει και στο πρώτο κεφάλαιο, η ηθική δεοντολογία στις επιχειρήσεις αποτελεί μείζον ζήτημα τα τελευταία χρόνια λόγω της ευρείας διάδοσης, μέσω των μέσων ενημέρωσης, των αμφισβητήσιμων ή καταχραστικών πρακτικών που εφαρμόζουν στελέχη μεγάλων εταιρειών με αποτέλεσμα την κατάρρευση μεγάλων εταιρειών όπως η Enron, την καταστροφή εγγράφων της Arthur Andersen, την αμφισβητήσιμη αποζημίωση του Διευθύνοντος Σύμβουλου στην Tyco και τέλος την απάτη στην WorldCom που έχουν κλονίσει την εμπιστοσύνη του κοινού. Επομένως οι managers εξαιτίας των ανταγωνιστικών πιέσεων που δέχονται και των απαιτήσεων που έχουν οι stakeholders από αυτούς, επικεντρώνουν περισσότερο την προσοχή τους στο να δημιουργήσουν μία επικερδή και εύρωστη επιχείρηση παρά στα προσωπικά τους

θρησκευτικά πιστεύω, για το λόγο αυτό το αποτέλεσμα της έρευνας δεν έδειξε συσχέτιση ανάμεσα στο βαθμό θρησκευτικών πεποιθήσεων και ηθικής συμπεριφοράς. Οι managers δείχνουν μεγαλύτερη εκτίμηση στην παγκόσμια οικονομική πραγματικότητα που δημιουργεί η επιχείρηση, σε αντίθεση με τους φοιτητές οι οποίοι δεν νιώθουν την πίεση αυτή που δημιουργεί η αγορά εργασίας. Επιπλέον, η διαφορά μεταξύ φοιτητών-managers πιθανών να απεικονίζει ένα χάσμα γενεών, αφού οι νέοι φαίνεται να έχουν διαφορετικές αξίες και ανησυχίες. Αυτό το θέμα όμως έχει μεγάλο ενδιαφέρον να το εξετάσει κανείς μελλοντικά.¹²

Μετά τον Νίτσε και τον «θάνατο του Θεού» ο Μαλρώ ανήγγειλε ότι «ο 21^{ος} αιώνας ή θα πιστεύει ή δεν θα υπάρχει». Εδώ και χιλιετίες η θρησκεία συνοδεύει τον άνθρωπο στις περισσότερες, αν όχι σε όλες, τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς. Η εικόνα είναι πάντοτε διπλή: και βέβαια οι θρησκείες είναι παρούσες σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, αλλά η απιστία και ο αθεϊσμός είναι επίσης παγκόσμια φαινόμενα.¹³ Όσο για τον αθεϊσμό όμως, αυτός θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μιας νέας μελέτης, καθώς διαφεύγει από τα όρια του παρόντος πονήματος.

Πολυθεϊσμός – Μονοθεϊσμός

Ταξινομούμε τις θρησκείες της ανθρωπότητας σε δύο μεγάλες ομάδες : τον πολυθεϊσμό και τον μονοθεϊσμό εκεί όπου λατρεύεται το θείο στην πληθυντική εκδοχή του, κάνουμε λόγο για πολυθεϊσμό όπως είναι η ελληνορωμαϊκή θρησκεία, τα ινδικά θρησκευόμενα (ινδουισμός, βουδισμός κλπ) και οι παραδόσεις της Άπω Ανατολής (τάο, ζεν, σίντο κλπ). Όπου το θείο λαμβάνεται σε ενικό αριθμό ως ο Θεός, Ένας και Μοναδικός, εκεί μιλάμε για μονοθεϊσμό και εννοούμε τρεις συγκεκριμένες παραδόσεις της Μέσης Ανατολής : ιουδαϊσμό, χριστιανισμό, μουσουλμανισμό. Πέρα από την φαινομενικά αριθμητική διαφορά μεταξύ πολυθεϊσμού και μονοθεϊσμού, υπάρχει μία διαφοροποίηση στο φύλο του θείου. Ο πολυθεϊσμός είναι μητριαρχικός, ενώ ο μονοθεϊσμός είναι πατριαρχικός. Ο πολυθεϊσμός

είναι απρόσωπος με τη γυναικεία, γεωργική, γεώδη, οργιαστική, φυσιοκρατική – φυσιολατρική και σεληνιακή ενδοφυσικότητά του προτείνει την εξίσωση του θείου με τη φύση και υποτάσσει το θεϊκό στοιχείο στο φυσικό. Ο μονοθεϊσμός εκπροσωπεί τις εντελώς αντίθετες προτεραιότητες του πολυθεϊσμού. Ας σημειωθεί ότι οι μονοθεϊστικές παραδόσεις είναι μεταγενέστερες των πολυθεϊστικών, γεωγραφικά όμως είναι πολύ πιο διαδεδομένες στην υφήλιο και πληθυσμιακά συναγωνίζονται μεταξύ τους. Ο μονοθεϊσμός λατρεύει το θείο σε ενική μορφή, αρσενικού γένους και με πατρική φυσιογνωμία, ενώ οι ηγετικοί ρόλοι ανατίθενται σε άνδρες και ονοματοδοτούνται πατρικά (πατήρ, πατριάρχης, αββάς, γέροντας). Ο πολυθεϊσμός εδράζεται στη φύση, την αποδέχεται, ενώ ο μονοθεϊσμός την αρνείται, την υπερβαίνει, παραμένει εξωφυσικός, υπερφυσικός, υπερβατικός, προσωπικός, προσωποκρατικός και υπαρξιακός. Το ουράνιο σύμβολο του μονοθεϊσμού δεν είναι η σελήνη του πολυθεϊσμού, αλλά ο ήλιος με την απαρέγκλιτη σταθερότητα και ακαμψία του, την εκτυφλωτική λάμψη που θερμαίνει, πυρώνει, φωτίζει, πυρπολεί. Τόσο όμως η πολυθεϊστική «μητριαρχία» όσο και η μονοθεϊστική «πατριαρχία» ανήκουν σε αυτό που ονομάζεται «ανθρωπομορφισμός». Το θείο παίρνει ανθρώπινη μορφή, αφού η ανάγκη του ανθρώπου για θεό κάνει λόγο περί αυτού (θεο-λογία) σύμφωνα με τις δικές του ανθρώπινες υπαρξιακές ανάγκες.¹⁴

Ο Δογματισμός στη θρησκεία

Η μεγαλύτερη δυσχέρεια που παρουσιάζεται στην ιστορική πορεία του ανθρώπου και επιβραδύνει ή ματαιώνει κάποτε την πρόοδο του Γένους, έχει παρατηρηθεί ότι είναι όχι η περιορισμένη γονιμότητα του πνεύματός του, αλλά η αδυναμία του να ελευθερωθεί από τα σχήματα (έννοιες, υποθέσεις, συστήματα κτλ.) που το ίδιο έχει πλάσει. Όταν μερικές πετυχημένες κατασκευές της διάνοιας αποδειχτούν χρήσιμες για τον πνευματικό μας προσανατολισμό, μέσα στον πολύπλοκο κόσμο της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας και περάσουν αζημίωτα τη δοκιμασία του χρόνου και κατακυρωθούν

από τη γενική αποδοχή, η σκέψη μας, εθίζεται σε τέτοιο βαθμό στο κλίμα τους, ώστε δεν μπορεί πια να λειτουργήσει παραγωγικά έξω απ' αυτές.

Πρόκειται για ένα σοβαρό πρόβλημα μεγάλης ψυχολογικής και γενικότερα φιλοσοφικής σημασίας. Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ιδεοπλάστης και συνάμα ιδεόληπτος. Αυτό ακριβώς είναι το αρνητικό στοιχείο και η επικίνδυνη όψη του φαινομένου. Από τη φύση του ιδεοπλάστης και ιδεολάτρης ο άνθρωπος, γίνεται από πνευματική αδράνεια και ηθική δειλία ιδεοληπτικός, αιχμάλωτος των ιδεών, δούλος των διανοητικών προϊόντων του. Τέτοιος είναι ο μισαλλόδοξος και ο δογματικός. Εκείνος που με πείσμα και ακαμψία κλείνεται μέσα στις ιδέες του, αρνούμενος και το παραμικρό άνοιγμα στους τοίχους της φυλακής του. Επειδή δεν θέλει να δει, δεν μπορεί πλέον να δει τίποτα πέρα από το στενό πνευματικό του ορίζοντα.

Τίποτα δεν ενοχλεί τον δογματικό όσο ο έλεγχος, η κριτική των άρθρων της πίστης του. Φοβάται μήπως αναγκαστεί να μετακινηθεί από τις θέσεις του και αμυνόμενος επιτίθεται εναντίον εκείνων που και διακριτικά ακόμη δοκιμάζουν να κλονίσουν την τυφλή βεβαιότητά του. Τους υποπτεύεται, αμφισβητεί τις καλές προθέσεις τους, δεν σκέπτεται καν να τους ακούσει. «Υπάρχουν» λει «αρχές, κανόνες, έννοιες που βρίσκονται πέρα από κάθε αμφιβολία και είναι καθαρή μωρία να κατεβάζει κανείς από τα βάθρα τους αυτές τις σεβασμιές ιδέες και να τις παραδίδει στον έλεγχο του τυχόντος».

Την αρχή αυτή, θεμελιώδη κανόνα ή αξίωμα του κριτικού στοχασμού, τη λησμονούν (ή όταν τη θυμούνται, την περιφρονούν) οι άνθρωποι που από αφέλεια ή μωρία είναι «βέβαιοι» για όλα. Οι δογματικοί. Τους αναγνωρίζετε αμέσως από την ευκολία με την οποία αποφαίνονται για κάθε ζήτημα και από την επιμονή τους να μη δέχονται ή να μην προσέχουν τις αντιρρήσεις σας. Μιλούν ανεπιφύλακτα και είναι αμετακίνητοι στη γραμμή που έχουν χαράξει. Από την ομοταξία τους στρατολογούνται οι φανατικοί και οι αδιάλλακτοι που καταδυναστεύουν τις φιλικές συντροφίες, τις πολιτικές παρατάξεις, κάποτε χώρες ολόκληρες.

Ανθρώπινος ο κόσμος μας – ανθρώπινες και οι αλήθειες μας, κράμα από «αντικειμενικά» και «υποκειμενικά» στοιχεία. Καθαρή γνώση, με το νόημα ότι έχει απαλειφθεί από τη σύλληψη και την έκφρασή της κάθε ίχνος υποκειμενισμού, θα μπορούσε ίσως να έχει ένας απέραντος νους, όχι η πεπερασμένη διάνοια του ανθρώπου. Φυσικά αγωνιζόμαστε με όλα τα μέσα να σπάσουμε το φράγμα, να απαλύνουμε τους περιορισμούς της

πνευματικής μας όρασης, γυμνάζουμε τη σκέψη μας για να μπορέσει να περισφίξει στενότερα τα θέματα που γεννούν τις απορίες της. Όσο και να τελειοποιήσουμε όμως τις διόπτρες μας, ποτέ δεν μπορεί να λείπει από το παρατηρητήριο ο παρατηρητής και για τούτο η πρόοδος στην εκπόρθηση της αλήθειας άλλο δεν είναι παρά μία ατελεύτητη σειρά από διαδοχικές προσεγγίσεις, βήματα αλληπάλληλα προς ένα τέρμα που όσο πάμε πιο κοντά του τόσο φαίνεται πιο μακρινό.¹⁵

Υπάρχει τρόπος να γλιτώσει κανείς από την ιδεοληψία και το δογματισμό; Υπάρχει νομίζω. Είναι εκείνη η ..... ενοχλητική και επικίνδυνη μύγα, με την οποία παρομοίαζε το διαλεκτικό του δαιμόνιο ο αρχαίος Σωκράτης. Αλλά δεν φτάνει τούτο μόνο. Πρέπει κανείς και να μπορέσει να σηκώσει την αλήθεια. Το βάρος της δεν είναι για όλους τους ώμους, ενώ το ψεύδος (οι αβασάνιστες και αυθαίρετες ιδέες) είναι ελαφρό και πάει σε πολλούς, πάρα πολλούς, όπως το έτοιμο φόρεμα. «Η αξία ενός ανθρώπου» έγραψε ο Nietzsche «μετρίεται με το πόσην αλήθεια μπορεί να σηκώσει».¹⁶

Στον τομέα της Θεολογίας, ο δογματισμός έχει ασφαλώς αρνητικό περιεχόμενο και εκδηλώσεις του αφορούν τον φονταμενταλισμό, τον φανατισμό, τον ευσεβισμό, τη μετατροπή της Εκκλησίας σε σωματειακές κοινότητες ή σε πολιτικοθρησκευτικό κίνημα. Η Θεολογία είναι συνάρτηση πίστης και σκέψης. Ούτε μόνο το ένα, ούτε μόνο το άλλο. Θεολογία χωρίς σκέψη καταντά ευσεβισμός και πουριτανισμός, που προδίδει την αυθεντικότητα της Εκκλησίας και την υποβιβάζει σε θρησκευτική οργάνωση, σωματείο χριστιανών. Από την άλλη θεολογία που είναι σκέψη, χωρίς πίστη, εκφυλίζεται σε ακαδημαϊσμό, στείρο σχολαστικισμό, άγονο διανοητικισμό και νοησιарχία.¹⁷

Στην εκκλησιαστική γλώσσα, δόγμα γενικά ονομάζεται κάθε θεμελιώδης αρχή θρησκευόμενου η οποία έχει αυθεντικό κύρος και δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση από μέρους των οπαδών του. Ορθόδοξα δόγματα ονομάζονται οι θεωρητικές διδασκαλίες της πίστης, οι οποίες διδάσκονται από την Αγία Γραφή και την Ιερά Παράδοση, αναπτύχθηκαν από την Εκκλησία και διατυπώθηκαν επίσημα από τις επτά Οικουμενικές Συνόδους. Το κύρος και την αυθεντία του αντλεί το δόγμα όχι μόνο από τη θεοπνευστία της Αγίας Γραφής, αλλά κυρίως από την Εκκλησία, στην οποία σύμφωνα με την υπόσχεση του Χριστού, μένει το Άγιο Πνεύμα και την προφυλάσσει από κάθε πλάνη και την καθοδηγεί στην αλήθεια. Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα των δογμάτων είναι ότι «ερείδονται (στηρίζονται) επί της αυθεντίας του Θεού» και γι' αυτό το κύρος τους είναι καθολικό.¹⁸

Την θρησκευτικότητα με μεγαλύτερη ευρύτητα μπορούμε να την διακρίνουμε σε:

α) Λαϊκή θρησκευτικότητα, που χαρακτηρίζεται από γνησιότητα, αυθορμητισμό, συνδέεται με την επικαιρότητα, αλλά μερικές φορές φέρνει σε αμηχανία τον σκεπτόμενο άνθρωπο. Κυριαρχεί η ανάγκη για μαγική λύση στον ψυχικό πόνο και ο φόβος της τιμωρίας από ένα Θεό που θεωρείται πανταχού πρῶν με την έννοια της διαρκούς ενασχόλησης με το υποκείμενο, που είτε το επιβραβεύει, είτε το τιμωρεί, είτε αδιαφορεί για εκείνο. Η φιγούρα της Λωξάντρας στο ομώνυμο μυθιστόρημα της Μ. Ιορδανίδου μας θυμίζει αυτή τη λαϊκή θρησκευτικότητα.

β) Επίσημη θρησκευτικότητα που απορρέει από την Εκκλησιαστική Ιεραρχία ως διοικητική, πολιτική ή ως ποιμαντική στάση, που γνωρίζει τη θεολογική πρόταση, αλλά που μπορεί να αλλοιώνει το νόημα της ως αποτέλεσμα της ανάγκης διατήρησης της εξουσίας που έχει και της υποχώρησης της σε θέματα εκκοσμίκευσης. Θυμόμαστε εδώ την εικόνα του Μεγάλου Ιεροεξεταστή, όπως τον συνέλαβε ο Ντοστογιέφσκυ στους Αδερφούς Καραμάζωφ. Είναι τέτοια η λογική του που «τσακίζει» ακόμα και τον ίδιο το Χριστό.¹⁹ Για παράδειγμα Τον κατηγορεί πως έδωσε στους ανθρώπους ελευθερία, πνευματικότητα και Θεό, ενώ κατά τον Ιεροεξεταστή οι άνθρωποι αντιθέτως ζητούν κάποιον να τον προσκυνούν, ζητούν άρτο και θεάματα! Αυτοί οι άνθρωποι είναι στην κατάσταση του υπηρέτη, σύμφωνα με τους Πατέρες της Εκκλησίας, που ζητά την ανταμοιβή του ή στην κατάσταση του ανθρώπου που είναι αρκετά ώριμος ψυχικά, ώστε να έχει εκλεπτυσμένες άμυνες (διανοητικοποίηση, εκλογίκευση, ανάληψη ευθυνών, όραμα κ.α.) που τον προστατεύουν από τον τρόπο και τον βοηθούν να αναλάβει ηγετικό ρόλο. Από την άλλη, όμως, μπορεί να λειτουργούν με αποστεωμένη λογική και καταλήγουν σε ένα λόγο στερεότυπο και νεκρό. Οι άμυνές τους, δηλαδή, είναι τόσο γερές που ξεχνούν τις ανάγκες τους σα να μην υπάρχει Θεός.

γ) Τέλος υπάρχει η υπαρξιακή θρησκευτικότητα, που απορρέει από τη θεολογική οντολογική πρόταση, όπως έχει διατυπωθεί στην Καινή Διαθήκη και στις Οικουμενικές Συνόδους και βασίζεται στην εμπειρία του Θεού.²⁰

Με βάση τα παραπάνω, ο δογματισμός, εμφανίζεται στη δεύτερη περίπτωση της επίσημης θρησκευτικότητας και περιγράφεται με πολύ γλαφυρό τρόπο στο ίδιο μυθιστόρημα του Ντοστογιέφσκυ, όταν ο Μέγας Ιεροεξεταστής «ένας γέρος, σχεδόν ενενήντα χρονών, ψηλός και στητός, με στεγνωμένο το πρόσωπο, βαθουλωμένα τα μάτια,

μα που μέσα τους καίει ακόμα μία λάμψη όμοια με τη σπίθα φωτιάς. Ω! Δεν είναι ντυμένος με τα μεγαλόπρεπα καρδινάλιστικά άμφιά του, με τα οποία φάνταζε χθες μπροστά στο λαό, όταν καίγανε τους εχθρούς της ρωμαϊκής πίστης... Πίσω του σε μία ορισμένη απόσταση έρχονται οι σκυθρωποί βοηθοί του και οι σκλάβοι του και η ιερή του φρουρά»,²¹ διατάζει να συλλάβουν τον ίδιο το Χριστό και να Τον κλείσουν στη στενόχωρη και σκοτεινή θολωτή φυλακή. Αργότερα μέσα στη νύκτα, ο Μέγας Ιεροεξεταστής θα Τον επισκεφθεί και αφαιρώντας Του το δικαίωμα να μιλήσει του λέει: «Δεν είμαστε μαζί Σου, είμαστε με *Εκείνον*, αυτό είναι το μυστικό μας! Είναι καιρός που δεν είμαστε μαζί Σου πια, αλλά με *Εκείνον*, είναι κιόλας οκτώ αιώνες. Πριν από ακριβώς οκτώ αιώνες πήραμε από Εκείνον αυτό που Εσύ απόρριψες με αγανάκτηση, είναι εκείνο το τελευταίο δώρο που Σου πρόσφερε δείχνοντάς Σου όλα τα βασίλεια της γης. Πήραμε από αυτόν τη Ρώμη και το ξίφος του Καίσαρα κι ανακηρύξαμε τους εαυτούς μας γήινους βασιλιάδες, βασιλιάδες μοναδικούς, μόλο που μέχρι και σήμερα ακόμα δεν προλάβουμε να τελειώσουμε εντελώς το έργο μας».²² Όλα αυτά όμως δεν είναι παρά ένα μυθιστόρημα....

Ας εξετάσουμε στο σημείο αυτό τη Δογματική της Εκκλησίας έναντι της Επιστήμης και συγκεκριμένα της Ψυχιατρικής.

Η Εκκλησία δέχεται τα πορίσματα της Ψυχιατρικής, χωρίς να υποκύπτει στο ναρκισσισμό της, στην αίσθηση της παντοδυναμίας της. Βέβαια, η επιστήμη είναι που έχει τον κύριο λόγο για τις ψυχικές παθήσεις. Επομένως, η Εκκλησία δέχεται τα συμπεράσματα και τις μεθόδους της επιστήμης, αλλά ταυτόχρονα υπενθυμίζει στους επιστήμονες ότι οι ψυχικές παθήσεις δεν είναι αποκλειστικά ιατρικό γεγονός. Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που συμμετέχουν στην αιτιολογία των ψυχικών παθήσεων (κοινωνικοί, διαπροσωπικοί, υπαρξιακοί κ.α.). Αρα, για την αντιμετώπισή τους χρειάζεται μια διευρυμένη στάση και συνεργασία της ψυχιατρικής με άλλους χώρους. Για παράδειγμα, ο σύγχρονος τρόπος ζωής μπορεί να συμβάλλει στην ψυχοπαθολογία, επομένως χρειάζονται ακόμη και κοινωνικές τροποποιήσεις για να έχουμε μια κοινωνία που παράγει υγεία αντί για αρρώστια. Το υπαρξιακό κενό του ανθρώπου επίσης, όπως η ανεπίλυτη ενοχή, μπορούν να γίνουν νοσογόνα. Ακόμη είναι βασικοί κάποιοι πνευματικοί παράγοντες: ποια είναι η σχέση του με το Θεό, αν δεν έχει σχέση με το Θεό ή αν έχει κακή, νοσηρή, καταστροφική σχέση με το Θεό. Αν έχει υγιή σχέση με το Θεό, ο άνθρωπος είναι υγιέστερος. Βέβαια υπάρχουν κάποιοι κληρικοί και λαϊκοί οι οποίοι αντιμετωπίζουν αποκλειστικά θρησκευτικά την ψυχική νόσο. Αυτοί έχουν τοποθετηθεί λάθος θεολογικά και ζημιώνουν με τη στάση τους. Επίσης κάποιοι κληρικοί μπορεί να γνωρίζουν ειδικούς οι οποίοι με πολύ φανατισμό

και μονομέρεια μιλούν εναντίον της πίστης. Έτσι και αυτοί λειτουργούν ενστικτωδώς, με το να προφυλάσσουν τους ανθρώπους από τέτοιους επιστήμονες. Ή ενδέχεται πως μια επιστημονική παρέμβαση παραβιάζει χώρο της δικής τους αρμοδιότητας. Έτσι, όμως, προκαλούμε έναν άλλο φανατισμό και μιαν άλλη μονομέρεια. Η λύση βρίσκεται σε αυτό που είπε ο Μέγας Βασίλειος τον 4^ο αιώνα. Πρότεινε να εξετάσουμε ποιοι από τους μορφωμένους του κόσμου λένε ορθά και μόνο αυτά να αποδεχόμαστε. Ο Μέγας Βασίλειος είχε σπουδάσει όλες τις επιστήμες και πίστευε πολύ στις δυνατότητες της ιατρικής, ενώ ταυτόχρονα έβλεπε πάντα και την πνευματική προέκταση των πραγμάτων. Επίσης ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, που και αυτός σπούδασε στην Αθήνα, εκτιμούσε πολύ την επιστήμη και τη λογική του ανθρώπου. Πάντα όμως, υπεδείκνυε ότι υπάρχει μια πραγματικότητα πέρα από τη λογική.

Η θρησκευτική πίστη έχει στόχο να συνυπάρχει με τον ορθό λόγο. Ακόμη η ανθρωπότητα δεν έχει βρει την ισορροπία της.²³

Στη σκέψη και στη θεολογία του και ο ισλαμισμός έμεινε ουσιαστικά ανέγγιχτος από τις σύγχρονες εξελίξεις. Η αυθεντία του Κορανίου σαν του αποκαλυπτικού κειμένου έμεινε αναμφισβήτητη, ακριβώς όπως είχε γίνει σε όλη την προηγούμενη ιστορία της πίστεως. Οι ουλεμάδες διατήρησαν το γόητρο που τους επέτρεπε να εξακολουθούν να είναι οι ερμηνευτές των πηγών της ισλαμικής πίστεως.²⁴ Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το «κλείσιμο της πύλης του ijtiḥād», δηλαδή η αναμφισβήτητη αποδοχή των υφιστάμενων δογμάτων, δεν έγινε ποτέ απόλυτα αποδεκτή από το σύνολο των μουσουλμάνων και δεν κατόρθωσε να εξοβελίσει την πλαστικότητα του όλου συστήματος. Οι λεγόμενοι εκσυγχρονιστές πιστεύουν ότι το χιλιόχρονο «κλείσιμο της πύλης του ijtiḥād» έχει στερήσει από το Ισλάμ το δυναμισμό που τον διέκρινε κατά τους πρώτους αιώνες της εξάπλωσής του και το έχει καταστήσει μία τριτοκοσμική θεωρία, η οποία δεν μπορεί να αντιπαχθεί στη Δύση. Τέλος, οι διάφορων αποχρώσεων ισλαμιστές καταδικάζουν τη στάση αυτή και επιθυμούν το «άνοιγμα της πύλης του ijtiḥād», αυτή τη φορά όμως για να μπορέσουν να αντιπαλέψουν τον εκδυτικισμό του ισλαμικού κόσμου. (Βλέπε βιβλιογραφία υπ' αριθμόν 56).

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις τέσσερις μεγαλύτερες θρησκείες του κόσμου, μεγαλύτερες από άποψη παγκόσμιας ποσοστιαίας αναλογίας, με στοιχεία του 2010, οι οποίες είναι : ο Χριστιανισμός με ποσοστό 33,39% (εκ των οποίων οι ρωμαιοκαθολικοί έχουν 16,85%, οι προτεστάντες 6,15%, οι ορθόδοξοι 3,96% και οι αγγλικανοί 1,26%), το Ισλάμ με ποσοστό

22,74%, ο Ινδουισμός με ποσοστό 13,80%, ο Βουδισμός με ποσοστό 6,77%. Στην εργασία αυτή, θα περιοριστούμε στη μελέτη του ορθόδοξου Χριστιανισμού, αφού ως Έλληνες, στην πλειοψηφία μας είμαστε Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Είναι γνωστό, πως υπάρχουν σημαντικές δογματικές διαφορές με τον Ρωμαιοκαθολικισμό και τις λοιπές αιρέσεις, αλλά η εξέτασή τους θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μίας άλλης μελλοντικής έρευνας. Επιπλέον θα εξετάσουμε και μία πέμπτη θρησκεία τον Ιουδαϊσμό, που κατέχει μικρό μεν ποσοστό 0,22%, πλην όμως από αυτόν γεννήθηκε ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ. Κατά την άποψή μου, είναι σημαντική θρησκεία όχι μόνο γιατί αποτελεί την πρώτη μονοθεϊστική θρησκεία, αλλά και γιατί έπαιξε και εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια ιστορία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το παγκόσμιο ποσοστό των άλλων θρησκειών ανέρχεται σε 11,41%, οι μη θρησκευόμενοι σε 9,66% και οι άθεοι σε 2,01%. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα οι ορθόδοξοι αποτελούν το 98% του πληθυσμού, οι μουσουλμάνοι το 1,3% και οι άλλες θρησκείες το 0,7% σε σύνολο πληθυσμού, σύμφωνα με στοιχεία του 2013, 10.772.967.²⁵

Χριστιανισμός

"Αγαπήσωμεν αλλήλους ίνα εν ομολογία ομολογήσωμεν..."

Ο ορθόδοξος χριστιανισμός έρχεται να συνεισφέρει μια άλλη πίστη που είναι ο Χριστός ως Θεάνθρωπος, τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος, ο οποίος ως Υιός του Θεού Πατρός γεννάται «εκ Πνεύματος Αγίου» και «Μαρίας της Παρθένου». Η θρησκευολογική ιδιαιτερότητα του χριστιανισμού εντοπίζεται στη θεανθρωπινότητα Του που υπερβαίνει τόσο το θεϊσμό, ο οποίος χαρακτηρίζει κάθε θρησκεία, όσο και τον ανθρωπισμό, που διακρίνει κάθε μορφή εκκοσμίκευσης. Η επικέντρωση του χριστιανισμού στο Χριστό και στη θεανθρωπινότητα Του αναδεικνύει τον χριστοκεντρισμό ως την κατ' εξοχήν οριοθετική γραμμή μεταξύ εκκλησίας και θρησκείας σε ρητή διάκριση προς τον θεοκεντρισμό κάθε

θρησκευτικότητας και προς τον ανθρωποκεντρισμό κάθε κοσμικότητας. Με την έννοια αυτή προβάλλεται ο θεολογικός ισχυρισμός ότι ο χριστιανισμός δεν είναι θρησκεία, αλλά είναι εκκλησία που έχει επιπλέον και θρησκευτικά ιδιώματα, χωρίς όμως ποτέ να ταυτίζεται με τη θρησκεία. Στο σημείο αυτό διευκρινίζουμε ότι η θρησκεία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του ανθρώπου να κινηθεί από τη γη προς τον ουρανό, από τα ανθρώπινα προς τα θεία, για να γνωρίσει το Θεό. Σκοπός του ανθρώπου, κατά τη θρησκεία είναι να υπερβεί τη φύση του, να αρθεί προς τα άνω, να γνωρίσει το άγνωστο και να καταφέρει το ακατόρθωτο. Στην εκκλησία της αποκάλυψης έχουμε την κίνηση του Θεού προς τη γη και τον άνθρωπο, μια αποκάλυψη κοινωνίας Θεού και ανθρώπου στο πρόσωπο του Υιού του Θεού και του Υιού του Ανθρώπου. Στην εκκλησία η ενανθρώπιση του Θεού και η θέωση του ανθρώπου είναι παροντικά γεγονότα και παίρνουν τη μορφή ιστορικού φαινομένου. Η αποκάλυψη έχει την αρχή της στο Θεό και φανερώνει τις σωτηριολογικές ενέργειες του Θεού προς τον άνθρωπο, σε αντίθεση προς τη θρησκεία που έχει ως αρχή της τον άνθρωπο και διαμορφώνεται στην ιστορία σε διάφορες μορφές ανάλογα με τις πνευματικές αγωνίες και τις υπαρξιακές αναζητήσεις του ανθρώπου και επιδιώκει να απαντήσει στα μεγάλα μεταφυσικά και αιώνια προβλήματα της ζωής και του θανάτου.

Ο Χριστιανισμός δεν ήρθε ως μία νέα θρησκεία για να αντιπαραταχθεί προς τις άλλες θρησκείες, γιατί κατ' ουσίαν δεν είναι θρησκεία, είναι εκκλησία, κοινότητα και κοινωνία ανθρώπων, συμφιλίωσης και αδελφοποίησης λαών και εθνών. Ο Ιησούς Χριστός δεν είναι ιδρυτής θρησκείας ούτε ήρθε να θεσμοθετήσει κάποιους θρησκευτικούς νόμους και τελετουργικούς θεσμούς. Είναι δηλωτικό, ότι η θρησκεία στηρίζει την εξουσία της στο «νόμο» και στις «εντολές», ενώ η εκκλησία στηρίζει τη διακονία της στην αγάπη και στη χάρη. Ο Ιησούς της Ναζαρέτ γεννήθηκε σ' ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, εμαθήτευσε σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτιστικό περιβάλλον, εντάχθηκε ως πιστός σε μία συγκεκριμένη θρησκεία και μάλιστα ως το τέλος του βίου Του επί της γης ακολούθησε τα ήθη και τις θρησκευτικές παραδόσεις του λαού Ισραήλ. Την εποχή εκείνη ο λαός του ήλπιζε πως στη δουλεία του Ισραήλ από τη Ρώμη, θα έβαζε τέλος κάποια θεία παρέμβαση. Αυτό όμως που διαφοροποίησε την παρουσία Του στην ιστορία ήταν το μοναδικό έργο Του και η συγκλονιστική διδασκαλία Του ως πρόταση ζωής μιας άλλης στάσης, ενός άλλου τρόπου ελευθερίας και αγάπης, συμφιλίωσης και αδελφοποίησης όλων. Η αποκαλυπτική και ιστορική παρουσία του Χριστού στον κόσμο σηματοδότησε την εν ελευθερία και κατ' αλήθειαν ύπαρξή μας και πορεία μας, για να φτάσει ο άνθρωπος

στον εσχατολογικό προορισμό του που είναι η τελείωση και η θέωσή του. Παρουσίασε την παλιά εγκόσμια τάξη να τελειώνει και τη νέα Βασιλεία του Θεού να εισέρχεται στη θέση της παλιάς πραγματικότητας. Η ιδιοτέλεια δεν έχει θέση στη ερχόμενη Βασιλεία του Θεού. Γι' αυτό το λόγο είχε νόημα η εξ' αγάπης του Θεού και του πλησίον εγκατάλειψη όλων των άλλων προτιμήσεων στις οποίες προσκολλάται ο άνθρωπος.

Ο Ιησούς edίδαξε με τη μορφή παραβολών, μετά μερικές γενεές, το μήνυμα του καταγράφηκε σε αφηγηματικά κείμενα που ονομάζονται Ευαγγέλια ή ευχάριστα νέα. Τα Ευαγγέλια σκοπό τους είχαν να διδάξουν και να υπηρετήσουν θρησκευτικές και όχι ιστορικές σκοπιμότητες. Στοιχεία από την Ιουδαϊκή Τορά επαναλαμβάνονταν στα πλαίσια της αφήγησης της ζωής του Χριστού για όσους είχαν «ώτα να ακούσουν».

Σύγχρονοι ιστορικοί αποδέχονται πως ο Ιησούς περπάτησε στη γη, πως εκήρυξε για μία μικρή περίοδο στη Γαλιλαία και πως εκτελέστηκε κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης στα Ιεροσόλυμα στο 29 μ.Χ. Οι χριστιανοί πιστεύουν πως αναστήθηκε από τους νεκρούς λίγο μετά την εκτέλεσή του, ενώ οι οπαδοί του μετά το θάνατό του εβίωσαν κάτι βαθύ πάνω στο οποίο στήριξαν όλη τη μετέπειτα ζωή τους και επιδίωξαν να ανακοινώσουν το βάθος αυτού που εβίωσαν σχεδιάζοντας πάνω σε οικείες αναλογίες από την Τορά.²⁶

Η απαίτηση των εθνών της γης για ενότητα βρίσκει την ιστορική πραγμάτωσή της μέσα στην «εκκλησία του Χριστού» αφού εκεί στην αγαπητική και ευχαριστιακή σύναξη των πιστών πραγματοποιείται η «καινή ανθρωπότητα»²⁷ και τα «έθνη» διαμορφώνονται σε «γένος εκλεκτόν» και «γένος άγιον».²⁸

Σε αυτή την ενότητα και την εκκλησιολογική κοινωνία όλων, με αποδοχή ασφαλώς της διακριτικότητας και ιδιαιτερότητας του άλλου, είτε αυτός είναι οικείος, είτε είναι ξένος, δεν χωρούν εθνικιστικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις και διακρίσεις, ούτε προς την κατεύθυνση της Ιουδαϊκής παραδοσιακής πίστεως και της εθνικής ειδωλολατρικής λατρείας του παρελθόντος,²⁹ ούτε και προς τις νεώτερες θρησκευτικές και ομολογιακές κατηγορίες πιστών του παρόντος θρησκευσιολογικού καθαρά χαρακτήρα. Το κήρυγμα του Ευαγγελίου απευθύνεται σε όλα τα έθνη, οποιαδήποτε προηγούμενη αποκλειστικότητα και εκλεκτικότητα προς την κατεύθυνση του παλαιού Ισραήλ παίρνει τώρα μία νέα σημασία με οικουμενική προοπτική. Ο οικουμενικός Χριστιανισμός έχει την αρχή του στον κενό τάφο του Ιησού, στη νίκη επάνω στη φθορά και το θάνατο. Έτσι γεννιέται το «νέο Ισραήλ» και σ' αυτό το νέο κόσμο δεν είναι μόνο ο Θεός Άγιος με μία οντολογική και ηθική σημασία, αλλά

άγιοι αποκαλούνται και οι πιστοί και καλούνται σε μία διαρκή προσπάθεια βίου αγιαστικού. Υπό την έννοια αυτή, η αγιότητα δεν είναι προσωπικό ηθικό κατόρθωμα, αλλά εκκλησιολογικό γεγονός.³⁰

Ο θεός του Χριστιανισμού δεν έχει απολύτως καμία σχέση με ένα θεό εξουσιαστή, κατά το πρότυπο του πατέρα, που καταδυναστεύει και καταπιέζει τους υπηκόους του, υποβάλλοντάς τους διαρκώς σε παντοειδείς στερήσεις, για να διασφαλίζει ες αεί την κυριαρχία του επάνω τους. Αυτός ο Θεός επέλεξε να γίνει εύθραυστος, ευάλωτος, ανυπεράσπιστος και άξιος περιφρόνησης στα μάτια όλων εκείνων που πιστεύουν μόνο στη δύναμη, έναν τέτοιο Θεό ο πιστός και ευλαβής άνθρωπος δεν θα μπορούσε ποτέ να Τον έχει επινοήσει. Το να επινοήσεις έναν τέτοιο Θεό, θα ήταν βλασφημία. Κι όμως τέτοιον αποκαλύπτει ο Θεός τον Εαυτό Του : ευάλωτο, ανυπεράσπιστο, εύθραυστο και περιφρονητέο. Κατά την Ενσάρκωση και τη Γέννηση, βλέπουμε ότι ο Θεός, εν Χριστώ, παραδίδει τον Εαυτό Του στους ανθρώπους με τη μορφή ενός ανυπεράσπιστου παιδιού. Παραδίδεται. Έτσι βλέπουμε πώς είναι η θεία αγάπη και τελικά πώς πρέπει να είναι η τέλεια ανθρώπινη αγάπη: μία ολοκληρωτική αυτοπροσφορά του εαυτού, ανυπεράσπιστη, ολότελα ευάλωτη που καλεί σε ανταπόκριση. Έτσι ανακαλύπτουμε τη θαυμάσια ισορροπία της πίστης εκείνης που επιτρέπει στη δύναμη του Θεού να εκδηλωθεί μέσα από την αδυναμία. Γιατί όμως ένας άνθρωπος που είχε τη δύναμη του θεού έπρεπε να θυσιάσει τον εαυτό του στο σταυρό; Εδώ βρίσκεται το ουσιώδες μυστήριο του Χριστιανισμού. Ο Ειρηναίος της Λυών που έζησε το 2^ο αι. σημείωσε αινιγματικά πως ο Ιησούς Χριστός «έγινε όπως εμείς ώστε εμείς να γίνουμε όπως Αυτός». Μια πιο ακριβής θεολογική έκθεση ήλθε αργότερα από τον Άνσελμο της Κανταβρυργίας που έζησε τον 11^ο αι. Ο συλλογισμός του ξεκινά με τη διακήρυξη της άπειρης αδυναμίας του ανθρώπου, που είναι ανίκανος να ξεπεράσει την κατάστασή του με ανθρώπινη προσπάθεια, ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης αμαρτίας. Μόνο ο Θεός μπορεί να ανακαινίσει την ανθρωπότητα, έτσι παρέστη η ανάγκη ενός θεανθρώπου, που μόνο Αυτός μπορούσε να διαθέσει τη δύναμη και ταυτόχρονα να εξιλεώσει και τις αμαρτίες του ανθρώπου.³¹

Και το πιο παράδοξο απ' όλα είναι ότι ο Ιησούς δεν υπέμεινε μόνο όταν δεχόταν τα μεγαλύτερα δεινά και πέθαινε από τα πλήγματα, αλλά και όταν επανήλθε στη ζωή κι ανέστησε το σώμα απ' τη φθορά, διατηρεί ακόμα τις πληγές αυτές και φέρει πάνω στο σώμα του τις ουλές και μ' αυτές εμφανίζεται ενώπιον των αγγέλων, θεωρώντας τες ως κόσμημα. Από το σώμα του απέβαλλε όλα τα άλλα στοιχεία, το δε σώμα που έχει τώρα είναι πνευματικό και δεν του απέμεινε πλέον ούτε βάρος ούτε πάχος, ούτε άλλο

χαρακτηριστικό από τα σωματικά. Όμως τα τραύματα δεν τα απέβαλλε εντελώς, ούτε επούλωσε τελείως τις πληγές. Θεώρησε σωστό να τις ανεχθεί από αγάπη για τον άνθρωπο. Για το λόγο αυτό, στο Χριστιανισμό, τίποτε δεν θεωρείται πιο ιερό όσο ο άνθρωπος, αφού μέσα στο σώμα του έλιωσε από αγάπη ο Χριστός.³²

Ο Ιησούς Χριστός συμβούλευε τους μαθητές του να μην είναι αδρανείς, αλλά να δρουν μετρημένα και προσεκτικά όταν αντιμετωπίζουν ανθρώπους που έχουν διαπράξει κάποια αμαρτία. Ο πνευματικός πατέρας και Άγιος Ιωσήφ Βολότσκι έγραψε τα εξής: «Ακόμα και αν (οι χριστιανοί) δουν κάποιον να κάνει κάτι ανάρμοστο, θα πρέπει να τον διορθώσουν με ταπείνωση και αγάπη, χωρίς κακομεταχείριση». Στη συνέχεια ο Άγιος Ιωσήφ παραθέτει τους λόγους του αγίου Δωροθέου της Γάζας: «Αν κάποιος τύχει να δει τον αδερφό του να πράττει κάτι ανάρμοστο, θα πρέπει να του πει με πραότητα και ταπείνωση: ``Συγχώρα με, αδερφέ μου, που είδα το λάθος που διέπραξες, όμως πράγματι αυτό που συνέβη δεν ήταν καθόλου σωστό``. Αυτό θα πρέπει να ειπωθεί χωρίς διάθεση να υποτιμήσουμε ή να απορρίψουμε τον αδερφό μας, παρά μόνο να τον ωφελήσουμε». Και συνεχίζει ο Άγιος ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέγοντας ότι η διόρθωση θα πρέπει να γίνεται «με διδαχή και συμβουλή, με λεπτότητα και έλεος...». Η διεκδικητικότητα είναι μια δεξιότητα που μπορεί κανείς να αποκτήσει και μέσω αυτής να εκφράσει τη γνώμη ή το συναίσθημά του. Έτσι μπορεί να επέλθει ένα ευνοϊκό ψυχολογικό ή πνευματικό αποτέλεσμα. Η διεκδικητικότητα στο χώρο της Εκκλησίας θα έπρεπε να είναι ένα ευγενές εγχείρημα που μπορεί να συμβάλλει στη θέωσή μας (στο να γίνουμε όπως ο Χριστός). Κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται μόνο όταν η διεκδικητικότητα προσφέρεται ως μη εγωιστική, κενωτική αγάπη που κατευθύνεται προς το καλό και την ευημερία των άλλων. Ο σωστός τρόπος διεκδίκησης δεν εφαρμόζεται για να υπερισχύσει κάποιος από τους υπολοίπους. Το πρότυπο μας είναι ο Χριστός ως υπηρέτης. Η διεκδικητικότητα και ο εκφοβισμός είναι δύο εντελώς αντίθετες έννοιες. Η εξουσία που δεν διαποτίζεται με αγάπη καταντά τερατούργημα. Ιδιαίτερα οι ιερείς και οι επίσκοποι όταν επιτιμούν με σκληροκαρδία και όχι με αγάπη, θέτουν την ψυχή τους σε κίνδυνο. Η αγάπη επιβεβαιώνει τον άνθρωπο, ο εκφοβισμός τον συνθλίβει.³³

Η εκκλησία παραμένει αφοσιωμένη στο ουσιώδες μυστήριο της εξιλέωσης δια του Ιησού Χριστού. Ο Θεός αυτός, ζει και πεθαίνει για τον καθένα, αποδέχεται τον καθένα όπως είναι, τον καλό και τον κακό, χαίρεται για τον καλό και πεθαίνει εξ' αιτίας και για χάρη του κακού. Έτσι καλούνται οι Χριστιανοί να συμπεριφέρονται, όχι μόνο μέσα στον κύκλο τους, αλλά σ' ολόκληρο τον κόσμο. Να βλέπουν τον κάθε άνθρωπο μ' αυτό το είδος δικαιοσύνης, όχι κριτικά και επικριτικά. Στο πρόσωπο του καθενός να αενίζουν την

ομορφιά την οποία ο Θεός αποτύπωσε επάνω του και την οποία ονομάζουμε εικόνα Του.³⁴

Λόγω της ανυπόκριτης αγάπης Του, της θυσιαστικής αγάπης Του, οι Χριστιανοί μπορούν να ελπίζουν και να πιστεύουν ότι θα συγχωρηθούν, αρκεί να μετανοήσουν. Πώς όμως συντελείται η πορεία της μετάνοιας για τον αληθινό Χριστιανό; Ο άνθρωπος συνειδητοποιεί ότι το αμάρτημα διαπράχθηκε, η πτώση συντελέστηκε και ο ίδιος τελείωσε: ντροπιάστηκε η συνείδησή του, το βλέμμα του Κυρίου που έπεσε πάνω του, τον έκαναν να καταλάβει. Και η απάντηση σε κείνο το βλέμμα, σ' εκείνη την κρίση της συνείδησης, ήταν ο τρόμος της αποστροφής του προσώπου Του, και τα άφθονα δάκρυα. Τώρα η αγάπη του Θεού μπορεί να ανορθώσει τον πεσμένο άνθρωπο. Ακριβώς αυτή την αγάπη περιμένει και ο Χριστός από τους Χριστιανούς στις σχέσεις μεταξύ τους «*αλλήλων τα βάρη βαστάζετε*». Ο Θεοφάνης ο Έγκλειστος έχει πει: «Θα πρέπει να αφήνουμε τον πόνο του πλησίον μας να διαπερνά την καρδιά μας σαν μαχαίρι να αφήνουμε το αίμα να κυλάει, τον πόνο να μας συνθλίβει, να μην οπισθοχωρούμε, να μην προστατεύομαστε! Μόνο τότε η συμπάθεια μας είναι δυνατό να είναι δημιουργική, να μετέχει στην οδύνη του άλλου και να τον βοηθάει να σηκώνει το σταυρό του, αυτό ακριβώς έκανε και ο Χριστός». Οι Χριστιανοί δεν καλούνται να συγχωρήσουν τον πλησίον επειδή το αξίζει, αλλά επειδή είναι του Χριστού, επειδή στο όνομα του Εσταυρωμένου Χριστού, τους έχει δοθεί η *χάρις να συγχωρούν*. Αλήθεια, ας αναλογιστούμε: αν περιβάλλαμε τον αδύνατο με άγρυπνη και τρυφερή αγάπη, πόσοι άνθρωποι δεν θα ξανάβρισκαν το νου τους και πόσοι δεν θα γίνονταν άξιοι συγχώρησης – μιας συγχώρησης που θα τους δινόταν δωρεάν! Ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση ν' αυτοσυγχωρηθεί, ούτε κατέχει κανένα τέτοιο δικαίωμα, αλλά οφείλει να μπορεί να αποδεχτεί τη συγχώρηση που του δίνεται, γιατί το να λάβει κανείς τη συγχώρηση σημαίνει πάντα ότι κάποιος τον έχει αγαπήσει αρκετά, ώστε να πάρει την αμαρτία πάνω του και να τη σβήσει μέσα του.³⁵

Πώς όμως ο Χριστιανός συγχρονίζει τον παλμό της καρδιάς του με τον παλμό της καρδιάς του Θεού; Πώς επικοινωνεί μαζί Του; Μέσω της προσευχής. Σίγουρα δεν χρειάζεται προετοιμασία, ούτε ειδικοί χώροι, ούτε δυνατή κραυγή, όταν Τον επικαλείται. Διότι δεν υπάρχει σημείο στο οποίο να μην παραβρίσκεται, ούτε τόπος που να μην βρίσκεται μαζί μας. Αυτός σε όσους Τον αναζητούν βρίσκεται πιο κοντά και από την καρδιά. Επόμενο λοιπόν είναι πως στα αιτήματα των προσευχών θα ανταποκριθεί, γιατί Αυτός αναζήτησε τους ανθρώπους όταν εκείνοι δεν Τον ήθελαν, πώς θα είναι όταν Τον προσκαλέσουν; Κι αν ενώ Τον μίσησαν, τους αγάπησε, πώς θα τους διώξει μακριά Του, όταν Τον

αγαπήσουν.³⁶ Προσευχή αληθινή είναι η απερίσπαστη, που εκτελείται με προθυμία και ζήλο, με ψυχή που πονάει για τις αμαρτίες της και με νου προσηλωμένο. Η προσευχή δεν είναι βέβαια εφόδιο μόνο στους αμαρτωλούς και κάτι ανάρμοστο για τους δίκαιους. Και στους δύο προσφέρει άφθονα τα αγαθά. Στους δίκαιους παραχωρεί την ασφάλεια της δικαιοσύνης και στους αμαρτωλούς το μέσο για να αποθέσουν τα αμαρτήματά τους. Ο Θεός βέβαια γνωρίζει όλων τις σκέψεις. Είναι δυνατό λοιπόν ο άνθρωπος να προσεύχεται χωρίς να προφέρει καμία λέξη, αλλά να συνδυάζει μέσα του καθετί πνευματικό σε μία νοερή προσευχή που τον ενώνει απερίσπαστα με τον Θεό. Ούτε με τη στάση του σώματος ούτε με την κραυγή της φωνής, αλλά με πρόθυμη τη θέληση και ταπεινοφροσύνη να γίνεται η προσευχή. Μήτε με θορύβους και κραυγές και προς επίδειξη, αλλά με κάθε ηπιότητα, με συντριβή νου και εσωτερικά δάκρυα. Είναι λοιπόν ανάγκη ο νους να βρίσκεται σε μεγάλη προσοχή κατά την ώρα της προσευχής και το στόμα να σιωπά. Τότε μπορεί κανείς να προσευχηθεί, με καθαρότητα ψυχής και να αγγίξει το Θεό. Και όταν στέκεται σε προσευχή να μην εύχεται να γίνει το δικό του θέλημα, αλλά του Θεού, καθώς έτσι διδάχθηκε: «Γεννηθήτω το θέλημα Σου». Ο Κύριος επιβλέπει την προσευχή των ταπεινών και δεν απαξιώνει τη δέηση τους.³⁷

Στο πρόσωπό Του η «εκκλησία» ως κοινωνία πιστών, θεμελιώνεται και δομείται σε «σώμα». Αν και στο ιστορικό παρόν η εκκλησία αποτελεί το «μικρόν ποίμνιον», είναι η έσχατη ελπίδα και η μόνη εγγύηση για να αποτελέσει τον πυρήνα για την οικουμενική ενότητα της ανθρωπότητας (τουλάχιστον όπως πιστεύουν οι Χριστιανοί), έστω με μία εσχατολογική προοπτική, σωτηριολογικής ολοκλήρωσης του σκοπού της, στην πραγματικότητα της βασιλείας του Θεού. Η εκκλησία του Χριστού είναι «κατά πάσαν την οικουμένην» και πέραν των εθνικών, κοινωνικών και πολιτισμικών περιορισμών της ιστορίας. Κατά δε το Σύμβολον της Πίστεως, η εκκλησία είναι «μία, αγία, καθολική και αποστολική» και έτσι θα πρέπει να την βλέπουν και να την βιώνουν οι Χριστιανοί (ιερός Χρυσόστομος).³⁸

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Χριστιανισμός βασιζόταν στον Ιουδαϊσμό και υπάρχουν στοιχεία συσχέτισης μεταξύ τους. Ο Χριστός ήταν Εβραίος, τα Ευαγγέλια αναγνώρισαν πως προέρχεται από τον οίκο του Δαβίδ, όπως είπαμε έζησε σύμφωνα με την Εβραϊκή παράδοση, το Χριστιανικό Πάσχα συνδέεται με την ιστορία του Εβραϊκού⁴,

⁴ Η Έξοδος περιγράφει πως, όταν ο Μωυσής απέτυχε να πείσει το Φαραώ να ελευθερώσει τους Εβραίους, η οργή του Θεού έπεσε στην Αίγυπτο φονεύοντας τα άρρενα πρωτότοκα όλων των οικογενειών της Αιγύπτου. Οι Ισραηλίτες εξαιρέθηκαν, γιατί άλειψαν την παραστάδα της πόρτας τους με το αίμα της θυσίας ενός 'μωμου αμνού'. Έτσι ο από Θεού άγγελος του Θανάτου προσπέρανε τα σπίτια των Εβραίων. Αυτός ο συμβολισμός του ιουδαϊκού Πάσχα μεταφέρθηκε στο Χριστιανικό

επίσης το νόημα της Εβραϊκής Πεντηκοστής μεταφέρθηκε σε μία Χριστιανική ιστορία.⁵ Κάνοντας μία σύντομη αναδρομή στην ιστορία, βλέπουμε ότι οι πρώτοι Χριστιανοί (γνωστοί ως Ναζωραίοι) ήταν οι φρουροί της αληθινής πίστης του Ισραήλ και είχαν σαφή έννοια του σκοπού και της αποστολής τους : η Εκκλησία του Χριστού πρέπει να ασχοληθεί με τον κόσμο. Πρέπει να πάθει ως το ζωντανό σώμα του Ιησού. Η νίκη επί του θανάτου, που μαρτυρείται στην ανάσταση του Χριστού, δεν ήταν ακόμη πλήρης, η πρόθεση όμως του Θεού ήταν τώρα σαφής. Δεν ήξερε κανείς πότε ο Θεός θα έφερνε τη Βασιλεία και ο Χριστός θα επέστρεφε για να κρίνει ζώντες και νεκρούς. Κατά το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί, η Εκκλησία πρέπει να κηρύξει το ευαγγέλιο σ' όλα τα έθνη της γης. Και ενώ οι πρώτοι Χριστιανοί ήξεραν το νόημα της πίστης τους, στα νεώτερα χρόνια κάτι από την πεποίθηση αυτή κλονίστηκε.

Ενώ μέχρι το μεσαίωνα η Χριστιανική Εκκλησία ενοποιήθηκε σε Οικουμενική Εκκλησία, σήμερα δεν συμβαίνει το ίδιο, ο Χριστιανισμός δεν έχει αναγνωρισμένη από κοινού κεντρική εξουσία. Τρεις κύριες παραδόσεις (Ρωμαιοκαθολική, Ελληνορθόδοξη και Προτεσταντική) διαιρούν τη Χριστιανική οικογένεια. Επαναλαμβάνουμε ότι στην εργασία αυτή θα ασχοληθούμε μόνο με την Ελληνορθόδοξη παράδοση. Αναφέρεται πληροφοριακά ότι η διαφοροποίηση της Ρωμαιοκαθολικής με την Ελληνορθόδοξη συνέβη στην περίοδο από το 500 έως το 1450. Η Ελληνική Εκκλησία αντιμετώπισε διάφορα προβλήματα. Τα βάσανά της άρχισαν με τη μονοφυσική διένεξη, που σπάρραξε τη Βυζαντινή αυτοκρατορία μέσα στον 5^ο αι., στη συνέχεια κατά τον 8^ο και 9^ο αι. υπέφερε από τη διαμάχη περί των εικόνων καταλήγοντας σε συμβιβασμό οι εικόνες να μείνουν ανεκτές (ενώ απορρίφθηκαν τα γλυπτά). Το Ισλάμ ήταν το έναυσμα της επόμενης κρίσης, κατά τον 11^ο αι οι Χριστιανικές Σταυροφορίες που εγκαινίασε ο Πάπας κατά του Ισλάμ, αποδείχθηκαν καταστρεπτικές για τον Ελληνικό Χριστιανισμό, με αποτέλεσμα το 1453 να πέσει η ίδια η Κωνσταντινούπολη στο Ισλάμ. Ο 14^{ος} αι. είδε τις αρχές της Αναγέννησης που εξύμνησε τη δύναμη της ανθρώπινης διάνοιας. Εγκόσμιες αξίες όλο και περισσότερο προκαλούσαν εκείνες που είχαν κηρυχτεί από το Χριστιανισμό, η μεσαιωνική κοσμοθεωρία ήταν προφανώς χρεοκοπημένη. Η σκηνή ήταν έτοιμη για την εμφάνιση του Προτεσταντικού διαχωρισμού από την παράδοση του Ρωμαϊκού Καθολικισμού, με το Γερμανό μοναχό Μαρτίνο Λούθηρο. Ο δεισμός, αγαπητή ιδεολογία των διανοούμενων του

Πάσχα. Πάσχα σημαίνει τον εορτασμό της απελευθέρωσης του νέου εκλεκτού λαού του Θεού από τη δύναμη του θανάτου δια της αυτοθυσίας του Χριστού, του νέου αμνού του Θεού.

⁵ Στον Ιουδαϊσμό η Πεντηκοστή πανηγυρίζει τη θεμελίωση στη σχέση διαθήκης του Θεού με τον Εβραϊκό λαό κατά τους χρόνους του Μωυσή. Παρόμοια έκανε με τους οπαδούς του Ιησού, κατά την πρώτη Πεντηκοστή μετά τη σταύρωση και την ανάσταση, το αποτέλεσμα είναι μία νέα διαθήκη, η ίδρυση της Χριστιανικής Εκκλησίας.

18^{ου} αι., ζήτησε τη βελτίωση αυτού του κόσμου δια της ανακάλυψης και επιστημονικής εφαρμογής των φυσικών νόμων του Θεού. Φτάνοντας στον 19^ο αι. οι περισσότεροι Χριστιανοί δέχθηκαν εγκόσμιες αξίες που μείωσαν τη συμμετοχή τους στην Εκκλησία σε κάτι λίγο περισσότερο από την προσέλευση στην πρωινή κυριακάτικη λειτουργία. Η Χριστιανική έγνοια για την ερχόμενη ημέρα της Κρίσεως συνεχώς ελαττωνόταν. Οι έννοιες της αμαρτίας και της ανθρώπινης διαφθοράς ξεπεράστηκαν και αντικαταστάθηκαν από την πίστη στην υλική πρόοδο. Για τους πιο πολλούς Χριστιανούς του 19^{ου} αι. στη Δυτική Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες η θρησκεία έγινε όλο και πιο άνετη και εναρμονισμένη προς τους εγκοσμιοκρατικούς κανόνες των κοινωνιών τους. Παρ' όλες τις ποικίλλες προκλήσεις ο Χριστιανισμός εκδηλώνει ακόμα εξαιρετική ζωτικότητα.³⁹

Περί ηθικής

Η ηθική αποτελεί κλάδο της φιλοσοφίας που ασχολείται με το σύνολο των κανόνων συμπεριφοράς που ισχύουν μεταξύ των ανθρώπων σε μία ορισμένη κοινωνία και σε μία ορισμένη εποχή. Από φιλοσοφική σκοπιά η ηθική αποτελεί τη θεώρηση των δεδομένων της ηθικής ζωής. Το κεντρικό πρόβλημα της ηθικής είναι η πηγή της ηθικότητας. Με άλλα λόγια, οι ηθικές αξίες, οι ηθικές αντιλήψεις και ιδέες είναι προϊόν εμπειρίας ή απορρέουν από κάποια πηγή που βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της εμπειρικής πραγματικότητας, είναι δηλαδή αρχές *a priori*. Ανάλογα με την απάντηση που θα δοθεί στο πρόβλημα αυτό, αντιμετωπίζονται και άλλα βασικά προβλήματα της ηθικής όπως : α) ποιος θέτει τους ηθικούς κανόνες; Η ελεύθερη και ανεξάρτητη συνείδηση των ανθρώπων ή αντίθετα η πηγή της ηθικότητας βρίσκεται σε μία πραγματικότητα έξω από τον άνθρωπο και είναι απόρροια μιας αυθεντίας και ειδικότερα θρησκευτικής, του ίδιου του Θεού; β) οι ηθικές αξίες είναι απόλυτες ή σχετικές, αιώνιες ή χρονικά προσδιοριζόμενες; γ) ποιοι είναι οι ψυχοκινητικοί μηχανισμοί που οδηγούν στην ηθική πράξη; Η νόηση, η βούληση ή το συναίσθημα;

Η Χριστιανική ηθική εξετάζει τα ηθικά φαινόμενα και τις ηθικές αρχές, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Χριστιανισμού. Στη εξέταση όμως των ηθικών αρχών η χριστιανική ηθική δέχεται και τα πορίσματα της λογικής και πείρας του ανθρώπου (πηγές της φιλοσοφικής ηθικής), όταν αυτά δεν είναι αντίθετα με τη διδασκαλία της. Γι' αυτό η Χριστιανική ηθική είναι συγχρόνως θρησκευτική και φιλοσοφική. Σκοπός της είναι να αποτρέψει από το κακό και να προτρέψει στην αρετή.⁴⁰ Σύμφωνα με τη Χριστιανική ηθική, ο ηθικός νόμος είναι έμφυτος νόμος που δόθηκε στον άνθρωπο και εκδηλώνεται ως έμφυτη διάθεση και κλίση προς το αγαθό, το αληθινό, το δίκαιο. Η συνείδηση μαρτυρά επιπλέον για την έμφυτη αυτή διάθεση και κλίση του ανθρώπου. Ο ηθικός νόμος είναι το πιο μεγάλο αγαθό που δωρήθηκε στον άνθρωπο από το Θεό, για να ζήσει στη γη ελεύθερος και ευτυχισμένος. Είναι η μυστική δύναμη που τελειοποιεί τον άνθρωπο, που τον εξυψώνει και τον ανεβάζει μέχρι τον ουρανό. Ο ηθικός βίος αρμόζει στην ανθρώπινη ζωή γιατί είναι λογικός και σαν λογικό ον που είναι ο άνθρωπος, του ταιριάζει και ο λογικός βίος. Με τη λογική, συκρατούνται οι ορμές και οι επιθυμίες, χαλιναγωγούνται τα πάθη, απαγορεύονται τα αθέμιτα και ανέντιμα. Ο ηθικός βίος είναι αυτός που ταιριάζει στην ανθρώπινη ζωή, διότι ο άνθρωπος μπορεί ενστικτωδώς να διακρίνει την ποιότητα των πράξεών του και να τις ξεχωρίσει σε αγαθές και κακές. Η χαρά και η θλίψη μαρτυρούν ότι υπάρχει στη συνείδηση έμφυτη η γνώση του ηθικού νόμου καθώς και η διάθεση που κλίνει πάντοτε υπέρ του αγαθού. Ο ηθικός βίος ταιριάζει στον άνθρωπο διότι αναδεικνύει τον άνθρωπο κοινωνικό ον. Χωρίς τον ηθικό βίο, η κοινωνική συμβίωση θα ήταν αδύνατη. Είναι λοιπόν ον κοινωνικό και εξ' ανάγκης είναι και ηθικό, αφού κοινωνία δίχως ηθική είναι αδύνατο να συκρατηθεί. Ο άνθρωπος λοιπόν δεν μπορεί παρά να είναι από τη φύση του ον ηθικό. Όπως η ηθικότητα είναι έμφυτη αρετή του ανθρώπου και φανερώνεται ως απολύτως αναγκαία για τη συντήρησή του, την ανάπτυξη και την πρόοδο του, έτσι και η θρησκευτικότητα είναι έμφυτη αρετή και αποδεικνύεται απολύτως αναγκαία για την υποστήριξη του ηθικού νόμου. Είναι επόμενο λοιπόν, ότι του ηθικού νόμου έπεται ο θρησκευτικός νόμος και ότι την ηθικότητα ακολουθεί η θρησκευτικότητα. Ο ηθικός νόμος προϋποθέτει τον θείο Νομοθέτη, ο οποίος διατυπώνει το θείο Του θέλημα ως νόμο ηθικό. Από την άλλη πλευρά ο άνθρωπος, εφόσον έχει πλαστεί κατ' εικόνα του Δημιουργού, οφείλει να φέρει και ο ίδιος, σε κάποια σχετική αντιστοιχία, τις ιδιότητες του Θεού. Πρέπει να είναι ύπαρξη με νου αυτεξούσιο, αυτοσυνείδητο και ηθικά ελεύθερο, διαφορετικά θα ήταν ανάξιος της υψηλής κλήσης και του σπουδαίου προορισμού που φαίνεται ότι έχει. Αυτός που αρνείται στον άνθρωπο την ηθική ελευθερία, είναι σαν να του αρνείται την ηθικότητα, καθότι χωρίς την ηθική ελευθερία, ηθικός νόμος δεν μπορεί να σταθεί, για το

λόγο ότι μόνο η ηθική ελευθερία μπορεί να τηρήσει τον ηθικό νόμο. Όπου αυτή λείπει εκεί βασιλεύουν οι φυσικοί νόμοι και κάθε πράξη που είναι αποτέλεσμα έμφυτης ορμής, ενέργεια δηλαδή που τελείται από ανάγκη, κατά κανένα λόγο δεν προδίδει ηθικό χαρακτήρα. Ο άνθρωπος χωρίς την ηθική ελευθερία θα ήταν δούλος των παθών του. Επίσης ο άνθρωπος σαν ύπαρξη με συνείδηση, είναι και ύπαρξη που φέρει ευθύνη, γιατί μπορεί να αντιληφθεί την ηθική αξία κάποιας πράξης και να θελήσει να την εκτελέσει ή να το αρνηθεί. Το αυτεξούσιο είναι η ηθική δύναμη, η οποία εκδηλώνεται ως βούληση να επιλέγει και να πράττει το αγαθό ή το πονηρό. Ηθική δε ελευθερία είναι να θέλεις και να πράττεις πάντοτε το αγαθό, διότι το αγαθό περιέχεται έμφυτα στη θέληση ως σκοπός της ζωής του ανθρώπου.⁴¹

Η χριστιανική ηθική ούτε οικουμενική ούτε διαχρονική μπορεί να είναι, διότι δεν βασίζεται σε καθολικές έννοιες, έμφυτες στην υπερβατικότητα του λόγου, αλλά στη δυναμική της κίνησης που ταυτίζεται με την Ιστορία. Η ηθική συμπορεύεται με την ανάπτυξη του πολιτισμού και καθορίζεται από τις εκάστοτε επιβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας, μέχρι να φτάσουμε στο σημείο πλήρους ή σχετικής απελευθέρωσης από αυτές. Έτσι εξηγείται από αρκετούς Πατέρες γιατί στην αρχή της ανθρωπότητας, η έκλυτη σεξουαλική ζωή, ακόμη και η αιμομιξία θεωρούνται ηθικώς ανεπίληπτες, στη συνέχεια το αυτό ισχύει για την πολυγαμία, μέχρι να φτάσουμε στη μονογαμία και την παρθενία. Το Σώμα Χριστού διαθέτει μία τεράστια ποικιλία ανθρώπων, πράγμα που σημαίνει ότι ο ηθικός λόγος θα πρέπει να είναι ανάλογος της μεγάλης τους ιδιαιτερότητας, θα πρέπει να είναι προσαρμοστικός και αναδιατακτικός, δηλ. να πτυχώνεται ανάλογα με τις παντοειδείς αποχρώσεις των μελών. Τούτο επιβεβαιώνεται από την πεποίθηση ότι κανείς από τους ανθρώπους δεν έχει το ίδιο σώμα με τους άλλους κι επομένως τις ίδιες βιολογικές και ενστικτώδεις επιθυμίες, πράγμα που φυσικά συμβάλλει στη διαμόρφωση της ηθικής ως εξατομικευμένης διαδικασίας.

Επομένως μία μεταβλητή ηθική, ανάλογη προς τις εγγενείς βιολογικές δυνάμεις και δυνατότητες του καθενός, μία ηθική της οποίας ο λόγος δεν θα είναι ολοκληρωτικός και αποπνικτικός, όπως συμβαίνει με την αφηρημένη και καθολική ηθική αλλά βαθιά προσωπικός και απελευθερωτικός, θα μπορούσε να συμβάλλει σ' ένα γόνιμο προβληματισμό.⁴²

Λίγες άλλες θρησκείες απαιτούν μία ηθική τόσο πολύ σε σύγκρουση με τα φυσικά ανθρώπινα ένστικτα, κι όμως κάποιοι συνεχίζουν να επιλέγουν αυτό το δρόμο των

παθημάτων του σταυρού. Άλλες πίστεις παρέχουν μεθόδους που μειώνουν το θόρυβο του ιδιοτελούς εγώ και υπόσχονται πως το Θεό ή το φωτισμό μπορεί να βρει κανείς κατά την πορεία. Μερικές θρησκείες αναπτύσσουν έννοιες που ελκύουν τον ορθολογικό νου. Ο Χριστιανισμός ακολουθεί μία άλλη προσέγγιση. Λεει την απλή ιστορία ενός ανθρώπου που βρίσκει τη νίκη παραδίνοντας τον εαυτό του και που αγαπάει εκείνους που τον μισούν. Οι ποιητικές αυτές αντιθέσεις ανταποκρίνονται στα πιο βαθιά ανθρώπινα συναισθήματα όσο κανένα λογικό πρόγραμμα δεν το μπορεί. Οι απαιτήσεις που θέτει αυτή η θρησκεία είναι παράλογες και δημιουργούν απόγνωση μεταξύ εκείνων που τις παίρνουν στα σοβαρά. Τελικά απαιτείται ένα άλμα της πίστης που μεταμορφώνει τη ζωή σε Χριστιανική διακονία. Αυτή η διαδικασία παραμένει κάτι μυστηριώδες πέρα από τη δύναμη εξήγησης με λόγια.⁴³

Η θέση της γυναίκας

Ο χριστιανισμός σε αντίθεση με τις ιδέες και τις πρακτικές του ανδροκρατικού περιβάλλοντος εμφάνισης του (εβραϊκού και αρχαίου ελληνικού), ανατίμησε το ρόλο και τη θέση της γυναίκας. Και μόνον η αναφορά στη γνωστή προσευχή των Ιουδαίων, με την οποία ευχαριστούσαν το Θεό που δεν τους έκανε ειδωλολάτρες, σκλάβους ή γυναίκες, αρκεί για να μας δώσει το μέτρο της διαφοράς και της ανατροπής που πραγματοποιείται με την εμφάνιση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων. Στο πρόσωπο μιας γυναίκας, της Θεοτόκου Μαρίας, ο άνθρωπος αξιώθηκε να γεννήσει εντός της Ιστορίας τον Υιό και Λόγο του Θεού. Ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός όχι μόνο συναναστράφηκε με γυναίκες-συχνά μάλιστα αμαρτωλές-και τις δέχτηκε στον ευρύτερο κύκλο των μαθητών Του, πράξεις αδιανόητες, αν όχι σκανδαλώδεις, για το θρησκευτικό κατεστημένο της εποχής Του, αλλά έδειξε ιδιαίτερη αγάπη και κατανόηση για τη γυναίκα, υπερασπιζόμενος την αξία και την αξιοπρέπειά της, στηλιτεύοντας την σκληροκαρδία και την αδικία των ευσεβών Ιουδαίων

της εποχής Του απέναντί της. Η ύπαρξη επιπλέον του θεσμού των Διακονισσών ⁶ στην Αρχαία Εκκλησία και καθ' όλη σχεδόν την περίοδο του Βυζαντίου (όπου σύμφωνα με τις πιο έγκυρες επιστημονικές αναλύσεις έχουμε να κάνουμε με μυστηριακή χειροτονία και όχι με απλή χειροθεσία) μαρτυρεί για τη νέα αυτή πραγματικότητα.

Ωστόσο, παράλληλα με την απελευθερωτική στάση, που εν συντομία εκθέσαμε, δεν έλειψαν στον εκκλησιαστικό χώρο και οι τάσεις υποτίμησης και απαξίωσης της γυναίκας, καθώς η τελευταία πολύ συχνά συνδέθηκε με το κακό, την αμαρτία και τη ρυπαρότητα. Ήδη πολλά χωρία του Απ. Παύλου θέτουν σοβαρά ερμηνευτικά, θεολογικά και ποιμαντικά προβλήματα, καθώς παραγγέλλουν είτε την ιεραρχική υποταγή της γυναίκας στον άνδρα, είτε την υποχρεωτική σιωπή της στο χώρο της δημόσιας λατρείας και την κάλυψη της κεφαλής της.⁴⁴ Ακόμη και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, που μιλά με τόση θέρμη για τις σχέσεις του ζευγαριού και την αγάπη του άνδρα προς τη γυναίκα, δυσκολεύεται σε άλλα κείμενα του να εφαρμόσει τη βασική ανθρωπολογική αρχή για το «κατ' εικόνα Θεού» και στη γυναίκα, θεωρώντας ότι η τελευταία είναι «κατ' εικόνα Θεού» μέσω του άνδρα, ή ακριβέστερα μέσω της υποταγής της στον άνδρα. Έτσι ενώ δέχεται ότι ο άνδρας και η γυναίκα έχουν τις ίδιες δυνατότητες, ως προς την αρετή, παρατηρεί ότι είναι ομότιμοι, αλλά δεν είναι ισότιμοι. Η γυναίκα δεν είχε τη δυνατότητα να έχει περιουσία και δεν μπορούσε χωρίς την άδεια του πατέρα ή του κηδεμόνα της να κάνει οτιδήποτε. Επίσης στα ασκητικά κείμενα περισσεύουν οι αρνητικές εκφράσεις και χαρακτηρισμοί για τη γυναίκα, μέχρι του σημείου μάλιστα να θεωρείται πιο επικίνδυνη και περισσότερο πονηρή από τον διάβολο.

Ας δούμε όμως ορισμένες χαρακτηριστικές αντιλήψεις για τη γυναίκα που υπάρχουν στην παράδοση, εκεί όπου συνήθως ανατρέχει η Ορθόδοξη Εκκλησία ή η θεολογία όταν θέλει να αντιμετωπίσει κάποιο σημαντικό ζήτημα.

---

⁶ Από τις αρχές του 4^{ου} αι. και εξής υπάρχουν αναρίθμητες μαρτυρίες για την τάξη των διακονισσών, με την οποία συγχωνεύθηκε και η τάξη των χηρών. Ο θεσμός άνησε την εποχή των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και διατηρήθηκε έως το τέλος των Βυζαντινών χρόνων. Στην αρχαία και τη Βυζαντινή Εκκλησία οι διακόνισσες εκλέγονταν «μετ' ακριβούς δοκιμασίας» είτε από τις τάξεις των παρθένων είτε εκ των χηρών, οι οποίες υπήρξαν μονόγαμες. Ως διακόνισσες εκλέγονταν και σύζυγοι επισκόπων και εκλεκτές μεγαλοσχήμονες μοναχές ή και ηγούμενες γυναικείων μοναστηριών. Η ηλικία τους όχι μικρότερη των 40 ετών. Οι χειροτονούμενες διακόνισσες, εκτός της πίστεως, της αρετής, του ιεραποστολικού φρονήματος και της γνήσιας διακονικής αποφάσεως προς μίμηση του Χριστού, έπρεπε να έχουν και την αναγκαία μόρφωση, για να ανταποκρίνονται στο έργο τόσο της κατηχήσεως των γυναικών προ του βαπτίσματός τους όσο και της διδασκαλίας αυτών μετά το βάπτισμα. Άλλοι τομείς της γυναικείας διακονίας ήταν η άσκηση έργων αγάπης : ήσαν οι άγγελοι του ελέους και οι επισκέπτριες αδελφές, των ασθενών, των ενδεών, των φυλακισμένων, των γερόντων, δίδασκαν τα ορφανά και ανελάμβαναν την εκπαίδευση μικρών αγοριών και νεανίδων, συμβούλευαν τις χριστιανές γυναίκες τόσο στα σπίτια όσο και μέσα στους ναούς.

Ο Απ. Παύλος αναφέρεται σε τρεις επιστολές του στα θέματα των γυναικών. Στην *Προς Γαλάτας* επισημαίνει ότι δεν υπάρχουν διακρίσεις λόγω φύλου (άρσεν και θήλυ), αλλά θέτει ως προϋπόθεση για τη λειτουργία της ισότητας το «εν Χριστώ».⁴⁵

Θα μπορούσε να θεωρηθεί η τοποθέτηση του, παρά τον περιορισμό που είχε, ως ένα είδος γενικής αρχής και δυναμικής που είχε το χαρακτήρα της υπέρβασης των κοινωνικών και πολιτιστικών αντιλήψεων που τότε επικρατούσαν.

Αντίθετα στην Α΄ Προς Κορινθίους παρουσιάζει τα εξής ζεύγη: Χριστός-Εκκλησία, κεφαλή της Εκκλησίας ο Χριστός και άνδρας-γυναίκα, κεφαλή της γυναίκας ο άνδρας. Συμπληρώνει, βέβαια, ότι ο άνδρας πρέπει να φροντίζει τη γυναίκα, αλλά και η γυναίκα πρέπει να φοβάται τον άνδρα, έστω και αν ερμηνεύεται αυτό ως σεβασμός. Η θέση του αυτή αποτελεί στην πραγματικότητα προσαρμογή στα κοινωνικά δεδομένα της εποχής του. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τη σύστασή του ότι η γυναίκα πρέπει να καλύπτει την κεφαλή της, ιδίως όταν προσεύχεται. Αλλά αυτό ήταν συνήθης κοινωνική πρακτική της εποχής εκείνης. Έχει διατηρηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις και ιδίως στον μουσουλμανικό κόσμο. Στην Α΄ Προς Τιμόθεον⁴⁶ ο Απ. Παύλος επισημαίνει ότι η γυναίκα δεν πρέπει να ομιλεί στην Εκκλησία και αν έχει ερωτήματα να τα θέτει στον άνδρα της στο σπίτι, για να πάρει τις κατάλληλες απαντήσεις. Ακόμη, ότι οι γυναίκες σώζονται δια της τεκνογονίας.

Οι αντιλήψεις αυτές δεν μπορούν με κανένα τρόπο να γίνουν δεκτές στην εποχή μας, γιατί προσβάλλουν την προσωπικότητα και την ελευθερία των γυναικών. Αν βέβαια συγκρίνει κανείς τη θέση των γυναικών μέσα στην Εκκλησία, ως προς ορισμένα στοιχεία, με τη θέση που είχαν στην κοινωνία της αρχαιότητας, οπωσδήποτε θα διαπιστώσει μία μερική βελτίωση. Όταν όμως η σύγκριση γίνεται με τη σύγχρονη εποχή, τότε η απόσταση και η υστέρηση είναι πολύ μεγάλη.

Η ίδια κατάσταση στα θέματα αυτά υπάρχει τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Απλώς η παράδοση και όσα υπάρχουν στη Γραφή θα πρέπει να θεωρηθούν ως ιστορικά δεδομένα των αντιλήψεων του παρελθόντος και όχι φυσικά ως δεδομένα αναφοράς.

Σήμερα, που οι αλλαγές είναι ραγδαίες και, ή τις παρακολουθεί κανείς, οπότε προσαρμόζεται στα νέα κοινωνικά δεδομένα, η μένει στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής.

Αυτή την τελευταία στάση φαίνεται να έχει διαλέξει τις τελευταίες δεκαετίες η Ορθόδοξη Εκκλησία, είτε κατανοώντας την επιλογή της είτε ίσως όχι.⁴⁷

Το καταθλιπτικό βάρος της Ιστορίας και του κοινωνικού κομφορμισμού βάραινε πολλές φορές την ιστορία της Εκκλησίας περισσότερο από την ευαγγελική αλήθεια και αυθεντικότητα, όπως μαρτυρεί η σημερινή εκκλησιαστική και ποιμαντική πραγματικότητα που κάθε άλλο παρά φιλική είναι προς τη γυναίκα. Η καθημερινότητα μας είναι αντιφεμινιστική, ενώ η ορθόδοξη παράδοση είναι μητριαρχική δηλαδή φεμινιστική. Η περίφημη «ελληνορθοδοξία» παρά ή και ενάντια στην ελπιδοφόρα ορθόδοξη θεολογική αναγέννηση που σημειώθηκε στον τόπο μας, αλλά και παγκοσμίως το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, εξακολουθεί να υπερασπίζεται στην εκκλησιαστική πρακτική όλες τις αναχρονιστικές απαγορεύσεις και περιορισμούς εις βάρος της γυναίκας, που έχουν περισσότερη σχέση με τα κοινωνικά στερεότυπα, τις προλήψεις και τη δεισιδαιμονία καθώς και με τη φονταμενταλιστική ερμηνεία της παραδόσεως, παρά με το εσχατολογικό και ευχαριστιακό ήθος της Εκκλησίας που καλείται να μεταμορφώσει τον κόσμο και την Ιστορία, τον άνθρωπο και τις διανθρώπινες / διαφυλικές σχέσεις.⁴⁸

Οι Πατέρες της Εκκλησίας αν και δεν ανέπτυξαν μια περιεκτική, συστηματική και ομοιόμορφη διδασκαλία για το ρόλο της γυναίκας, εν τούτοις την αντιμετώπισαν κυρίως μέσα από την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής τους, καθώς και μέσα από την προσπάθειά τους να πολεμήσουν τις δοξασίες των Γνωστικών.⁷ Πάντως σε αντίθεση με τους Δυτικούς, δεν προσπάθησαν ποτέ να θεμελιώσουν θεολογικά την κατωτερότητα της γυναίκας, έστω και αν κάποιες απόψεις τους την εξέφραζαν ή την υπονοούσαν.

Στα αγιολόγια, τα οποία επειδή στοχεύουν στη διδαχή των πιστών αποτελούν πραγματικό θησαυρό αντιλήψεων της κοινωνίας στην οποία απευθύνονται και από την οποία προέρχονται, μπορούμε να διακρίνουμε τη μετάβαση στην πυρηνική οικογένεια η οποία αλλάζει τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας. Η γυναίκα πλέον περιορίζεται στον οίκο σε σχέση με τη δυνατότητα παρουσίας και παρέμβασης που είχε στο δημόσιο βίο τους

---

⁷ Ο Γνωστικισμός αποτελεί ένα μεγάλο θρησκευτικό κίνημα, που αναπτύχθηκε από τον 1^ο αι. μ.Χ. και καθόρισε με το δυναμισμό του ολόκληρη την πατερική σκέψη και στο οποίο αποκορυφώνονται οι ακραίες θέσεις περί σεξουαλικότητας. Βασικό στοιχείο του είναι ένας έντονος ρεαλιστικός ριζοσπαστισμός: βλέπουν τον κόσμο μας υπό το πρίσμα του θανάτου και μηδενίζουν το μεσοδιάστημα της ζωής. Η ηδονή και η σεξουαλικότητα αντί να ενώνουν, διαιρούν. Η σεξουαλικότητα είναι η ρίζα του κακού, ταυτόσημη με την πτώση. Η αγάπη είναι διάσπαση και όχι ένωση και κοινωνία.. Μισούσαν το Δημιουργό και το δημιουργήμα του. Απέριπταν σαφώς το γάμο, την τεκνογονία και τη σεξουαλικότητα, την ευχαρίστηση και την επιθυμία, διότι δεν ήθελαν να συνδράμουν το έργο ενός ανόητου δημιουργού δηλ. την αναγκαιότητα του θανάτου. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι Γνωστικοί βάλλουν εναντίον των βασικών ρευμάτων φιλοσοφικής και θεολογικής σκέψης.

προηγούμενους αιώνες. Το πρότυπο είναι αυτό της ιδανικής συζύγου, η οποία ανέχεται την κακή συμπεριφορά του συζύγου της.⁴⁹

Επιπλέον, οι μεσαιωνικές κοινωνίες ήθελαν με κάθε τρόπο να ελέγξουν τη σεξουαλικότητα : «... η σφαίρα των γενετήσιων σχέσεων αποτελεί χώρο στον οποίο πάντοτε και σε όλες τις έννομες τάξεις εκδηλώθηκε έντονα η παρέμβαση του νομοθέτη, με σκοπό να τυποποιήσει τις σχέσεις αυτές. Ο λόγος είναι απλός : οι σχέσεις αυτές επηρεάζουν άμεσα τις κοινωνικές δομές σε όλα τα επίπεδα. Με την υπαγωγή τους λοιπόν σε ένα κανονιστικό καθεστώς επιτυχανόταν η “νομιμοποίηση” των σχέσεων που εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας».⁵⁰

Επίσης σύμφωνα με τον ορισμό της θρησκείας κατά την φροϋδική ψυχανάλυση γίνεται φανερό ότι πολλά στοιχεία της θρησκευτικότητας παρεισφέρησαν και στον χριστιανισμό, με αποτέλεσμα και αυτός να μετατρέπεται σε θρήσκευμα, δηλαδή να αντιπροσωπεύει είδωλα για τον θεό. Σ' αυτό έγκειται η μεγάλη δύναμη της αρχέγονης χριστιανικής θεολογίας, στο ότι δηλαδή προσπάθησε να απαλλαγεί, στο μέτρο του δυνατού, από όλες αυτές τις ειδωλολατρικές παραστάσεις περί θεού, στηριζόμενη σε μια ριζοσπαστική ερμηνεία των Γραφών. Μεγάλες προσωπικότητες της θεολογίας, όπως ο Φίλων, ο Κλήμης, ο Γρηγόριος Νύσσης ασκώντας σκληρή κριτική στους διάφορους ανθρωπομορφισμούς που αποδίδουμε στο θεό, μεταξύ των οποίων η επισημείωση σ' αυτόν αρσενικών ή θηλυκών ονομάτων ή χαρακτηριστικών. Η Γραφή μετέρχεται τη λέξη *πατήρ* και άλλοτε τη λέξη *μήτηρ* για να μιλήσει για το θεό, γεγονός που σημαίνει ότι δεν πιστεύει πως τα ονόματα αποδίδονται πάντα κατά κυριολεξία, αλλά μάλλον κατά μεταφορά., δηλ. μεταφέρουμε ή προβάλλουμε ενσυνειδήτως στοιχεία ή καταστάσεις της δικής μας ανθρώπινης πραγματικότητας πάνω στο θεό, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, η αδιάκριτη αυτή εφαρμογή αρσενικών ή θηλυκών ονομάτων στο θεό, δείχνει ότι η συγκεκριμένη θεολογία δεν μπορεί να θεωρηθεί ανδροκρατική, όπως υποστηρίζει η φεμινιστική θεολογία. Με βάση τα ανωτέρω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το άφυλο του θεού αποτελεί ένα καλό παράδειγμα αποφατικής θεολογίας, δηλ. της λογικής εκείνης μεθόδου δια της οποίας αποειδωλοποιείται ο θεός από όλους τους ανθρωπομορφισμούς που μοιραία του αποδίδουμε. Εντούτοις μπορεί η αποφατική θεολογία να απάλλαξε το θεό από τις θρησκευτικές ειδωλοποιήσεις, δεν κατορθώθηκε όμως – τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό – να υπερβεί και τις κοινωνικές ειδωλοποιήσεις και που ευνοούσε η ανδροκρατική παραδοσιακή θεολογία: αναφερόμαστε στην ανισότητα των δύο φύλων που αποτελούσε θεμελιακή παράμετρο της εποχής αυτής

και όχι μόνον. Θα ανάμενε κανείς να πάψει το φύλο να συνιστά παράγοντα κοινωνικής διάσπασης του ανθρώπου (κυρίως υποτίμηση και υποτέλεια της γυναίκας στις δομές της ανδροκρατούμενης κοινωνίας). Τα πράγματα όμως δεν κινήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή, η σχετικοποίηση των φύλων, τόσο στο επίπεδο του θεού όσο και σε αυτό του ανθρώπου δεν φαίνεται να επέδρασε καταλυτικά στην απελευθέρωση της γυναίκας και στην κατά πρόληψιν εσχατολογική κοινωνική ενότητα.⁵¹

Θα πρέπει όμως να διακριθεί σαφώς το βιολογικό φύλο από το κοινωνικό φύλο και τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας. Ο κοινωνικός ρόλος της δεν προσδιορίζεται από το βιολογικό φύλο, αλλά διαμορφώνεται μέσα από τα εκάστοτε κοινωνικά δεδομένα και τις κοινωνικές αντιλήψεις και μεταβάλλεται ανάλογα με την αλλαγή τους. Η σύγχρονη κοινωνία αποδέχεται ότι η γυναίκα μπορεί να διαμορφώσει τον κοινωνικό της ρόλο με βάση τις προσωπικές επιλογές της. Η αντίληψη αυτή ταιριάζει καλύτερα με όσα περί προσώπου έχει αναπτύξει η Ορθόδοξη θεολογία τις τελευταίες δεκαετίες.⁵²

Το ανδρικό σώμα θεωρήθηκε από τις περισσότερες θρησκείες και τις αρχαίες κοινωνίες ως κάτι το θείο και συνδέθηκε με αυτό, ενώ το γυναικείο συνδέθηκε με τη μόλυνση. Θεωρήθηκε επίσης ότι οι άνδρες έχουν απόλυτο έλεγχο του σώματός τους, ενώ οι γυναίκες δεν τον έχουν. Η βαθύτερη αιτία αυτών των αντιλήψεων εντοπίζεται στο ζήτημα της αναπαραγωγής που τίθεται στις κοινωνίες αυτές. Είναι συγκεκριμένος ο λόγος. Η σεξουαλικότητα θεωρείται ότι βρίσκεται στην πλευρά του βέβηλου, ενώ η αναπαραγωγή στην πλευρά του ιερού. Σε όλες τις θρησκείες ζούμε αυτή τη σχέση, όπως και σε όλες τις κοινωνίες. Η διαλεκτική ιερού-βέβηλου στην καθημερινή ζωή έχει οικουμενικό χαρακτήρα. Έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη της από τις φυλές στην Αφρική μέχρι και τον Δυτικό κόσμο.

Πέρα όμως από το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στην ποιμαντική πράξη της Εκκλησίας, σήμερα υπάρχουν ζητήματα πολύ σημαντικά για τη ζωή των σημερινών γυναικών: το ζήτημα της μοναξιάς και της συντροφικότητας, οι ανταγωνιστικές σχέσεις που έχουν εισχωρήσει και μέσα στο ζευγάρι, η ανεργία που είναι γένους θηλυκού, καθώς οι έρευνες του Κέντρου Ερευνών για θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) διαπιστώνουν ότι οι κοινωνικές αντιλήψεις απαξιώνουν την εργασία της γυναίκας, με αποτέλεσμα να έχει προβλήματα μισθολογικά, εξέλιξης και νομοθετικά. Οι γυναίκες είναι τα πιο εύκολα θύματα ενός ιδιόμορφου κοινωνικού ρατσισμού.⁵³

Ισλάμ

Ο Προφήτης είπε: «το αναζητούμενο του πιστού, όπου κι αν το βρει του ανήκει».

Το Ισλάμ εμφανίστηκε στην Αραβία τον 7^ο αι, έχει δηλαδή μία ιστορία δεκατριών περίπου αιώνων. Είναι μία θρησκεία απόλυτα μονοθεϊστική και θεοκρατική, η οποία διαμορφώθηκε με το κήρυγμα και τη δράση του Μωάμεθ. Την εποχή εκείνη στην ευρύτερη περιοχή ήταν γνωστές οι μονοθεϊστικές παραδόσεις του Χριστιανισμού, του Ιουδαϊσμού και του Ζωροαστρισμού, ενώ οι κάτοικοι της Αραβίας πίστευαν στην ύπαρξη του Αλλάχ, του ενός και μοναδικού Θεού και δημιουργού των πάντων. Έτσι όταν ο Προφήτης του Ισλάμ (Μωάμεθ) κήρυττε τον απόλυτο μονοθεϊσμό και μιλούσε για παράδεισο, κόλαση και τελική κρίση, οι ακροατές του μπορούσαν πολύ καλά να αντιληφθούν τους όρους που χρησιμοποιούσε και το νόημα των λόγων του. Η λέξη ισλάμ (islām) σημαίνει υποταγή στο Θεό, ενώ λοιπόν ο όρος αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει μία θρησκευτική στάση, τελικά κατέληξε να προσδιορίζει τη συγκεκριμένη θρησκεία. Για τη θρησκεία αυτή έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί οι ονομασίες Ισλαμισμός, Μουσουλμανισμός, Μωαμεθανισμός.

Περίπου δύο δισεκατομμύρια μουσουλμάνοι ανά τον κόσμο προφέρουν, ψιθυρίζουν, ψάλλουν ή απλά ακούν καθημερινά το όνομα του Προφήτη Μωάμεθ. Ας πάρουμε για παράδειγμα το κάλεσμα του μουεζίνη για προσευχή πέντε φορές τη μέρα, από τους μιναρέδες των τζαμιών όλων των πόλεων και χωριών στις ισλαμικές κοινωνίες. Στο κάλεσμα αυτό υπενθυμίζεται ότι ο Θεός είναι ένας και ότι ο Προφήτης Του είναι ο Μωάμεθ. Εδώ ακριβώς έγκειται η ειδοποιός διαφορά της θρησκείας αυτής από τις άλλες όχι στην μοναδικότητα του Θεού αλλά στον τονισμό ότι «προφήτης του Θεού είναι ο Μωάμεθ».

Με τους όρους της ιστορίας των θρησκευμάτων, ο Μωάμεθ δεν ίδρυσε μία καινούρια θρησκεία. Όπως και άλλοι προφήτες πριν από αυτόν⁸, ήλθε ως μεταρρυθμιστής της σημιτικής μονοθεϊστικής θρησκείας του Μωϋσή, του Αβραάμ και του Ιησού. Όλοι αυτοί

⁸ Το Κοράνιο αναφέρει 26 ονόματα προφητών, τα περισσότερα από αυτά έχουν ληφθεί από την Αγία Γραφή π.χ. Ενώχ, Νώε, Ισμαήλ, Ισαάκ, Ιακώβ, Δαυίδ, Σολομών, Ζαχαρίας, Ιωάννης ο Βαπτιστής, ο Αβραάμ, ο Μωυσής, ο Ιησούς κ.α. Τέλος ο Μωάμεθ «απόστολος του Θεού και η σφραγίς πάντων των προφητών».

αποτελούν προφήτες του Θεού. Σύμφωνα με τον Μωάμεθ, ο Θεός φανερώθηκε στον κόσμο πολλές φορές. Η τελευταία φορά, πριν από τη δική του εποχή, ήταν με τον Ιησού, τον οποίο οι μουσουλμάνοι τιμούν ως μεγάλο προφήτη, αλλά όχι ως υιό του Θεού. Υποστηρίζουν ότι η Αγία Γραφή περιέχει μόνον ένα μέρος της διδασκαλίας του Ιησού και αυτό διαστρεβλωμένο. Για το λόγο αυτόν, μέσα στην απέραντη καλοσύνη και αγάπη Του για τον άνθρωπο, ο Θεός αποφάσισε να αποκαλύψει για μία τελευταία φορά το λόγο Του μέσω ενός νέου Προφήτη. Ο Προφήτης αυτός ήταν ένας απλός άνθρωπος, ο Μωάμεθ. Το Κοράνι, που σημαίνει *Απαγγελία* είναι για τη μεγάλη πλειοψηφία των μουσουλμάνων αυτούσιος ο λόγος του Θεού, όπως αποκαλύφθηκε στον Προφήτη μέσω του «Αγίου» ή «Πιστού Πνεύματος», το οποίο κατά κανόνα ταυτίζεται με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ. Σε αντίθεση με την Αγία Γραφή, όπου θεόπνευστοι άνθρωποι γράφουν για το Θεό, στο Κοράνι ο ίδιος ο Θεός μιλά στην ανθρωπότητα. Οι τρόποι με τους οποίους ο Θεός χρησιμοποίησε τον Μωάμεθ κατά την αποκάλυψη του Κορανίου είναι η μεσολάβηση ενός αγγέλου, η θαυματουργική ενστάλαξη κάποιων κορανικών στίχων στην καρδιά του Προφήτη καθώς και η άμεση επικοινωνία του Θεού με τον Προφήτη κατά τη διάρκεια της ημέρας ή όταν αυτός κοιμόταν. Από μία άλλη άποψη, το Κοράνι δεν εμφανίζεται ως κάτι καινούριο, ως μία νέα θεϊκή αποκάλυψη, αλλά ως μία επανόρθωση των λαθών των προηγούμενων αποκαλύψεων, της ιουδαϊκής μέσω των βιβλίων της Τορά και της χριστιανικής μέσω της Αγίας Γραφής, αλλά η οποία (αποκάλυψη) υπήρχε εξαρχής, από τη στιγμή δηλαδή της δημιουργίας του κόσμου. Παρόλο που ο Μωάμεθ θεωρείται τέλειος άνθρωπος, όπως τέλειο θεωρείται και το Κοράνι ως κείμενο, σε καμία περίπτωση οι ευρέως αποδεκτές ισλαμικές παραδόσεις δεν αναγνωρίζουν στον Προφήτη θαυματουργικές ή υπερφυσικές ιδιότητες. Το μήνυμα του Κορανίου δεν καλεί τους ακροατές να σκεφτούν κριτικά, να έλθουν σε διάλογο με αυτό και τους κάθε λογής απαγγέλοντες, αλλά να το αποδεχτούν ως έχει, ως αυταπόδεικτη και αιώνια αλήθεια μη αποδεχόμενη κριτική και λογική ανάλυση. Το Κοράνι διακηρύσσει ένα είδος σκληρού μονοθεϊσμού, ο οποίος επιτρέπει τη διατύπωση του ισχυρισμού ότι κάθε εικονογραφική απεικόνιση είναι πολύ κοντά στα όρια της ειδωλολατρίας. Την ίδια στιγμή, το Κοράνι αποτελεί απόδειξη της δύναμης του λόγου και της θείας ομορφιάς της γλώσσας. Πρέπει όμως εδώ να τονίσουμε ότι ακόμη και μία θρησκευτική παράδοση η οποία δίνει βαρύνουσα σημασία στην απλή απομνημόνευση και στην παγωμένη ακινησία των ιδεών που μεταφέρονται μέσα στο χρόνο χωρίς να έλθει σε επαφή με το δυναμισμό της ιστορίας, αφορά περισσότερο τη μορφή και το ύφος της, παρά αυτό καθ' αυτό το περιεχόμενό της – αν και τελικά τίποτε απ' όλα αυτά δεν παραμένει σταθερό και αναλλοίωτο. Τα θεμέλια της

πίστεως εκτός από την έμφαση στον μονοθεϊσμό (για το οποίο θα μιλήσουμε αναλυτικά στη συνέχεια), είναι η πίστη στην ύπαρξη των αγγέλων, που δημιουργήθηκαν από φως και είναι εκτελεστές των διαταγών του Αλλάχ. Στον αγγελικό κόσμο ιδιαίτερη έμφαση έχουν ο Μιχαήλ και ο Γαβριήλ. Ο τελευταίος με εντολή του Θεού μετέφερε από τον ουρανό στη γη το Κοράνιο και το υπαγόρευσε στον Μωάμεθ. Έντονη επίσης παρουσιάζεται στο Ισλάμ, η βεβαιότητα στην ύπαρξη και τη δράση του διαβόλου. Άλλη κατηγορία πνευμάτων μεταξύ αγγέλων και ανθρώπων, είναι τα Τζίν (jinn). Έχουν δημιουργηθεί από φωτιά. Πολλά από αυτά πιστεύουν στο Κοράνιο και είναι αγαθά. Αλλά υπάρχουν και τα κακά τζίν, τα οποία έκλεψαν μυστικά του ουρανού, γι' αυτό λιθοβολήθηκαν με θραύσματα αστέρων και κύλησαν στην άβυσσο. Επίσης θεμέλιο του Ισλάμ είναι η πίστη στην ανάσταση των νεκρών, στην αιώνια ζωή, στην έσχατη κρίση κατά την οποία οι αμαρτωλοί θα καταδικαστούν και θα σταλούν στην κόλαση, ενώ οι δίκαιοι θα ανταμειφθούν με τον παράδεισο.⁹ Ορισμένοι θεολόγοι προσθέτουν και την πίστη στον προορισμό του ανθρώπου που καθορίζεται από το Θεό («κισμέτ»). Το όλο όμως πρόβλημα της ισλαμικής άποψης για τον ανθρώπινο προορισμό, το οποίο πολλοί απλοποιούν αποδίδοντας στους μουσουλμάνους μια παθητική μοιρολατρία, είναι περίπλοκο. Στο Κοράνιο υπάρχουν εδάφια που τονίζουν το τετελεσμένο των αποφάσεων του Θεού και άλλα τα οποία αποδέχονται την ελευθερία του ανθρώπου, πάνω στην οποία στηρίζεται η ανθρώπινη ευθύνη. Σχετικά με τη φύση του ανθρώπου, το Ισλάμ, ακολουθώντας μία ενδιάμεση γραμμή, δεν δέχεται ότι ο άνθρωπος γεννιέται μολυσμένος από το αμάρτημα των πρωτόπλαστων, ούτε όμως ότι είναι φύσει καλός.⁵⁴

Οι εκσυγχρονιστές μουσουλμάνοι αφενός αρνούνται να αντιπαραθέσουν την πίστη με την επιστήμη και αφετέρου βλέπουν στο Κοράνι την προτροπή να ασχοληθούν με τον κόσμο γύρω τους μέσω της βοήθειας ορθολογικών μοντέλων γνώσης. Από την άλλη, οι λεγόμενοι συντηρητικοί μουσουλμάνοι πιστεύουν ότι πρέπει να προστατεύσουν την παράδοσή τους, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται, από τη θεωρούμενη επιθετική επέκταση ενός ξενόφερτου δυτικού τρόπου σκέψης. Τέλος οι ισλαμιστές χρησιμοποιούν το Κοράνι, για να εξισλαμίσουν τη νεωτερικότητα, προσυπογράφοντας τα τεχνολογικά επιτεύγματά της, αλλά αρνούμενοι τις επιστημολογικές και φιλοσοφικές τους ρίζες.

⁹ Ο Παράδεισος περιγράφεται ποιητικά: «Ποταμοί υδάτων ουδέποτε διακοπτόμενοι κατά τον ρουαυτών, ποταμοί εκ γάλακτος ούπινος η γεύσις ουδέποτε αλλοιούται, ποταμοί οίνου καθηδύνοντες τους πίνοντας, παντοειδείς καρποί και άφεις των αμαρτημάτων». Αλλά και με παρθένες μαυρομάτες και νέους υπηρέτες σαν μαργαριτάρια.

Στο σημείο αυτό, ας κάνουμε μία σύντομη ιστορική αναδρομή. Κατά την μεσαιωνική περίοδο, την ώρα που η χριστιανική Ευρώπη με όλες τις ιδεολογικές αγκυλώσεις που γενικά την χαρακτήριζαν, το Ισλάμ έλαμπε από ζωντάνια και ενεργητικότητα. Οι Χριστιανοί θεωρώντας τους μουσουλμάνους εχθρούς προ των πυλών, είδαν το Μωάμεθ ως το αρχέτυπο του κακού, ως Αντίχριστο και ως Σατανά μεταμορφωμένο.¹⁰ Η περίοδος από τον 19^ο αι μέχρι την καταστροφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την εμφάνιση στην πολιτική σκηνή ενός δυτικότροπου έθνους-κράτους, της Τουρκίας, στις αρχές του 20^{ου} αι αποτελεί την περίοδο ακμής της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας. Αφού όμως οι μουσουλμάνοι έχουν τη διαβεβαίωση εκ μέρους της θρησκείας τους για την πλήρη θεϊκή προστασία των κοινωνιών τους, εφόσον αυτές ζουν σύμφωνα με τις αρχές του Ισλάμ, τα κατακλυστικά γεγονότα της υποδούλωσης τους από τους Ευρωπαίους θα μπορούσαν να ερμηνευθούν μόνον ως σημάδια για το ότι οι κοινωνίες τους είχαν απομακρυνθεί από την ισλαμική παράδοση και δεν τηρούσαν πλέον το θεϊκό νόμο. Τέτοιου είδους προβληματισμοί θα οδηγήσουν στον ισλαμικό εκσυγχρονισμό. Από την ισλαμική επανάσταση του 1979 στο Ιράν, το φαινόμενο του ισλαμισμού, ενός άκρως πολιτικοποιημένου ισλαμικού λόγου που καταφέρεται τόσο εναντίον της Δύσης όσο και των εντόπιων κυβερνήσεων, έκανε αισθητή την παρουσία του, συχνά με βίαιο τρόπο. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι η σημαντικότερη (μη κρατική) τρομοκρατική πράξη της σύγχρονης ιστορίας έγινε από θεωρούμενους στον ευρύτερο ισλαμικό κόσμο μαχητές εναντίον των ΗΠΑ. Σήμερα η καθημερινή ζωή και οι πολιτικές και οικονομικές δομές των κοινωνιών αυτών συχνά ισορροπούν σε ένα τεντωμένο σκοινί μεταξύ δυτικότροπων πρακτικών και τρόπων αντίληψης και στοιχείων της ισλαμικής παράδοσης, μιας παράδοσης με τέτοια πλαστικότητα που μπορεί να ανταποκρίνεται στις εκάστοτε συνθήκες του κάθε λαού και του κάθε τόπου.

Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η ιστορία του Ισλάμ έχει εξαρχής συνδεθεί με την ύπαρξη μιας ισλαμικής πολιτικής οντότητας, αυτού που σήμερα ονομάζεται ισλαμικό κράτος. Είναι αδιανόητο να μιλάμε για ισλαμική παράδοση χωρίς να έχουμε στο νου μας την ύπαρξη, έστω και φανταστικά, μιας γεωγραφικά καθορισμένης έκτασης που κυβερνάται σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο. Σε αντίθεση με το Χριστιανισμό, στον ισλαμικό λόγο είχαμε από την αρχή σύνδεση θρησκευτικής ταυτότητας και πολιτικής ένταξης στην Κοινότητα των Πιστών. Θεωρητικά τουλάχιστο, το σύνολο των πιστών αποτελούσαν την ίδια στιγμή θρησκευτική, πολιτισμική και πολιτική οντότητα, καθορισμένη στο χώρο, με τον

---

¹⁰ Ακόμη και ο Δάντης, στη *Θεία Κωμωδία*, τοποθέτησε τον Μωάμεθ στο τελευταίο επίπεδο της κόλασης.

τρόπο αυτό ο κόσμος διαχωρίζεται σε δύο επικράτειες : τη «γη του Ισλάμ» και τη γη του πολέμου». Στην πρώτη κατοικούσαν οι μουσουλμάνοι, ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος ή γλώσσας. Στη δεύτερη κατοικούσαν οι άπιστοι πάλι ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος ή γλώσσας. Η καλύτερη σχέση που μπορεί να υπήρχε μεταξύ τους ήταν μάλλον ένα σύμφωνο μη επιθέσεως, παρά ένα σύμφωνο φιλίας και συνεργασίας. Είναι σημαντικό όμως να θυμόμαστε ότι τόσο οι διπλωματικές σχέσεις όσο και οι εχθροπραξίες περιγράφονταν και νομιμοποιούνταν με βάση τον ισλαμικό νόμο.

Βλέποντας την από τη σκοπιά του παρόντος, αυτή η αντίληψη περί οργάνωσης του κόσμου δεν συνάδει με τις δυτικές αντιλήψεις περί δημοκρατίας και το πνεύμα της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης. Αυτό έχει κάνει πολλούς να μιλούν για εγγενή ανικανότητα του Ισλάμ να συμφιλιωθεί με τη δημοκρατία, αν όχι με την ίδια την νεωτερικότητα. Οι απόψεις αυτές είναι εσφαλμένες ή εκ του πονηρού. Οι ιστορικές εξελίξεις στη διάρκεια των αιώνων έφεραν όλες τις ισλαμικές, αλλά και τις δυτικές, κοινωνίες αντιμέτωπες με συνεχώς μεταβαλλόμενες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, οι οποίες απαιτούσαν από όλους νέους τρόπους αντίληψης της πραγματικότητας και νέες ερμηνείες των όποιων υφιστάμενων θρησκευτικο-πολιτικών ιδεών. Θα ήταν παράλογο να πιστέψουμε ότι οι θεωρητικές αρχές του ισλαμικού νόμου θα παρέμεναν έξω από την ιστορία.

Τα θεμέλια του ισλαμικού δόγματος

Τα θεμέλια του ισλαμικού δόγματος είναι το Κοράνι, οι hadīth, η ijmāʿ και η ijtihād αποτελούν τη βάση του ισλαμικού λόγου διότι βρίσκονται στα θεμέλια του ισλαμικού νόμου, shariʿa, έτσι όπως αυτός κωδικοποιείται και ερμηνεύεται από τους θεολόγους νομοδιδασκάλους, που ορίζουν θεσμικά το περιεχόμενο και τα όρια της ισλαμικής «ορθοδοξίας».

Το Κοράνι, όπως είπαμε, είναι το ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων, που αποκαλύφθηκε από το Θεό στους ανθρώπους μέσω του Προφήτη Μωάμεθ.

Η δεύτερη θεμελιακή πηγή του Ισλάμ μετά το Κοράνι είναι η sunna ή hadīth, ένα σύνολο ιστοριών που αφορούν πράξεις και λόγια του Προφήτη, δηλαδή η εθιμική συμπεριφορά που αναφέρεται στις παραδόσεις εκείνες που αφορούν την πρακτική του ίδιου του Προφήτη. Στην πραγματικότητα οι όροι sunna και hadīth δεν σημαίνουν ακριβώς το ίδιο, ο πρώτος αναφέρεται σε αυτή καθαυτή την πρακτική ή τη γνώμη του Προφήτη, ενώ ο δεύτερος όρος παραπέμπει στη διήγηση ή αφήγηση περί αυτής της πρακτικής ή γνώμης, η οποία με κάποιον τρόπο έχει φτάσει μέχρι τις μέρες μας.

Μετά το Κοράνι και τις hadīth, η ijma' αποτελεί την τρίτη πηγή του Ισλάμ. Ο όρος αναφέρεται στη πλήρη συμφωνία της μουσουλμανικής κοινότητας. Η ijma' αποτελεί την αποκρυστάλλωση της έμφασης που οι «άνθρωποι των παραδόσεων», αλλά και οι απλοί πιστοί, έδιναν στην ομοιογένεια της Κοινότητας των Πιστών, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Περνάμε έτσι στην τέταρτη και τελευταία πηγή του Ισλάμ, την κατ' ανάγκην επιχειρηματολογία ή ijtiḥād. Έχοντας το Κοράνι και τη sunna του Προφήτη ως οδηγούς του ο κάθε πιστός, αλλά ακόμη περισσότερο ο νομοδιδάσκαλος και ο δικαστής πρέπει να αποφασίσει για μια πληθώρα ζητημάτων, τα οποία οι δύο παραπάνω πηγές δεν καλύπτουν. Δημιουργείται επομένως η ανάγκη καθορισμού κριτηρίων επί τη βάση των οποίων το ijtiḥād θα ορίζεται σύμφωνα με τις προδιαγραφές του ισλαμικού νόμου, αλλά και σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες. Το πρόβλημα που ανέκυπτε ήταν πως θα μπορούσε να μειωθεί το στοιχείο της προσωπικής αυθαιρεσίας, το οποίο εξ' ορισμού εμπεριέχει κάθε ατομική γνωμοδότηση. Η απάντηση που δόθηκε ήταν καταλυτική για την περαιτέρω πορεία ανάπτυξης της νομικής σκέψης στο Ισλάμ: μόνο οι μεγάλοι θεολόγοι νομοδιδάσκαλοι του παρελθόντος μπορούσαν να εξασκούν το ijtiḥād. Από το 19^ο αι και στο εξής κάθε προσπάθεια ανάπτυξης νομικής συλλογιστικής θα έπρεπε να περιορίζεται στην αρχική ερμηνεία του δόγματος που είχε ήδη δημιουργηθεί. Η στάση αυτή ονομάζεται το «κλείσιμο της πύλης του ijtiḥād», δηλαδή η αναμφισβήτητη αποδοχή των υφιστάμενων δογμάτων.⁵⁵

Η Κοινότητα των Πιστών

Η Κοινότητα των Πιστών (αραβικός όρος *umma*) είναι η κοινότητα των απανταχού μουσουλμάνων και περιλαμβάνει όλες τις χώρες που βρίσκονται κάτω από την ισλαμική κυριαρχία, έχει υπερεθνικό χαρακτήρα και εντάσσονται σε αυτή τα εκάστοτε επιμέρους σύνολα πιστών/μελών κάθε κρατικής οντότητας. Δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι η ιδέα του έθνους-κράτους είναι ζωντανή στον ισλαμικό κόσμο και μάλιστα έχει αποτελέσει τμήμα του θεωρητικού οικοδομήματος πολλών εκ των μουσουλμάνων εκσυγχρονιστών. Ακόμη και οι ισλαμιστές που κόπτονται για την ενότητα της Κοινότητας των Πιστών δεν φαίνεται στην πλειοψηφία τους να στρέφονται ανοικτά κατά της ιδέας του εθνικού κράτους. Όπως γράφει ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Talal Asad ⁵⁶ η *umma* μπορεί να οριστεί ως ένας θρησκευτικο-πολιτικός χώρος που έχει ιδρυθεί έπειτα από θεϊκή εντολή και έχει καθοριστεί με τρόπο που ισχύει αιώνια.

Στο σημείο αυτό επαναλαμβάνουμε ότι το Ισλάμ είναι μία παράδοση η οποία μορφοποιείται κάθε φορά ανάλογα με τις υπάρχουσες ιστορικές συνθήκες. Το να πιστεύουμε λοιπόν ότι «το Ισλάμ» είναι φιλικό ή εχθρικό προς τον εθνικισμό, την κρατική οργάνωση, τη δημοκρατία ή ότι άλλο, είναι μία εσφαλμένη άποψη. Παρότι δεν πρέπει να παραβλέπουμε τον «παγκόσμιο» χαρακτήρα της ισλαμικής παράδοσης και την ύπαρξη ενός γενικού νομικού πλαισίου, η κοινωνική δομή, η οικονομική ανάπτυξη, η γεωγραφική θέση της εκάστοτε κοινωνίας αποτελούν κάποιους από τους παράγοντες που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στην υπό ανάλυση ιστορική πραγματικότητα. Οι μουσουλμάνοι όπως και όλοι οι άνθρωποι, έχουν πολλαπλές ταυτότητες οι οποίες συνυπάρχουν και λειτουργούν με δεδομένους τρόπους ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες.

Το μοντέλο στο οποίο στηρίχθηκε η Κοινότητα των Πιστών, αποτελούσε ανέκαθεν ένα από τα ιδεώδη προς τα οποία θα έπρεπε να προσβλέπουν οι μουσουλμάνοι και το οποίο διακρίνεται από δύο αλληλοσυμπληρούμενα χαρακτηριστικά: α) παρέχει ένα ιδεατό μοντέλο σχέσης του ατόμου με την κοινότητα, όπου η διαπροσωπική επαφή θεωρείται δεδομένη και β) παρέχει ένα ιδεατό μοντέλο πολιτισμικής ομοιογένειας μεταξύ των μελών της κοινότητας, το οποίο διαφυλάσσει την απολυτότητα του προσανατολισμού της προς

το Θεό και την απόρριψη κάθε άλλου εναλλακτικού τρόπου του ανήκειν. Σημειώνουμε στο σημείο αυτό, ότι το «πραγματικό Ισλάμ» δεν επιτρέπει κανενός είδους διαχωρισμό μεταξύ των πιστών, πολύ δε περισσότερο όταν αυτός παίρνει καθαρά ρατσιστικό χαρακτήρα.

Κοινότητα των Πιστών και πολιτισμική διαφορετικότητα

Η ένταση μεταξύ της παγκοσμιότητας την οποία υπαινίσσεται ο όρος Κοινότητα των Πιστών και της πολιτισμικής ποικιλίας και διαφορετικότητας των ισλαμικών κοινωνιών, μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ζήτημα. Πώς λοιπόν θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε τη μελέτη του ισλαμικού λόγου δείχνοντας σεβασμό τόσο στην παγκοσμιότητα του οράματος του όσο και στην ποικιλία των τρόπων με τους οποίους αυτός πραγματώνεται στο τοπικό επίπεδο; Προσπαθώντας να απαντήσουν σ' αυτή την ερώτηση, πολλοί ερευνητές ακολούθησαν κάποιες «κεντρικές» ισλαμικές αξίες οι οποίες απαντώνται σε ολόκληρο το φάσμα του μουσουλμανικού κόσμου, όπως για παράδειγμα οι επονομαζόμενοι «πέντε στύλοι του Ισλάμ», δηλαδή η πίστη σε ένα Θεό, η καθημερινή προσευχή, η νηστεία, η ελεημοσύνη και το προσκύνημα στη Μέκκα (για το θέμα αυτό θα αναφερθούμε παρακάτω). Μιλώντας όμως για «παγκοσμιότητα» του ισλαμικού οράματος και έχοντας πάντα στο μυαλό μας τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και την ιδιαίτερη ιστορία κάθε ισλαμικής κοινωνίας, είναι ορθότερο να δούμε τους «πέντε στύλους του Ισλάμ» όχι ως το μικρότερο κοινό παρανομαστή μεταξύ των διαφορετικών ισλαμικών κοινωνιών, αλλά ως τις αρχές εκείνες που διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερα δυναμικό και ευμετάβλητο ως προς τις ερμηνείες που επιδέχεται πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, οι διαφορετικοί τρόποι αντίληψης του Ισλάμ και η κοινή κληρονομιά του παρελθόντος ζυμώνονται μεταξύ τους παράγοντας τον άρτο της καθημερινής ισλαμικής πραγματικότητας, κάθε φορά με το δικό του άρωμα και γεύση. Επίσης, ο τρόπος ανάλυσης τον οποίο ο μελετητής του ισλαμικού λόγου θα ήταν σκόπιμο να υιοθετήσει οφείλει να δίνει έμφαση όχι μόνο στη μορφή και το περιεχόμενο των γνώσεων που μεταδίδονται μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και στο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα η μετάδοση και η εξέλιξη της γνώσης, καθώς και οι συνοδευτικές της πρακτικές. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι χρειαζόμαστε περισσότερες εθνογραφικές μελέτες, οι οποίες να φωτίζουν συγκεκριμένα ζητήματα του ισλαμικού λόγου σε τοπικό επίπεδο.

Βέβαια, μεταξύ των ανθρωπολόγων οι σκέψεις αυτές δεν είναι καινούριες. Ήδη από το 1982 στο άρθρο του «The Study of Islam in Local Contexts», ο Αμερικάνος

ανθρωπολόγος Eickelman έχει επισημάνει τη σημασία της έννοιας της εντοπιότητας στην ανάλυση του ισλαμικού λόγου, σε μία προσπάθεια να αποφύγουμε τη μετατροπή της ισλαμικής παράδοσης σε ένα αντικείμενο έξω από την ιστορία.

Όσον αφορά το σύνολο της μουσουλμανικής umma, για τους Eickelman και Piscatori δύο είναι οι πιο σημαντικές συνέπειες της αποσύνδεσης των εννοιών «ταυτότητα» και «τόπος». Πρώτον, η επίγνωση μεταξύ των πιστών της ύπαρξης μυριάδων διαφορετικών μορφών οικονομικών, πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των μουσουλμάνων σε ολόκληρο τον κόσμο. Δεύτερον, η μείωση της απόστασης λόγω των αυξανόμενων ευκολιών μετακίνησης και της ανάπτυξης της ηλεκτρονικής τεχνολογίας δίνει τη δυνατότητα σε μεμονωμένα άτομα και μειονοτικές ομάδες να αποκτήσουν κοινή βάση οργάνωσης και διάδοσης των ιδεών τους. Αυτή η νέα πολιτική γεωγραφία, υποστηρίζουν οι Eickelman και Piscatori μπορεί τελικά να δώσει ώθηση στην εμφάνιση νέων μορφών ισλαμικού πλουραλισμού και να υπονομεύσει τον κλειστό πολιτικό χαρακτήρα πολλών πολιτικών συστημάτων του σύγχρονου ισλαμικού κόσμου και να επιτρέψουν μία ενσυνείδητη άνθιση της πολιτισμικής και πολιτικής διαφορετικότητας μέσα στα πλαίσια του συνόλου της ισλαμικής umma.

Ο σημαντικότερος υπερεθνικός οργανισμός του ισλαμικού κόσμου ο *Οργανισμός Ισλαμικής Διάσκεψης (Organisation of the Islamic Conference ή OIC)*, είναι ο δεύτερος μετά τον ΟΗΕ πολυπληθέστερος, σε κράτη-μέλη, διεθνής οργανισμός, δημιουργήθηκε το 1969 και αποτελείται από 52 μέλη, βασικός σκοπός του είναι η προώθηση της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του, με έναν τρόπο όμως που δεν θέτει σε κίνδυνο την ξεχωριστή κρατική υπόσταση του κάθε μέλους, ούτε επεμβαίνει σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής του κάθε κράτους μέλους. Μετά τον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1967, γνωστός ως πόλεμος των έξι ημερών η ιδέα της συσπείρωσης των ισλαμικών χωρών κατέστη ακόμα πιο αναγκαία σε μια ουσιαστικά πανισλαμική αλληλεγγύη με έκδηλο σκοπό, όπως ανακοινώθηκε, τον συντονισμό των οικονομικών, κοινωνικών, επιστημονικών αλλά και πολιτιστικών δραστηριοτήτων των κρατών-μελών. Έτσι στην αρχική συνέλευση με κεντρικό σύνθημα τον ισλαμικό αγώνα διακηρύχθηκε η εξάλειψη κάθε φυλετικού διαχωρισμού και διάκρισης. Με βάση τα παραπάνω προγραμματίστηκαν αμέσως η δημιουργία πολλών θυγατρικών οργανισμών που θα αναλάμβαναν την εκτέλεση των στόχων, μεταξύ των οποίων το *Διεθνές Ισλαμικό Πρακτορείο Ειδήσεων*, η *Ισλαμική Τράπεζα Ανάπτυξης*, το *Ισλαμικό Ταμείο Αλληλεγγύης*, καθώς και το *Παγκόσμιο Κέντρο Ισλαμικών Σπουδών*.⁵⁷

Οι πέντε στύλοι του Ισλάμ

Τους δύο βασικούς πόλους της μουσουλμανικής θεολογίας αποτελούν η έμφαση στο μονοθεϊσμό και η πίστη στη μέλλουσα ζωή. Η ισλαμική διδασκαλία διακρίνεται για τη σαφήνεια και τη λιτότητα των γραμμών της. Όπως έχει προαναφερθεί οι πέντε στύλοι του Ισλάμ είναι:

- Η ομολογία της πίστης σε ένα Θεό (Shahāda), τον Allāh, και στον Προφήτη Του, τον Μωάμεθ. Ο Allāh του Ισλάμ είναι δημιουργός και προστάτης όλων όσοι υπάρχουν, είναι παντοδύναμος, πάνσοφος και πανταχού παρών. Θυμίζοντας τον Θεό της Παλαιάς Διαθήκης, ο Allāh είναι ένας και μοναδικός όσον αφορά τη φύση Του και τη δύναμη Του (σε αντίθεση με τη Χριστιανική διδασκαλία περί Αγίας Τριάδος). Δεν έχει γιο ούτε κόρη, αλλά ούτε και συντρόφους. Αυτό το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό αν σκεφτούμε ότι ο Προφήτης Μωάμεθ κήρυξε το δόγμα αυτό του σκληρού μονοθεϊσμού στην πολυθεϊστική Αραβία του 7^{ου} αι. Στο συμβολικό επίπεδο, ο Ισλαμικός μονοθεϊσμός απαγορεύει στους μουσουλμάνους οποιαδήποτε απεικόνιση του Allāh, μια απαγόρευση που επεκτάθηκε και σε όλες τις ανθρώπινες απεικονίσεις. Για το λόγο αυτό, οι βασικές μορφές ισλαμικής τέχνης μέχρι σήμερα είναι το αραβούργημα και η καλλιγραφία. Ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και προνοεί συνεχώς για το σύμπαν. Έπλασε τον άνθρωπο και εμφύσησε στον Αδάμ το πνεύμα του, τον δίδαξε τα ονόματα των ζώων και των πραγμάτων. Πρέπει να τονίσουμε ότι ο Allāh σε σχέση με τον άνθρωπο και τη Δημιουργία είναι όπως ο Κύριος ή ο Αφέντης σε σχέση με τον υπηρέτη ή ακόμα περισσότερο με το δούλο του. Υπάρχει δηλαδή μία σχέση απόλυτης υποταγής του ανθρώπου στο Θεό, τουλάχιστον μέσα στο πλαίσιο της Κοινότητας των Πιστών, δηλαδή τα μέλη της umma δεν αποτελούν αυτόνομα υποκείμενα, αλλά η έννοια της ατομικής ελευθερίας περνά μέσα από τη σχέση του ανθρώπου με το Δημιουργό του και στο σημείο αυτό διαφέρει ριζικά από τη χριστιανική παράδοση, όπως και στο σημείο της συγγένειας του ανθρώπου με το Θεό (ο Θεός πατέρας της χριστιανικής παράδοσης). Μέσα στην παντοδυναμία του ο Allāh εμφανίζεται ως παντελήμων και πολυεύσπλαχνος, γεγονός που μετριάζει

την απόσταση του Θεού από τον άνθρωπο. Το έλεος του Allāh εμφανίζεται με την αποκάλυψη Του μέσω του Κορανίου (όπως και στην Καινή Διαθήκη) και αναγνωρίζεται ως δώρο του Θεού στον άνθρωπο. Για αυτούς που δεν θα θελήσουν να ακολουθήσουν το Κοράνι και τα διδάγματά του, τους περιμένει η δίκαιη κρίση την Ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας, όταν ο Allāh θα εμφανιστεί ως δικαστής. Ο Μωάμεθ αποκαλείται «αγγελιοφόρος» του Θεού, αν και σε ελεύθερη μετάφραση θα μπορούσε να αποδοθεί και ως «απόστολος». Ως Προφήτης, ο Μωάμεθ, εμφανίζεται στο Κοράνι να έχει και άλλες αρμοδιότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν νομοθετικές, διοικητικές και εν γένει πολιτικού χαρακτήρα, αν και η επακριβής φύση τους είναι αντικείμενο μελέτης και διαφόρων ερμηνειών.

- Η τελετουργική προσευχή (salāt) πέντε θεσμοθετημένες φορές την ημέρα, που όλοι οι μουσουλμάνοι πρέπει να κάνουν το ξημέρωμα, το μεσημέρι, νωρίς το απόγευμα, με τη δύση του ήλιου και το σούρουπο. Αν και πολλοί μουσουλμάνοι τηρούν αυτό το πρόγραμμα, σε καμιά περίπτωση δεν θα έπρεπε να θεωρήσουμε ότι στις αντίστοιχες ώρες όλοι οι πιστοί θα απόσχουν ξαφνικά κάθε άλλης δραστηριότητας και θα αρχίσουν γονυπετείς να προσεύχονται. Η προσευχή μπορεί να είναι συλλογική ή ατομική, αναφέρεται σε κάθε πιστό που έχει περάσει την παιδική ηλικία και έχει σώας τας φρένας, με χρησιμοποίηση της αραβικής γλώσσας, σε ατμόσφαιρα ηρεμίας και νηφαλιότητας και υιοθέτηση της κατάλληλης σε κάθε περίπτωση και χρονική στιγμή σωματικής στάσης και συγκεκριμένης κατεύθυνσης (να «βλέπει» πάντα προς την πόλη της Μέκκας, στη Σαουδική Αραβία). Το τελετουργικό τυπικό της προσευχής ξεκινά με το κάλεσμα από το μιναρέ του τοπικού τζαμιού. Το κάλεσμα αυτό γίνεται από έναν ειδικό υπάλληλο του τζαμιού, ο οποίος καλείται μουεζίνης. Οι πιστοί προσέρχονται στο τζαμί της περιοχής τους ή συναθροίζονται σε μικρές ομάδες γνωστών, συγγενών ή συναδέλφων στον τόπο κατοικίας ή επαγγελματικής απασχόλησης. Μετά από τη νύψη του προσώπου, των χεριών και των ποδιών, με σκοπό την απομάκρυνση της οποιασδήποτε τελετουργικής μόλυνσης, οι ανυπόδητοι πλέον πιστοί ξεδιπλώνουν τις ψάθες και τα ταπέτα που θα χρησιμοποιήσουν για τις γονυκλισίες και τις μετάνοιες και θα σχηματίσουν σειρές πίσω από τον ιμάμη, δηλαδή τον προϊστάμενο / αρχηγό της μουσουλμανικής umma ο οποίος ηγείται όλων των θρησκευτικών και κοσμικών δραστηριοτήτων της (ο πρώτος ιμάμης ήταν ο Προφήτης Μωάμεθ). Στην προσευχή ο πιστός δοξολογεί το Θεό, Του ζητά συγχώρεση και τέλος λέγει

στους συμπροσευχόμενους του «ειρήνη σε σας, μαζί με το έλεος και την ευλογία του Θεού».

- Η ελεημοσύνη (Zakāt). Πρόκειται για ένα φόρο που επιβάλλεται σε συγκεκριμένες μορφές ιδιοκτησίας (τον πληρώνουν μόνον οι μουσουλμάνοι) και τα έσοδα του διατίθενται σε οκτώ κατηγορίες ανθρώπων ¹¹, οι οποίες βρίσκονται στις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Οι μουσουλμάνοι ερευνητές ερμηνεύουν τον όρο ως «αγνότητα», άλλοι ερευνητές όμως θεωρούν ότι ο Προφήτης Μωάμεθ δανείστηκε τον όρο από το εβραϊκό - αραμαϊκό zākūt που υποδήλωνε την προσφορά των επίγειων αγαθών και περιουσιακών στοιχείων χάριν της αιώνιας σωτηρίας. Στην περίπτωση της zakāt ο παραλήπτης δεν χάνει την αξιοπρέπεια του ούτε στο ελάχιστο, διότι η zakāt συνιστά μία θεσμοθετημένη πρακτική που σκοπό έχει να υπενθυμίσει ότι ολόκληρος ο ανθρώπινος πλούτος ανήκει στο Θεό και όχι στα πρόσωπα που τον κατέχουν.

Με αφορμή τη zakāt ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα ευρύτερο ζήτημα περί ύπαρξης μιας ισλαμικής οικονομικής θεωρίας και οργάνωσης καθώς και η σχέση του Ισλάμ με τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό. Η πιο συστηματική μελέτη του Ισλάμ με τον καπιταλισμό έγινε από τον Γάλλο νεο-μαρξιστή οριενταλιστή Maxime Rodinson το 1966. Η μελέτη του ξεκινά με τον ορισμό του «οιονεί καπιταλιστικού τομέα» ⁵⁸ ως αναγκαίου όρου ανάπτυξης του καπιταλιστικού κοινωνικο-οικονομικού μορφώματος, για να προχωρήσει στην εξέταση του Κορανίου και της sunna¹² του Προφήτη, τα οποία βρίσκει φιλικά προς τις εμπορικές δραστηριότητες, την ύπαρξη κέρδους, τη μισθωτή εργασία και την ατομική ιδιοκτησία. Αυτά, ισχυρίζεται ο Rodinson, είναι πολύ πιο σημαντικά στοιχεία από την απαγόρευση του τόκου (ribā) στην οποία αναφέρεται ρητά το Κοράνι, μια απαγόρευση που έχει αναδειχθεί από πολλούς ως «απόδειξη» της εχθρότητας του Ισλάμ προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Κατά τον ίδιο, οι ισλαμικές κοινωνίες έχουν τη δική τους ιστορία, ανεξάρτητη από αυτή της Ευρώπης (δεν αποτελούν έναν παγωμένο κόσμο, φυλακισμένο κάτω από τα δεσμά του πρωτογονισμού και της παράδοσης), καθώς και τις δικές τους εγγενείς διαδικασίες ανάπτυξης που μπορεί να κάνουν την

¹¹ Οι κατηγορίες αυτές είναι οι ακόλουθες : οι φτωχοί, οι έχοντες ανάγκη, αυτοί που εργάζονται για την καταβολή και διανομή της zakāt, εκείνοι των οποίων η καρδιά μπορεί να κερδηθεί, οι δέσμιοι, κατηγορία που περιλαμβάνει τους αιχμαλώτους πολέμου, τους δούλους, αλλά και αυτούς που είναι δέσμιοι κακών συνθηκών και συνθηκών οι οποίες τους κρατούν μακριά από την Αλήθεια του Θεού, οι έχοντες χρέη, οι εργαζόμενοι για τη διάδοση του Ισλάμ και οι ξένοι που έχουν χάσει το δρόμο τους και έχουν βρεθεί μεταξύ των μουσουλμάνων.

¹² Ο όρος sunna μπορεί να μεταφραστεί ως έθιμο ή εθιμική συμπεριφορά και αποτελεί τη δεύτερη θεμελιακή πηγή του Ισλάμ μετά το Κοράνι.

ιστορία τους, ή πιο σωστά τις ιστορίες τους, «λογικές» και ερμηνεύσιμες σύμφωνα με τις θεωρητικές παραδοχές του ιστορικού υλισμού.

- Η νηστεία του Ραμαζανιού (al-Sawm). Ο ένατος μήνας του ισλαμικού σεληνιακού ημερολογίου ονομάζεται Ramadān. Κατά την 27^η νύκτα αυτού του μήνα, τη «Νύχτα της Δύναμης», ο Θεός αποκάλυψε στον Προφήτη Μωάμεθ το Κοράνι. Για το λόγο αυτό, οι μουσουλμάνοι θεωρούν το μήνα αυτό ιερό, τότε ανοίγουν οι πύλες του Παραδείσου, κλείνουν αυτές της Κόλασης και οι δαίμονες αλυσοδέονται. Ο Ramadān αποτελεί την περίοδο της νηστείας των μουσουλμάνων παγκοσμίως και έχει πολλά κοινά με την εβραϊκή «Ημέρα του Εξιλασμού». Αναφέρεται στην αποχή από τη στερεά και υγρή τροφή (συμπεριλαμβανομένου του νερού), καθώς και την αποχή από τη σεξουαλική επαφή, το κάπνισμα κ.τ.λ., με απώτερο σκοπό την αποχή από κάθε είδους ανήθικη συμπεριφορά και σκέψη. Η αποχή αυτή διαρκεί καθημερινά από την ανατολή μέχρι τη δύση του ηλίου· μετά τη βραδινή προσευχή αίρονται όλες οι απαγορεύσεις. Την ίδια στιγμή, καθ' όλη τη διάρκεια του μήνα οι πιστοί προσέρχονται για προσευχή στα τοπικά τζαμιά σε αριθμούς πολύ μεγαλύτερους απ' ό,τι κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου έτους και αυξάνεται η ένταση του θρησκευτικού συναισθήματος, η οποία διαχέεται σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και κορυφώνεται τις Παρασκευές του μήνα, ιδίως την πρώτη και την τελευταία Παρασκευή του Ramadān. Δογματικά, ο λόγος της αποχής είναι να επιτρέψει στους μουσουλμάνους να αναπτύξουν στην καρδιά και στο μυαλό στη «συνείδηση του Θεού», δηλαδή ευσέβεια και ευλάβεια απέναντι στο Θεό. Η αποχή είναι ένα δυνατό όπλο του πιστού μουσουλμάνου εναντίον του Σατανά καθώς και ένα εργαλείο εκγύμνασης της θέλησης που ενδυναμώνει την ικανότητα του ανθρώπου να αυτοσυγκρατείται. Σε κοινωνικό επίπεδο, η αίσθηση της πείνας κάνει τον πιστό πιο ευαίσθητο απέναντι στα προβλήματα των φτωχών της κοινότητας. Αυτό μπορεί να τον οδηγήσει σε πράξεις ευεργετικές και τελικά αποτελεί αφορμή για τον εξαγιασμό της ίδιας της καθημερινότητας.
- Το προσκύνημα στη Μέκκα (Hajj). Μαζί με το επονομαζόμενο Ραμαζάνι, ένας από τους πέντε στύλους του Ισλάμ, ευρέως γνωστός, είναι το προσκύνημα στη Μέκκα (και τις περισσότερες φορές στη γειτονική Μεδίνα), τουλάχιστον μία φορά κατά τη διάρκεια της ζωής του πιστού. Οι ιεροί αυτοί τόποι του Ισλάμ είναι κλειστοί στους μη μουσουλμάνους. Η κοινωνιολογική σημασία του προσκυνήματος είναι μεγάλη,

όσον αφορά το ζήτημα του διαλόγου ανάμεσα στο παγκόσμιο και στο τοπικό. Και αυτό γιατί προσφέρεται η δυνατότητα για δυναμικές ερμηνείες της διαπλοκής ενός ισλαμικού οράματος, το οποίο απευθυνόμενο σε όλους τους μουσουλμάνους ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος και πολιτισμικής παράδοσης, συγκεκριμενοποιείται στη Μέκκα, το «κέντρο» του ισλαμικού κόσμου, με τα τοπικά ιδιώματα του ισλαμικού λόγου μέσω των οποίων το όραμα γίνεται αντιληπτό στα μήκη και στα πλάτη του ισλαμικού κόσμου. Κατά τη διαδικασία αυτή, απελευθερώνεται μια δύναμη, μια αίσθηση αδερφοσύνης και επικοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, παράδοξα ίσως πραγματώνεται η παγκοσμιότητα της αντίστοιχης θρησκευτικής παράδοσης και «ο υπερπολιτισμικός ουνιβερσαλισμός των παγκόσμιων θρησκειών γίνεται πραγματικότητα, αφού αγγίζοντας η παράδοση το κάθε άτομο αγγίζει το σύμπαν ολόκληρο.»

Ένα από τα πέντε καθήκοντα ή νόμους του Ισλάμ που σχετίζονται με λατρεία, θρησκευτικές υποχρεώσεις, τελετές και τελετουργίες θεωρείται και ο *ιερός πόλεμος (jihād)*. Τα υπόλοιπα τέσσερα είναι η προσευχή, η ελεημοσύνη, η νηστεία και το προσκύνημα, όπως προαναφέρθηκαν. Με τις κλασικές θεολογικές απόψεις το jihād αναφέρεται στη στρατιωτική δράση για την εξάπλωση του Ισλάμ καθώς και στη διαφύλαξή του από εξωτερικούς εχθρούς. Υπό την έννοια αυτή το jihād είναι το μοναδικό είδος πολέμου που επιτρέπεται στους μουσουλμάνους, δεδομένου ότι, θεωρητικά τουλάχιστον, οι μουσουλμάνοι πρέπει να αποτελούν μία κοινότητα κάτω από μία ηγεσία. Πηγάζοντας από τη δογματικά εκπεφρασμένη θέση ότι η ισλαμική παράδοση οφείλει να εξαπλωθεί σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, η μάχη εναντίον των απίστων με σκοπό τον προσηλυτισμό τους, την υποταγή ή τον αφανισμό τους, σε περίπτωση που τα δύο προηγούμενα δεν μπορούν να εφαρμοστούν, είναι ιερό καθήκον της μουσουλμανικής κοινότητας. Υπό την έννοια αυτή, το jihād δεν αποτελεί ατομικό καθήκον για κάθε μουσουλμάνο ξεχωριστά, αλλά καθήκον ολόκληρης της κοινωνίας. Στη σημερινή συγκυρία, μουσουλμάνοι αλλά και δυτικοί μελετητές ερμηνεύουν το jihād, όχι τόσο ως ιερό πόλεμο, αλλά ως «προσπάθεια» ή «πάλη» για μια ζωή πιο συνεπή προς τα ισλαμικά ιδεώδη.

Μία τρίτη παράμετρος που επηρεάζει την ιδιαιτερότητα των ισλαμικών ομάδων σχετίζεται με τη θέση που κατέχει ο εθνικισμός στην ιδεολογία τους – πρόταση που εξ' ορισμού αρνείται την απόλυτη ανεξαρτησία του λόγου των ισλαμιστών από τη Δύση. Από τη μία πλευρά οι Λιβανέζοι (Hizb Allāh) και οι Παλαιστίνιοι (Hamās) προβάλλουν ισλαμιστικά οράματα που σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να είναι υποταγμένα σε εθνικιστικές προσδοκίες,

κυρίως σε σχέση με την ίδρυση ανεξάρτητου παλαιστινιακού κράτους. Αντίστοιχα, η οργάνωση Hizb Allāh είναι ιδιαίτερα προσεκτική ώστε να μην κλείνει την πόρτα σε αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε διεθνισμό. Από την άλλη πλευρά, ισλαμιστικές οργανώσεις όπως η αιγυπτιακή Jihād δεν φαίνεται να ενδιαφέρονται ούτε άμεσα ούτε έμμεσα για τον εθνικισμό, ενώ αυτό που προβάλλουν είναι απλά και μόνο το αδιαίρετο και αδιαφοροποίητο της umma.⁵⁹

Ως θρησκεία, το Ισλάμ διακρίνεται για την εκλεκτικότητα και την αφομοιωτική του ικανότητα. Τα τρία βασικά στρώματα που τροφοδότησαν τις ρίζες του υπήρξαν η προϊσλαμική αραβική θρησκεία, ο Ιουδαϊσμός και ο Χριστιανισμός – σε παραφθαρμένη κυρίως μορφή. Από πλευράς φιλοσοφικής επηρεάστηκε από την ελληνική σκέψη, τόσο την αριστοτελική όσο και την πλατωνική. Στα νομικά θέματα δεν παρέλειψε, μαζί με την αραβική κληρονομιά, να αξιοποιήσει τη ρωμαϊκή και την βυζαντινή παράδοση. Όσο για τον ισλαμικό μυστικισμό, που αναπτύχθηκε σε μεταγενέστερη φάση, αυτός κινήθηκε μέσα σε πλαίσια συγγενικά με την ελληνική, τη χριστιανική, την περσική και την ινδική πνευματική εμπειρία.⁶⁰

Ισλαμικός εκσυγχρονισμός-Το Ισλάμ σήμερα

Το φαινόμενο του ισλαμισμού, τόσο ως οργανωμένη πολιτική δράση τόσο και ως αίσθημα διεκδίκησης, συνοδευόμενο από μία αίσθηση δικαίου και ταυτόχρονα μιαν αντίληψη θεϊκής αποστολής ήταν παρόν στη ιστορία των ισλαμικών κοινωνιών από την πρώτη στιγμή που ο Θεός αποκάλυψε το Ισλάμ στον Προφήτη Μωάμεθ. Στη σημερινή του μορφή, ο ισλαμισμός έχει ως αιχμή του μια αίσθηση διεκδίκησης εκ μέρους των μουσουλμάνων, ένα αίσθημα που φαίνεται προσπαθεί να ανατρέψει, με λόγια αλλά πολλές φορές και με έργα, την ηγεμονία της Δύσης τόσο στο επίπεδο των πολιτισμικών αξιών όσο και σε αυτό της οικονομικής πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος.

Βέβαια η αίσθηση πως κάποιος «είναι μουσουλμάνος» υπάρχει πάντοτε ως συστατικό στοιχείο της προσωπικής ηθικής και του προσωπικού εσχατολογικού ορίζοντα του πιστού, αλλά και ως συστατικό της κατάστασης της κοινωνίας, της προοπτικής της και των

ανησυχιών της. Αυτό που ο ισλαμισμός έχει προσθέσει σε αυτή την αίσθηση και αντίληψη είναι η έννοια του κατεπείγοντος, της πίεσης να «γίνει επιτέλους κάτι, ν' αλλάξουν τα πράγματα, να ακολουθηθούν πιστά οι παραδόσεις». Και βέβαια η έννοια αυτή του κατεπείγοντος, η αναγνώριση της ανάγκης για «αλλαγή εδώ και τώρα» φέρνει μαζί της και μία πιο άμεση και σαφή αμφισβήτηση άλλων λόγων ή οραμάτων που μπορεί να είναι αυτοφυή στις ισλαμικές κοινωνίες ή να προέρχονται από τη Δύση.

Όντας θεϊκή αποκάλυψη, το Ισλάμ δεν μπορεί να υποστεί αλλαγές, που να αντιστοιχούν σε ό,τι οι άνθρωποι αποφασίζουν εκάστοτε πως πρέπει να πιστεύουν ή να πράττουν. Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίζουν οι ισλαμιστές, όποια κυβέρνηση βρίσκεται στην εξουσία πρέπει να εφαρμόζει την παραδοσιακή εντολή, σύμφωνα με την οποία ο μουσουλμάνος ηγεμόνας αντλεί τη νομιμότητα της εξουσίας του όχι από το λαό, αλλά από το γεγονός ότι προωθεί το καλό (με ισλαμικούς όρους) και εμποδίζει το κακό. Μέσα σε αυτό το κράτος οι κάτοικοι δεν λογίζονται αυτόνομα υποκείμενα και ελεύθεροι πολίτες σύμφωνα με την παράδοση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αλλά άτομα κάτω από την απόλυτη κυριαρχία του Θεού και του νόμου Του, μέλη της αδιαίρετης Κοινότητας των Πιστών, την οποία ποτέ δεν πρέπει να θέσουν σε κίνδυνο. Γι' αυτό και η αλλαγή θρησκευάματος θεωρείται αποστασία, έγκλημα που τιμωρείται με θάνατο. Οι ισλαμιστές συμφωνούν ότι το ισλαμικό κράτος και η Σαρία (sharī'a)¹³ είναι εξ' ορισμού ανώτερα από πάσης φύσεως οργανωτικά πρότυπα, νομικά συστήματα και ιδεολογικά θεωρήματα που έχουν εισαχθεί από τη Δύση. Σε αυτό το πλαίσιο οι ισλαμιστές προσθέτουν και τον έκτο «στύλο», το jihad ή «ιερό πόλεμο» και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι το jihad δεν επιβάλλει -ούτε καν επιτρέπει- άμεση επιθετική συμπεριφορά ενάντια σε μη μουσουλμάνους. Το jihad μπορεί να αποδοθεί ορθότερα ως «προσπάθεια», σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, να προσεγγιστεί η ισλαμική τάξη πραγμάτων που αναφέρουν οι ιερές γραφές.

Ο εκσυγχρονισμός εμφανίζεται ως ένα φυσικό συστατικό της παγκοσμιοποίησης ή του εκδυτικισμού, της πραγματικότητας που βιώνουν όλες οι ισλαμικές κοινωνίες, το οποίο όμως δεν κατάφερε να αφομοιωθεί από αυτές.

---

¹³ Αυτό που έγινε γνωστό ως ισλαμικός νόμος : sharī'a , καθόριζε λεπτομερώς τη συμπεριφορά του ατόμου και τον ρυθμό της κοινωνικής ζωής. Αυτή καθαυτή η σαρία δεν συνεπάγεται κρατικό ή άλλο μηχανισμό για να επιβληθεί ως νόμος. Μέσω αυτής η ισλαμική θρησκεία ρυθμίζει όλες τις πλευρές της ανθρώπινης ζωής στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, όλες τις περιπτώσεις της οικογενειακής, εμπορικής, πολιτικής και θρησκευτικής συμπεριφοράς. Η Σαρία υπήρξε ο συνδετικός ιστός της ενότητας του ισλαμικού κόσμου και ο βασικός παράγοντας για την ομοιομορφία του Ισλάμ από το Γιβραλτάρ μέχρι την Ινδονησία. Όμως, με το πέρασμα του χρόνου χωρίς να γίνει ποτέ αντιληπτή απ' όλους τους μουσουλμάνους ως ένα κλειστό και απόλυτα σαφές σύνολο κανόνων, η sharī'a πάντα διατηρούσε μία δυναμικότητα που της επέτρεπε να ανταποκρίνεται στην ισλαμική «αλήθεια» σε πολύ διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνίες και ιστορικές περιόδους, ανάλογα κάθε φορά με τις υπάρχουσες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες.

Το πόσο επιτυχής ήταν η προσπάθεια των μουσουλμάνων εκσυγχρονιστών να βοηθήσουν τις κοινωνίες τους να ανταπεξέλθουν στην πολιτική, οικονομική και πολιτισμική επιβολή της Δύσης είναι ένα θέμα που παραμένει ακόμα ανοικτό. Σε τελευταία όμως ανάλυση κατάφεραν κάτω από τις συνθήκες τις οποίες έδρασαν να «υπενθυμίσουν» στους μουσουλμάνους την ιστορία τους, την παράδοσή τους και τη διαφορετικότητα από τους δυτικούς. Συνάμα, προσπάθησαν να τους προϊδεάσουν για το μέλλον, ένα μέλλον όπου ο ισλαμικός κόσμος δεν θα μπορούσε να κρατηθεί μακριά από την παγκόσμια πραγματικότητα, ούτε να επαναπαυτεί στις πνευματικές, θρησκευτικές και πολιτικές δάφνες ενός παρελθόντος που απομακρυνόταν γοργά. Κρίνοντας εκ των υστέρων, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στο σημείο αυτό οι εκσυγχρονιστές συνέβαλαν με κάποια επιτυχία στην πραγματοποίηση αυτού του σκοπού. Τα θετικά σημεία που έχει προσφέρει το εκσυγχρονιστικό κίνημα είναι τα εξής:

- Οι εκσυγχρονιστές έκαναν και εξακολουθούν να κάνουν μία συνειδητή και εν πολλοίς επιτυχημένη προσπάθεια να ενώσουν το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον των ισλαμικών κοινωνιών, σε μία προσπάθεια να αναδείξουν το Ισλάμ ως ένα από τα σημεία αναφοράς στην κατασκευή μιας σύγχρονης εθνικής ταυτότητας. Έτσι έχουν διαμορφώσει πολλά από τα δυναμικά και προοδευτικά στοιχεία του Ισλάμ και έχουν το θάρρος να δουν την ευρύτερη πολιτισμική παράδοση της Δύσης όχι ως απειλή, αλλά ως ευκαιρία.
- Το παράδειγμα και τα γραπτά των εκσυγχρονιστών έχουν αποτελέσει πηγή έμπνευσης πολλών μουσουλμάνων και έχουν βοηθήσει στην ανανέωση της πεποίθησης ότι το Ισλάμ αποτελεί μια παγκόσμια δύναμη που μπορεί να ανταπεξέλθει με επιτυχία σε ένα διάλογο με τη Δύση.
- Η προσπάθεια εύρεσης μιας χρυσής τομής μεταξύ του Ισλάμ και του νεωτερισμού, παρόλες τις δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος, έχει καταδείξει την ύπαρξη πλαστικότητας και απορροφητικότητας του πρώτου και έχει εισαγάγει στο πολιτικό λεξιλόγιο νέες έννοιες όπως δημοκρατία, ατομικά δικαιώματα, λαϊκή κυριαρχία. Σήμερα οι έννοιες αυτές είναι ιδιαίτερα χρήσιμες στην προσπάθεια των ισλαμικών κοινωνιών να αρθρώσουν πολιτικό λόγο όχι μόνον απέναντι στη Δύση, αλλά και στο εσωτερικό τους, απέναντι δηλαδή σε ακραίες μορφές ισλαμισμού.

Σε πολιτικό επίπεδο, σύμφωνα με τη θέση του Muhammad Tālibī εφόσον η γνώση δεν μπορεί ποτέ να αποτελέσει βεβαιότητα, ούτε να παραμείνει αναλλοίωτη στο χρόνο, η

έκφραση διαφορετικών απόψεων μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι απλώς δεδομένη, είναι φυσική. Η ανθρωπότητα στηρίζεται στη διαφορετικότητα και την ποικιλία, δύο χαρακτηριστικά που πρέπει να γίνουν κατανοητά ως βάσεις μιας αλληλοεκτίμησης που οφείλει να εκφράζεται μέσω του διαλόγου.⁶¹

Περί ηθικής

Το Ισλάμ αποτελεί τον πληρέστερο ηθικό θεϊσμό. Το Κοράνιο είναι κατάμεστο από πρακτικές διατάξεις που έχουν νομικό χαρακτήρα και αναφέρονται σε θέματα οικογενειακού, κληρονομικού, δικονομικού και ποινικού δικαίου. Επιτάσσει σεβασμό προς τους γονείς, καταδικάζει τη μοιχεία, επιβάλλοντας ως τιμωρία «εκατό μαστιγώσεις». Απαγορεύει τον φόνο εκτός αν πρόκειται «περί δίκαιας αιτίας». Θεωρεί θεμιτή την αντεκδίκηση (βεντέτα), αλλά συνιστά «να μην υπερβαίνει τα όρια», στόχος της πρέπει να είναι αποκλειστικά ο φονευτής. Ο φόνος ενός μη μουσουλμάνου ή ενός δούλου δεν δικαιολογεί την αντεκδίκηση. Για την κλοπή ορίζεται ακρωτηριασμός των χεριών του κλέφτη. Το ψέμα δεν απαγορεύεται σαφώς. Εντούτοις τονίζεται το καθήκον της τηρήσεως των συμφωνιών, καταδικάζονται οι τοκογλυφία και η δωροδοκία και συνιστάται η επιείκεια προς τους οφειλέτες. Το ιερό βιβλίο του Ισλάμ απαγορεύει αυστηρά την οινοποσία, τα τυχερά παιχνίδια, τη βρώση χοιρινού κρέατος. Συνιστά στον δικαστή αμερόληπτη κρίση. Θεωρεί τη δικαιοσύνη ως συστατικό του ευσεβούς ανθρώπου. Επιμένει στο χρέος της προστασίας των ορφανών. Υποστηρίζει ότι οι καλές πράξεις είναι κοσμήματα ανώτερα πλούτου και τέκνων. Καταδικάζει την υπερηφάνεια. Υμνεί τη μεγαλοψυχία, την καλοσύνη και την ευγένεια.

Η θέση της γυναίκας

Στο Κοράνιο είναι έκδηλη η μονομέρεια υπέρ των ανδρών και η υποτίμηση της γυναίκας, ιδιαίτερα σε ζητήματα γάμου και διαζυγίου. Το Ισλάμ όχι μόνο επιτρέπει αλλά και συνιστά την πολυγαμία. Παράλληλα προς τις νόμιμες τέσσερις συζύγους ο μουσουλμάνος μπορεί να έχει απεριόριστο αριθμό από παλλακίδες. Δικαιούται να γυμφευθεί Χριστιανή ή Εβραία, χωρίς εκείνη να υποχρεωθεί να εγκαταλείψει τη θρησκεία της. Μία μουσουλμανίδα όμως δεν μπορεί να παντρευτεί Χριστιανό ή Ιουδαίο. Απαγορεύεται στον μουσουλμάνο να γυμφευτεί παντρεμένη γυναίκα, η οποία δεν έχει πάρει διαζύγιο. Δεν απαιτείται όμως διαζύγιο στην περίπτωση που η γυναίκα είναι σύζυγος ενός άπιστου. Το Κοράνιο θεσπίζει με εκπληκτική ευκολία το διαζύγιο. Το δικαίωμα όμως αυτό το έχει αποκλειστικά ο σύζυγος. Λύση του γάμου μπορεί επίσης να γίνει κοινή συναινέσει, με καταβολή αποζημιώσεως στον σύζυγο, συνήθως την επιστροφή της προίκας.⁶²

Επίσης, καθόσον το τζαμί είναι το κέντρο του δημόσιου χώρου στον οποίο εστιάζονται οι συλλογικές δραστηριότητες των κατοίκων του χωριού, αποτελεί μέρος του κόσμου των ανδρών, στον οποίο οι γυναίκες δεν έχουν καμία θέση και αποκλείονται εξ' ορισμού.

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, εξαιτίας των θέσεων του Ισλαμισμού περί γυναικείας ενδύσεως, πολυγυνίας, περιορισμού της ελευθερίας κίνησης και της επαγγελματικής κινητικότητας των γυναικών, καθώς και της ύπαρξης κληρονομικού δικαίου που μεροληπτεί εις βάρος τους, τόσο η ισλαμική παράδοση εν γένει όσο και το σύγχρονο κίνημα του Ισλαμισμού έχουν γίνει συχνά στόχος κριτικής εκ μέρους των δυτικών αναλυτών και της κοινής γνώμης.

Αναφερόμαστε ενδεικτικά σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα:

- Την πρακτική της γυναικείας περιτομής, που εφαρμόζεται από πολλούς μουσουλμάνους της Αιγύπτου, του Σουδάν και της Σομαλίας, παρόλο που διώκεται ποινικά και στις τρεις χώρες. Τόσο η πλειοψηφία των συντηρητικών, όσο και η πλειοψηφία του λαού θεωρούν τη γυναικεία περιτομή απόλυτα ισλαμική πρακτική, αν και δεν εφαρμόζεται πουθενά αλλού στον ισλαμικό κόσμο, ούτε αναφέρεται

στην ευρύτερη ισλαμική βιβλιογραφία. Οι ισλαμιστές που αντιτίθενται στη γυναικεία περιτομή, όχι όμως στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων, αλλά για δογματικούς λόγους υποστηρίζουν (σωστά) ότι δεν αναφέρεται στο Κοράνι και στις παραδόσεις του Προφήτη. Κατά τα άλλα, οι ισλαμιστές ακολουθούν τη γενικά αποδεκτή άποψη που αντιλαμβάνεται με ισλαμικούς όρους τη γυναικεία σεξουαλικότητα ως πηγή μόλυνσης.

- Το ζήτημα της πολυγυνίας. Όπως υποστηρίζουν πολλοί μουσουλμάνοι διανοητές και άνθρωποι του πνεύματος, οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων στις ισλαμικές κοινωνίες, παρουσιάζονται στη Δύση διαστρεβλωμένες. Στην πραγματικότητα, η μονογαμία θεωρείται και αποτελεί τον κανόνα σε όλες τις ισλαμικές κοινωνίες, ενώ η πολυγυνία εμφανίζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις και πάντοτε κάτω από συγκεκριμένα νομικά πλαίσια. Κατά τους ίδιους αναλυτές, δεν έχει καμία σχέση με την ικανοποίηση των ανδρικών σεξουαλικών ορέξεων, αντίθετα επισημαίνουν ότι στη Δύση το κυνήγι της σεξουαλικής ικανοποίησης και η ελευθερία που το διακρίνει μετατρέπουν τη γυναίκα σε θήραμα και σε αντικείμενο προς σεξουαλική χρήση, καθώς το σύστημα που κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες δεν είναι η μονογαμία αλλά η διαδοχική πολυγυνία. Όποια και αν είναι η αξία αυτής της επιχειρηματολογίας, αυτό που δεν διατυπώνεται με σαφήνεια είναι η θέση των ομιλούντων έναντι της ύπαρξης της νομολογίας περί πολυγυνίας αυτής καθαυτής και όχι έναντι του τρόπου με τον οποίο η νομολογία αυτή εφαρμόζεται.
- Στο ζήτημα της γυναικείας απασχόλησης, πολλοί μουσουλμάνοι διανοούμενοι ισχυρίζονται εξίσου ότι το ζήτημα αυτό παρουσιάζεται από πολλούς δυτικούς αναλυτές τόσο απλοποιημένο που στην ουσία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πράγματι, αν και οι εν λόγω διανοούμενοι παραδέχονται ότι τα επαγγελματικά δικαιώματα των γυναικών στις ισλαμικές κοινωνίες είναι συχνά διαφορετικά από αυτά των ανδρών, εντούτοις επισημαίνουν ότι ο ισλαμικός νόμος είναι σαφής ως προς το ότι οι γυναίκες δεν έχουν υποχρέωση να εργάζονται για να συντηρήσουν την οικογένειά τους, ενώ αντίθετα οι άνδρες είναι υποχρεωμένοι να το κάνουν.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει αφορά στο πέπλο ή τον κεφαλόδεσμο. Αυτό που πρέπει να παρατηρήσουμε είναι για τις γυναίκες που ανήκουν σε ισλαμιστικά κινήματα ή ομάδες, καθώς και για αυτές που είναι φιλικά διακείμενες προς το γενικότερο μήνυμα του ισλαμισμού, αυτού του είδους η ενδυμασία αποτελεί σημείο πολιτικής και πολιτιστικής

ένταξης που ακολουθούν εθελούσια. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά γυναικών, για την οποία η ισλαμική ενδυμασία ήταν και η μόνη επιτρεπτή, ενώ ο πολιτικός της χαρακτήρας ως σημείο ένταξης ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτος.

Βέβαια, όπως παραδέχονται πολλοί ηγέτες ισλαμιστικών οργανώσεων, σε καθαρά πρακτικό επίπεδο η σημερινή κατάσταση των γυναικών στην πλειοψηφία των ισλαμικών κοινωνιών δεν είναι αξιοζήλευτη, καθώς οι γυναίκες αντιμετωπίζονται συχνά ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, χωρίς δικαιώματα και χωρίς κοινωνική ή νομική προστασία. Πιστεύουν, όμως, ότι η δική τους ιδεολογική άποψη και ερμηνεία της ισλαμικής παράδοσης απελευθερώνει τις γυναίκες από πολλούς περιορισμούς που τους έχουν επιβληθεί στο όνομα του Ισλάμ, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για περιορισμούς που απορρέουν από την εκάστοτε εντόπια πολιτισμική κληρονομιά και ουδεμία σχέση έχουν με το Ισλάμ. Για παράδειγμα, οι ισλαμιστές πιστεύουν ότι οι γυναίκες έχουν σαφή δικαιώματα στην εργασία και αν όχι σε όλους τους επαγγελματικούς τομείς, σίγουρα σε κείνους απ' όπου θα μπορούσαν να προσφέρουν πολλά στην ευρύτερη κοινότητα. Επίσης πιστεύουν ότι οι γυναίκες πρέπει να έχουν άμεση σχέση με την πολιτική διαδικασία, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι πολλές από αυτές κατέχουν σημαντικές θέσεις μέσα στο ίδιο το ισλαμιστικό κίνημα.⁶³

Ινδουισμός

«Το να είσαι ελεύθερος σημαίνει ότι είσαι ελεύθερος από την επιθυμία να είσαι κάτι.»

Ο Ινδουισμός είναι η πολύπτυχη θρησκευτική παράδοση των Ινδών, που περικλείει σε μικρογραφία τους περισσότερους τύπους θρησκευτικής εμπειρίας, μία απίθανη ποικιλία θρησκειακών μορφωμάτων, που αναπτύχθηκαν στη διαδρομή των αιώνων στην Ινδική χερσόνησο. Οι ίδιοι οι Ινδοί ονομάζουν τη θρησκεία τους «σανάτανα-ντάρμα» (sanatana dharma), δηλαδή αιώνιο νόμο ή αιώνια θρησκευτική διδασκαλία. Αριθμητικώς είναι η τρίτη

μεγάλη θρησκεία, μετά τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ. Στην ινδική θρησκευτικότητα υπάρχει αδιάκοπη αναζήτηση και συνεχής ανέλιξη. Κατά τη σύγχρονη περίοδο (19^{ος} αι. έως σήμερα), ο Ινδουισμός αντιμετωπίζει την επιρροή του δυτικο-ευρωπαϊκού Χριστιανισμού και πολιτισμού. Η αντίδραση στις ξένες επιδράσεις συμβάλλει στη εκ νέου κατάφαση στις παλαιές αξίες του ινδικού πολιτισμού και στην ανασύνταξη της ινδουιστικής θρησκείας.

Οι Ινδοί θεωρούν τη θρησκεία τους αιώνια και πιστεύουν ότι οι ρίζες της βυθίζονται στην αρχή του κόσμου. Ο Ινδουισμός δεν έχει κοινό πιστεύω. Είναι κατεξοχήν ελαστικός. Χωρίς δυσκολία υιοθετεί και αφομοιώνει νέες αντιλήψεις. Ένας ινδουιστής μπορεί να λατρεύει ένα θεό ή πολλούς, να λατρεύει κάποιον άνθρωπο σαν θεό ή να μην τιμά κανένα θεό. Πάντως, ως καθολικά χαρακτηριστικά στοιχεία των διάφορων ινδουιστικών ομάδων εμφανίζονται η πεποίθηση στη μετενσάρκωση, στον καθοριστικό ρόλο του «κάρμα» (karma) και η αναγνώριση των Βεδών ως αυθεντικής αποκαλύψεως. Ο Ινδουισμός γενικά τονίζει την τελική ενότητα του σύμπαντος, την ενότητα του θείου, τον θεϊκό χαρακτήρα της ψυχής. Διακηρύσσει επίσης ότι η πνευματικότητα πρέπει να εκφραστεί με ανιδιοτελή βίο και ότι πολλοί δρόμοι οδηγούν στην Υπέριστη πραγματικότητα.

Τα ιερά κείμενα του Ινδουισμού αποτελούν μία πολύτομη φιλολογική παραγωγή, που διαμορφώθηκε σε διάστημα δύο σχεδόν χιλιετηρίδων. Η ιερή αυτή γραμματεία δεν είναι σαφώς και αυστηρώς περιχαρακωμένη, ώστε να αποτελεί ένα είδος «κανόνα». Μερικά από αυτά είναι :

- 1) Οι Βέδες (Veda), που θεωρούνται η αρχαιότερη και σημαντικότερη ιερή συλλογή και περιλαμβάνουν, στα σανσκριτικά, ύμνους και λατρευτικές διατάξεις.
- 2) Οι Μπραχμάνας (Brahmanas), ογκώδη βιβλία σε πεζό λόγο, που αποτελούν υπομνήματα, κυρίως επί τελετουργικών θεμάτων.
- 3) Οι Ουπανισάντ (Upanisad) που επιχειρούν τη φιλοσοφική εμπέδωση των Βεδών και διακρίνονται για τη διανοητική και ποιητική τους έξαρση. Αποτελούνται από πραγματείες, ομιλίες, αφορισμούς, ύμνους, γνωμικά και αποφθέγματα παλαιών Ινδών ασκητών και σοφών, που εκφράζουν εμπειρίες για το απόλυτο Έν.
- 4) Τα έπη Ιτιχάσας (Itihasas) που είναι για τους Ινδούς ότι η Ιλιάδα και η Οδύσσεια για τους Έλληνες.
- 5) Οι Σούτρα (Sutra) και οι Σάστρα (Sastra), πρόκειται για έργα φιλοσοφικο-θρησκευτικά, που αφορούν σε πρακτικές πλευρές της ινδικής θρησκευτικότητας.

- 6) Οι Άγκαμα (Agama) και οι Τάντρα (Tantra), εγχειρίδια μαγείας και μυθολογίας, που περιγράφουν ιδιότυπες τελετουργίες , δίνοντας οδηγίες για την απόκτηση υπερφυσικών δυνάμεων.

Τα περισσότερα ινδουιστικά συστήματα αρνούνται την ύπαρξη ενός προσωπικού, υπέρτατου Θεού, δημιουργού και κυβερνήτη του κόσμου. Αναφέρονται στον Μπράχμαν (Brahman) ως την ύψιστη, απρόσωπη αρχή, που βρίσκεται πάνω απ' όλα. Περικλείει τα πάντα, διαποτίζει τα πάντα, είναι ο αιθέρας, η ζωή, το κενό, περιλαμβάνει ό,τι υπάρχει και ό,τι δεν υπάρχει, βρίσκεται πέρα από κάθε ορισμό. Στον κλασσικό Ινδουισμό διαπιστώνεται συνύπαρξη εναλλακτικών τύπων λατρείας του Βίσνου (Visnu) και του Σίβα (Siva) που θα μπορούσαν να θεωρηθούν δύο μορφές του υπέρτατου Θεού. Στον κύκλο των πιστών στον Βίσνου αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η διδασκαλία περί «αβατάρα» (avatara), η πίστη στις διαδοχικές ενσαρκώσεις του Βίσνου. Μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί οκτώ ενσαρκώσεις του Βίσνου. Έχει εμφανιστεί στο παρελθόν ως Ιχθύς, Χελώνα, Κάπρος, Λεοντόνθρωπος, Νάνος, πελεκυφόρος Ράμα, Κρίσνα και Ράμα. Στο θρησκευτικό σύστημα των οπαδών του Σίβα, κεντρική θέση κατέχουν οι θεές Κάλι (Kali) και Ντούργκα (Durga), οι οποίες δεσπόζουν στη λατρευτική ζωή της περιοχής της Βεγγάλης. Στον μεταγενέστερο Ινδουισμό οι γυναικείες αυτές θεότητες αποκαλούνται Σάκτι (Sakti), δηλαδή ενέργειες, δυνάμεις του Θεού. συνήθως προσωποποιούνται και θεωρούνται «σύζυγοι» του Σίβα. Οι φανατικοί θιασώτες της λατρείας αυτής είναι γνωστοί ως Σάκτα (Sakta).

Ο κόσμος, για την ινδουιστική σκέψη, δεν δημιουργήθηκε από το Θεό εκ του μηδενός. Κινείται με απρόσωπους φυσικούς νόμους. Ό,τι αντιλαμβάνονται οι αισθήσεις μας είναι παραισθήσεις. Ο πολύμορφος κόσμος αποτελεί φανταστική εικόνα, οφθαλμαπάτη, «μάγια» (maya) και όχι πραγματικότητα. Το σύμπαν περιοδικά καταστρέφεται και αναδημιουργείται. Οι κόσμοι ανακυκλούνται. Αφού διανυθεί ορισμένη χρονική περίοδος ζωής, η οποία ονομάζεται «κάλπα» (kalpa) , το σύμπαν καταστρέφεται. Μεσολαβεί περίοδος αδράνειας, ανυπαρξίας και ακολουθεί νέα φάση διαμορφώσεως καινούριου κόσμου. Η κάλπα υπολογίζεται σε 4.320 εκατομμύρια έτη. Για την ινδική σκέψη υπάρχει διαβάθμιση των όντων, που αρχίζει από τα φυτά, τα ζώα και φθάνει στους υπέρτατους θεούς. Ο άνθρωπος βρίσκεται σε ενδιάμεση βαθμίδα και είναι δυνατόν να ξαναγεννηθεί – όπως και τα άλλα όντα – παίρνοντας διάφορες μορφές υπάρξεως. Το δόγμα της μετενσαρκώσεως, της ανακυκλώσεως των μεταβιώσεων, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του Ινδουισμού και των φιλοσοφικών συστημάτων, τα οποία αναπτύχθηκαν στο χώρο του. Το ουσιαστικότερο στοιχείο του ανθρώπου είναι το «άτμαν» (atman). Η πρώτη σημασία

της λέξεως ήταν «αναπνοή», ζωή, τελικά όμως έφθασε να σημαίνει την ψυχή, το εγώ, τη συνείδηση, το όχημα του νου και του χαρακτήρα, τη βαθύτερη ουσία ενός όντος. Με το θάνατο, το άτμαν αναχωρεί από το φυσικό σώμα, για να κατοικήσει σε ένα καινούριο. Το αν στη συνέχεια ενσωματωθεί σε κατώτερη ή ανώτερη μορφή υπάρξεως, αυτό εξαρτάται από το «κάρμα» (karma). Αυτή η λέξη σημαίνει πράξη, έργο, δηλώνει επίσης το ποσό ενέργειας, θετικής ή αρνητικής, που συσσωρεύει μια ύπαρξη καθώς ζει και δρα. Η αλυσίδα των γεννήσεων, θανάτων και αναγεννήσεων, στην οποία είναι καταδικασμένο το άτμαν, ονομάζεται τροχός της ζωής ή «σαμσάρα» (samsara).⁶⁴ Σε μετάφραση samsara σημαίνει το ρεύμα της αλλαγής σε όλα τα πράγματα. Η ανέμη που βλέπουμε στην εθνική σημαία της Ινδίας συμβολίζει αυτή την έννοια της ατελείωτης ρευστότητας που βρίσκεται στην καρδιά της ινδικής θρησκείας. Οι Δυτικοί μελετητές θεωρούν την ιδέα της μετενσάρκωσης θετικά σαν μια μορφή προσωπικής αθανασίας. Αντίθετα, οι Ινδοί βλέπουν τη samsara σαν μιά φυλακή, γιατί η ανθρώπινη ύπαρξη είναι γεμάτη με πόνο και βάσανα. Ευτυχία σ' αυτό τον κόσμο δεν είναι ο τελικός σκοπός του Ινδουισμού, είναι μάλλον η απελευθέρωση από τη samsara. Μία τέτοια απελευθέρωση μπορεί να έλθει μόνο μετά από πολλές χιλιάδες ζωές, που προσφέρουν σε μία ατομική ψυχή αναρίθμητες ευκαιρίες, ώστε να καθάρει τον εαυτό της για πραγματική ένωση με τη θεία της πηγή. Το να ξαναγεννηθείς σαν άνθρωπος, στην καλύτερη περίπτωση Ινδουιστής ή Βραχμάνος, είναι πιο επιθυμητό από την επιστροφή ως σκύλος ή έντομο. Κατά τη Δυτική άποψη, κάθε πρόσωπο έχει τη διάρκεια μόνο μιας ζωής προς επίτευξη του προορισμού του για την αιωνιότητα. Γι' αυτό οι Δυτικοί βλέπουν αυτή τη ζωή ως εξαιρετικά σημαντική, αφού αυτή είναι η μόνη ευκαιρία που έχουμε για να αποκτήσουμε τη διάκριση. Αντίθετα, ο Ινδουισμός διδάσκει πως ενώ οι πράξεις είναι σημαντικές σε οποιαδήποτε διάρκεια ζωών που έχουμε, οι πράξεις αυτές δεν είναι ανεπανόρθωτες. Για τον Ινδουισμό η Δυτική αναγκαιότητα να βιωθεί η ζωή σε διάστημα 70 ετών είναι ελλιπής. Οι χαρές της samsara είναι εφήμερες και περιβάλλονται από πόνο. Ο απώτατος σκοπός του Ινδουισμού είναι η απαλλαγή από τα βάσανα της ζωής. Ως εκ τούτου, η Δύση περιγράφει τον Ινδουισμό ως «άρνηση της ζωής».

Το «κάρμα», είναι η ινδουιστική διδασκαλία περί αιτίας και αποτελέσματος. Κάθε πράξη στη ζωή στην οποία μετέχει κανείς με τα αισθήματα παράγει karma. Το karma εσωτερικά συνδέεται με την πίστη στη μετεμψύχωση. Στον Ινδουισμό πράξεις μιας περασμένης ζωής μπορούν να επιστρέψουν σπίτι και να κουρνιαξουν τώρα σ' αυτή τη ζωή. Οι Δυτικοί συχνά ορίζουν το karma ως μοιρολατρία, αυτό είναι παρανόηση. Το karma

χρησιμοποιείται για να εξηγήσει γιατί κάποιος γεννιέται πλούσιος ή φτωχός, δυνατός ή ασθενικός, σώος ή ανάπηρος, άντρας ή γυναίκα. Ο Ινδουισμός τονίζει εν τούτοις πως αυτή υποτιθέμενη μοίρα έχει κατακτηθεί. Η ιδέα του karma τονίζει πως οι περασμένες σκέψεις και πράξεις μας μόνες αυτές προσδιόρισαν την παρούσα κατάστασή μας. Κατ' αντιστοιχία, η μελλοντική κατάστασή μας εξαρτάται τώρα από τις επιλογές μας. Ωστόσο, οι πλείστοι Ινδουιστές προτείνουν πως εσωτερικές δυνάμεις δεν πρέπει να καταπιέζονται γιατί αν γίνει τέτοια απόπειρα, οι επιθυμίες αυτές σε μελλοντικές διάρκειες ζωής απλούστατα θα ανέβουν στην επιφάνεια.

Κατά την περί Karma αντίληψη, μόνο το άτομο μπορεί να εξυψώσει το άτομο. Το μονοπάτι της προόδου κάθε ατόμου είναι μακρύ και με πολλές ενέδρες, γεμάτο από ατελείωτα βάσανα κατά τη διάρκεια χιλιάδων περιόδων ζωής. Κατά την άποψη αυτή κανένα άτομο δεν είναι υπεύθυνο για το άλλο, αλλά ευθύνεται απόλυτα για τον εαυτό του. Το dharma (κοινωνικό καθήκον) και αυταπάρνηση αποτελούν πρωταρχικά θέματα της παραδοσιακής Ινδουιστικής σκέψης. Ο ατομικισμός της ιδέας του Karma μετριέται με κοινωνικά καθήκοντα. Αντίθετα το Δυτικό είδος ατομισμού τονίζει ατομικά απαράγραπτα δικαιώματα ελεύθερα από κοινωνικό περιορισμό. Οι Ινδουιστές πιστεύουν πως οι Δυτικές κοινωνίες παραμελούν την ψυχή. Ο Δυτικός ουμανισμός, λένε μετατρέπει την υλική ευμάρεια σε αναγκαία προϋπόθεση του βίου και αυτό το σύστημα αξιών καταλήγει σε πνευματικό πνιγμό. Οι Ινδουιστές σημειώνουν πως και η Δυτική θρησκεία διαφθείρεται κατά την πορεία της. Κατά κανόνα προσανατολισμένοι στην υπηρεσία της ανθρωπότητας, οι Δυτικοί θρησκευόμενοι πολύ εύκολα γίνονται λεία της λαθεμένης ιδέας πως είναι απαραίτητοι στο Θεό. Αυτή η αντίληψη, λένε οι Ινδουιστές, τρέφει τον εγωισμό των Δυτικών πιστών στο Χριστιανισμό και εμποδίζει τον πνευματικό τους διαφωτισμό. Ο Ινδουισμός προσβλέπει στην απελευθέρωση του ατόμου από τις ανθρώπινες επιθυμίες αντί να τονίζει την ανάγκη για την υλική βελτίωση της ευρύτερης κοινότητας. Ο Ινδουιστής επιδιώκει να εξαντλήσει το karma που κουβαλάει από το παρελθόν, γιατί είναι το karma που δένει την ψυχή του με τη στη samsara ή τον ατελείωτο κύκλο των νέων γεννήσεων. Καλό karma είναι ασφαλώς καλύτερο από το κακό Karma, αλλά καθόλου karma είναι το ιδεώδες του Ινδουιστή. Γι' αυτόν, καλό και κακό, είναι έννοιες που ανήκουν στη samsara. Απόσπασμα από τέτοιες έννοιες θεωρείται ως μέσο προς την τελική απελευθέρωση. Ακόμα και μετά την επίτευξη μιας κατάστασης νοητικής απόσπασης σε κάθε εκτελούμενη πράξη, το άτομο εξακολουθεί να ζει μέχρις ότου όλο το karma του παρελθόντος, εξαντληθεί. Τότε σπάει ο κύκλος της samsara και η ατομική ψυχή κάνοντας αυτό το υπέρτατο επίτευγμα

βρίσκει ανάπαυση στη θεία Παρουσία. Η διδαχή περί Karma είναι διαρκώς στο νου των πιστών Ινδουιστών. Καθορίζει όχι μόνο τη σχέση τους προς τη θεία αλήθεια αλλά επίσης και προς το φυσικό περιβάλλον. Και εκεί παρουσιάζεται η ειρωνεία, γιατί η έγνοια του Ινδουισμού για το karma θεμελιώνεται σε κάποια έκταση επί παρατηρήσεων και σκέψεων περί ατομικής προόδου στον τομέα της κοινωνικής και οικονομικής του καθενός κατάστασης. Παραδείγματος χάρη ο Ινδουιστής γενικά παρακινείται στην εκπλήρωση του dharma της κάστας του με ελπίδες να επιτύχει μία πιο ευνοϊκή ενσάρκωση στην επόμενη του ζωή. Το καλό karma έχει τις εγκόσμιες ανταμοιβές του. Η κριτική του Ινδουιστή περί Δυτικού ματεριαλισμού έχει κάποια βάση. Συγχρόνως όμως πρέπει να αναγνωριστεί ότι το συνειδός του karma σημαίνει προσανατολισμό προς όμοιες προκαταλήψεις σε κάποιο βαθμό, γεγονός που καθιστά δύσκολο να επιτευχθεί η αληθινή απόσπαση από εγκόσμιες έγνοιες.

Ο Ινδουισμός αναγνωρίζει την αναζήτηση της απόλαυσης ως ενός νόμιμου σκοπού της ζωής, αν και ταπεινού. Αυτός ο πιο ταπεινός αποδεκτός σκοπός της ζωής είναι το «Kama», η εμπλοκή σε όλων των ειδών τις απολαύσεις. Η επίδειξη της αποδοχής του «Kama» στην Ινδουιστική ζωή, της ερωτικής τέχνης, που αφήνει πολύ λίγα στην φαντασία, καλύπτει τα εξωτερικά πολλών Ινδουιστικών Ιερών (όχι όμως και των πιο ιερών χώρων). Διαφορετικά με το Χριστιανισμό, ο Ινδουισμός δεν τοποθέτησε τη χαρά των αισθήσεων στο χώρο του απαράδεκτου. Στον Ινδουισμό οι σεξουαλικές ορμές θεωρούνται ως δυνάμεις που πρέπει να ελέγχονται, όχι να απωθούνται. Ο Ινδουισμός πιστεύει πως το να αγνοήσει κανείς τον εχθρό είναι πολύ πιο επικίνδυνο από την άμεση πρόκλησή του για αναμέτρηση. Συνεπώς, ο πειρασμός της πορνογραφικής γλυπτικής που στολίζει τους τοίχους του Ναού υποστηρίζεται το πρώτο βήμα προς τη ζωή της πνευματικής συγκέντρωσης. Με ελεγχόμενες αυτές τις σκέψεις, ο πιστός μπορεί να προχωρήσει στο επόμενο επίπεδο της ανόδου προς πραγματοποίηση του Brahman. Οι Ινδουιστές συμφωνούν και ισχυρίζονται ότι υπήρξαν πολύ πιο ευαίσθητοι από τους Χριστιανούς αναπτύσσοντας αυτήν την ιδέα. Συνεπώς ο Ινδουισμός έχει βρει πως ο πραγματικός ένοχος είναι η ανθρώπινη επιθυμία μάλλον παρά οι εκδηλώσεις της. Κατορθώνοντας βαθμιαία ελευθερία του νου ή απόσπαση από τα αντικείμενα των αισθήσεων σιγά-σιγά ένα πρόσωπο αναλίσκει ή καταστρέφει περασμένων ζώων Karma, χωρίς να δημιουργήσει καινούριο και καθίσταται ικανό να μεταβεί σε ανώτερο επίπεδο. Με αυτόν τον τρόπο η φιλοσοφία του Karma συνηγορεί για τη δύναμη της ανθρώπινης εκλογής. Αυτό που στην επιφάνεια φαίνεται κάτι φαταλιστικό είναι στην πραγματικότητα η

φιλοσοφία της πλήρους ατομικής υπευθυνότητας. Η Ινδή πρωθυπουργός Indira Gandhi έκανε κάποτε το σχόλιο πως η έμφαση του Ινδουισμού στην ατομική υπευθυνότητα ήταν για τη χώρα της και τα δύο συγχρόνως, πρωταρχικής δύναμης και θεμελιακής αδυναμίας.⁶⁵

Βασικό θέμα της ινδικής θρησκευτικής αναζητήσεως, υπήρξε ο προσδιορισμός της οδού για τη λύτρωση. Το πρόβλημα αυτό, συνυφάνθηκε με πλήθος άλλων ζητημάτων, στα οποία οι συζητήσεις και απαντήσεις κατά τη μακραίωνη εξέλιξη του Ινδουισμού υπήρξαν πολυσύνθετες. Οι τρεις δρόμοι πορείας προς τη λύτρωση, τους οποίους καθόρισε η ινδική σκέψη, είναι: η οδός των έργων, η οδός της γνώσεως και η οδός της αφοσιώσεως. Σύμφωνα με τον πρώτο δρόμο το κέντρο της θρησκευτικής ζωής συνιστούν οι θυσίες, τα τελετουργικά έργα. Η θυσία προσφέρει και παράγει το παν. Η δεύτερη λυτρωτική κατεύθυνση, τονίζει ότι στο σύμπαν υπάρχει μόνο ένα Άτμαν. Τα άλλα, τα επί μέρους άτομα, αποτελούν απλώς διαφοροποιήσεις του ενός. Ο άνθρωπος, αποτελώντας μία σπίθα της παγκόσμιας ψυχής του, του Άτμαν, δεν αποχωρίζεται από αυτή την ενότητα με ανυπακοή ηθικής τάξης. Η υπέρτατη αρχή του σύμπαντος, το Μπράχμαν, εφόσον είναι απρόσωπη, δεν μπορεί να προσβληθεί. Για την ινδική λοιπόν σκέψη, αμαρτία είναι κυρίως η άγνοια. Και αυτή πρέπει να υπερνικηθεί με τη γνώση και την εμπειρία, για να φτάσει κανείς στην έλλαμψη. Η θέληση επιστρατεύεται όχι για τη μεταμόρφωση του κόσμου, αλλά για την απομάκρυνση του ατόμου από αυτό τον κόσμο της απάτης.⁶⁶ Η υπέρτατη γνώση που οι Ινδουιστές επιδιώκουν είναι πως η ελευθερία έρχεται όχι από τα κοσμικά επιτεύγματα αλλά από την εξάλειψη όλων των εμποτισμένων από το εγώ επιθυμιών. Ενώ λοιπόν συμερίζονται με τις δυτικές θρησκευτικές αντιλήψεις την ροπή να παρακαμφθούν οι εγωιστικές επιθυμίες, οι Ινδουιστές ανέπτυξαν αυτό το κοινό θέμα με τη δική τους μοναδική προσέγγιση. Η υπέρτατη πραγματικότητα δεν ήταν δυαρχική, δεν διαιρούνταν σε έναν ουράνιο Θεό και έναν υλικό κόσμο, που εκείνος δημιούργησε. Η υπέρτατη πραγματικότητα ήταν απλώς και μεγαλοπρεπώς Atman/Brahman δηλαδή υπέρτατη ειρήνη και ησυχία. Οι αρχικοί σκοποί της Βεδικής θρησκείας – εγκόσμια ευτυχία και υλική αφθονία – εξελίχθηκαν σε κάτι πιο υψηλό. Η «ησυχία» πέραν των προσκολλήσεων του κόσμου του εγώ έγινε η νέα επιδίωξη.

Αυτή η υπερβατική φιλοσοφία εμφανίστηκε σε γραπτές συνθέσεις γνωστές ως *Ουπανισάδες* που χρονολογούνται από το 800 έως το 500 π.Χ. Οι *Ουπανισάδες* θεωρούνται γενικά ως το αποκορύφωμα της Βεδικής σοφίας και ως η μετάβαση από την αρχαία Βεδική θρησκεία στον Ινδουισμό. Διδάσκει το σκοπό της αυτοπραγματοποίησης

μέσω εντατικού ενδο-σκοπικού διαλογισμού. Αντίθετα οι δυτικές θρησκείες του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλάμ γενικά εκτιμούν περισσότερο έργα και συναισθήματα που είναι προεκτάσεις της πραγματικότητας. Η Δύση από καιρό επιδιώκει την αλλαγή του κόσμου. Η Ανατολή αρχικά υπό το καθοδηγητικό φως των *Ουπανισάδων* και ύστερα υπό τη διδασκαλία του Βούδα, επιδιώκει να υπερβεί τον κόσμο. Η εκ των έσω σώζουσα γνώση που δίδαξαν περιγράφεται ως εξής: «Όταν απομακρυνθούν όλες οι επιθυμίες από τις οποίες αρπάζεται η καρδιά του ανθρώπου, τότε το θνητό γίνεται αθάνατο και σ' αυτή τη ζωή βρίσκει Brahman! Όταν σπάσουν όλοι οι γήινοι δεσμοί της καρδιάς τότε το θνητό γίνεται αθάνατο. Αυτό είναι ο σκοπός κάθε διδασκαλίας». Με άλλα λόγια, καθετί που γεννάει προσκόλληση προς αυτό τον κόσμο είναι ύποπτο. Έντονη συγκίνηση κάθε είδους – ακόμη και η αγάπη των παιδιών μας – είναι επικίνδυνη. Ο Aldous Huxley, Δυτικός του 20^{ου} αι. που ένωσε έλξη από τη φιλοσοφία των Ουπανισάδων, είπε τα εξής εύστοχα: «Όσο πιο πολύ εγώ υπάρχω, τόσο λιγότερος θεός υπάρχει. Η υπεροψία μας, η αγωνία μας, οι επιθυμίες μας για δύναμη και ευχαρίστηση είναι πράγματα που κάνουν το Θεό να εκλείπει». Οι ίδιες σκέψεις αφθονούν στα σωζόμενα λόγια του Ιησού από τη Ναζαρέτ, του οποίου τα διδάγματα για αυτό το θέμα συχνά έχουν τεθεί σε υποδεέστερη θέση έναντι του Πιστεύω και του δόγματος μέσα στη Χριστιανική Εκκλησία. Αντίθετα από τις Δυτικές θρησκείες που τονίζουν την ανάπλαση του κόσμου, ώστε να ταιριάζει στη δικαιοσύνη του Θεού, ο έντονα εκλεπτυσμένος Ινδουισμός διδάσκει παθητική ενατένιση των θείων πραγμάτων. Συνεπώς, ο Ινδουισμός, αντίθετα προς τον Ιουδαϊσμό, υποτιμά τη μελέτη της ιστορίας. Για τον Ινδουιστή, η θρησκευτική αλήθεια είναι σταθερή και αμετάβλητη και μπορεί να ανεβρεθεί με την αυτοσυγκέντρωση παρά με την ερμηνεία εξωτερικών, ιστορικών γεγονότων.⁶⁷

Στο κοινωνικό πεδίο ο κλασσικός Ινδουισμός, αιώνες τώρα, διαχωρίζει τους ανθρώπους σε αυστηρά περιχαρακωμένες τάξεις, κάστες (*varnas*). Υπολογίζεται πως η σημερινή Ινδία έχει περίπου 3.000 κάστες. Τις τέσσερις ανώτερες τάξεις στην ινδουιστική κοινωνία αποτελούν: οι «βραχμάνοι» (ιερείς), οι «ξατρίγυας» (πολεμιστές), στους οποίους ανήκουν βασιλείς και αριστοκράτες, οι «βαΐσυας» (επαγγελματίες), οι «σούντρας» (χωρικοί). Όσοι βρίσκονται έξω από τις τάξεις θεωρούνται παρίες. Οι παραδοσιακές βεδικές κάστες υποδιαιρούνται σε υποκάστες οι οποίες συνολικά φθάνουν σήμερα τις 26 χιλιάδες.⁶⁸ Κάθε κάστα στην ινδουιστική κοινωνία έχει το δικό της ιδιαίτερο *dharma* και έτσι ενώνει τις ζωές των μελών. Παραδείγματος χάρη το *dharma* της κάστας περιορίζει την αποδοχή ποικίλλων απασχολήσεων, τροφών, συντρόφων στο γάμο και κοινωνικών εθίμων. Αυτά τα

dharma δεν καθορίζονται από γενικούς κανόνες κάποιου τίμιου παιχνιδιού. Είναι μάλλον καρπός παραδόσεων που χάνονται μέσα στην ιστορία. Το σύστημα της κάστας αποτελεί τον πυρήνα της ιδέας περί ανισότητας. Η σύνδεση μεταξύ αυτού του κατεστημένου και της έννοιας της samsara είναι σαφής και άμεση. Αν π.χ. κάποιος αποτύχει στην τήρηση των καθηκόντων της κάστας του διακόπτεται η πνευματική του πρόοδος. Κάθε πράξη στη ζωή είναι σημαντική γιατί συμβάλλει στο επίπεδο ζωής του μέλλοντος. Οι υψηλότερες κάστες ελκύονται από επιδράσεις εκδυτικισμού που αδυνατίζουν την παραδοσιακή κοινωνική τάξη. Ο Βραχμάνος που θα αποκτήσει τα οφέλη της δυτικής εκπαίδευσης κινείται προς την πόλη και όλο και περισσότερο απελευθερώνεται από τους περιορισμούς του dharma της κάστας του. Το υψηλό status μέσα στην κοινωνική οργάνωση του παραδοσιακού Ινδουισμού δεν είναι χωρίς τίμημα. Όσο υψηλότερη η κάστα, τόσο μεγαλύτερες οι κοινωνικές υποχρεώσεις των μελών της. Ακόμα και σήμερα, όσοι Ινδοί έχουν λίγο επηρεαστεί από τους δυτικούς τρόπους ζωής νιώθουν υποχρέωση τους τη διατήρηση της παραδοσιακής κοινωνικής τάξης. Στην παραδοσιακή Ινδουιστική κοινωνία, ο νεωτερισμός είναι κάτι κακό και οι κανόνες της κάστας είναι πιο σημαντικοί από την προσωπικότητα του ατόμου. Στο σύστημα της κάστας, οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι κωδικοποιημένες. Η ανάγκη για ατομική κρίση έτσι μειώνεται. Το εγώ γίνεται παθητικό. Συνεπώς η προσωπικότητα διαμορφώνεται, δηλαδή τέλεια προσαρμόζεται προς την υπερβατική αυτοσυγκέντρωση και την ευλογία που συνοδεύει την απώλεια του εγώ. Κάνοντας το κάθε έθιμο ιερό το dharma της Ινδικής κάστας είναι εμπόδιο για την οικονομική πρόοδο. Υπάρχει παλαιά Ινδουιστική παροιμία πως είναι καλύτερα να εκπληρώσει κάποιος λαθεμένα το δικό του dharma παρά να κάνει σωστά το dharma κάποιου άλλου. Η ιδέα αυτή συμβάλλει στη διατήρηση της Ινδίας παγωμένης στη φτώχεια.

Το dharma συνδέεται και με τα τέσσερα στάδια της ζωής του Ινδουιστή και θεωρείται ως ιδεώδες. Οι κανόνες αυτοί περιλαμβάνουν τι θα έπρεπε να κάνει κανείς κατά τη διάρκεια των διαφόρων φάσεων της ζωής. Αυτές οι φάσεις είναι: η φοιτητική ζωή, η ζωή του νοικοκύρη, η ζωή του απόστρατου και η ζωή της αυταπάρνησης. Αφού ο άρρενας Ινδουιστής περάσει κάποια τελετή ενηλικίωσης εισέρχεται στη φάση της ζωής του σπουδαστή, αυτοί που θα περάσουν αυτή την εμπειρία ονομάζονται «γεννημένοι δύο φορές», από τη διαδικασία εξαιρούνται οι γυναίκες κάθε φυλής. Κατά το στάδιο του σπουδαστή ο νεαρός Ινδουιστής γυμνάζεται στη σεξουαλική αποχή. Αυτή η άγαμη περίοδος, η αφιερωμένη στη θρησκευτική μελέτη, τελειώνει στο 16^ο χρόνο της ηλικίας, όταν ο νεαρός Ινδουιστής γίνεται νοικοκύρης, στο στάδιο αυτό θα πρέπει να παντρευτεί

και να κάνει οικογένεια. Ο Χριστιανισμός και ο Βουδισμός ενθαρρύνουν μερικούς από τους πιστούς τους να μείνουν άγαμοι μοναχοί και μοναχές. Ο Ινδουισμός προσφέρει ένα διαφορετικό ιδεώδες. Ενθαρρύνει την αγαμία κατά το πρώτο, το τρίτο και το τέταρτο στάδιο της ζωής. Όταν ο άνδρας δει να γεννιέται ο γιος του γιου του, είναι καιρός να εισέλθει στο τρίτο στάδιο, αυτό της ζωής του «απόστρατου». Σ' αυτό το στάδιο, οι σύζυγοι πρέπει να διακόψουν τις σεξουαλικές σχέσεις. Ιδεατά ο σύζυγος πρέπει να ζήσει μόνος σε ένα δάσος κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου, αν και είναι αποδεκτό να τον συνοδέψει η γυναίκα του ως βοηθός. Ο πιστός τότε πρέπει να περνάει τον καιρό του σε αυτοσυγκέντρωση και με την ανάπτυξη μιας στάσης ανεξαρτησίας απέναντι σε όλα. Όταν νιώσει πως ο θάνατος δεν είναι πολλά χρόνια μακριά, τότε ο αναζητητής πρέπει να μπει στο στάδιο μιας ζωής αυταπάρνησης. Εδώ, εγκαταλείπει τη γυναίκα του και γίνεται περιπλανώμενος ζητιάνος. Όταν γίνει αυτό η γυναίκα του είναι επίσημα χήρα. Ως προς την κοινωνία, ο Ινδουιστής στο στάδιο αυταπάρνησης δεν είναι πια ούτε μέσα στο κόσμο, ούτε εκτός του κόσμου. Μερικοί δεν περιμένουν να φτάσουν στα τέλη της μέσης ηλικίας για να απαρνηθούν εγκόσμιες απολαύσεις και να φορέσουν το μανδύα των αυστηρών κανόνων της αγαμίας.

Έχει ενδιαφέρον ότι ενώ ο Ινδουισμός και ο Ιουδαϊσμός τονίζουν το ρόλο του θρησκευτικού κοινοτικού νόμου, τελικά ο Ινδουισμός οδηγεί την προσοχή των πιστών του μακριά από τα ενδιαφέροντα της κοινότητας. Η παραδοσιακή έννοια του Ιουδαϊσμού περί σωτηρίας δίνει το άτομο με την εγκόσμια του κοινότητα ακόμη και μετά το θάνατο, όταν η ατομική ελπίδα μεταφέρεται στην ανάσταση του Ισραήλ κατά το τέλος των ημερών. Αντίθετα, ο Ινδουιστής με το θάνατο αφήνει πίσω την κοινότητά του, ενώ η ταυτότητα της ομάδας, που θα γεννηθεί εκ νέου, εξαρτάται μόνο απ' τις πράξεις του και έτσι υπόκειται σε αλλαγή. Συνεπώς το βασικό μήνυμα του Ινδουισμού είναι όχι η υπηρεσία της κοινότητας αλλά ενός πνευματικού ατομισμού. Επίσης η ανατολική φιλοσοφία και θρησκεία, σε αντίθεση με τη δυτική θρησκεία που είναι επηρεασμένη από τον Ιουδαϊσμό και δίνει αξία στις υποθέσεις αυτού του κόσμου, έχει ως σκοπό την απόσπαση από τον κόσμο. Ο Ινδουισμός ως μια μορφή του προσανατολισμού της απόσπασης, διδάσκει πως το άτομο υφίσταται αμέτρητες μετενσαρκώσεις μέχρις ότου το εγώ μπορεί να διαλυθεί και να επιτύχει την πνευματική ελευθερία. Ινδουιστές φιλόσοφοι διδάσκουν πως η άγνοια μόνο συντηρεί την κοσμική δημιουργία. Συνεπώς οι Ινδουιστές αναζητούν τη γνώση υπέρβασης της φαινομενικής ύπαρξης.

Μία βασική κατεύθυνση του φιλοσοφικού ινδουισμού είναι η Γιόγκα (Yoga), η οποία επεξεργάστηκε κυρίως την πρακτική μέθοδο αυτοσυγκεντρώσεως και αυτοβυθισμού. Γιόγκα σημαίνει άσκηση, γυμνασία, ζεύξη. Η κλασική γιόγκα αναγνωρίζει έναν παντογνώστη και αιώνιο Θεό, δεν παραδέχεται όμως ότι αυτός επεμβαίνει στα ανθρώπινα. Εκτός απ' τη γιόγκα και άλλα φιλοσοφικά συστήματα δέχονται την ύπαρξη Θεού, δεν καθορίζουν όμως το όνομά του. Ο κάθε ινδουιστής μπορεί να του δώσει όποιο όνομα θέλει και δεν έχει σημασία αν τον ονομάσει Βίσνου, Σίβα ή διαφορετικά. Την σπουδαιότερη όμως σχολή της ινδουιστικής φιλοσοφίας, αποτελεί η Βεντάντα (Vedanta), η οποία επιχειρεί τη σύνθεση και εναρμόνιση των θεολογικών και φιλοσοφικών στοιχείων και έως σήμερα ασκεί βαθιά επιρροή τόσο μέσα στην Ινδία, όσο και σε άλλες χώρες. Η θρησκευτική φιλοσοφία του Ινδουισμού είναι μια φαντασμαγορική δημιουργία, στην οποία κινούνται με απίστευτη άνεση ο ρεαλισμός και ο ιδεαλισμός, ο θεϊσμός και ο αθεϊσμός, ο πανθεϊσμός και ο μονισμός, με πλήθος ενδιάμεσες συνθέσεις.

Η λατρευτική ζωή του Ινδουισμού εμφανίζει πολυδαίδαλη διαφοροποίηση. Διαφέρει από κάστα σε κάστα, από περιοχή σε περιοχή, από χωριό σε χωριό, από θεό σε θεό. Για τον ευλαβή Ινδό, αυτό που έχει σημασία είναι να λατρεύει Κάτι ή Κάποιον με όλη του την καρδιά. Κατά κανόνα, παρατηρείται αυστηρή προσκόλληση στην τήρηση του ιδιαίτερου παραδοσιακού τελετουργικού και κατά την πολυσύνθετη διαδικασία των προσφορών απαιτείται σχολαστική ακρίβεια. Η παραδοσιακή ιερατική τάξη είναι η κάστα των βραχμάνων. Δεν είναι όμως όλοι οι βραχμάνοι ιερείς. Λίγοι μόνο ασκούν στην πράξη το ιερατικό λειτουργήμα. Ούτε όλοι όσοι ασχολούνται με θρησκευτικά λειτουργήματα ανήκουν στην τάξη των βραχμάνων. Ορισμένες ιερουργίες τελούνται από τον αρχηγό της οικογένειας. Δεν υπάρχει αποκλειστική ενοποιός ιερατική δομή και αρχή στον Ινδουισμό. Το γεγονός αυτό, που συμβαδίζει με την ενδογενή ποικιλομορφία στην ινδική κοινωνία, διευκόλυνε τις πολλές λατρευτικές και θεολογικές διαφοροποιήσεις. Διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες λατρευτικής ζωής: η λατρεία στους ναούς, η οικογενειακή, η ατομική και η συντροφική. Η Ινδία είναι κατάσπαρτη από ιερά και ναούς, από τους απλούς βωμούς, που έχουν ένα μόνο σύμβολο, ως τα πιο εντυπωσιακά κτίσματα. Ο ιερότερος χώρος του ναού, όπου φυλάσσεται το είδωλο ή το σύμβολο του θεού, είναι συνήθως ένα κτίσμα μάλλον μικρό. Ο ινδουιστικός ναός είναι περισσότερο «παλάτι του θεού», παρά οικοδόμημα για να φιλοξενεί μεγάλες συνάξεις λαού. Ο Βίσνου και οι αβατάρα, κυρίως ο Ράμα και ο Κρίσνα, συμβολίζονται με αγάλματα ή εικόνες. Ανάλογες είναι και οι παραστάσεις της θεάς Μητέρας στις διάφορες μορφές της (Κάλι, Ντούργκα). Στο είδωλο του θεού αποδίδονται

καθημερινά βασιλικές τιμές. Στις επίσημες εορταστικές ημέρες εφαρμόζονται συνθετότερα τελετουργικά, με λιτανείες, περιφορές του ειδώλου και άλλες εντυπωσιακές τελετές. Δεν υπάρχει επίσημη υποχρέωση για τον Ινδό να μεταβεί στο ναό. Εντούτοις συνηθίζει να επισκέπτεται τους ναούς για να δώσει προσφορές, να ζητήσει κάποια χάρη, για να εκπληρώσει κάποιο τάμα του, ή ακόμα με την προσδοκία μιας θρησκευτικής εμπειρίας. Οι περισσότερες οικογένειες διαθέτουν μια γωνία ή και ολόκληρο δωμάτιο, όπου τοποθετείται το είδωλο ή το ιδιαίτερο σύμβολο του προστάτη θεού. Χρόνος προσευχής είναι συνήθως το πρωί, το μεσημέρι και το βράδυ. Πολλοί διανοούμενοι συνηθίζουν να στοχάζονται πάνω σε αποσπάσματα των ιερών κειμένων όπως: «Από το μη πραγματικό οδήγησέ με στο πραγματικό. Από το σκοτάδι στο φως. Από το θάνατο στην αθανασία». Ομάδες αφοσιωμένων οπαδών ενός ορισμένου θεού ή ακόμα οπαδοί διάφορων θεών συνέρχονται κατά διαστήματα για να ψάλλουν ύμνους, υμνωδία και η έντονη συγκίνηση δημιουργούν ατμόσφαιρα κατανυκτική που συχνά οδηγεί σε έκσταση. Πολλοί οπαδοί επισκέπτονται συχνά ένα «γκούρου», για να τον ακούσουν να απαγγέλλει και να σχολιάζει τα ιερά κείμενα. Από τις χαρακτηριστικότερες ιδιοτυπίες όλων σχεδόν των ινδουιστικών συστημάτων και λατρευτικών ομάδων είναι η έμφαση στο διαλογισμό, την περισυλλογή που αναπτύχθηκε με διάφορες σωματικο-πνευματικές τεχνικές. Σκοπός του διαλογισμού είναι να εισδύσει στο εσωτερικό του εγώ, να κατακτήσει την αυτοσυνειδησία. Η πεποίθηση στη μετενσάρκωση έχει οδηγήσει τον Ινδό να δείχνει σεβασμό όχι μόνο σε θεούς και ορισμένους ανθρώπους, αλλά και σε ζώα. Ιδιαίτερα ευλαβείται ως ιερό ζώο την αγελάδα, αλλά και πίθηκος θεωρείται από πολλούς Ινδούς ιερός.

Με πολλή ευλάβεια τελούν οι Ινδοί τις «σαμσκάρα», μύσεις που σχετίζονται με κρίσιμες καμπές της ανθρώπινης ζωής. Αποσκοπούν στην ασφαλή μετάβαση από μία φάση ζωής σε μία άλλη. Οι σημαντικότερες σχετίζονται με τη γέννηση και την ονοματοδοσία την έκτη μέρα ή κάποιες φορές τη δωδέκατη. Αρκετές οικογένειες και κάστες συνεχίζουν να τηρούν τις προβλεπόμενες τελετές, την πρώτη φορά που το παιδί βλέπει τον ήλιο, που τρώει στερεά τροφή ή που το κουρεύουν. Ιδιαίτερη σπουδαιότητα έχει η μύηση στην εφηβεία. Με αυτήν τα αγόρια των τριών ανώτερων καστών πιστεύεται ότι γεννιούνται εκ νέου, ονομάζονται «διπλογεννημένοι» και εντάσσονται επισήμως στην ινδουιστική κοινότητα. Σήμερα η μύηση αυτή έχει κυρίως περιοριστεί στις βραχμανικές υποκάστες. Ο γάμος θεωρείται υποχρεωτικός για τον Ινδό και η σχετική ιεροουργία, που σχετίζεται με αυτόν έχει εξαιρετική θρησκευτική και κοινωνική σημασία. Η γαμήλια τελετή είναι συνθετότατη και μπορεί να διαρκέσει μία εβδομάδα ή και περισσότερο. Η κηδεία επισφραγίζει την επίγεια

περιπέτεια του ανθρώπου και αποσκοπεί : πρώτον να βοηθήσει το πνεύμα του αποθανόντος να προχωρήσει ομαλά στην επόμενη μετενσάρκωσή του και δεύτερον να αντιμετωπίσει την τελετουργική μόλυνση, που συνεπάγεται για τους οικείους και φίλους το γεγονός του θανάτου. Οι επικήδειες τελετουργίες πιστεύεται ότι συμβάλλουν σε μία καλή μετενσάρκωση και επιβάλλεται να τελεστούν από ένα γιο του νεκρού. Για το λόγο αυτό οι Ινδοί επιθυμούν ιδιαίτερα να αποκτήσουν αγόρια.

Στον Ινδουισμό υπάρχουν πολλές εποχιακές πανηγύρεις. Προσφιλής εορτή του νέου έτους είναι η Ντιουάλι, με την οποία τιμάται η θεά Λάξμη, σύζυγος του Βίσνου, θεά του πλούτου και της ευτυχίας. Την άνοιξη τελείται η εορτή Χόλι, που σχετίζεται με τον Κρισνα, έχει τις ρίζες της σε αρχέγονες τελετουργίες γονιμότητας. Η φθινοπωρινή εορτή Ντασέρα έχει ως κύριο θέμα την ανάμνηση του αγώνα του θεού Ράμα κατά του δαίμονα Ραβানা. Μεγάλα ομοιώματα του τελευταίου και των οπαδών του γεμίζονται με εκρηκτικές ύλες και πυρπολούνται με πύρινα βέλη. Πανάρχαιο είναι στην Ινδία το έθιμο των ιερών αποδημιών σε διάφορους ιερούς τόπους. Υπάρχουν επίσης ιδιαίτεροι τόποι προσκυνημάτων, για την απόκτηση παιδιών, την ανακούφιση από δερματικές ή οφθαλμικές ασθένειες. Η κατεχοχήν πάντως ιερή πόλη των Ινδών είναι το περίφημο Βαρανάσι, γνωστό και ως Μπενάρες, στις όχθες του Γάγγη. Εκεί κήρυξαν μεγάλοι σοφοί και προφήτες του Ινδουισμού. Θεωρείται το κέντρο του κόσμου και έχει χιλιάδες ναούς και βωμούς. Πλήθη προσκυνητών συρρέουν καθημερινά στις όχθες του ιερού ποταμού, για να τελέσουν το τελετουργικό τους λουτρό, να μελετήσουν ιερά κείμενα και να ακούσουν τα κηρύγματα διδασκάλων και ασκητών. Στις ιερές αυτές αποδημίες συναντώνται πολλές χιλιάδες Ινδοί από διάφορες απομακρυσμένες περιοχές και έτσι ενισχύονται η ινδουιστική ευσέβεια και αυτοσυνειδησία τους. Οι πολυποίκιλες αυτές λατρευτικές εκφράσεις του Ινδουισμού γοητεύουν τα λαϊκά στρώματα, χρωματίζουν το θρησκευτικό τους ήθος και το επηρεάζουν περισσότερο από όσο η φιλοσοφική ινδουιστική θεολογία.

Ο Ινδουισμός, βαθύτατα ριζωμένος στην ινδική ψυχή, παρέμεινε αειθαλής στην Ινδία. Ούτε οι εσωτερικές αναστατώσεις (π.χ. Βουδισμός, Τζαϊνισμός, Σικκισμός), ούτε οι εξωτερικές θρησκευτικές επιρροές (Χριστιανισμός, Ισλάμ) τον κλόνησαν. Αλλά ακόμη διαδόθηκε και έξω από τα σύνορα της Ινδικής χερσονήσου, προς τη Ν.Α. Ασία. Για πολλούς αιώνες, περίπου μέχρι τον 13^ο αι. μ.Χ., υπήρξε ζωντανό στοιχείο του πολιτισμού πολλών ασιατικών χωρών (Βιρμανίας, Ταϊλάνδης, Καμπότζης, Λάος και Βιετνάμ), που σήμερα στην πλειοψηφία τους είναι βουδιστικές. Αποφασιστικό ρόλο στο σύγχρονο προσανατολισμό των Ινδών έπαιξαν μερικές μεγάλες φυσιογνωμίες του 19^{ου} και του 20^{ου}

αι., που ηγήθηκαν διαφόρων πνευματικών και κοινωνικών κινημάτων, όπως : ο Mahatma Gandhi (1862-1948), ο οποίος οδήγησε τη χώρα του στην ανεξαρτησία. Ο ποιητής R. Tagore (1861-1941), ο Shri Aurobindo Ghose (1872-1950), ο φιλόσοφος απολογητής του Ινδουισμού κ.α. Στη σύγχρονη Ινδία ο Ινδουισμός επηρεάζει το 78% του πληθυσμού της. Εκατοντάδες ινδουιστικές ομάδες και αιρέσεις συμβιούν στη χώρα. Η συντριπτική πλειοψηφία των ινδουιστών (98%) είναι προσκολλημένοι στον παραδοσιακό τρόπο και διαιρείται στους οπαδούς του Σίβα, οι οποίοι επικρατούν στη Ν. Ινδία, στους οπαδούς του Βίσνου, οι οποίοι πλειοψηφούν στις υπόλοιπες ινδικές πολιτείες και στους οπαδούς των Σάκτι. Μια πολύ μικρή μειοψηφία (0,5%) αποτελούν οι θρησκευτικές κινήσεις των διανοούμενων, που αντιτίθενται στον πολυθεϊσμό. Οι υπόλοιποι (1,5%) ακολουθούν νεότερες αιρέσεις και νεο-ινδουιστικές κινήσεις. Με τη μετανάστευση πολλών Ινδών σε διάφορες περιοχές του κόσμου κατά τον 20^ο αι., αναπτύχθηκαν ινδουιστικές κοινότητες στη Ν.Α. Ασία, την Ανατολική Αφρική, τη Μ. Βρετανία, την Καραϊβική κ.α. Αλλά και σε πολλές άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Β. Αμερικής οι ινδουιστικές φιλοσοφικο-θρησκευτικές θεωρίες και πρακτικές, ιδίως η γιόγκα, γοητεύουν διάφορες ομάδες ανθρώπων, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται και εκεί ινδουιστικές κοινότητες.

Περί ηθικής

Ο Ινδουισμός ανέπτυξε ένα γενικό dharma ή οικουμενική ηθική που εντελλόταν όλους να μην βλάπτουν ζωντανές υπάρξεις, να λένε την αλήθεια, να μην κλέβουν, να ζουν αγνά και να ελέγχουν τα πάθη τους. Αυτό όμως το βασικό dharma παραγκωνίζεται, όταν συγκρούεται προς το dharma ενός πολεμιστή π.χ. να σκοτώνει. Πώς μπορεί επομένως να μην βλάπτει ζωντανά όντα; Η ινδουιστική αντίληψη περί αμαρτίας είναι επίσης κατανοητή, καθώς οι αμαρτίες ενός Ινδουιστή διαφέρουν ανάλογα με την κάστα του. Συνεπώς η Δυτική αντίληψη περί οικουμενικής αμαρτωλότητας του ανθρώπου δεν χαρακτήρισε ποτέ τον Ινδουισμό και οι Ινδουιστές συνήθως εντυπωσιάζονται από αυτό

που θεωρούν έμμονη ιδέα των Δυτικών περί της αμαρτωλής φύσεως της ανθρωπότητας.⁶⁹

Η ινδουιστική παράδοση έχει καθορίσει με προσοχή τα ατομικά και κοινωνικά καθήκοντα των ανθρώπων κάθε επαγγέλματος, τάξεως, κοινωνικής ομάδας και έχει υπογραμμίσει την ανάγκη περιορισμού του εγωισμού, το χρέος για συνεχή πνευματική βελτίωση και αναζήτηση της αλήθειας. Η περί σασάρα και κάρμα διδασκαλία, ενώ παρουσιάζεται ως ηθική ερμηνεία, που τονίζει τη σημασία των αγαθών ή κακών πράξεων, προκαλεί ταυτόχρονα μία αδρανοποίηση της κοινωνίας, διότι αποδυναμώνει κάθε σκέψη εξεγέρσεως κατά της κοινωνικής αδικίας. Αυτό που είναι ο κάθε άνθρωπος, πλούσιος ή φτωχός, υγιής ή ασθενής, οφείλεται στο γεγονός ότι στην προηγούμενη μορφή υπάρξεως είχε πράξει το καλό ή το κακό. Αμφισβήτηση των δογμάτων της σασάρα και του κάρμα, αγώνας για κοινωνική ισότητα, σημαίνουν στην ουσία άγνοια των νόμων της υπάρξεως, ασέβεια. Το ιδανικό είναι, η πλήρης απόσταση από τις υποθέσεις της ζωής, η αδιαφορία για τον κόσμο και την ανθρώπινη κοινωνία και η ασκητική αναζήτηση της λυτρώσεως, πολλές φορές με την μεσολάβηση υπνωτικής τεχνικής ή με ένα είδος νηφάλιας εκστάσεως.⁷⁰

Η θέση της γυναίκας

Στη βεδική εποχή η θέση της γυναίκας ήταν σχετικά υψηλή. Αργότερα, αναπτύχθηκαν στη ινδουιστική κοινωνία κανόνες που φανερώνουν σαφή υποτίμηση της γυναίκας. Ως κόρη είναι εξαρτημένη από τον πατέρα της, ως σύζυγος από τον άντρα της, αν χηρεύσει από τους γιους της. Δεν δικαιούται να ενεργεί αυτοδύναμα. Κατά περιόδους επικράτησε το έθιμο να καίεται μαζί με τον νεκρό της σύζυγο στην πυρά. Η θυσία αυτή (sati) πιστεύεται ότι συμβάλλει σε μια καλύτερη μετενσάρκωση των συζύγων.

Στο αντρικό μυαλό, οι γυναίκες συνοδεύονται με το σεξουαλικό πάθος, που ίσως είναι το ισχυρότερο απ' όλες τις προσκολλήσεις του κόσμου. Γι' αυτό όποια άποψη περί του κόσμου συνηγορεί να κοπούν οι γήινες των ανδρών επιθυμίες είναι επόμενο να συνοδεύεται από μία πολεμική έκφραση μισογυνισμού.

Από τις αρχές του 5^{ου} και 6^{ου} αι μ.Χ. μερικοί Ινδουιστές χρησιμοποιούσαν τις γυναίκες στη σεξουαλική yoga. Οι πλείστοι Ινδουιστές απέρριψαν τέτοιες μεθόδους φοβούμενοι τη δύναμη της σεξουαλικότητας που αιχμαλωτίζει τον άνθρωπο. Πραγματικά, ο σεξουαλικός αυτοέλεγχος είναι από τα υψηλότερα ιδεώδη του Ινδουισμού. Μπορεί σ' αυτό να έχουν δίκιο οι Ινδουιστές ότι ο σεξουαλικός αυτοέλεγχος ωφελεί την πνευματική αύξηση, ένα όμως πράγμα είναι σαφές, ότι αυτή η πίστη συνέβαλλε στην παρακμή των γυναικών μέσα στην Ινδική κοινωνία.

Μερικοί από τους πιο ενδιαφέροντες γενικούς κανόνες που αναπτύχθηκαν για τις γυναίκες στον Ινδουισμό είναι:

- 1) Η γυναίκα δεν πρέπει να κάνει τίποτε με δική της πρωτοβουλία, ακόμα και μέσα στο δικό της σπίτι. Οι Ινδουιστικές διδαχές αξιώνουν πως οι γυναίκες είναι εκ φύσεως εξαρτημένα πλάσματα.
- 2) Η γυναίκα μπορεί να παντρευτεί άντρα υψηλότερης κάστας από τη δική της χωρίς τιμωρία, αν όμως παντρευτεί μέσα σε κατώτερη κάστα, τα παιδιά της θα έχουν ταπεινότερη θέση ακόμη και απ' τη θέση του συζύγου της. Ενδογαμία ή γάμος μέσα στην ίδια της την κάστα, είναι η πιο κοινή Ινδουιστική πρακτική.
- 3) Το κορίτσι πρέπει να παντρεύεται πριν από τα πρώτα έμμηνα του. Ο πατέρας που αφήνει το κορίτσι του ανύπαντρο πέρα από αυτό το χρόνο φορτώνεται με ενοχή ισοδύναμη προς την έκτρωση για κάθε περίοδο εμμήνων όσο εξακολουθεί να είναι λεύτερη.
- 4) Το θηλυκό πρέπει να παντρεύεται έναν άντρα τρεις φορές μεγαλύτερο. Κατά παράδοση το ιδεώδες ζευγάρωμα είναι αυτό μεταξύ ενός 24χρονου άντρα και μιας 8χρονης κοπελίτσας.
- 5) Η χήρα δεν πρέπει να ξαναπαντρεύεται, ακόμα και αν ο σύζυγος πέθανε κι αυτή ήταν ακόμη παιδί. Το ιδεώδες σε παλαιότερες εποχές ήταν η χήρα να εφαρμόζει το «sati», τη θυσία-αυτοπροσφορά επί της πυράς που θα κηδεύταν ο άντρας της.

Κατ' αρχήν, το να γεννηθεί απλώς ένα άτομο γυναίκα αυτό εθεωρείτο ως σημείο σχετικά ταπεινότερης πνευματικής θέσης. Στον Ινδουιστικό κόσμο οι γυναίκες αναμένονταν να πεθάνουν πριν από τους συζύγους τους. Επιπροσθέτως, αν μια γυναίκα έφτανε στη χηρεία, ο Ινδουισμός edίδασκε πως υπόλογος γι' αυτό ήταν αμαρτίες από προηγούμενες μετενσαρκώσεις. Η χήρα μπορούσε να εξαλείψει τις προηγούμενες αμαρτίες και του άντρα της και τις δικές της πραγματοποιώντας το «sati». Αρχίζοντας στα 100 περίπου μ.Χ., οι Ισλαμικές επιδρομές στον Ινδικό χώρο απείλησαν την κατάργηση της εφαρμογής του «sati», υπήρξαν όμως ανεπιτυχείς οι Μουσουλμανικές προσπάθειες μα το καταπνίξουν. Έχει πολύ ενδιαφέρον ότι οι Μουσουλμάνοι επέτυχαν να πείσουν τους Ινδουιστές άρρενες να δεχθούν το κάλυμμα του προσώπου και να κρατούν απομονωμένες τις γυναίκες. Βέβαια, αν η Ινδουιστική κοινωνία θεωρούσε τις γυναίκες όπως το Ισλάμ, η Indira Gandhi ποτέ δεν θα είχε γίνει πρωθυπουργός της χώρας της. Μετά το 1829 οι Βρετανοί άρχισαν συστηματικά να απαγορεύουν την καύση των γυναικών σε περιοχές υπό τον έλεγχο τους. Εν τούτοις, μέχρι σήμερα, οι καλοί Ινδουιστές σέβονται ως ιερούς τους τόπους, όπου είναι γνωστό πως έγινε «sati».

Βουδισμός

«Μη κάνεις χρήση για να μην επιθυμείς, μην επιθυμείς για να μην φοβάσαι»

Ο Βουδισμός άρχισε στην Ινδία τον 6^ο αιώνα π.Χ., περί το τέλος της περιόδου των Ουπανισάδων. Όμοια με το Χριστιανισμό και διαφορετικά από τον Ινδουισμό, ο Βουδισμός ιδρύθηκε από ένα ιστορικό πρόσωπο. Το όνομά του ήταν Siddarta Gautama, από την κάστα Kshatriya, όπως και οι πλείστοι από τους συγγραφείς των Ουπανισάδων. Σαν πρίγκιπας του λαού του, έζησε με πολυτέλεια τα χρόνια της διαμόρφωσης του. Κατά το θρύλο, όταν γεννήθηκε στη Βόρεια Ινδία το 500 περίπου π.Χ., ένας μάντης προείπε πως μεγαλώνοντας θα γίνει είτε μεγάλος βασιλιάς είτε θρησκευτικός ηγέτης. Ο πατέρας του, θέλοντας να εξασφαλίσει πως ο γιος του ποτέ δεν θα πάρει έναν υπερκόσμιο δρόμο, ενθάρρυνε το αγόρι να χαρεί τη ζωή των απολαύσεων. Προσπάθησε επίσης να φυλάξει

τον Siddarta από κάθε ασχήμια, ώστε το μυαλό του νέου να μείνει προσκολλημένο στα εγκόσμια. Αυτές όμως οι προσπάθειες κατά τρόπο ειρωνικό, είχαν το αντίθετο αποτέλεσμα, γιατί όταν κάποτε ο νεαρός Siddarta είδε παραδείγματα γήρατος, αρρώστιας και θανάτου, είχαν συντριπτική επίδραση μέσα του. Κι αφού μυήθηκε σ' αυτές τις πραγματικότητες, δεν μπορούσε να ξαναγουρίσει στην αναζήτηση απολαύσεων με ελαφρή καρδιά. Έτσι μια νύκτα άφησε το παλάτι, αποχαιρέτησε σιωπηλά την κοιμώμενη γυναίκα του και το παιδί του και έφυγε για να ζήσει στο δάσος. Στα 29 του χρόνια, άρχισε την αναζήτησή του. Εκείνη την εποχή, μία νέα θρησκεία συνάρπαζε τη φαντασία στη βόρεια Ινδία, ο Ζαϊνισμός και ο Siddarta διάλεξε το δρόμο αυτό. Για έξι χρόνια, ενέκρωσε τη σάρκα του, για να βρει τον εαυτό του όχι κοντύτερα στο φωτισμό από όσο όταν άρχισε, κάποια όμως επίδραση του Ζαϊνισμού διατηρήθηκε σ' αυτόν ακόμα και όταν δημιούργησε αντίπαλη θρησκεία. Κατά τον Gautama ούτε η αυτονέκρωση ούτε η παράδοση στις επιθυμίες οδηγούν στο φωτισμό γεγονός που συνηγορούσε σ' αυτό που ονόμασαν «μέση οδό». Το μετριοπαθές του σύστημα επέτρεπε στον αναζητητή την ύπαρξη αρκετής ενέργειας για να επιδιώξει την αλήθεια, αποφεύγοντας τις παγίδες μιας ζωής αναζήτησης των απολαύσεων. Ο θρύλος αναφέρει πως μια μέρα ο Gautama κάθισε κάτω από ένα δέντρο και ορκίστηκε να μη σαλέψει από κει μέχρι να του έρθει ο φωτισμός. Όπως καθόταν εκεί, στη στάση του λωτού, πνευματικοί πειρασμοί υπό διάφορες μορφές προσπάθησαν να τον εμποδίσουν από το σκοπό του. Ο φόβος του θανάτου έθιγε το αίσθημα του για αυτοσυντήρηση. Όλα αυτά τα εμπόδια υπερνικήθηκαν, και εκείνη τη νύκτα εβίωσε την απώλεια του εγώ την οποία όλες οι μεγάλες θρησκείες του κόσμου συνδέουν προς την υπέρτατη αλήθεια. Ύστερα, μετά απ' αυτό ο Siddarta Gautama έγινε γνωστός ως Buddha, ως ο φωτισμένος. Η άποψη του όμως περί της υπέρτατης αλήθειας, που ονόμαζε Nirvana, ήταν πολύ κοντά σε κείνη των μεταρρυθμιστών των Ουπανιστών, τόσο πολύ μάλιστα ώστε η δική του διδασκαλία να μπορεί να θεωρηθεί ως αποκορύφωση των προσπαθειών τους. Η Βουδιστική νιρβάνα, αντιπροσωπεύει μάλλον μία κατάσταση του νου που κατορθώνει κανείς ακολουθώντας συστηματική, καθαρτική του νου αγωγή. Σε έντονη αντίθεση προς τη Βεδδική παράδοση, ο Βουδισμός δεν έχει θέση για διαλογισμούς και αναζητήσεις περί της φύσεως του Θεού. Με τη χρέωση πως είναι πιο πρακτικός και προσγειωμένος είτε από την πρωτόγονη Βεδδική θρησκεία είτε από τον Ουπανισαδικό εξευγενισμό της, η μόνη και άμεση φροντίδα του Βουδισμού είναι η εξάλειψη του ανθρώπινου πόνου. Κατά τα πρώτα χίλια χρόνια, η νέα θρησκεία, για τα καλύτερα μυαλά της Ινδίας, είχε ανταγωνισθεί νικηφόρα την παραδοσιακή θρησκεία της χώρας.⁷¹

Οι διάφοροι κλάδοι του Βουδισμού δεν έχουν ένα κοινώς παραδεκτό ιερό βιβλίο. Ο Τεραβάντα Βουδισμός δέχεται τον «Κανόνα Πάλι» και αποτελείται από τις συλλογές : Βινάγια Πίτακα, τον μοναχικό κανόνα, ο οποίος περιέχει τις αρχές και υποχρεώσεις της βουδιστικής μοναχικής ζωής, Σούττα Πίτακα, που εκθέτει τη βουδιστική διδασκαλία, απηχώντας το κήρυγμα του Βούδα και Αμπιντάμμα Πίτακκα, συλλογή που περιέχει αναλύσεις, ερμηνείες και ταξινομήσεις φιλοσοφικών και ψυχολογικών θεωριών. Ο Κανόνας αυτός οριστικοποιήθηκε τον 1^ο αιώνα π.Χ. στη Σρι Λάνκα. Ο Μαχαγιάνα Βουδισμός δεν διαθέτει Κανόνα που να ορίστηκε με απόφαση βουδιστικής συνόδου. Ο πιστός, ανάλογα με τη σχολή στην οποία ανήκει, δίνει ιδιαίτερη έμφαση και σημασία σε ορισμένα από τα πολλά ιερά βιβλία του Μαχαγιάνα Βουδισμού. Τα κείμενα αυτά αποτελούν μια ογκωδέστατη γραμματεία, της οποίας η δημιουργία άρχισε πριν από 2000 χρόνια. Η θιβετιανή βουδιστική γραμματεία, στην οποία αυσιαστικά στηρίζεται ο Ταντρικός Βουδισμός, αναπτύσσεται από τον 8^ο αιώνα μ.Χ. και περιλαμβάνει μεταφράσεις σανσκριτικών πρωτότυπων. Η ιερή φιλολογία του Βουδισμού είναι μια απέραντη και δύσβατη περιοχή, προϊόν επίμονου και διεισδυτικού στοχασμού.

Ο Βουδισμός υιοθέτησε τα βασικά αξιώματα της ινδικής θρησκείας της εποχής του: το νόμο της samsara , δηλαδή της ατέρμονης εναλλαγής γεννήσεων και θανάτων, το νόμο του karma, ο οποίος προσδιορίζει την εξέλιξη κάθε όντος προς το καλύτερο ή το χειρότερο, σηματοδοτώντας με νέο περιεχόμενο τη νιρβάνα. Από την άλλη πλευρά ο Βούδας αρνήθηκε θεμελιακές ινδικές ιδέες, όπως την ύπαρξη της ψυχής, του atman και στο κοινωνικό πεδίο τις κάστες. Κατά την κλασσική ινδική σκέψη σε όλη αυτή την περιπέτεια της ατελείωτης σειράς των γεννήσεων υπάρχει κάτι σταθερό το άτμαν. Ο Βουδισμός όμως απορρίπτει την ύπαρξη αθάνατης ψυχής και τονίζει επίμονα τη θέση του περί «μη ψυχής», «ανάτμαν» (anatman), ή «ανάττα» (anatta). Σύμφωνα με αυτήν, ότι ονομάζουμε «εγώ» είναι ένας συνεχώς μεταβαλλόμενος συνδυασμός φυσικών και διανοητικών δυνάμεων ή ενεργειών, όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια. Ένα ον έρχεται στην ύπαρξη όταν αυτά τα σύνολα συναρτηθούν. Η ψευδαίσθηση του εγώ γεννά την επιθυμία (tanha), η οποία προκαλεί εγωισμό, υπερηφάνεια, προσκόλληση στα πράγματα, τελικά πόνο. Η αποδέσμευση από την ψευδαίσθηση του εαυτού μας φέρνει τη θεραπεία και είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για το φωτισμό, τον τερματισμό της ανακυκλώσεως της ζωής, τη νιρβάνα. Ο Βούδας καθόρισε μία διδασκαλία με αυτόνομη λογική συνοχή, διακηρύσσοντας ότι ο ίδιος είχε κατορθώσει να φτάσει στο επιθυμητό τέρμα. Στα υπόλοιπα 45 χρόνια του, ο Βούδας προέτρεψε άλλους να ακολουθήσουν το πρόγραμμά

του, της αυτοπραγμάτωσης, που περιέγραψε υπό τους όρους των τεσσάρων Ευγενών Αληθειών και του Οκταπλού Δρόμου. Οι Τέσσερις Ευγενείς Αρετές λειτούργησαν ως θεμέλιο της διδασκαλίας του. Με άλλα λόγια διακήρυτταν ότι 1) Όλη η ύπαρξη είναι πόνος, η λέξη πόνος περικλείει ένα βαθύτερο φιλοσοφικό νόημα και σημαίνει δοκιμασία, σωματική και πνευματική θλίψη, ατέλεια, δυσαρμονία, υπαρξιακή αγωνία κ.α. 2) Η επιθυμία είναι η αιτία του πόνου. Εφόσον η φύση των πάντων είναι πρόσκαιρη και μεταβλητή, ο άνθρωπος επιθυμεί μόνο και μόνο επειδή δεν έχει επίγνωση της πραγματικότητας. Η άγνοια λοιπόν που εκδηλώνεται με την επιθυμία και την προσκόλληση σε πράγματα ή πρόσωπα, είναι η αιτία του πόνου. 3) Ο άνθρωπος μπορεί να υπερβεί την τραγικότητα της ζωής, εφόσον υπάρχει μια κατάσταση λυτρώσεως από τον πόνο, η «νιρβάνα» και 4) ο δρόμος που οδηγεί στη νιρβάνα βρίσκεται ανάμεσα στην εγωιστική ικανοποίηση των παθών και την υπερβολική άσκηση, γι αυτό ονομάζεται και «μέση οδός». Αυτή η «ευγενική οδός» είναι οκταπλή και οδηγεί στην επίγνωση που διαλύει την άγνοια, στον φωτισμό, σε μια κατάσταση απόλυτης γαλήνης και μακαριότητας.⁷²

Ο παλαιός Εβραϊσμός, με την έμφαση του στην κοινότητα, εδίδασκε πως δεν πρέπει κανείς να επιθυμεί όσα ανήκουν στον πλησίον του. Αντίθετα ο Βούδας εδίδασκε πως δεν πρέπει να επιθυμεί να αποκτήσει τίποτε, άσχετα από οποιαδήποτε αισθήματα της κοινότητας ή από τυχόν θεία εντολή για συμπεριφορά κατά προδιαγεγραμμένο τρόπο. Εκκήρυξε πως μόνο η επιθυμία φέρνει λύπη σ' αυτόν που λαχταράει να αποκτήσει κάτι. Η απληστία και η επιθυμία είναι ουσιαστικά αχόρταγες. Ένα παλαιό Βουδιστικό λόγιο ισχυρίζεται πως «δε φοβάται τίποτε αυτός που δε χρειάζεται τίποτε». Ο Βούδας εδίδασκε πως ολική αποδοχή αυτού που ήταν, που είναι και που θα υπάρξει θα εξαλείψει τον πόνο. Επομένως εδίδασκε τους οπαδούς του να είναι επαίτες που ζουν από ελεημοσύνες, χωρίς επιθυμίες για εγκόσμια αγαθά και θέσεις. Η Βουδιστική θρησκεία μπορεί να θεωρηθεί ως δειλία ή ως ευγένεια, ανάλογα με την προοπτική του παρατηρητή.

Ο Χριστιανισμός θέλησε να υπερβεί το φόβο του θανάτου με την αγάπη. Αντίθετα ο Βούδας ήθελε να κατακτήσει το φόβο εξαφανίζοντας την αιτία του όχι με τη βοήθεια κάποιου θεού σωτήρα αλλά με τη δύναμη του νου να διορθώνει τα λάθη του. Ο Βουδιστικός φωτισμός που λέγεται νιρβάνα, κατά γράμμα σημαίνει «φυσάω, σβήνω» το φόβο και τις συνοδεύουσες συγκινήσεις λαγνείας και μίσους. Αυτό πετυχαίνεται μέσω μιας νοητικής απόσπασης από όλες τις ανθρώπινες επιθυμίες, συμπεριλαμβανομένων και αυτών ακόμα για μία οικογένεια και ένα σπίτι. Ο Βούδας εδίδασκε ότι προσκολλήσεις σε

άλλους (μητέρα, πατέρα, σύζυγο, γιο και κόρη) πρέπει να αποφεύγονται γιατί γεννούν πόνο. Είδαμε πως και ο Ινδουισμός διδάσκει επίσης την αυταπάρνηση, αν και μεταθέτει τις πιο ακραίες συνέπειες της μέχρι τα τελευταία στάδια της ζωής. Του Βούδα η αγωγή είναι πιο διεξοδική. Οι οπαδοί του έπρεπε να τηρούν δια βίου αγαμία για να αποφύγουν τις παγίδες της σεξουαλικότητας και της προσκόλλησης στην οικογένεια. Συνεπώς οι διδασχές του Βούδα χαρακτηρίζονταν ως ενθαρρύνουσες την προσοχή και την ασφάλεια σε υπερβολικό βαθμό. Από την άλλη μεριά όμως, οι εντολές του μπορούν να θεωρηθούν ως καλλιεργούσες μια ευγενική ανεξαρτησία. Πολύ συχνά σχέσεις εξάρτησης και εγωιστικά ελατήρια εμφανίζονται με τη μάσκα της αγάπης και της υπηρεσίας των άλλων. Ο Βούδας το ένιωθε αυτό και συστηματικά πολέμησε τη λύπη που βρίσκεται κάτω από όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης απόγνωσης. Όμοια με το Στωικισμό κατά την αρχαιότητα στη Δύση, το μήνυμά του ήταν πως οι προκλήσεις της ζωής πρέπει να αντιμετωπίζονται με ηρωική ανεξαρτησία.

Ο Βούδας δεν αρνήθηκε ούτε επιβεβαίωσε την ύπαρξη του Θεού ή των Θεών, είδε τη διαμάχη ως προς την ύπαρξή του άνευ σημασίας γι' αυτούς που έχει στα πλοκάμια του ο πόνος της samsara. Επίσης, απέρριπτε την κρυψίνοια, την πολυτέλεια και τα προνόμια διαφθοράς της κάστας των Βραχμάνων, απέρριπτε τις Βεδικές θυσίες αλόγων ως ωμό και βαρβαρικό τελετουργικό έθιμο κι η επιτυχία του κινήματός του τελικά έθεσε τέρμα στην αρχαία αυτή πράξη. Εγκατέλειψε επίσης ο Βούδας το έθος των Βραχμάνων να χρησιμοποιούν τη Σανσκριτική ως τη μόνη γλώσσα της θρησκείας. Η Σανσκριτική ήταν ακατανόητη στον πολύ κόσμο. Συνεπώς επέμεινε οι διδασχές του να μεταδίδονται στη γλώσσα του λαού. Δεχόταν άνδρες και γυναίκες ως οπαδούς και κάποιες από τις γυναίκες έγιναν μοναχές στο τάγμα του. Ο Βουδισμός αργότερα θα αποδεχόταν πολλές από τις προκαταλήψεις του Ινδουισμού εναντίον των γυναικών, αλλά ακόμα και σήμερα υπάρχει χώρος για μοναχές στις Βουδιστικές παρατάξεις. Ο Βουδισμός μάλλον ή ο Ινδουισμός έγινε επιτυχής προσηλυτιστική θρησκεία, κυρίως εξαιτίας της απελευθέρωσης του Βουδισμού από τα δεσμά της κάστας. Ο Βουδισμός η πρώτη από τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου που μετέφερε το μήνυμά της αποτελεσματικά σε λαούς μακριά από τα σύνορα της χώρας που γεννήθηκε. Πράγματι σήμερα το κέντρο του Βουδισμού είναι η Ιαπωνία.

Ο Βούδας είπε στους μαθητές του «Να είστε λάμπες στους εαυτούς σας». Μ' αυτό εννοούσε πως δεν πρέπει να κοιτάζουν στον ουρανό για τη σωτηρία τους, αλλά στη δυναμική των διαδικασιών της δικής τους σκέψης. Προφανώς κάποιες μορφές Βουδισμού

θα θεοποιούσαν αργότερα το Βούδα και θα τον λάτρευαν ως Θεό, χορηγό της χάρης. Αν ο ίδιος ο Βούδας μπορούσε να μιλήσει για τη μεταγενέστερη αυτή παραμόρφωση της διδασκαλίας του, σίγουρα θα την χαρακτήριζε ως παραποίηση. Αυτός ίδρυσε ένα σύστημα πνευματικής αυτο-βοήθειας, σαφώς μια θρησκεία έργων και όχι πίστης. Εντούτοις, με το θάνατό του στα ογδόντα του, οι στάχτες του Βούδα μοιράστηκαν σε διάφορες stupas ή ταφικά μνημεία. Βουδιστές πιστοί έκαναν προσκυνηματικές επισκέψεις σ' αυτά τα μνημεία. Αυτό δεν ήταν παρά ένα μικρό βήμα προς τη θεοποίηση των αντικειμένων αυτών των προσκυνημάτων. Την εξέλιξη όμως αυτή δεν ενθάρρυνε καθόλου ο ιστορικός Βούδας, ο οποίος εκήρυξε ότι η σωτηρία δεν προέρχεται από καμία υπερφυσική πηγή. Επιδίωξε την ίδρυση της «μέσης οδού» μεταξύ των πόλων της πολυτέλειας και του ασκητισμού, καθώς και μεταξύ εγκοσμιοκρατίας και θείσμου. Ο δρόμος του ήταν ωφελιμιστικός, συγκεντρωμένος μόνο στην πηγή του ψυχικού πόνου και των μέσων της υπερνίκησης του.

Το μήνυμα του Siddarta Gautama εκφράζεται όπως είπαμε, εκφράζεται μέσω των Τεσσάρων Ευγενών Αληθειών και του Οκταπλού Δρόμου. Οι Τέσσερις Ευγενείς Αλήθειες του καθόριζαν το φθόνο, τη λαιμαργία και την επιθυμία ως τις πηγές του ανθρώπινου πόνου. Ο Οκταπλούς Δρόμος έδειχνε οδό εξόδου από αυτή την αθλιότητα. Συμβούλευε τους οπαδούς του πως χρειαζόταν η κατάλληλη υποστήριξη από το περιβάλλον για να γίνει το πρόγραμμα φωτισμού πραγματικότητα. Ο Βούδας edίδαξε πως όσοι επιθυμούσαν να ακολουθήσουν το πρόγραμμά του έπρεπε να γίνουν μοναχοί ή μοναχές, να ξυρίσουν το κεφάλι και τα φρύδια, αρχίζοντας την αναγκαία εγκατάλειψη των ματαιοτήτων αυτού του κόσμου και να φορέσουν τα ρούχα με το χρώμα της ώχρας. Το πρώτο από τα βήματά του ήταν η «σωστή γνώση». Μ' αυτό εννοούσε πως ο νεόφυτος πρέπει να αποδεχθεί διανοητικά την αλήθεια του Βουδισμού. Δεν ήθελε οι οπαδοί του να δεχθούν τη διδασκαλία του στα τυφλά. Μόλις φτάσει κάποιος στην απόφαση πως ο Βουδισμός έχει σωστό νόημα, τότε η καρδιά του πρέπει να βάλει εμπρός την επίτευξη του φωτισμού. Έτσι αρχίζει το δεύτερο βήμα της «σωστής απόφασης». Ο Βούδας ήξερε πως μεγάλα κατορθώματα δεν γίνονται, εκτός αν προσπαθεί κανείς για το σκοπό με σταθερή αποφασιστικότητα. Το πρόγραμμα αληθινά αρχίζει με το τρίτο βήμα της «σωστής ομιλίας». Ο Βούδας edίδασκε πως γενικά προσδιορίζουμε ποιοι είμαστε με τα λόγια μας. Αν κουτσομπολεύουμε ή λέμε ψέματα, διαμορφωνόμαστε αρνητικά από μία τέτοια συμπεριφορά. Ο λόγος πρέπει να είναι αληθινός. Επέμενε επίσης πως πρέπει να είναι χρήσιμος και πως δεν πρέπει να καταφεύγει κανείς σε αργολογία. Το Βουδιστικό πρόγραμμα συνηγορεί στο ότι, όποιος δεν

έχει να πει κάτι, που συμβάλλει στο δικό του ή σε κάποιου άλλου το φωτισμό, πρέπει να τηρεί σιωπή. Στο τέταρτο βήμα της «σωστής συμπεριφοράς», ο Βούδας προέτρεπε τους οπαδούς του να μην είναι τεμπέληδες και να αφιερώνουν το πλείστο του χρόνου στην αυτοσυγκέντρωση. Ο σκοπός του εδώ ήταν να κάνει την ανθρώπινη εγωπάθεια να λιώσει και να εξαντληθεί. Όπως φαίνεται εξωτερικά, ο Βουδιστής μοναχός κάνει πολύ μονότονη ζωή. Πρέπει να αποφύγει κάθε επιπολαιότητα όπως το χορό ή την ακρόαση μουσικής. Όπως είδαμε πρέπει να ξοδέψει στη σιωπή πολύ χρόνο από την ημέρα του. Αν κάποιος μεταβάλλει έτσι τις γραμμές συμπεριφοράς του, θα βρει το νου του σταδιακά να υπερνικάει όλες τις εγκόσμιες έννοιες. Η πείρα δείχνει πως για το καλύτερο ή για το χειρότερο, μεταμορφώνεται κανείς από τη συμπεριφορά του και αυτός που διαλέγει την εκτέλεση πράξεων αυταπάρνησης, σταδιακά ανυψώνεται από αυτή τη συμπεριφορά. Ο Οκταπλούς Δρόμος συνίσταται σε ποικίλες ομάδες βημάτων. Πέραν από τα παραπάνω βήματα, στο πέμπτο βήμα ο Βουδισμός προτρέπει να αποφεύγονται τα επαγγέλματα που καθυστερούν την πνευματική πρόοδο. Όπως τα πρώτα δύο βήματα σχετίζονται με τη διανοητική κατανόηση και τα επόμενα τρία με την ηθική άσκηση, τα υπόλοιπα βήματα του Οκταπλού Δρόμου αναφέρονται σε τεχνικές μεθόδους αυτοσυγκέντρωσης. Στο βήμα της «ορθής έγνοιας» πρέπει να αντιμετωπιστούν άμεσα οι απομένουσες σκέψεις των παθών, για να το κάνει κανείς αυτό πρέπει να συγκεντρώσει το νου του στα πράγματα που τον τρομάζουν, αηδιάζουν ή ελκύουν πάρα πολύ. Ο σκοπός τέτοιων αυτοσυγκεντρώσεων είναι η βιωματική κατανόηση πως όλα τα αντικείμενα επιθυμίας δεν έχουν πραγματική διάρκεια. Επομένως το να υποφέρεις με την ελπίδα να αποκτήσεις αυτό που δεν μπορεί πραγματικά να αποκτηθεί είναι το μέγιστο της άγνοιας. Αυτή είναι η ουσία της Βουδιστικής διδαχής. Η Βουδιστική Γραφή αναφέρει: «όλα όσα είμαστε είναι προϊόντα των σκέψεών μας». Το τελευταίο βήμα στο πρόγραμμα του Βούδα, εκείνο της «ορθής απορρόφησης», αντιπροσωπεύει τη γαλήνη που ακολουθεί τη θύελλα της αντιμετώπισης και της νίκης του εαυτού μας, του εγώ μας που επιθυμεί. Το βήμα αυτό είναι η Βουδιστική νιρβάνα, μια κατάσταση του νου τέλειας αταραξίας. Κάποιες περιγραφές την εικονίζουν ως πλήρη βίωση της παρούσας στιγμής, χωρίς αισθήματα είτε αγωνίας γι' αυτό που θα μπορούσε να συμβεί, είτε λύπης γι' αυτό που έγινε. Η νιρβάνα είναι κατάσταση πλήρους ελευθερίας από το φόβο. Το πρόσωπο στη νιρβάνα δέχεται το καθετί όπως ακριβώς είναι. Έχει συνείδηση αλλά δεν έχει την αίσθηση της δικής του ατομικότητας. Χαρακτηρίζεται από γλυκύτητα και ευγενή ευθυμία. Γι' αυτόν που θα πετύχει αυτή την ψυχική κατάσταση, το ζήτημα περί του τι συμβαίνει μετά θάνατο, είναι εντελώς χωρίς σημασία. Μη ψάχνεις για ζωή μετά θάνατο και επιβίωση του αμαθούς εγώ, αλλά να ανακαλύψεις τη ζωή που

υπάρχει εδώ, κάτω από τη μύτη σου, αυτήν ακριβώς τη στιγμή. Η ειρήνη είναι πολύ κοντά. Ακολούθησε τον Οκταπλό Δρόμο και ζύπνα για να βρεις μια συνείδηση πέρα από την επιθυμία και τη λύπη. Αυτό ήταν το μήνυμα του Βούδα προς τον κόσμο.

Ο Βούδας ονόμαζε τη μεταφυσική του θέση το «dhamma». Στον Ινδουισμό το dharma ορίζεται ως νόμος ή καθήκον και συνδέεται με τις απαιτήσεις του συστήματος της κάστας. Στο Βουδισμό όμως Dharma ή dhamma δεν έχει την ίδια έννοια. Το dhamma του Βούδα ήταν ο νόμος για το εφήμερο, για το πεπερασμένο. Το καθετί, ισχυρίστηκε είναι στην πορεία του γίνεσθαι, η ζωή είναι πορεία, όχι ουσία, όλα είναι πεπερασμένα, περιλαμβανομένης και της υποτιθέμενης ουσίας που λέγεται «εγώ». Συνήθως θεωρούμε πιο προσφιλή την ιδέα πως το εγώ μας ή η ψυχή μας έχει τω όντι πραγματική ύπαρξη. Ο Βούδας προσδιόρισε αυτή τη συνήθεια της σκέψης μας ως τη ρίζα των πόνων μας και πρόσφερε στους οπαδούς του διαφορετική άποψη της πραγματικότητας. Ο Βούδας ισχυριζόταν ότι το ανθρώπινο εγώ είναι όπως το άρμα. Αποτελείται από αισθήματα, ιδέες, γνωρίσματα και αξίες. Κάθε συνθετικό μέρος, διακήρυττε ο Βούδας, έχει μόνο του πραγματική ύπαρξη. Η σύνθεση αυτών των ποικίλων οντοτήτων συνεχώς μεταβάλλεται καθώς νέες ποιότητες ζωής προστίθενται και παλιές εγκαταλείπονται. Ποιος από μας έχει διατηρήσει τα ίδια αισθήματα, τις ιδέες, τα χαρακτηριστικά και τις αξίες σε ολόκληρη τη ζωή του, μέσα σε ένα χρόνο ή σε μία μέρα; Ο Βούδας εδίδαξε ακόμα και ξεψυχώντας πως «όλα τα σύνθετα πράγματα διαλύονται». Αν δεχθούμε το dhamma του Βούδα, ο ορισμός του θανάτου σίγουρα αλλάζει, γιατί ισχυριζόταν πως η σύνθετη οντότητα που επιθυμούμε να διατηρήσουμε μετά θάνατο στην πραγματικότητα πεθαίνει κάθε δευτερόλεπτο. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται κάπως από τη σύγχρονη βιολογία, που μας βεβαιώνει πως ούτε ένα από τα κύτταρά που συνέθεταν τα σώματα μας πριν από επτά χρόνια είναι ακόμα ζωντανό. Από φυσική άποψη, όλοι μας είμαστε καινούρια δημιουργία κάθε σαββατιαίο έτος.¹⁴ Αντιλαμβανόμαστε πως ένας ποταμός υπάρχει. Σε κάθε όμως σημείο το ποτάμι δεν περιέχει τις ίδιες σταγόνες νερού από στιγμή σε στιγμή. Το ποτάμι όμοιο με το υποτιθέμενο ον που λέγεται «εγώ», βρίσκεται σε κατάσταση συνεχούς αλλαγής και γίνεται κάτι νέο. Ο Βούδας περιέγραψε πως αυτή η πορεία λειτουργεί στην ανθρώπινη ζωή. Κατ' αρχάς, οι σκέψεις και τα έργα ενός ατόμου προκαλούν karma που με τη σειρά

---

¹⁴ Το έβδομο έτος κάθε κύκλου εφτά ετών. Στη διάρκεια αυτού του έτους εφαρμοζόταν στον αρχαίο Ισραήλ αγρανάπαυση—καθώς η γη έμενε ακαλλιέργητη—και όσοι ήταν Εβραίοι δεν πιέζονταν να πληρώσουν τα χρέη τους.

του κάνει καινούριο karma. Κι έτσι προχωράει η πορεία, κατ' αναλογία με τον τρόπο που το ποτάμι κυλάει στη θάλασσα. Κατά το όραμα του Βούδα, η συνείδηση ενός ατόμου και η φυσική του αναγέννηση τελειώνουν με το φυσικό του θάνατο, μένει όμως το karma του, όπως κατά τον Shakespeare ζει μετά τους ανθρώπους το κακό που έχουν κάνει. Κατά το φυσικό θάνατο, το karma περνάει όπως περνάει η φλόγα από ένα κερί σε άλλο. Αυτό στο οποίο γενικά αναφερόμαστε ως θάνατο, έλεγε ο Βούδας, δεν σταματάει την πορεία του γίνεσθαι, γιατί ο θάνατος είναι όπως η γέννηση μέρος της samsara. Ο θάνατος δεν είναι η απελευθέρωση από τον πόνο. Η επιθυμία που αναπόφευκτα συνοδεύει το karma διατηρεί τον πόνο ζωντανό. Μ' αυτή την αρνητική έννοια είδε ο Βούδας την επιβίωση μετά το φυσικό θάνατο. Απέρριψε την Ινδουιστική έννοια περί ψυχής που επιβιώνει μετά το φυσικό θάνατο για να βρει κατοικία σ' ένα νέο φυσικό σώμα. Δεν είδε στο θάνατο οποιαδήποτε μεταφορά μιας τέτοιας ουσίας. Περιέγραψε μάλλον μια διαδικασία αιτίας-αποτελέσματος που χαρακτηρίζει την ύπαρξη της samsara. Συνεπώς, η ψυχή του ανθρώπου που πεθαίνει δεν πάει στον εγγονό του. Το karma του μόνο περνάει στους επιζώντες, με τη μορφή κοινών αξιών και κανόνων. Αν όμως η επιθυμία περνάει από ζωή σε ζωή, τι συμβαίνει όταν τελικά η επιθυμία σβήσει και επιτευχθεί nirvana; Ο Βούδας απογοητευόταν από τέτοιες ερωτήσεις, καθώς αυτές αντανάκλουν προσκόλληση σε ενδιαφέροντα του εγώ, χαρακτηριστικά του ανθρώπινου προβλήματος. Συνεπώς, αρνιόταν να τα απαντήσει. Η μεταφυσική του θεώρηση περί ζωής ως πορείας μάλλον, απέβλεπε να βοηθήσει τους οπαδούς του να διαρρήξουν την προσκόλληση στο εγώ. Η άρνηση του να απαντήσει κάποια θεωρητικά ερωτήματα, ενώ ασχολιόταν με άλλα, δεν σημαίνει αναγκαστικά άγνοια περί των προηγούμενων. Αρνήθηκε μάλλον να αναζωογονήσει την ανθρώπινη επιθυμία με τη δική του συμπεριφορά και το δικό του λόγο. Σκάλιζε μεταφυσικά ερωτήματα τόσο μόνο όσο η ενέργεια αυτή θα μπορούσε να βοηθήσει τους οπαδούς του να επιτύχουν το φωτισμό. Ο σκοπός των θεωρήσεων του περί της φύσεως του όντος είναι να λειτουργήσουν απλώς σαν όργανα χρήσιμα κατά το βήμα της «ορθής έγνοιας». Είχε γι' αυτόν μικρό ενδιαφέρον αν τα μεταφυσικά του συμπεράσματα ήταν αιώνια, αληθινά ή όχι. Χρησιμοποιήθηκαν για να βοηθήσουν τη δημιουργία κατάλληλου πλαισίου του νου, ώστε να σπάσει την κυριαρχία του εγώ στην ανθρώπινη σκέψη.⁷³

Τα κείμενα του Μαχαγιάννα Βουδισμού εισάγουν στη φιλοσοφικο-θρησκευτική αναζήτηση του Βουδισμού νέα αποφασιστικά στοιχεία. Κατά τους Μαχαγιάννα, εκτός από τον ιστορικό υπάρχουν ακόμη πλήθος Βούδες, έτοιμοι να βοηθήσουν τους ανθρώπους στην

υπέρβαση της δοκιμασίας τους, Βούδες που ακτινοβολούν ελπίδα και αισιοδοξία, όπως ο ουράνιος Βούδας, ο Αμιτάμπα, το όνομα του οποίου σημαίνει το άπειρο φως. Κατοικεί στον ουράνιο χώρο «Σουκαβάτι» και όσοι προσκολλούν τη σκέψη τους σ' αυτόν και καλλιεργούν την καλοσύνη ξαναγεννιούνται μετά το θάνατό τους εκεί. Τη σημαντικότερη όμως καινοτομία της μαχαγιάνα σωτηριολογίας αποτελεί η διδασκαλία για τους «Μποντισάττβα». Σύμφωνα με αυτήν ο Μποντισάττβα, όπως δηλώνει το όνομα του είναι ένα λαμπρό ον, που προχωρεί στον πλήρη φωτισμό, στο να γίνει δηλαδή Βούδας, ενώ όμως έχει τη δυνατότητα να πετύχει τη νιρβάνα εξακολουθεί με τη θέληση του να μένει στην περιοχή της σαμσάρα από συμπόνια προς τα άλλα όντα, για να τους συμπαρασταθεί και να συμβάλλει στη σωτηρία τους. Έτσι ο Μποντισάττβα γίνεται ένας σωτήρας, ο οποίος πιστεύεται ότι ζει στον ουρανό Τουσίτα. Αναφέρονται πλήθος Μποντισάττβες. Το κύριο χαρακτηριστικό κάθε Μποντισάττβα είναι η συμπάθεια προς όλα τα όντα και η διάθεση βοήθειας. Με τον τονισμό του ρόλου τους περιορίζεται η θεωρία του Τεραβάντα Βουδισμού περί ατομικής σωτηρίας και αντικαθίσταται με την πίστη σε υπεργίγνη συμπαράσταση και ευρύτερη, καθολική σωτηρία. Συγχρόνως, η διδασκαλία περί Μποντισάττβα προσφέρει μια υπόσχεση και ένα υψηλό ιδανικό. Ενώ το ιδεώδες που καλλιέργησε ο Τεραβάντα Βουδισμός υπήρξε αυτός ο ικανός που με δική του προσπάθεια και ικανότητα προχώρησε στη γνώση και πέτυχε να λυτρωθεί από τη «σαμσάρα», για το Μαχαγιάνα Βουδισμό τη θέση του ικανού παίρνει ο Μποντισάττβα. Όλοι οι άνθρωποι μπορούν και πρέπει να προχωρήσουν προς τη λύτρωση με τη βοήθεια κάποιου Μποντισάττβα.

Ο Βατζραγιάνα κλάδος ή Εσωτερικός Βουδισμός στο φιλοσοφικο-θρησκευτικό πεδίο ακολουθεί βασικά τις μαχαγιάνα απόψεις, επιδιώκοντας τη βίωσή τους μέσα στην ταντρική συμβολική πράξη και ένταση. Η τυπικότερη, σήμερα, εκπροσώπηση του κλάδου είναι ο Θιβετιανός Βουδισμός ο οποίος συμβιώνοντας με την αυτόχθονη θρησκεία (Bon), διαμόρφωσε ένα ιδιόμορφο πάνθεο θεοτήτων που περιλαμβάνει θεούς και θεές. Οι τελευταίες συχνά θεωρούνται εκφράσεις ή σύζυγοι κάποιου Βούδα ή Μποντισάττβα. Ο κλάδος αυτός προσδιόρισε με πολλή φροντίδα αντιστοιχίες ανάμεσα στο πάνθεο αυτό και το ανθρώπινο σώμα, τις εμπειρίες της περισυλλογής και γενικότερα του κόσμου και εξελίχθηκε σε περίπλοκο σύστημα αποκρυφισμού και μυστικισμού. Τόνισε τη δυνατότητα φωτισμού σ' αυτήν τη ζωή, υποστηρίζοντας ότι οι μέθοδοί του ανοίγουν συντομότερο μονοπάτι προς τη νιρβάνα, υιοθετώντας γι αυτόν το σκοπό μαγικές μεθόδους, μήσεις, ερωτικούς συμβολισμούς, τρόπους εκστασιασμού, κινητοποίηση της εμπειρίας των

αισθήσεων και της φαντασίας, με επιδίωξη την προσωπική μεταμόρφωση. Οι σχετικές πραγματείες, «τάντρας» καθορίζουν πώς πρέπει να γίνονται οι επικλήσεις στις θεότητες, πώς αποκτάται υπερφυσική μαγική δύναμη και πώς επιτυγχάνεται ο φωτισμός μέσω περισυλλογής και ασκήσεων γιόγκα. Η ταντρική πράξη βασίζεται εν μέρει στην μαχαγιανική αρχή ότι η samsara και η νιρβάνα τελικά δεν διαφέρουν μεταξύ τους. Σκοπός της βουδιστικής τάντρα είναι με την καθοδήγηση κάποιου πεπειραμένου διδασκάλου να καταστρέψει τα πάθη μέσω των παθών. Η τάντρα, στη θεωρία, στην περισυλλογή και στην τελετουργική πράξη, συχνά συγχωνεύει το πνευματικό με το ερωτικό γενετήσιο στοιχείο.

Ο μοναχισμός αποτελεί το βασικό ιδανικό και χαρακτηριστικό γνώρισμα του Βουδισμού. Ο ιδρυτής του υπήρξε ασκητής και ίδρυσε μοναχική αδελφότητα, τη «Σάνγκα». Σάνγκα, Βούδας και Ντάρμα αποτελούν τα «τρία πολύτιμα κοσμήματα» ΤΟΥ Βουδισμού. Η μοναχική οργάνωση έδωσε στο Βουδισμό δυναμικότητα και αντοχή. Ο αριθμός των μοναχών στις βουδιστικές χώρες ήταν πάντα πολύ μεγάλος. Στο Θιβέτ μάλιστα, υπήρξαν εποχές κατά τις οποίες το 25% του πληθυσμού ζούσε σε μοναστήρια. Τα βασικά ιδανικά του βουδιστή μοναχού είναι η φτώχεια, η απόλυτη εγκράτεια και η αποφυγή προκλήσεως βλάβης σε ζωντανό πλάσμα. Ο μοναχός ονομάζεται «μπίξου», δηλαδή επαιτής, ζητιάνος. Οφείλει να ζει πολύ απλά, να μην κατέχει χρήματα και να επαιτεί κάθε μέρα την τροφή του. Η αγαμία θεωρείται βασικό χαρακτηριστικό της μοναχικής ζωής. Αλλά στο Μαχαγιάνα Βουδισμό ο κανόνας αυτός δεν είναι αυστηρός, πολλές βουδιστικές σχολές στην Κίνα, την Κορέα και την Ιαπωνία επέτρεψαν στους μοναχούς το γάμο. Η ίδρυση γυναικείου μοναχικού τάγματος χρονολογείται επίσης από την εποχή του Βούδα. Οι μοναχές όμως, οι «μπικούνι», είναι υποχρεωμένες να υπακούουν στους μοναχούς. Γενικά, η Σάνγκα, η βουδιστική μοναχική κοινότητα, παραμένει ο πυρήνας του βουδιστικού κόσμου και τα μοναστήρια οι πνεύμονες του Βουδισμού.⁷⁴

Αφού απλώθηκε για να επηρεάσει τις θρησκευτικές προοπτικές λαών μακρινών όπως η Κίνα και η Ιαπωνία, ο Βουδισμός σχεδόν εξαφανίστηκε στην πατρίδα του ιδρυτή του μεταξύ 700 και 1300 μ. Χ. Διάφοροι παράγοντες εξηγούν αυτό το θάνατο. Με το πέρασμα των αιώνων, ο λαϊκός Βουδισμός επικαλύφθηκε τόσο με μύθους και θεότητες, έτσι που έχασε την ποιότητα που κάποτε τον ξεχώριζε από τον Ινδουισμό. Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με την αναγέννηση της ινδουιστικής θεολογίας στην Ινδία κατά τον 8^ο και 9^ο αιώνα. Καθώς ο Ινδουισμός αναβίωνε, οι Ινδοί πρίγκιπες όλο και περισσότερο έδειχναν σε αυτόν την επίσημη εύνοιά τους εις βάρος του Βουδισμού. Ένας τέταρτος λόγος που

προβάλλεται συνηθέστερα για το θάνατο του Ινδικού Βουδισμού είναι η μουσουλμανική εισβολή στην Ινδία, που άρχισε στα 1000μ.Χ. περίπου. Στα μάτια των αρχικών και πιο φανατικών μουσουλμάνων κατακτητών Βουδιστές και Ινδουιστές ήταν πολυθεϊστές και έπρεπε να καταστραφούν. Αργότερα, οι μουσουλμάνοι κυρίαρχοι συγκράτησαν το ζήλο τους, όχι όμως πριν ουσιαστικά ο Βουδισμός εξαλειφθεί από την Ινδία. Κατά συνέπεια, ο Βουδισμός, αφανίστηκε από την Ινδία, επιζώντας μόνο στην Κεϋλάνη στα νότια και στο Νεπάλ στα βορειοανατολικά σύνορα της Ινδίας. Το παγκόσμιο κέντρο του Βουδισμού έγινε τώρα η Κίνα, όπου η θρησκεία αυτή έφτασε τον 1^ο αιώνα μ. Χ. Όπως είδαμε, ο ινδικός Βουδισμός είχε αμοιβαίες σχέσεις με τον Ινδουισμό, προσλαμβάνοντας πολλά από τα ιδιώματά του. Στην Κίνα λειτούργησε η ίδια διαδικασία, τώρα μεταξύ Βουδισμού και της ντόπιας κινεζικής κληρονομιάς – τον Κομφουκιανισμό, τον Ταοϊσμό και την αντίληψη περί yin-yang. Παρά τις πολλές ομοιότητες προς τη γηγενή κινεζική θρησκεία, ο Βουδισμός έπρεπε να ξεπεράσει το εμπόδιο του «ξένου» επί κινεζικού εδάφους. Οι δύσκολες εποχές της Κίνας αποδόθηκαν συχνά στον «ξένο» Βουδισμό που εκήρυττε υπέρ ενός άλλου κόσμου καθώς και «κοινωνική ανευθυνότητα». Η ειρωνεία είναι πως αυτό το στίγμα ωφέλησε την ανάπτυξη του Βουδισμού στην Κίνα. Ξένοι κατακτητές επωφελούνταν κανονικά από τις αδυναμίες της Κίνας και άρπαζαν τα ηνία της διακυβέρνησης της χώρας. Επειδή οι Κομφουκιανιστές και οι Ταοϊστές τους θεωρούσαν βάρβαρους, αυτοί οι επικυρίαρχοι έβρισκαν ανακούφιση στο Βουδισμό. Ως εκ τούτου, ο Βουδισμός άκμασε εξαιτίας της προστασίας των πολλών ξένων κατακτητών της Κίνας. Με τη βοήθεια επίσημων προστατών, ο Βουδισμός άκμασε στην Κίνα που έμεινε το παγκόσμιο κέντρο αυτής της θρησκείας μέχρι το 1948. τότε η δύναμη της κομμουνιστικής, ολοκληρωτικής κυβέρνησης σύνθλιψε κάθε θρησκεία στην Κίνα και το κέντρο της Βουδιστικής ανάπτυξης στην Άπω Ανατολή μετακινήθηκε στην Ιαπωνία.⁷⁵

Περί ηθικής

Κατά το Βουδισμό, η φωτιά των επιθυμιών προκαλεί τις φλόγες, μέσα στις οποίες βρίσκεται ο κόσμος. Η σamsāra είναι πέρασμα από τη μία φλόγα στην άλλη. Η σωτηρία, λοιπόν, βρίσκεται στο σβήσιμο της φλόγας της επιθυμίας, στη nirvāna, που πρωταρχικά σημαίνει το σβήσιμο φωτιάς. Για τους Βουδιστές η nirvāna δεν δηλώνει εκμηδενισμό, σβήσιμο του εαυτού, εφόσον σύμφωνα με τη θεωρία περί ανάπτα, δεν υπάρχει εαυτός. Πρόκειται για το σβήσιμο της αυταπάτης του εαυτού και συγχρόνως τη διάλυση των συνόλων που σχετίζονται με αυτή την ψευδαίσθηση. Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο έχουν διαμορφωθεί οι πρακτικές ηθικές κατευθύνσεις του Βουδισμού, που καθορίζουν τη συμπεριφορά των οπαδών του. Οι λαϊκοί υποχρεούνται : α) να σέβονται κάθε μορφή ζωής και να αποφεύγουν την οποιαδήποτε βλάβη της, β) να μην παίρνουν ότι δεν τους προσφέρεται, γ) να αποφεύγουν κάθε μορφή ασέλγειας, δ) να μην ψεύδονται, ε) να μην πίνουν οινοπνευματώδη ποτά οποιασδήποτε μορφής. Οι μοναχοί οφείλουν να τηρούν 5 ακόμη υποχρεώσεις : στ) να τρώνε με μέτρο και όχι ύστερα από τις μεσημβρινές ώρες, ζ) να μην παρακολουθούν χορούς, τραγούδια ή θεατρικές παραστάσεις, η) να μην χρησιμοποιούν στεφάνια, μυρωδιές, κρέμες ή κοσμήματα, θ) να αποφεύγουν τα υψηλά ή φαρδιά κρεβάτια, ι) να μη δέχονται χρυσό ή άργυρο.

Η θέση της γυναίκας

Η θέση της γυναίκας στο Βουδισμό, είναι δευτερεύουσα σε σχέση με αυτή των ανδρών. Μία γυναίκα, ακόμη και αν αυτή είναι παιδί, δεν πρέπει να αγγίξει ένα μοναχό που είναι σύμβολο ιερότητας, καθώς οι γυναίκες λόγω της εμμήνου ρύσης θεωρούνται μολυσμένες.

Από τον κανόνα αυτό δεν εξαιρούνται ούτε τα κοριτσάκια ούτε οι ηλικιωμένες γυναίκες. Οι Βουδιστές πιστεύουν ότι από τη γέννησή τους, οι γυναίκες έχουν χειρότερο κάρμα από τους άνδρες. Αποτελεί πεποίθηση, ότι η γυναίκα πρέπει να υποφέρει και να υπομένει γενναία την ταλαιπωρία της, προκειμένου στην επόμενη ζωή να γεννηθεί άνδρας. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε πως η γυναίκα αποτελεί υποχείριο του άνδρα, πολίτης δεύτερης κατηγορίας. Η χαμηλή εκτίμηση που υφίσταται έχει πρόσφατα τεκμηριωθεί στο Μπουτάν, το Θιβέτ, την Ινδία, τη Σρι Λάνκα και το Νεπάλ. Σε μία έρευνα της κυβέρνησης, το 2011, στο Μπουτάν διαπιστώθηκε ότι περίπου το 70% των γυναικών πίστευαν ότι άξιζαν τον ξυλοδαρμό αν διαφωνούσαν με τον σύντροφό τους, αν αρνούσαν να κάνουν σεξ, αν παραμελούσαν τα παιδιά τους, αν έκαιγαν το φαγητό. Μία γυναίκα δεν μπορεί να αποκτήσει αξία αν γίνει η ίδια μοναχή, αλλά μπορεί να αποκτήσει αξία αν ο γιος της χειροτονηθεί μοναχός. Ακόμη και μέσα στα μοναστήρια, στις μοναχές καλλιεργείται χαμηλή αυτοεκτίμηση, αφού διδάσκονται πως το σώμα τους είναι ακάθαρμο και υποδεέστερο από αυτό των ανδρών. Σε ένα τέτοιο κλίμα πώς θα μπορούσε μια γυναίκα να αναπτύξει την πνευματικότητα της όταν τα πάντα τριγύρω της συνηγορούν πως είναι άχρηστη;⁷⁶

Ιουδαϊσμός

Ο Ιουδαϊσμός είναι η πρώτη από τις τρεις Αβρααμικές θρησκείες (Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός, Ισλάμ) και αυτό ακριβώς, έχει αποφασιστική σημασία στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου. Οι Ιουδαίοι νομάδες βοσκοί που ξεκίνησαν από τη Χαλδαία και έφτασαν την εποχή του Αβραάμ (γύρω στα 1900 π.Χ.) στις εκβολές του Ευφράτη και στη συνέχεια στη Γη Χαναάν, είναι οι πρώτοι που θα ανακαλύψουν ανάμεσα στον πολυθεϊσμό των συγχρόνων τους, το μοναδικό Θεό, τον Γιαχβέ, αυτόν που θα αναθέσει στον Αβραάμ, στους γιους του και στους απογόνους του, δύο χιλιάδες χρόνια πριν από την έλευση του Χριστού, να επιτηρούν την οδό του Θεού.

Ο λαός του Ισραήλ, ήταν σκλαβωμένος από το Φαραώ, η απελευθέρωση τους από το Μωϋσή, τους έδειξε με σαφήνεια την αποκάλυψη του Θεού στην ιστορία. Αυτή η εμπειρία που χρονολογείται στα 1270 π.Χ. περίπου, έπεισε τον Εβραϊκό λαό για την ειδική σχέση του με το Θεό, ο οποίος υποσχέθηκε την εύνοιά Του σ' εκείνους εξ' αυτών που θα τηρούσαν τις εντολές του. Κι οι εντολές του Θεού προς τους Εβραίους κατά ένα μέρος αφορούσαν την ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων. Η ιδέα μιας διαθήκης μεταξύ ενός Θεού και του λαού Του, προσανατολισμένη προς ανθρώπινα όντα που ζουν ηθικά εδώ πάνω στη γη, ήταν κάτι εντελώς αντίθετο προς την Αιγυπτιακή θρησκεία που επικεντρωνόταν σε μία ζωή μετά θάνατο, που αποκτιόταν όχι δια της ηθικής συμπεριφοράς, αλλά μάλλον δια της εξαπάτησης των θεών. Άλλοι λαοί την ίδια περίοδο, σκέφτονταν τη ζωή όχι σαν ιστορία, την εκδίπλωση μοναδικών συμβάντων, αλλά μάλλον σαν ατελείωτη επανάληψη. Η Εβραϊκή αντίληψη ετόνιζε τις καινοφανείς απόψεις των γεγονότων. Ο Εβραϊσμός ήταν μια θρησκεία αφιερωμένη στην αλλαγή. Οι Εβραίοι διέκριναν νόημα στις ανεπανάληπτες όψεις της ζωής, διότι το χέρι του Θεού βρισκόταν στις ιστορικές συνθήκες που άλλαζαν. Ο Θεός ήταν ο κυβερνήτης ενός κόσμου που προχωρούσε προς ένα θείο σκοπό. Ο εκλεκτός λαός του θα έπαιζε σημαντικό ρόλο κατά την ανάπτυξη αυτού του σκοπού. Στην πίστη αυτή εξυπακούεται η παρεπόμενη πεποίθηση πως ο Θεός νοιάζεται για τους αγώνες αυτού του κόσμου και εμπλέκει τον Εαυτό Του στα ανθρώπινα γεγονότα, οπότε ο κόσμος έχει νόημα και αξία. Η πίστη πως ο Θεός διευθύνει την ιστορία και μέσω αυτής αποκαλύπτει τον Εαυτό Του ήταν προφανής. Στον Ιουδαϊσμό, ο Θεός έδωσε στον άνθρωπο κυριαρχία επάνω σε μία γη δημιουργημένη και αγαπημένη από Αυτόν. Κάνοντας το θέλημα του Θεού οι Εβραίοι επεδίωκαν να κάνουν τον κόσμο καλύτερο, αφού ήταν αυτοί ο ενεργός μεσάζων στην πραγματοποίηση του θείου σχεδιασμού.

Αυτός ο μονοθεϊσμός που έχει ως βάση τις αποκαλύψεις πάνω στο Όρος Σινά και που θα διαφυλαχθούν με το Βιβλίο των Νόμων, είναι εκείνος που θα διαμορφώσει τις σύγχρονες θρησκευσιολογικές αντιλήψεις, θα ετοιμάσει το δρόμο για τον ερχομό του Μεσσία και θα καθορίσει τη μορφή ενός πολιτισμού που θα στηρίζεται στις ηθικές του αρχές. Αλλά το γεγονός που θα καθιερώσει τον Γιαχβέ σαν το μοναδικό Θεό, είναι η πολιτική ενότητα των Ιουδαίων, που θα την πετύχουν ο Δαυίδ και ο Σολομών. Ο Ιουδαϊσμός που είναι ίσος προς το ποιητικό αίσθημα με τον πολυθεϊσμό των Βαβυλωνίων και των αρχαίων Ελλήνων, ήταν πολύ ανώτερος από τις άλλες θρησκείες της εποχής του, για την ενότητα της φιλοσοφίας του και την επίδραση της ηθικής του.

Η Βίβλος είναι η δεύτερη προσφορά του Ισραήλ στη διαμόρφωση των θρησκευτικών δοξασιών και θα επηρεάσει και άλλους λαούς. Ο Ιουδαϊσμός δεν αποτελεί σύστημα καθορισμένων δογμάτων, αλλά μάλλον σύνολο ιερών τελετών και εθίμων. Η Βίβλος περιλαμβάνει το σύνολο των νόμων αυτών και κυρίως ο Κανών της Παλαιάς Διαθήκης που αποτελείται από το Μωσαϊκό Νόμο (Τορά) ή Πεντάτευχο, τους Προφήτες (Νεβιείμ) και τα Αγιόγραφα (Κεθουβείμ). Το «Βιβλίο του Μωσαϊκού Νόμου» αποτέλεσε τον καταστατικό χάρτη των Ιουδαίων. Το αρχαιότερο είναι η αφήγηση της Γενέσεως. Ο Μωσαϊκός Νόμος απαρτίζεται από τα πέντε πρώτα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης που οι Εβραίοι ονομάζουν «Τορά» ή Πεντάτευχο, δηλαδή πέντε κυλίνδρους. Το βιβλίο αυτό αποτέλεσε τον κώδικα πάνω στον οποίο στηρίχθηκε η Ιουδαϊκή ζωή. Έγινε τρομερό όπλο στα χέρια του ιερατείου, γιατί όλες οι εκδηλώσεις, ακόμη και τα έμμηνα και οι διαστροφές ρυθμιζόνταν από τις εντολές του Θεού και για το λόγο αυτό ήσαν ιερές και απαραβίαστες. Το ιερατείο για να κρατά τα σκήπτρα φροντίζει να συνδέει τη θρησκεία με την πολιτική. Ολόκληρος ο νόμος στρέφεται γύρω από τις Δέκα Εντολές που έδωσε ο Θεός στον Μωυσή πάνω στο Όρος Σινά. Και ήσαν οι εντολές αυτές, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, τριών ειδών. Θρησκευτικές και ηθικές, τελετουργικές και αστικές. Οι ηθικές διατάξεις του Μωσαϊκού Νόμου συμπίπτουν με το φυσικό νόμο. Με τις τελετουργικές διατάξεις ρυθμίζονται η εξωτερική και ιδιαίτερα η δημόσια λατρεία και οι υπόλοιπες αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο τον αστικό κώδικα του λαού.

Η Τορά παίρνει τέτοια αξία που φτάνει να θεωρείται ότι προϋπάρχει της δημιουργίας μαζί με το Θεό. Ο Θεός έβλεπε στην Τορά και δημιουργούσε τον κόσμο. Ο κόσμος δημιουργήθηκε μόνο για τον Ισραήλ, γιατί αυτός είναι ο λαός της Τορά. Στο Σινά οι Ισραηλίτες καθάριστηκαν από την αμαρτία του Αδάμ. Η νομοδότηση στο Σινά θεωρείται ως δεύτερη δημιουργία του κόσμου. Ο άνθρωπος που δημιουργήθηκε κατά το *Γεν. 1, 26* ήταν μόνο ο Ισραηλίτης. Αυτός είχε μόνο αρχικά τη θεϊκή εικόνα γι' αυτό ακριβώς ανήκει στον Ισραηλίτη η κυριαρχία του κόσμου, διαφορετικά ο κόσμος πρέπει να καταστραφεί. Καθένας που δεν είναι Ισραηλίτης είναι ζώο.

Η ραβινική θεολογία προηγείται χρονικά της εποχής του αποστόλου Παύλου. Όταν αργότερα συναντάται και αναπτύσσεται σε αντιπαράθεση με τη χριστιανική εκκλησία, καταφεύγει και αυτή στις δύο τάσεις, την ηθική και την εθνικιστική. Οι εθνικιστικές προσδοκίες για την κυριαρχία του Ισραήλ στον κόσμο πέρασαν και στη ραβινική θεολογία που αναπτύσσεται πάντα με κέντρο το Νόμο, δηλαδή την Τορά.

Σύμφωνα με τη Βίβλο ο κόσμος οφείλει την ύπαρξή του στην καλοσύνη του Θεού. Όλοι προέρχονται από το αρχικό ζευγάρι, τον Αδάμ και την Εύα, που τους έπλασε ο Θεός. Τον Αδάμ τον έπλασε από σκόνη και του φύσηξε κατόπιν ζωή. Κατά τους ραβίνους του Ταλμούδ τη σκόνη την πήρε ο Θεός από όλα τα σημεία της γης, έτσι που ο άνθρωπος να νιώθει πως κατάγεται από όλες τις χώρες της. Η ανθρωπότητα για να διατηρηθεί έχει ανάγκη από ευσπλαχνία και δικαιοσύνη. Ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωση. Αν ποτέ ο άνθρωπος αμαρτήσσει, μπορεί μόνος του και χωρίς τη μεσολάβηση άλλου να συγχωρεθεί από το Θεό, αν ειλικρινά μετανοήσει, επανορθώσει το κακό που έχει κάνει και βελτιώσει τη διαγωγή του. Η ανταμοιβή δίνεται στη γήινη ζωή και στην πνευματική μετά το θάνατο. Η ψυχή είναι αθάνατη. Με το πλήρωμα του χρόνου θα έρθει ο Μεσσίας που θα κατάγεται από τον Δαυίδ και δεν θα είναι Θεός, αλλά άνθρωπος που μέσα του θα υπάρχει το πνεύμα του Θεού. τότε όλοι οι άνθρωποι θα ζήσουν ειρηνικά και ενωμένοι κάτω από την κοινή πίστη προς τον Ένα και Μοναδικό Θεό.

Ο Εβραϊκός Θεός ενώ είναι αόρατος, δεν είναι μία απρόσωπη αφηρημένη δύναμη. Μπορούσε να θυμώνει ή να είναι πλήρης αγαλλιότητας. Σαν θεότητα που νοιαζόταν για την ανθρωπότητα είχε προσωπικότητα και ο άνθρωπος που είχε πλαστεί κατ' εικόνα και ομοίωσή Του είχε αξία και αξιοπρέπεια, έτσι αγαπιέται από το Θεό, όπως το παιδί από τον πατέρα του. Εντούτοις, η πλήρης αγάπη του Θεού, ως πατέρα αναπτύχθηκε σιγά-σιγά.⁷⁷

Ο Θεός είναι πνεύμα και για το λόγο αυτό δεν μπορούσαν να του κατασκευάσουν ομοιώματα. Δεν πρέπει να προφέρουν το όνομα του Θεού. Το Σάββατο είναι μέρα αργίας και αφιερωμένο στο Θεό. Η οικογένεια είναι το βασικό στοιχείο της ιουδαϊκής κοινωνίας. Ο γάμος είναι η βάση της οικογένειας. Η ιδιοκτησία, η θρησκεία και η οικογένεια είναι οι βάσεις που πάνω τους στηρίζεται η ιουδαϊκή κοινωνία. Ο όρκος αποτελεί θρησκευτική ιεροτελεστία.

Οι Εβραίοι δεν είχαν μία σαφή αντίληψη για τη ζωή μετά το θάνατο και μόνο όταν αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κάθε ελπίδα για την ευτυχία πάνω στη γη δανείστηκαν, ασφαλώς από τους Πέρσες και πιθανώς από τους Αιγυπτίους την ιδέα της ανάστασης. Ο Χριστιανισμός γεννιέται από την πνευματική αυτή εξέλιξη. Πίστευαν πως με την προσευχή και τις θυσίες μπορούσαν να εξαφανίσουν το φόβο και τις συνέπειες του αμαρτήματος. Έτσι η σπουδαιότερη, από δογματική άποψη, εντολή είναι εκείνη που αφορούσε την περιτομή και που μόνο χάρη σε αυτή ο Ιουδαίος αποκτά το δικαίωμα να ανήκει στην

Ιουδαϊκή κοινότητα, αποτελεί ένα είδος συμβολικής θυσίας γιατί ο Θεός μένει ικανοποιημένος από ένα κομμάτι και όχι από ολόκληρο το σώμα.

Όταν μαζί με το νόμο τονίζεται και η περιτομή, ως σημάδι της διαθήκης, τότε εξυψώνεται η ανδρική φύση του Αδάμ, ενώ η γυναίκα, όπως και οι εθνικοί αυτόματα υποβιβάζονται στο επίπεδο των ζώων. Επειδή όμως στη βάση του μονοθεϊσμού ο Αδάμ δεν μπορεί να θεοποιηθεί και επιπλέον είναι θνητός, τότε γίνεται η άμεση συσχέτιση του Αδάμ με τον αναμενόμενο Μεσσία. Αυτός θα έλθει στη θέση του Αδάμ για να επαναφέρει την τάξη που εκείνος κατέστρεψε με την πτώση στην αμαρτία. Η υπεροχή και η δόξα του Αδάμ ταυριάζουν στην εικόνα του Θεού. Η δόξα, που εκφράζεται στο πρόσωπο ως λαμπρό φως, δόθηκε αρχικά στον Αδάμ, αλλά χάθηκε με την πτώση. Επανήλθε στο Μωυσή με τη νομοδότηση στο Σινά και φώτισε το πρόσωπό του. Η εικόνα ταυτίζεται με τη δόξα, μόνο όταν εφαρμόζεται ο Νόμος, διαφορετικά εικόνα και δόξα παραμένουν ξεχωριστά με τη δυναμική να ταυτιστούν.

Η αδαμολογία της Ιουδαϊκής θεολογίας, που έχει ως θεολογικό σημείο αναφοράς το Νόμο, δεν παρουσιάζει τον Αδάμ μόνο με τη γενική κατηγορία του ανθρώπου, ούτε αυτή του άνδρα, αλλά ειδικά του Ισραηλίτη, σε αντίθεση με τη θεολογία της Εκκλησίας που τοποθετεί στο κέντρο, αντί του Αδάμ, τον εσταυρωμένο και αναστημένο Ιησού Χριστό, έτσι ανατρέπει την αλαζονεία του πρώτου ανθρώπου και παράλληλα του Ισραήλ. Γι' αυτό ο Σταυρός του Χριστού είναι ο λίθος προσκόμματος και το σκάνδαλο για τους Ιουδαίους, ενώ για τους πιστούς χριστιανούς είναι Θεού δύναμη και Θεού Σοφία. Ενώ λοιπόν ο απόστολος Παύλος θεωρεί επιτακτική την ανάγκη να ταυτιστεί με τη ραβινική θεολογία, για να κατοχυρώσει τη θεότητα του Χριστού και την ενότητα με το Θεό του Ισραήλ, παράλληλα όμως θεωρεί επιβεβλημένο από το νέο στάδιο της Αποκάλυψης του Θεού, να διαφοροποιηθεί από τον Ιουδαϊκό Μονοθεϊσμό, γιατί ο Ιησούς Χριστός, ως ξεχωριστό πρόσωπο είναι και Θεός.⁷⁸

Το καλύτερο προϊόν του μεσαιωνικού Ιουδαϊσμού, ήταν το Ταλμούδ, ο προφορικός δηλαδή νόμος σε γραπτή μορφή. Αποτελείται από δύο μέρη, το πρώτο είναι η Μίσνα, ο προφορικός δηλαδή νόμος των Φαρισαίων και το δεύτερο λέγεται Gemara και αποτελεί περαιτέρω επεξεργασία και ερμηνεία του πρώτου μέρους. Το Ταλμούδ ήταν έργο μορφωμένων ραβίνων, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ανώνυμοι. Ο όγκος του είναι εντυπωσιακός, 22 τόμοι και 2.500.000 λέξεις. Το έργο περατώθηκε ύστερα από 1000 χρόνια επιστημονικών συζητήσεων και ευρημάτων. Κατά τη χιλιετή διαδικασία συνθέσεως

του Ταλμούδ άρχισε να χαρακτηρίζει τον Ιουδαϊσμό ένα ύφος συζητητικό, επιστημονικό. Δεν είναι τυχαίο ότι τα τμήματα νεώτερων κολεγίων και πανεπιστημίων έχουν ένα υψηλό ποσοστό Ιουδαίων από εκείνο που αναλογεί στο γενικό πληθυσμό. Ο Ταλμουδικός Ιουδαϊσμός απέδωσε μεγάλη αξία στον ορθολογισμό και την πειστική επιχειρηματολογία, αφού αυτά ήταν τα ανθρώπινα όργανα δια των οποίων ο θείος νόμος γινόταν πραγματικότητα. Η τοποθέτηση των Ταλμουδιστών ραβίνων ήταν όμοια με των νεώτερων ερευνητών-επιστημόνων, που επιδιώκουν να αποκαλύψουν τα μυστικά του σύμπαντος. Η περιέργεια και η διανοητική δραστηριότητα απέκτησαν μεγάλη αξία μέσα στον Ιουδαϊσμό.

Ο Νόμος του Μωυσή αποτέλεσε για τους Ιουδαίους ισχυρό ενωτικό κρίκο. Παρά τη διασπορά τους διατήρησαν την εθνική τους συνείδηση και τους βοήθησε να παραμείνουν πιστοί στην ανάμνηση μίας πατρίδας που την είχαν χάσει πριν πολλούς αιώνες και που δεν είχαν γνωρίσει. Τέλος, τους ώθησε να φροντίζουν για την αποκατάσταση της εθνικής τους ενότητας και για τη δημιουργία του νεότερου κράτους τους, έπειτα από δύο χιλιάδες χρόνια περίπου διασποράς.¹⁵

Τα τελευταία χίλια χρόνια της Ιουδαϊκής ιστορίας έχουν σημαδευτεί από διωγμούς σε κατ' όνομα χριστιανικές χώρες. Επιθέσεις εναντίον των Εβραίων, προκληθείσες από από αρνητικά στερεότυπα, φήμες, καθαρά ψεύδη και από την οργή του μη Ιουδαϊκού κόσμου εξαιτίας της θέλησης των Εβραίων να επιβιώσουν ως λαός, τελικά οδήγησαν στο Ολοκαύτωμα των Ναζί. Οι Εβραίοι άντεξαν αυτή τη δοκιμασία που τους άφησε όμως τρομερές κακώσεις, οι οποίες δεν σβήνουν εύκολα από τη μνήμη. Ο λαός επέζησε, μερικοί με κλονισμένοι την πίστη τους, πολλοί όμως εξακολούθησαν να θεωρούν την Ιουδαϊκή μοίρα τους ως «εκλογή», αν και όχι τόσο ζηλευτή όσο κάποτε πιστεύτηκε. Πολλοί Εβραίοι διατήρησαν μία έντονη φυλετική πιστότητα, που γεννήθηκε από τη θρησκεία των προγόνων τους και από το διωγμό αδυσώπητων εχθρών. Και αυτοί οι πιστοί στο Θεό τους Εβραίοι, ανάρτησαν αργότερα το κράτος του Ισραήλ σαν φρούριο, στο οποίο και η πίστη και η εθνική κοινότητα θα μπορούσαν να βρουν έσχατη βοήθεια.⁷⁹

Σύμφωνα με πληροφορίες που δημοσιεύθηκαν από το Ινστιτούτο Πολιτικού Σχεδιασμού των Εβραίων (The Jewish People Policy Planning), υπήρχαν περίπου 13,1 εκατομμύρια Εβραίων στον κόσμο το 2007, οι περισσότεροι κατοικούν στις ΗΠΑ και το Ισραήλ.

---

¹⁵ Λήμμα:Ιουδαισμός, *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση*, τόμος 14, σελ. 207-209

Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, 267.000 άτομα στο Ηνωμένο Βασίλειο, δήλωσαν ήταν Εβραίοι και αποτελούσαν περίπου το 0,5% του πληθυσμού.⁸⁰

Περί ηθικής

Καθιερώνεται ο σεβασμός προς ορισμένες ηθικές και κοινωνικές αρχές. Οι Εβραίοι έπρεπε να τιμούν τον πατέρα τους και τη μητέρα τους. Να σέβονται τον πλησίον τους και πλησίον τους δεν εννοούσαν μόνο το γείτονα ή τον ομόεθνό τους, αλλά κάθε άνθρωπο. Να μην σκοτώνουν, να μην κλέβουν, να μην ψευδομαρτυρούν, να μη μοιχεύσουν ή να επιθυμούν τη γυναίκα του άλλου. Οι Ιουδαίοι φοβούνται ιδιαίτερα το αμάρτημα. Είναι γι' αυτούς μία απειλή που πάντοτε παραμονεύει και μπορεί να έχει διάφορες συνέπειες, ακόμη και την καταστροφή του ίδιου του Ισραήλ.

Η θέση της γυναίκας

Ο Ιουδαϊκός μονοθεϊσμός, επιβάλλει ένας από τα δύο φύλα να έχει την εικόνα του Θεού. Η γυναίκα έχει μόνο τη δόξα, την οποία χάνει με την πτώση. Η δυνατότητα όμως της δόξης που της αναγνωρίζεται, σιωπηρά σημαίνει ότι της αποδίδεται και η εικόνα ως βασική προϋπόθεση, διότι χωρίς αυτή δεν μπορεί να εφαρμόσει το νόμο και να κυριαρχεί. Η Ιουδαϊζουσα γραμμή που στηρίζεται στην αρχή ότι, όπως στον ουρανό υπάρχει μία μόνο αρχή, δηλαδή ο Θεός, έτσι πρέπει και στη γη, να υπάρχει μία αρχή δηλαδή ο άνδρας, οδηγεί κατευθείαν στην υποτίμηση της γυναίκας που της αρνείται ρητά το κατ' εικόνα.

Οι ραβίνοι, οι πνευματικοί ηγέτες του Ιουδαϊσμού, που θα ήθελαν να αποδώσουν το κατ' εικόνα στη γυναίκα, δεσμεύονταν αυστηρά από την ανάγκη να μην παρουσιάζουν δύο ανθρώπους, ως εικόνα του Θεού, διότι θα έδιναν στόχο για την προσβολή του μονοθεϊσμού τους. Μόνο με την προϋπόθεση ότι οι δύο αποτελούν ένα, αναγνώριζαν και στη γυναίκα μετοχή στο κατ' εικόνα. Αλλά και στη βάση αυτή αντιμετώπιζαν πάλι πρόβλημα γιατί προέκυπτε το ζήτημα του πρώτου ανθρώπου, ως ανδρόγυνου. Ήταν όμως αδύνατο να δεχτούν οι ραβίνοι τον Αδάμ ως ανδρόγυνο άνθρωπο. Γι' αυτό τόνιζαν την ανδρική φύση του Αδάμ και αναγκαστικά κατέληγαν στην υποτίμηση της γυναίκας. Η Ιουδαία γυναίκα με τις περιορισμένες θρησκευτικές υποχρεώσεις της για λόγους τεκνογονίας, ανατροφής των παιδιών και οικιακής εργασίας, αδυνατούσε να φτάσει στο μέτρο των ανδρών και έτσι παραχωρούσε τα θρησκευτικά προνόμια σ' αυτόν, ώστε ο άνδρας να είναι ο εκφραστής της εικόνας και της δόξας του Θεού.⁸¹

Οι Ιουδαίοι τις γυναίκες τους τις αγόραζαν και ο έρωτας έπαιζε μικρό ρόλο στο γάμο, που πριν από την εξορία δεν είχε θρησκευτικό χαρακτήρα αλλά ρυθμίζονταν ανάμεσα στους γονιούς του νέου και της νέας. Βρίσκονται ακόμη στην Παλαιά Διαθήκη υπολείμματα από γάμους με την αρπαγή, όπως έγινε με τις γυναίκες της Σηλώ. Οι πλούσιοι μπορούσαν να έχουν πολλές γυναίκες και παλλακίδες, όπως ο Σολομών, που λέγεται πως είχε 100 γυναίκες και 900 παλλακίδες και ο Δαυίδ. Όταν ο άντρας πέθαινε τις γυναίκες του τις νυμφευόταν ο αδερφός του και αν δεν είχε αδερφό, ο στενότερος συγγενής του. Ωστόσο οι γυναίκες δεν μπορούσαν να παντρευτούν παρά μόνο έναν άνδρα και η μοιχεία τιμωρούνταν με θάνατο.¹⁶

---

¹⁶ Λήμμα: Ιουδαίος Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση, τόμος 14, σελ. 205

Βιβλιογραφία τρίτου κεφαλαίου

- ¹ Hawking W. Stephen 1988, «*Το χρονικό του Χρόνου*», Πρώτη Έκδοση Εκδόσεις Κάτοπτρο, σελ. 255.
- ² Unesco, Εγκυκλοπαίδεια: Ιστορία της Ανθρωπότητας 20^{ος} αιώνας, Η Θρησκεία, 1970, για την ελληνική γλώσσα Εκδοτικός Οργανισμός Χ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας & ΣΙΑ Ο.Ε., τόμος 11, σελ. 5248
- ³ Unesco, ό. π. σελ. 5250 – 5253
- ⁴ Αϊνστάϊν Άλμπερτ, 1995, «*πως βλέπω τον κόσμο*», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα, σελ.47-51.
- ⁵ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, 2004 «*Ίχνη από την αναζήτηση του υπερβατικού: Συλλογή Θρησκευολογικών μελετημάτων*», Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σελ. 27-32.
- ⁶ Σαρόγλου Βασίλειος, 2011, Πίστη, απιστία και μορφές τους: Ο ρόλος της προσωπικότητας, Ψυχής Δρόμοι, τόμος 1, σελ. 13-16 (Μετάφραση : Ντίνα Σαμοθράκη) (Πρωτότυπο άρθρο: La Religion, est-elle innée?, Cerveau & Psycho, No 40, Juillet-Aout 2010, p. 26-32)
- ⁷ S. Freud S., 1974, «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας», Επίκουρος, Αθήνα, σελ.87-93
- ⁸ Martinson, O. B., E. A. Wilkening and F. H. Buttel:1982, "Religion and Community Oriented Attitudes", Journal for the Scientific Study of Religion, 21, σελ. 48.
- ⁹ Pollock John Crothers, Finn Peter 1981, The Connecticut Mutual Life Report on American Values in the '80s: The Impact of Belief, Research & Forecasts, New York, USA, σελ. 17
- ¹⁰ Ellen J. Kennedy, Leigh Lawton 1988, "Religiousness and Business Ethics", Journal of Business Ethics, Volume 17, Issue 2, σελ 173.
- ¹¹ Brammer S., Williams Geoffrey, Zinkin John, 2007, "Religion and Attitudes to Corporate Social Responsibility in a Large Cross-Country Sample", Journal of Business Ethics, Volume: 71, Issue 3, σελ:229, 239, 240.
- ¹² Nabil A. Ibrahim, onald P. Howard, John P. Angelidis, 2008 " The Relationship between Religiousness and Corporate Social Responsibility Orientation: Are there Differences Between Business Managers and Students?", Journal of Business Ethics, Volume 78, Issue 1-2, σελ.:165, 171, 172..

¹³ Βασίλειος Σαρόγλου, ό.π. σελ.12

¹⁴ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών : Καλαϊτζίδη Παντελή, Μπέγζου Μάριου, Ντόντου Νίκου, Αγορά Κωνσταντίνου, Σκαλτσά Γεωργίου, Πέτρου Ιωάννη, Αδαμτζίλογλου Ευανθίας, Θεοδώρου Ευάγγελου, Καρκαλά-Ζορμπά Κατερίνας, Γιαγκατζόγλου Σταύρου, Γιοκαρίνη Κωνσταντίνου, Κασσελούρη- Χατζηβασιλειάδη Ελένη, Πασσάκου Δημητρίου, Καλλιγέρη Αντωνίου (πρωτοπρεσβύτερου), Θεόδεκτης (μοναχής), Καραμάνου Αννας, Pirri-Simonian Teny, Πιζάντε Μαριλύν, Labidi-Maiza Mehrezia, Καζλάρη Πηγής, 2004, «Φύλο και Θρησκεία : η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία», Ίνδικτος, Αθήνα, (Μάριου Μπέγζου, Φύλο και Θρησκεία) σελ. 31-35

¹⁵ Παπανούτσου Π. Ευάγγελου, 1975, «*Το δίκαιο της πυγμής*», Πρώτη Έκδοση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, Η αξία της αμφιβολίας : σελ. 219, 222, 223

¹⁶ Παπανούτσου Π. Ευάγγελου, 1985, «*Η κρίση του πολιτισμού μας*», έκτη έκδοση, Εκδόσεις Φιλιππούτη, Αθήνα, Η Δουλεία του Δογματισμού : σελ. 75, 77, 78, 80

¹⁷ Μπέγζος Π. Μάριος, 2011, «*Ψυχολογώντας τη θρησκεία*», Εκδόσεις Γρηγόρη, σελ. 117

¹⁸ Πάτση Χάρη, 1972, Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδόσεις Χάρη Πάτση Α.Ε., τόμος 11, λήμμα:δόγμα, σελ. 327

¹⁹ Ντοστογιέφσκι Φίοντορ, 1994, «*Αδερφοί Καραμάζωφ*», Εκδοτικός Οίκος Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος & ΣΙΑ Ο.Ε., Αθήνα, μετάφραση Κίρας Σίνου, πρώτος τόμος, σελ. 413-443

²⁰ Εμμανουηλίδης Κωνσταντίνος, 2006, Εισήγηση σε στρογγυλή τράπεζα με θέμα «*Ψυχιατρική και Θεολογία σε διάλογο*», στα πλαίσια του 19^{ου} Πανελληνίου Ψυχιατρικού Συνεδρίου (2006), τροποποιημένη και επανυξημένη, Ψυχής Δρόμοι, τεύχος 2, Νοέμβριος 2011, σελ.70-72

²¹ Φίοντορ Ντοστογιέφσκι, ό.π. σελ. 418

²² Φίοντορ Ντοστογιέφσκι, ό.π. σελ. 431

²³ Θερμού Βασίλειου, 2010, «*Διαδρομές αγάπης και γνώσης*», Εκδόσεις Αρχονταρίκι, Αθήνα, Πώς συνδέονται οι ψυχικές διαταραχές με την αμαρτία; σελ.16-18

²⁴ Ιστορία της Ανθρωπότητας, ό.π. σελ. 5277

²⁵ 2010, The World Factbook: Religions, viewed 8 September 2013.<<https://www.cia.gov>>.

²⁶ Ward McAfee, 2001, «*Τα πέντε μεγάλα ζωντανά θρησκευόμενα*», Γ' έκδοση, Εκδόσεις: Άρτος ζωής, σελ.181-183

²⁷ Καινή Διαθήκη, ό.π., Προς Εφεσίους 2,15

²⁸ Καινή Διαθήκη, ό.π., Επιστολή Α' Πέτρου 2,9

²⁹ Καινή Διαθήκη, ό.π., Προς Γαλάτας 3,28

- ³⁰ Πατρώνου Π. Γεωργίου, 2012, «Χριστιανισμός : Εκκλησία ή Θρησκεία;», Εκδόσεις 89,5 Ραδιοφωνικός Σταθμός Εκκλησίας, Αθήνα, σελ.21, 27, 30, 31, 43, 44, 47,48, 63, 65.
- ³¹ Ward McAfee, ό.π. σελ.186
- ³² Αγίου Νικολάου του Καβάσιλα, 2005, «*Η εν Χριστώ ζωή – Γ΄ (Λόγοι ΣΤ΄-Ζ΄)*», Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα, σελ. 19, 23.
- ³³ Morelli George, 2011, Διεκδικητικότητα και χριστιανική αγάπη, Ψυχής Δρόμοι, τόμος 1, σελ. 59, 60, 66, 67 (Μετάφραση : Άννα Κουτσογιάννη)
- ³⁴ Bloom Antony, 2008, «*Ο Ευάλωτος Θεός: το μυστήριο της γέννησης του Σωτήρα*», Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα, σελ.15, 29,30, 43, 64, 66.
- ³⁵ Bloom Antony, 2009, «*Το μυστήριο της ίασης*», Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα, σελ. 38, 81-83, 105
- ³⁶ Αγίου Νικολάου του Καβάσιλα., ό. π. σελ.67-68.
- ³⁷ Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2011, «*Το γνώθι σαυτόν Κείμενα Αυτογνωσίας*», Εκδόσεις Άθως, Αθήνα, σελ.110-115.
- ³⁸ Γεωργίου Π. Πατρώνου, ό. π. σελ.76-77, 90-91.
- ³⁹ Ward McAfee, ό. π. σελ.187-189, 203-206, 217, 218.
- ⁴⁰ Πάτση Χάρη, ό.π., Τόμος 13, σελ. 294-295
- ⁴¹ Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, ό.π σελ.139-157
- ⁴² Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π., (Σκαλτσά Γεωργίου, Το άφυλο του Θεού και η ανθρωπίνη σεξουαλικότητα), σελ. 139-141
- ⁴³ Ward McAfee, ό. π. σελ.221, 222.
- ⁴⁴ Καινή Διαθήκη, ό.π., Α΄ Προς Κορινθίους 11
- ⁴⁵ Καινή Διαθήκη, ό.π., Προς Γαλάτας επιστολή 3, 28.
- ⁴⁶ Καινή Διαθήκη, Α΄Προς Τιμόθεον επιστολή 2, 12-15
- ⁴⁷ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π., (Πέτρου Ιωάννη, Η Ορθόδοξη Εκκλησία και το γυναικείο ζήτημα) σελ. 143-147
- ⁴⁸ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π., (Καλαιτζίδη Παντελή, Αντί Εισαγωγής: Από τη διαίρεση του φύλου στην ενότητα της καινής εν Χριστώ ζωής – Η ορθόδοξη θεολογία μπροστά στο αίτημα της ισότητας και της συμμετοχής της γυναίκας στη ζωή της εκκλησίας), σελ. 15,17,18-20, 22

- ⁴⁹ Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη Ελένη, 2003, «Φεμινιστική Ερμηνευτική» Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, σελ. 111, 112.
- ⁵⁰ Τρωιανός Σπύρος, 1997, Έρως και Νόμος στο Βυζάντιο, στο συλλογικό τόμο : «Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο», Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα, σελ.173-201.
- ⁵¹ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π., (Σκαλτσά Γεωργίου, Το άφυλο του Θεού και η ανθρώπινη σεξουαλικότητα) σελ. 87-92, 107
- ⁵² Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π., (Πέτρου Ιωάννης, Η ορθόδοξη Εκκλησία και το γυναικείο ζήτημα), σελ. 152, 153
- ⁵³ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π., (Πρωτοπρεσβύτερου Καλλιγέρη Αντωνίου, Γυναίκες και Ποιμαντική Πράξη: μιά δύσκολη σχέση), σελ. 375-406
- ⁵⁴ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π., σελ. 235, 239-243
- ⁵⁵ Μακρής Γεράσιμος, 2004, «Ισλάμ:πεποιθήσεις, πρακτικές και τάσεις», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 115, 117, 127, 131, 132, 136-138.
- ⁵⁶ Asad T., 1993, Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam, The John Hopkins University Press, Baltimore, σελ. 223-3.
- ⁵⁷ Μακρής Γεράσιμος, ό. π. σελ. 58-60, 64, 65, 73,81, 102-105, 126, 134, 139,143, 144, 166, 167, 169, 175, 178- 182, 276
- ⁵⁸ Rodinson M., 1980, «Ισλάμ και Καπιταλισμός», Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα. σελ. 30
- ⁵⁹ Μακρής Γεράσιμος, ό.π. σελ. 246-359, 515-518
- ⁶⁰ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π. σελ. 236.
- ⁶¹ Μακρής Γεράσιμος, ό.π. σελ. 446, 447, 448-453, 464-468, 473, 480
- ⁶² Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π. σελ. 244-245
- ⁶³ Μακρής Γεράσιμος, ό.π. σελ. 271, 493-499, 502
- ⁶⁴ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π. σελ. 145-156.
- ⁶⁵ Ward McAfee, ό.π. σελ. 90-97.
- ⁶⁶ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π., σελ. 156-157.

⁶⁷ Ward McAfee, ό.π., σελ. 73, 80-82.

⁶⁸ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π. σελ. 158

⁶⁹ Ward McAfee, ο.π. σελ. 73, 83-85, 97-103

⁷⁰ Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, ό.π., ό.π. σελ. 158.

⁷¹ Ward McAfee, ό. π. σελ. 85-88, 131-134

⁷² Αναστασίου Γιαννουλάτου, ό.π. σελ. 197, 198-200, 202

⁷³ Ward McAfee, ό. π. σελ. 135-147

⁷⁴ Αναστασίου Γιαννουλάτου, ο.π. σελ. 203-206, 209-210.

⁷⁵ Ward McAfee, ό.π. σελ. 160-161, 167-168.

⁷⁶ Goodwin A.Allison, View Right, Rust Red, and Bones White, 2012, A Reexamination of Buddhist Teachings on Female Inferiority, Journal of Buddhist Ethics, Volume 19, pp. 247, 248

⁷⁷ Ward McAfee, ό.π. σελ.21, 23, 24, 25

⁷⁸ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π. (Ευανθίας Αδαμτζίλογλου: Είναι η γυναίκα κατ' εικόνα Θεού;) σελ. 175, 179

⁷⁹ Ward McAfee, ό.π. σελ. 50, 51, 56, 57

⁸⁰ 2009, Judaism at a glance, viewed 28 August 2013, <<http://www.bbc.co.uk>>

⁸¹ Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, ό.π. (Ευανθίας Αδαμτζίλογλου: Είναι η γυναίκα κατ' εικόνα Θεού;) σελ. 171, 173, 177.

Κεφάλαιο τέταρτο : Ηθική – Επιχειρηματική Ηθική

«Η αληθινή αξία του ανθρώπου καθορίζεται πρωταρχικά από το βαθμό και τον τρόπο με τον οποίο έχει κερδίσει την απελευθέρωση από το εγώ του.»¹

Άλμπερτ Αϊνστάιν

Τελικά, το μήνυμα είναι ο άνθρωπος!

Ιστορικά το ηθικό είναι όχι από τα πρώτα, αλλά από τα τελευταία προβλήματα που έθεσε ο φιλοσοφικός στοχασμός. Πραγματικά τα προβλήματα του αγαθού και του δίκαιου, της αρετής και της ευδαιμονίας, της παιδείας και της πολιτείας ετέθηκαν από την αρχαία ελληνική σκέψη, στους χρόνους των Σοφιστών και του Σωκράτη (5^{ος} αιώνας), τότε δηλαδή που η φιλοσοφία είχε ήδη γνωρίσει δύο περίπου αιώνες γόνιμη ζωή. Οι Έλληνες, δηλαδή η εκλεκτή επιτομή των πνευματικών ηγετών τους, εθεμελίωσαν ένα νέο πνευματικό οικοδόμημα την Επιστήμη: εξήτησαν από τη λογική σκέψη να συνθέσει τη νέα κοσμοεικόνα. Κι έτσι άνοιξαν μία νέα περίοδο στην πνευματική ιστορία του ανθρώπου.²

Την ιδεολογική κατάσταση που επικράτησε στη Δύση από τον 17^ο αιώνα και μετά, ονομάζουμε νεωτερικότητα και έγκειται στην ανάπτυξη του ανθρώπινου λογικού, της επιστήμης, της διάνοιας, της φιλοσοφίας και της ιδεολογίας. Το κυρίαρχο σημείο του ανθρώπου είναι η διάνοια, γι' αυτό και η ανθρώπινη διάνοια απογειώθηκε εκρηκτικά με τα επιστημονικά προϊόντα της.

Από τότε μέχρι σήμερα, τον 21^ο αιώνα, ζούμε την μετανεωτερικότητα και έχουν αλλάξει πολλά. Το κυρίαρχο σημείο του ανθρώπου δεν είναι πλέον η διάνοια, αλλά το θυμικό και οι αισθήσεις. Αν λοιπόν το κύριο μέσο με το οποίο λειτουργούσε η νεωτερικότητα ήταν ο λόγος, εδώ το κύριο μέσο με το οποίο λειτουργεί η μετανεωτερικότητα είναι η διαφήμιση και απευθύνεται άμεσα στις αισθήσεις. Η διαφήμιση δεν ενδιαφέρεται να μας πείσει αλλά να μας σαγηνεύσει, στοχεύει στην «απόλαυση», στο ναρκισσισμό και στις φαντασιώσεις μας. Συνεπώς, αντιμετωπίζοντας την πρόκληση της κοινωνίας του θεάματος, ένας άνθρωπος που θέλει να είναι αξιοπρεπής και φυσιολογικός, χρειάζεται να μάθει να

αντιστέκεται μπροστά στη σαγήνη. Αν δεν το κάνει θα φτάσει να αναπτύξει κάποιου είδους εξάρτηση. Δεν είναι τυχαίο ότι η εποχή μας, είναι η εποχή των εξαρτήσεων, όχι μόνο από παράνομες ουσίες, αλλά και από νόμιμες εξαρτήσεις, όπως το κάπνισμα, το αλκοόλ, το φαγητό, η τηλεθέαση, τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, ο υπολογιστής, το διαδίκτυο. Εάν δεν αντισταθεί κάποιος, η κοινωνία του θεάματος γίνεται εξαρτησιογόνος.³

Ποιοί είναι όμως αυτοί που κάνουν τις διαφημίσεις; Ποιοί είναι αυτοί που νόμιμα υποδουλώνουν τον άνθρωπο, που τον σαγηνεύουν με δόλο, που τον κατευθύνουν χρησιμοποιώντας ότι πιο πολύτιμο έχει: τα συναισθήματά του; Ποιός εμπορικοποιεί το ανθρώπινο σώμα με τη γυμνότητα του; Αλλά ακόμα ποιοί είναι αυτοί που εκτός από τον άνθρωπο, ασελγούν και στο φυσικό περιβάλλον; Είναι αυτοί που έχουν την εξουσία, όχι πλέον την πολιτική, αλλά την οικονομική, δηλαδή οι επιχειρήσεις.

Η επιχείρηση, όπως την ξέρουμε σήμερα, είναι προϊόν των τελευταίων πενήντα – εκατό χρόνων. Η φιλοσοφική σκέψη δεν πρόλαβε να εκφραστεί για τη δυναμική αυτής της νέας οντότητας, που μέσα σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό ιστό συνδυάζει κεφάλαια, αγορές, μέσα παραγωγής, τεχνολογία και τον άνθρωπο.⁴ Αυτή λοιπόν η νέα πανίσχυρη οντότητα, σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη εποχή, θα πρέπει να ευαισθητοποιηθεί από τις κοινωνικές επιταγές και να προάγει την ηθική συμπεριφορά και την εταιρική κοινωνική ευθύνη.

- Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη Corporate Social Responsibility (CRS) & Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία

Στο πεδίο αυτό, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στη συγκεκριμένη εργασία, αναφερόμαστε στο ρόλο της επιχείρησης ως προς το κοινωνικό σύνολο δηλαδή σε δραστηριότητες πέραν του κερδοσκοπικού χαρακτήρα των επιχειρήσεων. Υπάρχουν πλέον εταιρείες που ασχολούνται ενεργά με την προστασία του περιβάλλοντος, τους εργαζομένους σε αυτές, τους ιδιοκτήτες των κεφαλαίων που χρησιμοποιεί, τους πελάτες της, την ηθική της εμπορίας και τη συνολική συμμετοχή στα δρώμενα μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Νοηματικά, η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη έπεται της διατύπωσης του Κώδικα Επιχειρηματικής Ηθικής και των Αρχών Εταιρικής Διακυβέρνησης, των οποίων συχνά αποτελεί μέρος.

Αριστοτέλης (384-324): Η ύπαρξη αειφόρου ηγετικής αριστείας (οργανισμών) προϋποθέτει τρία στοιχεία εκ των οποίων πρώτιστο είναι το «ἦθος και ἠθική (Επιχειρηματική)».

Με τον όρο Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία, που θα μας απασχολήσει κατά κύριο λόγο και στη συνέχεια του πονήματος εννοούμε το πως πρέπει να πράττει μια σύγχρονη επιχείρηση, γεγονός που αποτελεί συνάρτηση των αρχών επιχειρηματικής Ηθικής που έχει αποδεχθεί. Οι αρχές αυτές πηγάζουν από ένα γενικότερο πλαίσιο ηθικής που οι ιδιοκτήτες κατά το πλείστον, αλλά και οι εργαζόμενοι και οι πελάτες και άλλοι που συνδέονται με την επιχείρηση αποδέχονται σαν παραδεκτά στοιχεία της κοινωνίας που βρίσκονται.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να κάνουμε δύο σχόλια:

1. η επιχειρηματική ηθική δεν μπορεί να διαχωριστεί από την προσωπική ηθική του ίδιου του ατόμου που την εφαρμόζει
2. οι επιχειρήσεις δεν μπορούν να εφαρμόσουν περισσότερη ηθική απ' αυτή που εφαρμόζουν οι άνθρωποι που την αποτελούν⁵

Το πλαίσιο αυτό της ηθικής περιγράφεται μέσα σε ευρύτερες φιλοσοφικές αποδοχές. Επειδή όμως η φιλοσοφία και η ηθική είναι στενά συνυφασμένες με γεωπολιτικές πραγματικότητες και κουλτούρες, διερωτάται κάποιος αν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί διεθνοποίηση του Κώδικα Επιχειρηματικής Ηθικής και Δεοντολογίας. Τα τελευταία είκοσι χρόνια έχουν γίνει συστηματικές προσπάθειες για τη διεθνοποίηση των αρχών αυτών.

Από το 1986, μία ομάδα στελεχών επιχειρήσεων στο Caux-sur-Montrieux της Ελβετίας, έκανε τις πρώτες διατυπώσεις της σε θέματα επιχειρηματικής ηθικής. Αργότερα το 1994, βασιζόμενη στις αρχές του Minnesota Center for Corporate Responsibility (1992) και πιστεύοντας ότι οι επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να αναβαθμίσουν την ποιότητα της

ζωής όλων των ανθρώπων, διατύπωσε μία σειρά θέσεων που έγιναν γνωστές ως οι Caux (Round Table) Principles. Οι αρχές αυτές βασίστηκαν σε δύο άξονες : στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και στο ιαπωνικό kyosei, που ελεύθερα μεταφράζεται ως «ζώντας και εργαζόμενοι μαζί για το κοινό καλό, επιτυγχάνοντας συνεργασία και αμφίδρομα οφέλη μαζί με υγιή και δίκαιο ανταγωνισμό».⁶

Επίσης η Πράσινη Βίβλος (Green Paper), το 2001, είχε ως στόχο να ξεκινήσει μια ευρεία συζήτηση σχετικά με το πώς η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορούσε να προάγει την εταιρική κοινωνική ευθύνη τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Εκτός των άλλων προτείνει μια προσέγγιση με βάση την εμβάθυνση των εταιρικών σχέσεων στις οποίες όλοι οι παράγοντες διαδραματίζουν ενεργό ρόλο.

Πολλοί παράγοντες καθοδηγούν αυτή την τάση προς την εταιρική κοινωνική ευθύνη:

- νέες ανησυχίες και προσδοκίες για τους πολίτες, τους καταναλωτές, τις δημόσιες αρχές και τους επενδυτές στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης
- κοινωνικά κριτήρια που επηρεάζουν όλο και περισσότερο τις επενδυτικές αποφάσεις των ατόμων τόσο ως καταναλωτών όσο και ως επενδυτών,
- τη διαφάνεια των δραστηριοτήτων που επέφεραν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και οι σύγχρονες τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη Δανία, ο Υπουργός Κοινωνικών Υποθέσεων ξεκίνησε την εκστρατεία «κοινή μας ανησυχία - η κοινωνική ευθύνη των εταιρειών» το 1994 και τη δημιουργία του Κέντρου της Κοπεγχάγης το 1998.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ένας υπουργός για την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη έχει διοριστεί από τον Μάρτιο του 2000.

Η εταιρική κοινωνική ευθύνη είναι πλέον μια σημαντική εταιρική πρόκληση που θα καθορίσει τόσο τη θέση της εταιρείας στο κοινωνικό σύνολο όσο και την αποδοχή της από ένα συνεχώς αυξανόμενο μέρος του καταναλωτικού κοινού.

Ωστόσο η εταιρική κοινωνική ευθύνη δεν πρέπει να θεωρηθεί ως υποκατάστατο νομοθετικών ή κανονιστικών διατάξεων που αφορούν τα κοινωνικά δικαιώματα ή τα περιβαλλοντικά πρότυπα.

Εντός της εταιρείας, οι κοινωνικά υπεύθυνες πρακτικές αφορούν κυρίως τους υπαλλήλους, θέματα όπως την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, την υγεία, την ασφάλεια και τη διαχείριση των αλλαγών.⁷

Το 1999, στο παγκόσμιο οικονομικό φόρουμ στο Νταβός, για πρώτη φορά επισημοποιείται η εταιρική ευθύνη ως κοινωνική αναγκαιότητα. Τότε, ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών, Κόφι Ανάν ζήτησε από μεγάλες εταιρείες του ιδιωτικού τομέα να δημιουργήσουν σαν σκελετό αναφοράς κοινωνικής ευθύνης που να δίδει ένα ανθρώπινο πρόσωπο στην Παγκόσμια Οικονομία. Παράλληλα, η διατύπωση επιχειρηματικών αρχών των Ηνωμένων Εθνών τον Νοέμβριο του 1999, γνωστές ως οι Sullivan Principles, έκανε τις υπογράφουσες εταιρείες να αποδεχτούν να:

- Υποστηρίζουν την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική δικαιοσύνη οπουδήποτε και να δρουν επιχειρηματικά,
- Προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και ενθαρρύνουν την εφαρμογή ίσων δικαιωμάτων,
- Εκπαιδεύουν και χρησιμοποιούν μειονεκτούντας υπαλλήλους,
- Βοηθούν στην ύπαρξη μεγαλύτερης ανοχής και κατανόησης μεταξύ ανθρώπων, συντελώντας στην αύξηση της ποιότητας ζωής του επιχειρησιακού τους περιβάλλοντος.

Η ακεραιότητα επίσης θα πρέπει να είναι βασική προϋπόθεση για την επιλογή στελεχών και μελών του διοικητικού συμβουλίου. Οι οργανισμοί πρέπει να αναπτύξουν έναν κώδικα δεοντολογίας για τους διευθυντές και τα στελέχη τους, που προωθεί την ηθική και υπεύθυνη λήψη αποφάσεων. Ο επιχειρηματικός Κώδικας Δεοντολογίας πρέπει να συντάσσεται από άτομα με αρχές που συμπίπτουν τουλάχιστο με αυτές των ιδιοκτητών της εταιρείας ή στην καλύτερη περίπτωση με όλων των εμπλεκόμενων μερών (ιδιοκτητών, εργαζομένων, συμβούλων, stakeholders, πελατών κ.α.). Ο Κώδικας ηθικής ενός οργανισμού θα αποτελέσει τη βάση για τον Κώδικα της Εταιρικής Διακυβέρνησης.⁸

Στον Κώδικα Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης βρίσκονται διατυπωμένες οι αρχές συμπεριφοράς στις οποίες οι επιχειρήσεις και οι οργανισμοί στηρίζουν τους στόχους, τις διαδικασίες και τις πράξεις τους αναφορικά με τις εταιρικές αρχές διακυβέρνησης και το πως αυτές βλέπουν την Εταιρική Κοινωνική τους Ευθύνη. Οι διατυπώσεις αυτές συχνά ξεπερνούν τα δια του νόμου οριζόμενα και συνήθως στα αγγλικά αναφέρονται σαν Business Ethics Codes.

Η εταιρική κοινωνική ευθύνη είναι μια μορφή εταιρικής συνείδησης, λειτουργεί ως πολιτική σε μια επιχείρηση, η οποία ελέγχει και εξασφαλίζει την ενεργό συμμερφωση της στο πνεύμα του νόμου, στα ηθικά και στα διεθνή πρότυπα. Η εταιρεία με τον τρόπο αυτό δεν

έχει μόνο κερδοσκοπικούς στόχους αλλά αγκαλιάζει την ευθύνη για τις ενέργειες της και μέσω των δραστηριοτήτων της και ενθαρρύνει μια θετική επίδραση στο περιβάλλον, στους καταναλωτές, στους εργαζόμενους, στα ενδιαφερόμενα μέρη και όλα τα άλλα μέλη του ευρύτερου περιβάλλοντος.

Ο όρος «εταιρική κοινωνική ευθύνη» τέθηκε σε κοινή χρήση στα τέλη του 1960 και στις αρχές του 1970 μετά την εισαγωγή του όρου «ενδιαφερόμενα μέρη» από πολλές πολυεθνικές εταιρείες, δηλαδή εκείνων στους οποίους έχουν αντίκτυπο οι δραστηριότητες μιας εταιρείας. Οι υπερασπιστές του όρου υποστηρίζουν ότι οι εταιρείες κάνουν πιο μακροπρόθεσμα κέρδη όταν λειτουργούν με προοπτική, ενώ οι επικριτές υποστηρίζουν ότι αποσπά την προσοχή από τον μοναδικό οικονομικό ρόλο των επιχειρήσεων. Άλλοι υποστηρίζουν ότι ο όρος αποτελεί απλώς μία βιτρίνα, προκειμένου να δικαιολογήσουν οι κυβερνήσεις το ρόλο τους ως φύλακα πάνω από ισχυρές πολυεθνικές εταιρείες.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, η εταιρική κοινωνική ευθύνη αποτελεί θεσμό στις πολυεθνικές εταιρείες. Διερευνώντας επομένως την ΕΚΕ, μέσα στο πλαίσιο αυτό καταλήγουμε σε δύο συμπεράσματα. Πρώτον, η ΕΚΕ δεν αποτελεί πλέον θεσμό μόνο στα όρια της κοινωνίας αλλά και στις πολυεθνικές εταιρείες. Δεύτερον, σε αντίθεση με την ευρύτερη έννοια της ΕΚΕ, όπως την αντιλαμβάνονται οι stakeholders («ενδιαφερόμενα μέρη»), η εφαρμογή της ΕΚΕ στις πολυεθνικές υπονομεύει το ρόλο τους. Επικεντρώνοντας την προσοχή σε στρατηγικές δράσεις της ΕΚΕ, οι πολυεθνικές δεν εστιάζονται πλέον στην ικανοποίηση των stakeholders, αλλά επιστρέφουν σε δραστηριότητες της επιχείρησης, όπως γινόταν τον παλιό καλό καιρό. Ο τρόπος επομένως με τον οποίο εφαρμόζεται η ΕΚΕ στις πολυεθνικές, συνεχώς προωθεί τις πρακτικές των παραδοσιακών επιχειρήσεων, αντί να παγιώνει την πρόκληση στη σχέση εταιρείας-κοινωνίας. Αν αυτή η μεταστροφή προς την «στρατηγική ΕΚΕ» στις πολυεθνικές συνεχίσει να περνά μηνύματα και σε άλλες επιχειρήσεις, υπάρχει σοβαρή πιθανότητα να γίνεται marketing στο ίδιο το περιβάλλον και την κοινωνία και όχι marketing για την ευθυγράμμιση των στρατηγικών της εταιρείας με το κοινωνικό, περιβαλλοντολογικό και οικονομικό όφελος.⁹

Ενώ μέχρι πρόσφατα, η εταιρική κοινωνική ευθύνη κυρίως προωθείται από έναν αριθμό μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, είναι σημαντική για όλους τους τύπους των επιχειρήσεων και σε όλους τους τομείς δραστηριότητας, από τις μικρομεσαίες (ΜΜΕ) έως τις πολυεθνικές επιχειρήσεις (ΠΕΕ). Η ευρύτερη εφαρμογή της στις ΜΜΕ, συμπεριλαμβανομένων των πολύ μικρών επιχειρήσεων έχει ζωτική σημασία, δεδομένου

ότι με τον τρόπο αυτό θα υπάρχει μεγαλύτερη συνεισφορά στην οικονομία και την απασχόληση.

Στην Ελλάδα, για την προετοιμασία του κειμένου της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, χρήσιμη υποστήριξη παρέχει το Ελληνικό Ινστιτούτο Επιχειρηματικής Ηθικής και ο ιστότοπος www.eben.gr. Το EBEN (European Business Ethics Network) είναι το πλέον ενεργό Δίκτυο Επιχειρηματικής Ηθικής σήμερα στην Ευρώπη, το οποίο αριθμεί ήδη 43 χώρες-μέλη, μεταξύ των οποίων η Δανία, η Μεγάλη Βρετανία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Ισπανία και η Ιταλία. Ιδρύθηκε το 2000 και είναι ήδη αναγνωρισμένο παγκοσμίως ως εκπρόσωπος της ευρωπαϊκής αντίληψης για την επιχειρηματική ηθική. Στόχος του Ευρωπαϊκού Δικτύου είναι να διαδώσει το είδος της διοίκησης που βασίζεται σε αξίες, στην ηθική της ηγεσίας, αλλά και να αυξήσει τη γνώση για την ευθύνη που έχουν οι εταιρείες προς την κοινωνία. Μακροπρόθεσμα στοχεύει στην καλλιέργεια μίας κοινωνίας επιχειρηματιών που ασπάζονται τις αξίες της επιχειρηματικής ηθικής, οι επιχειρηματίες αυτοί θα γαλουχήσουν τις επόμενες γενιές επαγγελματιών και ακαδημαϊκών.

Το Ελληνικό Ινστιτούτο Επιχειρηματικής Ηθικής, eben gr, που εκπροσωπεί το European Business Ethics Network, ιδρύθηκε στην Ελλάδα το 2005. Το eben gr έχει όραμα τη διάδοση και την καλλιέργεια ενός νέου τρόπου διοίκησης που έχει ως βάση του τις αξίες της Επιχειρηματικής Ηθικής, τη δημιουργία ενός καθολικά αποδεκτού κώδικα επιχειρηματικής δεοντολογίας, καθώς και την αύξηση της γνώσης και ενημέρωσης σε θέματα Επιχειρηματικής Ηθικής, Εταιρικής Ευθύνης και Διακυβέρνησης. Η αποστολή του είναι η προώθηση των αρχών της Επιχειρηματικής Ηθικής, της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης και της Εταιρικής Διακυβέρνησης στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα, στην ακαδημαϊκή κοινότητα και σε εθελοντικές οργανώσεις και μη κυβερνητικούς οργανισμούς. Επίσης αποστολή του είναι η διαρκής ενημέρωση σχετικά με τις πρακτικές της επιχειρηματικής ηθικής και η αναγνώριση των ευθυνών που αναλαμβάνουν οι εταιρείες στο κοινωνικό σύνολο ακόμη η ενδεδειγμένη εκπαίδευση των στελεχών και των επιχειρήσεων, όσον αφορά στις πρακτικές και στην τεχνογνωσία που σχετίζονται με την Επιχειρηματική Ηθική, η παροχή ερευνητικών εργαλείων και ενημερωτικού υλικού, η συνεργασία με άλλους οργανισμούς για τη διάδοση της επιχειρηματικότητας και η ανάπτυξη διαλόγου με όλους τους φορείς.

Σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Ελληνικού Ινστιτούτου Επιχειρηματικής Ηθικής σήμερα, γίνεται όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη ανάπτυξης νέων μορφών ευθύνης που θα συμβάλουν στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας μιας επιχείρησης. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε παράγοντες όπως η παγκοσμιοποίηση των αγορών, ο τρόπος κατανομής των διαθέσιμων οικονομικών πόρων σε παγκόσμια κλίμακα, ο προβληματισμός για τις αλλαγές των περιβαλλοντικών συνθηκών, τα επιτεύγματα στον τομέα των νέων τεχνολογιών, η εφαρμογή των αρχών της Επιχειρηματικής Ηθικής που επηρεάζει θετικά τις σχέσεις των επιχειρήσεων τόσο με τους εξωτερικούς όσο και με τους εσωτερικούς πελάτες. Οι πελάτες - και οι δυνητικοί πελάτες - επιβραβεύουν τις επιχειρήσεις που εφαρμόζουν τις πρακτικές της Επιχειρηματικής Ηθικής με την προτίμηση και την εμπιστοσύνη τους. Επιπλέον στο εργασιακό περιβάλλον αναβαθμίζεται η ποιότητα συνεργασίας και καλλιεργείται κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης, που συμβάλλει στην υποστήριξη της εταιρείας σε συνθήκες κρίσης, στην αύξηση του κύρους και γενικά πάντα αποτελεί ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα.

Οι δραστηριότητες του eben.gr αφορούν σε:

- Έκδοση περιοδικής ενημερωτικής έκδοσης (newsletter), που θα κυκλοφορεί κατά τακτά διαστήματα και θα αποστέλλεται στα μέλη του Σωματείου.
- Δημιουργία ενεργής ηλεκτρονικής λίστας συζήτησης (forum).
- Προσωπική επικοινωνία με τα μέλη, περιοδικές συναντήσεις, network meetings.
- Συμμετοχή σε συνέδρια, επιστημονικές εκδηλώσεις και ημερίδες, με θέματα που σχετίζονται με την επιχειρηματική ηθική, την εταιρική κοινωνική ευθύνη και την εταιρική διακυβέρνηση.
- Συμμετοχή σε ευρωπαϊκά και παγκόσμια Συνέδρια.
- Διοργάνωση σεμιναρίων για τα μέλη και για τις επιχειρήσεις.
- Ανάπτυξη εργαλείων υποστήριξης και επικύρωση οργανισμών σε θέματα επιχειρηματικής ηθικής.¹⁰

Μία μεγάλη πρόκληση που αντιμετωπίζουν σήμερα οι ηγέτες είναι η ανάγκη για ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών μοντέλων που τονίζουν την ηθική μέσα από την ηγεσία, την ευημερία των εργαζομένων, τη βιωσιμότητα της επιχείρησης και παράλληλα την κοινωνική ευθύνη, χωρίς να θυσιάζεται η αποδοτικότητα, η αύξηση των εσόδων και άλλοι οικονομικοί δείκτες. Τα ανώτατα στελέχη πρέπει να μεγιστοποιήσουν ταυτόχρονα, την τριπλέτα «άνθρωπος, πλανήτης, κέρδος». Υπάρχουν εταιρείες, όπως η Google, η Shell

Oil Company και η Procter & Gamble Company, που έχουν δεσμευτεί σε μια πορεία ανάπτυξης των επιχειρήσεων μέσω μοντέλων που τονίζουν την ηθική ηγεσία, και πιστεύουμε ότι αυτό μπορεί να γίνει χωρίς να θυσιάζεται η αποδοτικότητα, η αύξηση των εσόδων και οι άριστοι οικονομικοί δείκτες. Στην πραγματικότητα, οι εταιρείες αυτές πειραματίζονται με νέα επιχειρηματικά μοντέλα και υιοθέτηση αποτελεσματικών επιχειρηματικών στρατηγικών που να έχουν θετικές οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις.¹¹

Παράλληλα με την Επιχειρηματική Ηθική, πάνω από μία δεκαετία έχει αναπτυχθεί και ένα κίνημα περί πνευματικής αναζήτησης των διευθυνόντων των επιχειρήσεων (managers). Η πνευματική αυτή αναζήτηση δίνει τη δυνατότητα τόσο στους διευθύνοντες όσο και στους επιχειρηματίες / ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων να δουν υπό άλλη οπτική γωνία την επιχείρησή τους, την οικογένειά τους, την κοινωνία αλλά και τον εαυτό τους. Λέγοντας πνευματική αναζήτηση εννοούμε την αναγνώριση του Θεού, τη σημαντικότητα της προσευχής, του διαλογισμού, της αυτοολοκλήρωσης, μέσω διαδρομών αυτογνωσίας. Η ανάγκη που δημιουργήσε την πνευματική αναζήτηση είναι ο διαχωρισμός της επιστήμης από την πνευματική ζωή, γεγονός που αποξένωσε τους ανθρώπους μεταξύ τους, από τη φύση και από τα Θεία. Στο επαγγελματικό χώρο η ανάγκη της πνευματικής αναζήτησης δημιουργείται διότι οι διευθύνοντες / επιχειρηματίες καταλήγουν να είναι επίσης αποξενωμένοι από τους άλλους ανθρώπους, την οικογενειακή ζωή και δεν βρίσκουν νόημα στη ζωή τους αφού δουλεύουν 50-70 ώρες την εβδομάδα. Έτσι νιώθουν δυστυχισμένοι, ανικανοποίητοι και κενοί.

Η πνευματικότητα όσον αφορά την επιχείρηση σημαίνει πολλά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους. Για πολλούς, σημαίνει αφενός την αναζήτηση του εαυτού μας και τη σχέση μας με το Υπέρτατο Ον ή Θεό, αφετέρου για θρησκόληπτους επιχειρηματίες / στελέχη σημαίνει την επιβεβαίωση της ύπαρξής Του, ενώ για άλλους σημαίνει μία «Νέα Εποχή» θρησκευτικού κινήματος ή τουλάχιστον αναγνώριση της σημαντικότητας των θρησκευτικών συναισθημάτων δηλαδή μία «νέα συνείδηση».

Ο Parker Palmer μιλά για «λειτουργικό αθεϊσμό» και πιστεύει ότι την ύψιστη ευθύνη για όλα την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Επομένως αν τίποτε χρήσιμο δεν μπορεί να συμβεί τότε δεν μπορούμε να περιμένουμε το Θεό να βοηθήσει. «Εγώ από μόνος μου θα πρέπει να το κάνω να συμβεί». (Palmer 1994). Σημειώνουμε πως ο «λειτουργικός αθεϊσμός» παγιδεύει

κάποιον σε ένα τρόπο ζωής και μία συμπεριφορά που όχι μόνο δεν είναι ηθική και πνευματική αλλά δεν είναι καν ανθρώπινη. Κατά τον Ian Mitroff, Καθηγητή Διοίκησης του Πανεπιστημίου της Νότιας Καλιφόρνιας ο ορισμός της πνευματικής αναζήτησης είναι : «η επιθυμία να βρεις τον ύψιστο σκοπό της ζωής σου και να ζήσεις ανάλογα».

Η πνευματική αναζήτηση, ιστορικά πηγάζει από τη θρησκεία, αλλά σε επιχειρηματικό επίπεδο δε συνδέεται με συγκεκριμένη θρησκευτική παράδοση καθώς οι περισσότερες κοινωνίες είναι πολυπολιτισμικές και δεν υπάρχει επικρατούσα θρησκεία, επομένως δεν υπάρχει θρησκευτική παράδοση που να μπορεί να την διεκδικήσει. Έτσι το ενδιαφέρον για πνευματική ζωή αγκαλιάζει διαφορετικές παραδόσεις. Το Forbes το 1998 παρέθεσε σε στελέχη επιχειρήσεων και σε άλλους το ερώτημα πώς η θρησκεία και η πνευματική αναζήτηση επηρεάζει τους ίδιους και τις επιχειρήσεις τους. Ο Farooq Kathwarai, CEO της Ethan Allen Interiors ανέφερε την επιρροή που έχει το Κοράνι στη λήψη των επιχειρηματικών του αποφάσεων και δραστηριοτήτων. Οι Χριστιανοί Ευαγγελιστές επιχειρηματίες κάνουν την πίστη τους ρητά σαφή στους εργαζόμενους, στους πελάτες και σε άλλους και ενθαρρύνουν την ομαδική προσευχή των εργαζομένων με συγκεκριμένα θρησκευτικά, κοινωνικά και πολιτικά πιστεύω.

Η πηγή πνευματικής αναζήτησης ξεκινά από τους μεγάλους ιδρυτές των θρησκειών του κόσμου: το Χριστό, το Μωυσή, το Βούδα, το Ζωροάστρη, τον Κρίσνα κ.α. Οι βασικές αρετές που προβάλλουν είναι: εσωτερική γαλήνη, αλήθεια, μη επιθετικότητα, ορθή συμπεριφορά και κυρίως αγάπη. (Miller 1997). Ένα βιβλίο που εξετάζει τη ζωή του Χριστού και πώς Αυτός ως ηγέτης συμπεριφερόταν στους οπαδούς Του (Laurie Beth Jones, *Jesus, CEO: Using Ancient Wisdom for Visionary Leadership*, 1995), παρέχει εξαιρετικά επίκαιρα μηνύματα στους σύγχρονους managers. Το βιβλίο αυτό έγινε best-seller.

Αν το όραμα και η αποστολή της επιχείρησης βασιστούν σε συγκεκριμένη θρησκευτική παράδοση δεν πρόκειται να υπάρξει ώθηση στην επιχείρηση, αντιθέτως θα υπάρξει διαίρεση αυτής. Ενώ, όταν το όραμα και η αποστολή σημαίνουν : να υπηρετείς τα πιστεύω σου, να προωθείς τη δικαιοσύνη, να παρέχεις φιλανθρωπία σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη, να ενδιαφέρεσαι για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, το κοινό καλό της κοινωνίας και του κόσμου και να κατανοείς τις θρησκευτικές, πνευματικές και ηθικές διαστάσεις της ζωής και πώς θα επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί, τότε τις επόμενες δεκαετίες θα υπάρξουν

σημαντικές βελτιώσεις όσον αφορά τις πολιτικές και τις πρακτικές της επιχείρησης. Με τον τρόπο αυτό όμως προκύπτουν μεγαλύτερα ζητήματα, αφού ενδέχεται οι αξίες μίας εταιρείας να επηρεάσουν και τις προσωπικές μας αξίες, την ηθική συμπεριφορά στην επιχείρηση και να επιφέρουν ωριμότητα και ηθική ανύψωση του ατόμου.

Στον 19^ο αι ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός έκανε τους δυτικούς δύσπιστους όσον αφορά τις θρησκευτικές αρετές. Η θρησκεία θεωρείται ότι αντιβαίνει στον ορθολογισμό και την επιστήμη και αποτελεί πηγή προκαταλήψεων και παραλογισμού, ένας από τους επικριτές της θρησκείας είναι ο Stephen Carter, καθηγητής Νομικής του Yale, στο βιβλίο του «The Culture and Disbelief» (1993), όπου ευτελίζεται η θρησκεία, θεωρείται χόμπι ή μη παραγωγική συναισθηματική έκφραση. Οι Αμερικάνοι πάλι, θεωρούν αποδεκτή την αναφορά στο Θεό, αλλά δεν θα πρέπει να επιτρέπεται να εισέρχονται τα θρησκευτικά πιστεύω σε Εθνικά Δημόσια Θέματα.

Η πνευματική αναζήτηση θα μπορούσε να δημιουργήσει περιορισμούς αν ένας CEO με συγκεκριμένα θρησκευτικά πιστεύω επιβάλλει και στους υφιστάμενους την συγκεκριμένη πίστη, οπότε δημιουργείται εξαναγκασμός ή εύνοια στους ομόθρησκους του. Αν όμως το χειριστεί σωστά, τα θρησκευτικά και πνευματικά του πιστεύω θα μπορούσαν να αποδώσουν καρπούς σε έναν οργανισμό, διαφορετικά θα δημιουργήσουν διχασμό και μηνύσεις. Πολλοί άνθρωποι θα ήταν πιο χαρούμενοι αν η ευρύτερη φιλοδοξία και επιθυμία τους, να παρέχουν υπηρεσίες δεν περιοριζόταν μόνο στην προσωπική τους ζωή, αλλά εκτεινόταν και στην επαγγελματική τους ζωή. Στη συνέχεια της εργασίας, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους τα θρησκευτικά πιστεύω, τόσο των προϊστάμενων, όσο και των υφισταμένων, παρόλη την διαφορετικότητα τους, θα μπορούσαν να ενισχύσουν και να βελτιώσουν την αποδοτικότητα μιας επιχείρησης, αλλά και να συντελέσουν στην προσωπική αυτοολοκλήρωση, επομένως και ικανοποίηση των εργαζομένων.

Το Βασίλειο του Μπουτάν βρίσκεται στη Νότια Ασία και ανατολικά των Ιμαλαίων. Στη μικρή αυτή χώρα, όπου η επικρατούσα θρησκεία είναι ο Βουδισμός, ο δείκτης προόδου περιγράφεται με τον όρο Μικτή Εθνική Ευτυχία (Gross National Happiness ή GNH) αντί του όρου Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (Gross Domestic Product ή GDP). Ο βασιλιάς του Μπουτάν, Jigme Khesar περιγράφει το GNH ως «τη γέφυρα μεταξύ των θεμελιωδών αξιών της καλοσύνης, της ισότητας και της ανθρωπιάς με την αναγκαία επιδίωξη για

οικονομική ανάπτυξη». Μιλάει επίσης για την τεκμηριωμένη σχέση μεταξύ ευημερίας και παραγωγικότητας, μια αλληλεπίδραση που θα έπρεπε να ενδιαφέρει τόσο τους ηγέτες των επιχειρήσεων όσο και τους πολιτικούς ηγέτες. Οι ευτυχισμένοι και αφοσιωμένοι υπάλληλοι είναι καλοί για την επιχείρηση, καθώς όπως αποκαλύπτει η έρευνα είναι πιο υγιείς, πιο δημιουργικοί, πιο παραγωγικοί και περισσότερο πρόθυμοι να κάνουν την υπέρβαση. Επιπλέον η ευτυχία είναι μεταδοτική και δημιουργεί μία έλικα που οδηγεί σε περαιτέρω δέσμευση μεταξύ εργαζόμενου – εργοδότη.¹²

Οι πραγματικοί ηγέτες είναι συχνά περήφανοι για : «τα αισθήματα έμπνευσης, πάθους, έντασης, πρόκλησης, τρυφερότητας, καλοσύνης ακόμη και αγάπης». (Konzes and Posner, 1995). Παρόλο που το κίνημα αυτό της πνευματικής αναζήτησης στο χώρο των επιχειρήσεων αναπτύχθηκε παράλληλα με την επιχειρηματική ηθική, όπως είπαμε, υπάρχει έλλειψη συσχέτισης μεταξύ τους, η οποία είναι αινιγματική, καθώς τα δύο κινήματα θα μπορούσαν να υποστηρίξουν το ένα το άλλο, εφόσον υπάρχουν κοινοί στόχοι και κοινή έμπνευση. Συγκεκριμένα και τα δύο κινήματα επικεντρώνονται στην προσωπική ολοκλήρωση, την ηθική ανύψωση και τη δημιουργία ενός εργασιακού περιβάλλοντος πιο ανθρώπινου. Η θρησκεία που αποτελεί ερέθισμα και πηγή πνευματικής ζωής παραδοσιακά, ιστορικά δεν αποτέλεσε και πηγή επιχειρηματικής ηθικής.¹³

Υπάρχει όμως συσχέτιση μεταξύ θρησκευτικών πιστεύω και επιχειρηματικής – ηθικής συμπεριφοράς;

Η θρησκεία με τα θρησκευτικά πιστεύω που εμφυσά στον άνθρωπο, μπορεί να επηρεάσει την ηθική συμπεριφορά του στην επιχείρηση, γεγονός που ενώ θεωρείται εύλογο από πολλούς ανθρώπους, ωστόσο είναι δύσκολο να διερευνηθεί και να αποδειχθεί.

Ο ρόλος που καλείται να παίξει ένας άνθρωπος που κατέχει μία συγκεκριμένη θέση εσωτερικεύεται με τον καιρό και καθίσταται ως μία συνιστώσα της ανθρώπινης ταυτότητας. Έτσι προσδοκούμε μία συγκεκριμένη συμπεριφορά από τα μέλη μίας συγκεκριμένης θρησκευτικής ομάδας. Όμως, οι άνθρωποι κατέχουν διαφορετικές κοινωνικές θέσεις (σύζυγοι, γονείς, υπάλληλοι κ.α.) και καλούνται να παίξουν διαφορετικούς ρόλους που κάποιες φορές έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Ο τρόπος με τον οποίο τελικά θα συμπεριφερθεί αυτός ο άνθρωπος εξαρτάται από την ιεραρχία των συγκεκριμένων ρόλων (ανάλογα με το βαθμό σημαντικότητας που έχουν γι' αυτόν) και τα κίνητρα που τον καθοδηγούν. Η συναισθηματική αντίδραση είναι επίσης καθοριστική στην επιλογή της συγκεκριμένης συμπεριφοράς, δηλαδή συναισθήματα ενοχής, ντροπής ή

θυμού μπορούν να λειτουργήσουν και να ματαιώσουν μία συμπεριφορά. Κάποιες φορές μάλιστα οι άνθρωποι διαχωρίζουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ενώ φαίνεται να υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στα θρησκευτικά πιστεύω ενός ανθρώπου και στην ηθική συμπεριφορά του στο χώρο εργασίας, τελικά η συμπεριφορά αυτή επηρεάζεται από ένα πλήθος παραγόντων που μόνο μία εμπειρική και προσεκτική μελέτη, θα μπορούσε να επιβεβαιώσει και να προσδιορίσει ακριβέστερα.¹⁴

Η ηθική όμως είναι πέρα από καθήκον για τις επιχειρήσεις, με τη μορφή επιχειρηματικής ηθικής και προσωπική ευθύνη του κάθε ανθρώπου.

Το μεγάλο άθλημα διεξάγεται στην παλαιότερα της ανθρώπινης σωτηρίας. Όλα καλά, αλλά δεν πρέπει στο αναμεταξύ να χάσουμε τον άνθρωπο απ' τα χέρια μας. Γιατί, αν ο άνθρωπος χαθεί, καμιά πρόοδος, κανένα επίτευγμα δεν έχει πια σημασία. Και, όταν μιλούμε για τον άνθρωπο, δεν εννοούμε το βιολογικό μόνο είδος, δεν εννοούμε τη φυσική μόνο παρουσία. Πηγαίνουμε πολύ βαθύτερα προς την πνευματική, την ψυχική, την πολιτική, την ιστορική ενότητα που αντιπροσωπεύει ο άνθρωπος. Και το νιώθουμε πως αυτή η ενότητα κινδυνεύει. Το πυρηνικό στοιχείο της αγωνίας μας βρίσκεται στη συνείδηση πως με τα ίδια μας τα έργα, με τις εκπληκτικές ανακαλύψεις και τις εφευρέσεις μας, με τους οραματισμούς και τις πραγματοποιήσεις μας, κατασκευάζουμε ένα φαντασμαγορικό μέλλον, όπου θα υπάρχουν άπειροι άνθρωποι, αλλά θα λείπει ο «άνθρωπος».¹⁵

Έχουν άραγε, κατά ένα αδυσώπητο νόμο, καταδικαστεί οι μικροί και οι αδύνατοι – είτε άτομα είναι είτε ολόκληροι λαοί – να υποτάσσονται στους μεγάλους και στους δυνατούς και όταν δυσανασχετούν ή εξεγείρονται γι' αυτή τη μεταχείριση, να εξοντώνονται αλύπητα; Ότι η ιστορία του ανθρώπου βεβαιώνει το πράγμα, δύσκολα μπορεί κανείς να το αρνηθεί. Ως θεωρία ηθική και πολιτική φιλοσοφία η γνώμη αυτή είναι πανάρχαιη, τη βρίσκουμε κιόλας άριστα διατυπωμένη στους χρόνους των Ελλήνων σοφιστών. Με τις ελληνικές ρίζες του το «δίκαιο της πυγμής» (όπως μπορούμε να το ονομάσουμε για συντομία) σταδιοδρόμησε λαμπρά στο θεωρητικό πεδίο και εξακολουθεί, αλίμονο, να ακμάζει.

Οι σημερινοί λαοί ζουν διασκορπισμένοι απάνω στον πλανήτη μας και κινδυνεύουν να καταστραφούν, όχι από τα θηρία πια, αλλά επειδή ακόμα δεν ανακάλυψαν την πολιτική τέχνη που θα τους ενώσει σε μια «οικουμενόπολη» (όπως πολύ ωραία την ονόμασε ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης), για να ζήσουν εκεί αρμονικά λύνοντας με το Λόγο και όχι με το

«δίκαιο της πυγμής» τις διαφορές τους. Για να το πετύχουν αυτό άλλος τρόπος δεν υπάρχει παρά - όπως λέγει ο μύθος – να αξιοποιήσουν τα δώρα του Θεού : την αιδώς και τη δικαιοσύνη, όχι αυτή τη φορά σε τοπική, αλλά σε παγκόσμια κλίμακα.

Η συνείδηση μας σκανδαλίζεται όταν ο αντίδικος αναιρεί ή σαρκάζει την προσήλωσή μας σε μία αξία, π.χ. στον ηθικό κανόνα με το επιχείρημα ότι τούτο δεν είναι «φυσικό». Την αμφισβήτηση την αισθανόμαστε σαν προσβολή στην «ανθρωπιά» μας. Βέβαια δεν είναι «φυσικό», την ώρα που αναγκάζομαι ή να αδικήσω ή να αδικηθώ, εγώ να προτιμήσω να αδικηθώ παρά να αδικήσω, είμαι υπερήφανος σαν άνθρωπος, τιμώ την «ανθρωπιά» στο πρόσωπό μου, όταν υπερβαίνω τη φυσική ίσως τάση να βλάψω τον όμοιό μου για να αποφύγω τη βιαιότητα του και δέχομαι τα πλήγματα χωρίς να ανταποδίνω. Εάν υποχωρήσω στις παρορμήσεις του ενστίκτου και επιτεθώ, το «ζώο» μέσα μου θα νικήσει, εγώ όμως σαν άνθρωπος με φρόνημα ηθικό θα νικηθώ. Και αυτή τη νίκη του «φυσικού», που με ταπεινώνει δεν τη θέλω.¹⁶

Τίθεται επομένως το θέμα της ανθρώπινης αρετής.

Το πρόβλημα είναι πανάρχαιο, έχει τεθεί από τότε που οι περιστάσεις ανάγκασαν τους στοχαστικούς ανθρώπους να σκεφθούν απάνω στις περιπλοκές του βίου : γιατί τόσο συχνά και τόσο αναπότρεπτα υποχρεώνεται το καλό, για να πραγματοποιηθεί, να δέχεται την ανάμιξη του κακού; Το καλό ως πράξη (και όχι ως έφεση απλώς) δεν είναι μόνο μια ορισμένη πρόθεση, αλλά και ένα ορισμένο αποτέλεσμα. Ενώ όμως η πρόθεση μου ανήκει, η πραγματοποίηση της δεν εξαρτάται μόνο από μένα (από την κρίση, τη φαντασία, τη βούληση μου κλπ) αλλά και από πλήθος όρους εξωτερικούς που δεν τους ελέγχω. Οι όροι αυτοί είναι πολλοί και ποικίλοι, έχουν σχέση με τις διαθέσεις ή τη συμπεριφορά των ανθρώπων (συγγενών, φίλων, ομοτέχνων, ομοεθνών κλπ) που μαζί τους ζω μέσα στην ίδια – οικονομική, πολιτική, θρησκευτική κλπ – «κοινότητα» και με τη φύση ή τη νομοτέλεια των πραγμάτων. Η πράξη μου είναι δυνατή, μόνο μέσα στο πλαίσιο αυτών των όρων και πρέπει οπωσδήποτε να συνταχθεί μαζί τους για να εκτελεστεί. Όμως μέσα σ' αυτόν ακριβώς τον κόσμο, που δεν υπακούει στις αξιώσεις μας, που δεν υπόκειται στον έλεγχό μας, θα ζήσομε και θα γράψομε τη μικρή ή μεγάλη ιστορία μας. Κατ' ανάγκην, όχι όπως επιθυμούμε, αλλά όπως μπορούμε. Να επιχειρούμε λοιπόν τα αδύνατα, είναι τουλάχιστο ματαιοπονία. Ευθύνες θα μας ζητηθούν μόνο αν εξαντλήσουμε τα περιθώρια που μας έχουν δοθεί, για να μείνουμε καθαροί στα χέρια και στην ψυχή. Αλλά ευθύνες επίσης θα μας ζητηθούν και εάν από φόβο, μήπως μείνομε πίσω απέναντι στον υψηλό κανόνα που έχουμε θέσει, αποσυρθούμε άπρακτοι από το στίβο. Ας καταλάβομε καλά ότι δεν είναι σε

τούτο τον κόσμο τα πράγματα μοιρασμένα με παχιά γραμμή διαχωριστική : από δω το «αγαθό», από κει το «κακό», αλλά οι δρόμοι τους πολλές φορές διασταυρώνονται. Όπως λοιπόν και να κάνουμε, θα πατήσουμε και τους δύο. Ν' αλλάξουμε αυτή την κατάσταση δεν μπορούμε. Εκείνο που μας μένει είναι : να ζυγίσουμε, να ιεραρχήσουμε, να προτιμήσουμε το καλύτερο από το χειρότερο. Από το τι θα βάλομε πρώτο και τι δεύτερο, πιο θα θεωρήσουμε περισσότερο και πιο λιγότερο επιτρεπτό, επιθυμητό, νόμιμο, θα κριθεί και θα βαθμολογηθεί η ηθική μας ποιότητα. Το απόλυτο για μας, πλάσματα ατελή, δεν υπάρχει. Όταν το απαιτούμε ως κριτήριο, καταδικάζουμε τον εαυτό μας στην αδράνεια ή την υποκρισία. Ας κοιτάξουμε, την ώρα των τελικών λογαριασμών, να φτάσουμε στο θρόνο του Κριτή με χέρια ροζιασμένα από τον τίμιο μόχθο. Και αν έχουν λίγους λεκέδες, ας μη ντραπούμε να τα δείξουμε. Χέρια που δουλεύουν δεν μπορούν να είναι εντελώς καθαρά.¹⁷

Στην εργασία αυτή, στόχος μας είναι να δούμε τον άνθρωπο, ως εργαζόμενο, πλην όμως ο άνθρωπος αποτελεί μία ολότητα και δεν είναι δυνατό να τον διαχωρίσει κανείς ανάλογα με τις ιδιότητές του ως σύζυγο, ως γονέα, ως εργαζόμενο, όπως και δεν είναι δυνατό να τον διαχωρίσει ανάλογα με την εθνικότητα του, χωρίς να χαρακτηριστεί ρατσιστής, όπως και δεν είναι δυνατό να τον διαχωρίσει ανάλογα με τις πολιτικές του πεποιθήσεις και τα θρησκευτικά του πιστεύω.

Οι επιχειρήσεις και γενικά οι κάθε είδους οργανισμοί στελεχώνονται και διοικούνται από ανθρώπους. Χωρίς ανθρώπους δεν υφίστανται επιχειρήσεις. Κατ' επέκταση, οι εργαζόμενοι αποτελούν τον πιο καθοριστικό συντελεστή παραγωγής, για να λειτουργήσει και να επιτύχει τους στόχους της μια επιχείρηση. Τις μεγάλες και επιτυχημένες επιχειρήσεις τις κάνουν άνθρωποι, αλλά και επιχειρήσεις κλείνουν ή είναι ελάχιστα αποδοτικές επειδή οι εργαζόμενοι σ' αυτές δεν μπορούν, δεν ξέρουν ή και δεν θέλουν να συμβάλλουν στην επίτευξη των στόχων τους. Τα ζητούμενα για κάθε επιχείρηση είναι η ανταγωνιστικότητα, η παραγωγικότητα, η ποιότητα και εν τέλει η αποδοτικότητα. Κλειδί για την επίτευξη των παραπάνω είναι οι εργαζόμενοι (ως προσωπικότητες, αξίες, ικανότητες, δεξιότητες, γνώσεις, συμπεριφορά) δηλαδή οι ανθρώπινοι πόροι. Αυτοί αποτελούν το μοναδικό παράγοντα που θα ενεργοποιήσει και θα αξιοποιήσει όλους τους συντελεστές παραγωγής, ώστε η κάθε επιχείρηση να επιτύχει τους προκαθορισμένους στόχους της. Τη διαφορά την κάνουν οι άνθρωποι, είτε αυτοί διοικούν είτε απλά εκτελούν. Γι' αυτό η διοίκηση των εργαζομένων, στο ιδιαίτερο εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον της κάθε

επιχείρησης, είναι έργο δύσκολο, πολύπτυχο και απαιτεί γνώση και τέχνη, από όσους είναι υπεύθυνοι για την αξιοποίηση τους.

Ενδεικτικά, τα προσωπικά χαρακτηριστικά που θα θέλαμε να έχει ο εργαζόμενος είναι να επιδεικνύει ευσυνειδησία, αφοσίωση, αυτοπειθαρχία και αίσθηση υπευθυνότητας, να διατηρεί τον έλεγχο των συναισθημάτων του, να είναι ειλικρινής, να έχει αυτογνωσία (αντικειμενική αυτοκριτική), να διαθέτει ακεραιότητα χαρακτήρα και παράλληλα στις διαπροσωπικές του σχέσεις να έχει καλούς τρόπους, ζεστό βλέμμα, συμπαθητικό τόνο φωνής, με μετρημένες χειρονομίες, να διακρίνεται από συμπαθητικότητα, να διαθέτει ενσυναίσθηση (να προσαρμόζεται με ακρίβεια στα συναισθήματα, διαθέσεις, ανάγκες και συμπεριφορά των άλλων), να μην γίνεται αγενής ή εριστικός. Και επειδή αναγνωρίζουμε, σεβόμαστε και κυρίως δεν ξεχνάμε ότι πέρα από εργαζόμενος είναι και άνθρωπος επιδιώκουμε να έχει μία ισορροπημένη ζωή μεταξύ εργασίας, οικογένειας, ενασχολήσεων με τα κοινά και κοινωνικών υποχρεώσεων.¹⁸

Με άλλα λόγια, θέλουμε ο άνθρωπος να έχει ήθος, να έχει αρετές.

Όμως όπως ο άνθρωπος πλάστηκε από το θείο Δημιουργό θρησκευτικό όν, κατά τον ίδιο τρόπο πλάστηκε και ηθικό ον. Και τα δύο αυτά ιδιώματα είναι ουσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ανθρώπου και αρετές του έμφυτες. Με τον ίδιο τρόπο που η ηθικότητα φανερώνεται ως απολύτως αναγκαία για τη συντήρηση του, την ανάπτυξη και την πρόοδό του, έτσι και η θρησκευτικότητα αποδεικνύεται απολύτως αναγκαία για την υποστήριξη του ηθικού νόμου. Είναι επόμενο λοιπόν, ότι του ηθικού νόμου έπεται ο θρησκευτικός νόμος και ότι την ηθικότητα ακολουθεί η θρησκευτικότητα του ανθρώπου. Καθώς μάλιστα χωρίς την ηθική ο άνθρωπος δεν θα κατορθώσει να συγκροτήσει κοινωνία, να αναπτυχθεί και να προοδεύσει, έτσι και δίχως τη θρησκεία είναι αδύνατον να αποβεί ηθικός και να εδραιώσει τις κοινωνίες πάνω σε ηθικές αρχές. Η ανάπτυξη και ανύψωση του ανθρώπου σε περίβλεπτη ηθική ευγένεια, οφείλεται στις έξοχες αυτές αρετές.¹⁹

Οι θρησκείες που εξετάσαμε, στο προηγούμενο κεφάλαιο, συμβάλουν και συγκλίνουν στο σημείο που ο άνθρωπος οφείλει να ασκείται πνευματικά ώστε να γίνει ενάρετος. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε (βλέπε σελίδα 64), ίσως και να μην είναι η θρησκεία που οδηγεί τους ανθρώπους στις αρετές, ίσως ο άνθρωπος να έχει από μόνος του την προδιάθεση και να βρίσκει στη θρησκεία το κατάλληλο και συμβατό περιβάλλον, που θα τον βοηθήσει

να καλλιεργήσει και να αναπτύξει τις εν δυνάμει αρετές του. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι θρησκείες μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά προς αυτή την κατεύθυνση. Για το λόγο αυτό, οφείλουμε τουλάχιστο να τις γνωρίσουμε, να εντοπίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, να εκτιμήσουμε και να σεβαστούμε τις ιδιαιτερότητες τους, ώστε εν τέλει να επιλέξουμε τη θρησκεία εκείνη που ταιριάζει καλύτερα στον καθένα μας. Κατά τη γνώμη μου, δεν θα πρέπει να αποτελεί δέσμευση το γεγονός ότι κάποιος που γεννιέται σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον, θα πρέπει να κληρονομήσει και τα θρησκευτικά πιστεύω του περιβάλλοντος και να φτάσει μέχρι το τέλος της ζωής του αναγκαστικά με αυτά. Μέσα στο παγκόσμιο χωριό που ζούμε και ως ελεύθεροι άνθρωποι που είμαστε, μπορούμε να ξεκινήσουμε από τη δεδομένη θρησκεία, μέσα στην οποία ανατραφήκαμε και στη συνέχεια να περιηγηθούμε και σε άλλες θρησκευτικές γειτονιές. Μεγαλώνοντας και ωριμάζοντας κανείς, μέσα από τις εμπειρίες και τις γνώσεις του, είναι πιο δίκαιο να αποφασίσει συνειδητά τα θρησκευτικά του πιστεύω. Όμως, στόχος κάθε ανθρώπου θα πρέπει να είναι η πνευματική του ανέλιξη, η αυτοβελτίωση του και η ανάπτυξη των αρετών, που ενδεχομένως κρύβει μέσα του. Γιατί ο άνθρωπος και γεννιέται και γίνεται. Ενώ λοιπόν, το ένα είναι δεδομένο, το άλλο αποτελεί δική μας ευθύνη. Στο σύντομο αυτό διάστημα που διαρκεί μία ανθρώπινη ζωή, οφείλουμε στον εαυτό μας να τον κάνουμε καλύτερο, όσο καλύτερο μπορούμε και αυτό δεν είναι καθόλου εύκολο, γιατί όπως αναφέρθηκε και παραπάνω πρέπει να πάμε πολύ βαθύτερα προς την πνευματική, την ψυχική, την πολιτική, την ιστορική μας ενότητα, την αυτογνωσία. Βελτιώνοντας όμως τον εαυτό μας, βελτιώνουμε και τη συμπεριφορά μας και τη σχέση μας με τους πλησίον μας και έτσι φωτίζεται σιγά σιγά όλος ο κόσμος.

Πιστεύω ότι όλες οι θρησκείες δεν οδηγούν στον ίδιο Θεό και εκτιμώ ότι ο Θεός, εφόσον πιστεύουμε σε έναν υπαρκτό Θεό, ένα Θεό Δημιουργό, πρέπει να είναι ένας Θεός καλός και τα δημιουργήματά Του, δεν μπορεί παρά να είναι και αυτά καλά, όπως και ο κόσμος που μας περιβάλλει θα πρέπει να βρίσκεται εν ειρήνη. Η ταπεινή μου άποψη, είναι ότι μπορεί ο καθένας μας να προσφέρει ένα μικρό λιθαράκι για να γίνει αυτός ο κόσμος λίγο καλύτερος, αρκεί να το πιστέψουμε.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού θα εξετάσουμε επτά μεγάλες αρετές και θα προσπαθήσουμε τελικά να τις συνοψίσουμε όλες σε μία. Αυτή η μία αρετή θα μπορεί να αγκαλιάσει όλες τις αρετές και αυτές που περιγράφουμε, αλλά και όλες αυτές που ούτε καν ονοματίσαμε, γιατί αυτή η μία αρετή αποτελεί τη μήτρα όλων των αρετών. Αυτή η μία

αρετή είναι η αναγκαία και ικανή συνθήκη για την τελείωση του ανθρώπου, είναι η κάθαρση, είναι η κατάργηση του κακού, είναι το νόημα πέρα από την ανθρώπινη αυταρέσκεια, είναι η υπέρβαση όλων των ανθρώπινων παθών, είναι αυτή που μας δίνει και ταυτόχρονα αυτή που μας ελευθερώνει, είναι το Απόλυτο Φως και η αρετή αυτή είναι η αγάπη.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Τι είναι μία αρετή; Είναι μία δύναμη που ενεργεί ή που μπορεί να ενεργήσει, στην περίπτωση του ανθρώπου είναι η βούληση να ενεργεί με ανθρωπιά.

Ας αναρωτηθούμε ποιά είναι η ιδιαίτερη υπεροχή του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης διακρίνει την αρετή σε δύο είδη: την διανοητική και την ηθική και πως αυτό που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα, είναι η λογική. Ωστόσο η λογική δεν αρκεί: χρειάζεται και η επιθυμία, η παιδεία, η συνήθεια, η μνήμη.... Η ηθική προέρχεται από τον εθισμό, γι' αυτό κι έλαβε το όνομά της από το έθος. Οι αρετές δεν γεννιούνται μέσα μας ούτε σύμφωνα με τη φύση ούτε αντίθετα σ' αυτή, αλλά εμείς έχουμε γεννηθεί με την ικανότητα να δεχόμαστε αυτές τις αρετές και να τελειοποιούμαστε ως προς αυτές με τον εθισμό. Τις αρετές τις αποκτούμε αφού πρώτα τις ασκήσουμε, όπως συμβαίνει και στις τέχνες.²⁰ Η αρετή είναι προαιρετική ψυχική διάθεση, η προαίρεση είναι επιθυμία μετά από σκέψη, γι' αυτό ο λόγος πρέπει να είναι αληθινός και η επιθυμία σωστή.²¹ Κάθε αρετή, όπως καθετί ανθρώπινο, είναι επομένως ιστορική και στον ενάρετο άνθρωπο δεν παύουν αυτά τα δύο να ανταμώνουν: η αρετή του ανθρώπου, είναι ό,τι τον κάνει ανθρώπινο ή μάλλον είναι η ειδοποιός δυνατότητα που έχει να επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη υπεροχή του, δηλαδή την ανθρωπιά του. Η αρετή είναι ένας τρόπος ύπαρξης, εξηγούσε ο Αριστοτέλης, ένας τρόπος ύπαρξης όμως κατακτημένος και ικανός να διαρκέσει : αυτό που είμαστε ως αποτέλεσμα αυτού που καταφέραμε να γίνουμε. Θα ήταν δυνατόν δίχως τους συνανθρώπους μας; Η αρετή επομένως επισυμβαίνει στο σταυροδρόμι της ανθρωποποίησης (ως βιολογικού γεγονότος) και του εξανθρωπισμού (ως πολιτισμικής αναγκαιότητας) : είναι ο δικός μας τρόπος να είμαστε και να συμπεριφερόμαστε ανθρώπινα. Αρετή, με τη γενική έννοια, σημαίνει δυνατότητα ενέργειας, δηλαδή δύναμη. Και ειδικότερα ανθρώπινη δυνατότητα ή δύναμη για ανθρωπιά. Είναι αυτό που ονομάζουμε και ηθικές αρετές, οι οποίες κάνουν έναν άνθρωπο πιο ανθρώπινο ή πιο έξοχο από έναν άλλο, όπως έλεγε ο Μονταίνιος και δίχως τις οποίες, όπως έλεγε ο Σπινόζα, δικαιολογημένα θα θεωρούμασταν απάνθρωποι. Η αρετή, ας το επαναλάβουμε μετά τον Αριστοτέλη, είναι μία επίκτητη διάθεση να κάνουμε

το καλό. Πρέπει όμως να πούμε και κάτι ακόμη : είναι το ίδιο το καλό, εν πνεύματι και εν αληθεία. Το καλό δεν είναι προς θεώρηση, είναι κάτι που πρέπει να κάνουμε. Αυτό σημαίνει αρετή : προσπάθεια να συμπεριφερόμαστε καλά και το καλό ορίζεται μέσα σ' αυτήν ακριβώς την προσπάθεια. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και πάλι, κάθε αρετή είναι μία κορυφή ανάμεσα σε δύο ελαττώματα, η κόψη ανάμεσα σε δύο αβύσσους : όπως το θάρρος ανάμεσα στη δειλία και την αποκοτιά,²² η αξιοπρέπεια ανάμεσα στην κολακεία και στον εγωισμό, η πραότητα ανάμεσα στο θυμό και στην απάθεια. Μα ποιος μπορεί να ζει συνέχεια στην κορυφή; Το να στοχάζεσαι τις αρετές σημαίνει πως αναμετράς την απόσταση που σε χωρίζει από αυτές. Το να στοχαζόμαστε τις αρετές δεν μας κάνει ενάρετους, βοηθά όμως στην ανάπτυξη μιας αρετής : της ταπεινοφροσύνης.²³

Η φρόνηση

Η φρόνηση είναι μία από τις τέσσερις βασικές αρετές της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα (με το θάρρος, την εγκράτεια και τη δικαιοσύνη). Ίσως η πιο λησμονημένη. Για τους μοντέρνους, έχει μικρότερη σχέση με την ηθική και μεγαλύτερη με την ψυχολογία.

Ας δούμε όμως τα πράγματα από πιο κοντά. Γνωρίζουμε πως οι Λατίνοι μετέφρασαν με τη λέξη *prudential* τη φρόνηση των Ελλήνων και κυρίως του Αριστοτέλη και των στωικών. Πρόκειται περί μίας αρετής διανοητικής, εξηγούσε ο Αριστοτέλης, με την έννοια πως έχει να κάνει με την αλήθεια, με τη γνώση, με τη λογική²⁴ : η φρόνηση είναι η έξις να αποφασίζουμε σωστά σχετικά με το τι είναι καλό ή κακό για τον άνθρωπο και κατά συνέπεια να πράττουμε κατά πως αρμόζει.²⁵ Είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ευθυκρισία, μία ευθυκρισία όμως στην υπηρεσία μιας καλής θέλησης. Ή ευφυΐα, ευφυΐα όμως ενάρετη. Σ' αυτό το σημείο η φρόνηση καθορίζει όλες τις άλλες αρετές : δίχως αυτήν καμία δεν θα ήξερε τι να κάνει, ούτε πώς να πετύχει αυτό στο οποίο αποσκοπεί (το καλό). Η φρόνηση τίθεται στην υπηρεσία σκοπών που δεν είναι δικόι της και ασχολείται μόνο με την επιλογή των μέσων²⁶ Ωστόσο, αυτό ακριβώς την καθιστά αναντικατάστατη : καμία πράξη, καμία αρετή δεν μπορεί να την παρακάμψει. Η φρόνηση δεν δεσπόζει, δεν βασιλεύει, ωστόσο κυβερνά.²⁷ Και τι θα ήταν ένα βασίλειο χωρίς διακυβέρνηση; Δεν αρκεί να αγαπάμε τη δικαιοσύνη για να είμαστε δίκαιοι, ούτε να θέλουμε ειρήνη για να έχουμε ειρήνη : χρειάζεται επιπλέον η ορθή κρίση, η σωστή απόφαση, η ενδεδειγμένη πράξη. Η φρόνηση αποφασίζει για όλα αυτά, για την πραγμάτωσή τους όμως αναλαμβάνει το θάρρος.

Οι στωικοί έβλεπαν τη φρόνηση ως επιστήμη, πράγμα που ο Αριστοτέλης είχε ευλόγως αρνηθεί γιατί η επιστήμη έχει να κάνει με το αναγκαίο, ενώ η φρόνηση με το ενδεχόμενο.²⁸ Η φρόνηση προϋποθέτει την αβεβαιότητα, το τυχαίο, το άγνωστο. Ένας θεός δεν θα τη χρειαζόταν, στον άνθρωπο όμως είναι απαραίτητη. Δεν μπορούμε να αποφασίζουμε παρά εκεί όπου υπάρχει δυνατότητα επιλογής, με άλλα λόγια εκεί που καμιά αποδεικτική διαδικασία δεν είναι εφικτή ή επαρκής : σε μία τέτοια περίπτωση πρέπει να έχουμε τη βούληση όχι μόνο για να επιλέξουμε τον αγαθό σκοπό, αλλά και τα αγαθά μέσα για την επίτευξή του! Δεν αρκεί να αγαπά κανείς τα παιδιά του για να είναι καλός πατέρας ούτε αρκεί να θέλει το καλό τους για να το κάνει. Οι Έλληνες το ήξεραν καλύτερα. Η φρόνηση είναι κάτι σαν πρακτική σοφία : σοφία της πράξης, για την πράξη, κατά την πράξη. Εδώ, ο Αριστοτέλης, κόντρα σχεδόν σε όλους τους αρχαίους, έχει δίκιο : για την ευτυχία, δεν αρκεί η αρετή, όπως ούτε η αρετή για την ευτυχία.²⁹

Ο Επίκουρος λέει ίσως το ουσιώδες : η φρόνηση που επιλέγει εκείνες τις επιθυμίες που είναι συμφέρον να ικανοποιήσουμε, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους θα τις ικανοποιήσουμε, είναι «πολυτιμότερη από τη φιλοσοφία» και από αυτήν προέρχονται όλες οι άλλες αρετές. Συμβαίνει, εξηγεί ο Επίκουρος, να αρνιόμαστε πολλές απολαύσεις, αν η δυσaréσκεια που ενδεχομένως συνεπιφέρουν είναι μεγαλύτερη από την όποια ευχαρίστηση. Συμβαίνει επίσης να επιζητούμε τον πόνο, αν αυτό σημαίνει πως θα αποφύγουμε χειρότερους πόνους ή πως θα έχουμε εντονότερες ή διαρκέστερες απολαύσεις. Μόνο η φρόνηση μπορεί να προβλέψει ή να προνοήσει. Η φρόνηση λαμβάνει πάντα υπόψη το μέλλον θεωρώντας δεδομένο πως από μας εξαρτάται πώς θα το αντιμετωπίσουμε. Ο φρόνιμος (ή συνετός) άνθρωπος είναι προσεκτικός όχι μόνο σχετικά με ό,τι συμβαίνει, αλλά και με ό,τι ενδέχεται να συμβεί : είναι προσεκτικός και παίρνει τα μέτρα του. Η φρόνηση είναι ό,τι χωρίζει την πράξη από την παρόρμηση, τον ήρωα από τον θερμοκέφαλο. Κατά βάθος είναι αυτό που ο Φρόνιτ ονόμαζε αρχή της πραγματικότητας. Με άλλα λόγια (και εδώ ξαναβρίσκουμε τη διανοητική αρετή του Αριστοτέλη) το ζήτημα είναι να φέρεται κανείς έξυπνα. Η φρόνηση των ανθρώπων είναι ό,τι το ένστικτο των ζώων - και καθώς έλεγε ο Κικέρων, ό,τι η πρόνοια των θεών.

Υπάρχουν ωστόσο πάντα πράγματα για τα οποία πρέπει να ξέρουμε να διακινδυνεύουμε, κίνδυνοι τους οποίους πρέπει να ξέρουμε να αντιμετωπίσουμε : εξ ου η φρόνηση με την αρχαία σημασία ως «αρετή του διακινδυνεύειν και αρετή του αποφασίζειν». Η πρώτη δεν αναιρεί τη δεύτερη, αντίθετα, εξαρτάται από αυτήν. Η φρόνηση δεν είναι ούτε φόβος ούτε

δειλία. Δίχως το θάρρος δεν θα ήταν παρά μικροψυχία, όπως και το θάρρος δίχως τη φρόνηση δεν θα ήταν παρά απερισκεψία ή τρέλα.

Η φρόνηση είναι αρετή μόνο στο βαθμό που τίθεται στην υπηρεσία ενός έντιμου σκοπού. Αλλά και ο σκοπός είναι πραγματικά ενάρετος μόνο στο βαθμό που πραγματοποιείται με τα κατάλληλα μέσα. Γι' αυτό έλεγε ο Αριστοτέλης, «δεν μπορούμε να είμαστε πραγματικά ενάρετοι χωρίς να έχουμε φρόνηση, ούτε φρόνιμοι χωρίς να έχουμε ηθική αρετή». Πριν απ' όλα να μην βλάπτουμε. Πριν απ' όλα να προστατεύουμε. Αυτό σημαίνει φρόνηση και δίχως αυτήν κάθε αρετή θα ήταν ατελέσφορη ή ολέθρια.

«Η φρόνηση» έλεγε ο Ιερός Αυγουστίνος, «είναι μία αγάπη που αποφασίζει με οξυδέρκεια». Όπως η οξυδέρκεια των μητέρων που τις οδηγεί η αγάπη και τις φωτίζει η φρόνηση. Είναι αυτή η παράδοση μνήμη του μέλλοντος ή για να το πούμε καλύτερα, αυτή η παράδοση και αναγκαία πίστη στο μέλλον. Οι γονείς το ξέρουν, θέλουν να προστατεύσουν το μέλλον των παιδιών τους – όχι για να το καθορίσουν εκείνοι αντί γι' αυτά, αλλά για να τους παραχωρήσουν το δικαίωμα και, αν είναι δυνατό, να τους προσφέρουν και τα μέσα να το καθορίσουν τα ίδια. Η ανθρωπότητα πρέπει και αυτή να το μάθει αν θέλει να προστατεύσει τα δικαιώματα και τις δυνατότητες μιας μελλοντικής ανθρωπότητας. Περισσότερη εξουσία, περισσότερες ευθύνες.

Η φρόνηση είναι αναγκαία όχι μόνο για να προστατεύσει την ηθική από το φανατισμό (ο οποίος πάντα είναι άφρων εξαιτίας του ενθουσιασμού), αλλά και από την ίδια την ηθική. Πόσες φρικαλεότητες δεν έχουν γίνει εν ονόματι του Καλού; Πόσα εγκλήματα στο όνομα της αρετής; Σχεδόν πάντα επρόκειτο για αδιαλλαξία, αλλά συχνά και για αφροσύνη.

Η καλή θέληση δεν αποτελεί εγγύηση ούτε η ήσυχη συνείδηση δικαιολογία. Με λίγα λόγια, η ηθική δεν αρκεί για την αρετή : χρειάζεται και η εξυπνάδα και η πνευματική διαύγεια. Το να μην ακούμε τίποτε άλλο από την ηθική είναι αφροσύνη. Και είναι ανήθικο να είμαστε άφρονες.³⁰

Η εγκράτεια

Η εγκράτεια είναι αρετή μεγάλης ηθικής αξίας. Εγκράτεια είναι ο, χάριν της σωφροσύνης, εκούσιος περιορισμός όχι των απαγορευμένων, αλλά αυτών που επιτρέπονται. Ο περιορισμός των απαγορευμένων δεν λέγεται εγκράτεια, αλλά ευλάβεια του νόμου. Όμως είναι μεγάλη αρετή να απολαμβάνεις συγκρατημένα και με σωφροσύνη αυτά που

επιτρέπονται. Αρμόζει δε σε όλους, πολύ περισσότερο όμως σε αυτούς που θέλουν να είναι ευάρεστοι στο Θεό.

Ο θεός Χρυσόστομος λέει: «Εγκράτεια είναι το να μην παρασύρεσαι από τα πάθη».

Στον εγκρατή ταιριάζει να έχει νου απερίσπαστο και καρδιά ατάραχη. Η εγκράτεια είναι απόκτημα του καλού και αγαθού ανθρώπου.³¹

«Καμιά θεότητα, κανένας, εκτός και αν είναι ζηλόφθονος, δεν μπορεί να χαίρεται με την αδυναμία μου και τον πόνο μου, να θεωρεί αρετή τα δάκρυα ή τους λυγμούς μας, τους φόβους ή άλλα σημάδια εσωτερικής αδυναμίας. Αντίθετα, όσο μεγαλύτερη είναι η χαρά που νιώθουμε, τόσο πληρέστερη είναι η τελειότητα που κατακτούμε, τόσο πιο αναπότρεπτη γίνεται η συμμετοχή μας στη θεϊκή φύση. Είναι λοιπόν ίδιον σοφού ανδρός να κάνει χρήση των πραγμάτων και να τα απολαμβάνει όσο περισσότερο γίνεται (δίχως να φτάνει σε σημείο αηδίας, πράγμα που άλλωστε θα σήμαινε πως δεν τα απολαμβάνει πια)», σχολιάζει ο Σπινόζα. Εγκράτεια είναι λοιπόν ό,τι αποκλείει είτε την αηδία, είτε ό,τι μπορεί να καταλήξει σε αηδία : το θέμα δεν είναι να μην απολαμβάνουμε, αλλά να απολαμβάνουμε καλύτερα. Η εγκράτεια που δεν είναι άλλο από μετριοπάθεια όσον αφορά τις αισθησιακές επιθυμίες, είναι επίσης το εχέγγυο για μία αυθεντικότερη ή πληρέστερη ηδονή. Εγκράτεια είναι αυτή η αυτοσυγκράτηση που μας κάνει ικανούς να γινόμαστε κύριοι και όχι δούλοι των απολαύσεών μας. Επειδή απέχουμε από τις ηδονές γινόμαστε σώφρονες κι αφού γίνουμε εγκρατείς μπορούμε σε μεγαλύτερο βαθμό να απέχουμε απ' αυτές.³² Είναι εύκολο αυτό; Και βέβαια όχι. Είναι εφικτό; Όχι πάντα, όχι για οποιονδήποτε. Μα γι' αυτό ακριβώς η εγκράτεια είναι αρετή, δηλαδή υπεροχή : είναι αυτή η κορυφογραμμή, που έλεγε ο Αριστοτέλης, δύο αντικείμενων αβύσσων, της απληστίας και της αναισθησίας, ανάμεσα στη θλίψη του ακόλαστου και τη θλίψη του υποχόνδριου, ανάμεσα στην αηδία που νιώθει ο λαίμαργος και στην αηδία του ανορεξικού. Τι δυστυχία να υφίστασαι το σώμα σου! Τι ευτυχία να το χαίρεσαι και να το ασκείς!

Σε μία ακόμη και πολύ φτωχή κοινωνία το ψωμί και το νερό δεν λείπουν σχεδόν ποτέ. Στις πλουσιότερες κοινωνίες το χρυσάφι και η πολυτέλεια ποτέ δεν είναι αρκετά. Πώς να είμαστε ευτυχισμένοι αφού είμαστε ανικανοποίητοι; Και πώς να μην είμαστε ανικανοποίητοι αφού οι επιθυμίες μας δεν έχουν όρια. Η εγκράτεια είναι ένα μέσο ανεξαρτησίας, όπως η ανεξαρτησία είναι ένα μέσο για την ευτυχία. Δεν αποσκοπεί στην υπέρβαση των ορίων μας, αλλά στο σεβασμό των ορίων μας. Το απεριόριστο των

επιθυμιών που μας οδηγεί στην έλλειψη, στο ανικανοποίητο και στη δυστυχία είναι μία αρρώστια του φαντασιακού. Τα όνειρά μας είναι μεγαλύτερα από την πείνα μας και άδικα κατηγορούμε την κοιλιά μας για την μικρότητά της! Ο σοφός, αντίθετα, «βάζει όρια στην επιθυμία, όπως και στο φόβο»: τα όρια του σώματος, που είναι και τα όρια της εγκράτειας. «Η υπερβολή είναι η αρρώστια της ηδονής», έλεγε ο Μονταίνιος, «και η εγκράτεια δεν είναι ο καταποντισμός της ηδονής, αλλά η νοστιμιά της». Η εγκράτεια κάνει εντονότερη την απόλαυση όταν υπάρχει και την αντικαθιστά όταν δεν υπάρχει. Ο σοφός επικούρειο ασκεί εντατική – και όχι επεκτατική – καλλιέργεια των ηδονών του. Το καλύτερο και όχι το περισσότερο είναι αυτό που τον έλκει και που του είναι αρκετό για να είναι ευτυχισμένος. Ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης θα βρεί ίσως ξανά αυτό το μυστικό μιάς ευφρόσυνης φτώχειας. Ο Θωμάς ο Ακινάτης είδε καλά πως αυτή η αρετή, αν και όχι τόσο υψηλή όσο οι άλλες τρεις (η φρόνηση είναι περισσότερο αναγκαία, το θάρρος και η δικαιοσύνη περισσότερο αξιοθαύμαστα), επειδή είναι πολύ δύσκολο να κατακτηθεί, συχνά τις ξεπερνά. Κι αυτό γιατί η εγκράτεια έχει να κάνει με τις πιο ζωτικές και ισχυρές επιθυμίες του ατόμου (να τρώμε, να πίνουμε) και του είδους (να κάνουμε έρωτα), οι οποίες είναι πολύ πιο δύσκολο να τεθούν υπό έλεγχο. Η εγκράτεια είναι εθελοντική ρύθμιση της ορμής για ζωή, υγιής επιβεβαίωση της εμμονής μας στην ύπαρξη, όπως θα έλεγε ο Σπινόζα και κυρίως επιβεβαίωση του ψυχικού σθένους απέναντι στις παράλογες παρορμήσεις των συναισθημάτων και των ορέξεών μας. Η εγκράτεια, δεν είναι ένα συναίσθημα: είναι μία δυνατότητα, δηλαδή μία αρετή.³³

Η δικαιοσύνη

Με όποια αρετή και αν ασχοληθούμε, δεν μπορούμε να το κάνουμε δίχως δικαιοσύνη. Αν αδικούσαμε κάποια ή κάποιες από τις αρετές, θα σήμαινε πως τις προδίδουμε και γι' αυτό ίσως η δικαιοσύνη, δίχως να αντικαθιστά καμιά, τις εμπεριέχει όλες.

Από τις τέσσερις βασικές αρετές, η δικαιοσύνη είναι αναμφίβολα η μόνη που είναι απόλυτα καλή. Η φρόνηση, η εγκράτεια ή το θάρρος είναι αρετές μόνο στο βαθμό που τίθενται στην υπηρεσία του καλού ή όταν συσχετίζονται με αξίες – με τη δικαιοσύνη π.χ. – που τις υπερβαίνουν ή αποτελούν κίνητρά τους.

Η δικαιοσύνη δεν είναι μία οποιαδήποτε αρετή. Είναι ο ορίζοντας όλων και η απαραίτητη συνθήκη της συνύπαρξής τους. «Τέλεια αρετή»³⁴, έλεγε ο Αριστοτέλης. Προϋπόθεση κάθε αξίας, απαίτηση όλης της ανθρωπότητας. Αυτό, ωστόσο δεν σημαίνει πως

υποκαθιστά την ευτυχία, δίχως αυτήν όμως δεν υπάρχει ευτυχία. Ο Κάντ γράφει: « Γιατί, αν η δικαιοσύνη εξαφανιστεί, τότε οι άνθρωποι δεν αξίζει να ζουν πάνω στη Γη». Ο Ρολς και ο Κάντ έχουν δίκιο: η δικαιοσύνη είναι σημαντικότερη από την ευδαιμονία ή την αποτελεσματικότητα και δεν θα πρέπει ποτέ, σε καμία περίπτωση – ακόμη και για την ευτυχία της συντριπτικής πλειονότητας των ανθρώπων – να θυσιαστεί για χάρη τους. Η δικαιοσύνη είναι αυτό άνευ του οποίου οι αξίες θα έπαιαν να είναι αξίες (θα ήταν μόνο συμφέροντα ή κίνητρα) και δεν θα άξιζαν τίποτα πια. Τι είναι λοιπόν τελικά η δικαιοσύνη; Και ποιά είναι η αξία της;

Η δικαιοσύνη νοείται κατά δύο τρόπους: ως συμμόρφωση στο δίκαιο, στο νομικό δίκαιο και ως ισότητα ή αναλογία, ως ίσος καταμερισμός. Με λίγα λόγια, δίκαιος θα θεωρηθεί αυτός που δεν παίρνει ποτέ αυτά που του αναλογούν και αναλαμβάνει πλήρως τις ευθύνες για τις ζημιές ή βλάβες που τυχόν προκαλεί, εξηγεί ο Αριστοτέλης.³⁵ Ολόκληρη η δικαιοσύνη υπάρχει σε τούτο το διπλό σεβασμό: της νομιμότητας όσον αφορά την πολιτεία και της ισότητας όσον αφορά τα άτομα: «Δίκαιος είναι αυτός που συμμορφώνεται στους νόμους και σέβεται την ισότητα, άδικος είναι αυτός που δεν σέβεται τους νόμους και καταπατά την ισότητα» έλεγε ο Αριστοτέλης.

Η δικαιοσύνη διαβάζουμε στον Πλάτωνα, είναι αυτό που περιφρουρεί το μερίδιο του καθενός, τη θέση του, τη λειτουργία του, προστατεύοντας έτσι την ιεραρχημένη αρμονία του συνόλου. Θα ήταν δίκαιο να δίνουμε σε όλους τα ίδια αφού δεν έχουν όλοι τις ίδιες ανάγκες ούτε αξίζουν όλοι το ίδιο; Είναι δίκαιο να απαιτούμε από όλους τα ίδια όταν δεν έχουν όλοι ούτε τις ίδιες ικανότητες μα ούτε τις ίδιες υποχρεώσεις; Μα τότε πώς θα διατηρήσουμε την ισότητα ανάμεσα σε άνισους ανθρώπους; ή την ελευθερία ανάμεσα σε ίσους; Το θέμα συζητήθηκε στην Ελλάδα και συζητείται ακόμα. Ο ισχυρότερος επιβάλλεται και αυτό το ονομάζουμε πολιτική: «Η δικαιοσύνη είναι αναμφισβήτητη. Η δύναμη είναι εύκολα αναγνωρίσιμη και αδιαμφισβήτητη. Δεν μπορέσαμε να δώσουμε τη δύναμη στη δικαιοσύνη, γιατί η δύναμη συγκρούστηκε με τη δικαιοσύνη λέγοντας πως είναι άδικη και πως δίκαιη ήταν αυτή, η δύναμη. Έτσι λοιπόν μη μπορώντας να καταστήσουμε το δίκαιο ισχυρό, καταστήσαμε το ισχυρό δίκαιο».

Ο νόμος είναι νόμος, είτε δίκαιος είτε όχι. Επομένως δεν είναι δικαιοσύνη και αυτό μας παραπέμπει στη δεύτερη έννοια. Η δικαιοσύνη όχι πια ως γεγονός (νόμοι, νομιμότητα), αλλά ως αξία (ισότητα, επιείκεια), με άλλα λόγια ως αρετή. Αυτή η δεύτερη έννοια αφορά περισσότερο την ηθική. Όταν ο νόμος είναι άδικος είναι δίκαιο να τον πολεμούμε –

κάποιες φορές μάλιστα είναι δίκαιο να τον παραβιάζουμε. Ο Σωκράτης, που καταδικάστηκε άδικα, αρνήθηκε τη σωτηρία που του πρότειναν, αρνήθηκε τη φυγή και προτίμησε να πεθάνει σεβόμενος τους νόμους παρά να ζει παραβιάζοντας τους. Ακραίο παράδειγμα αγάπης για τη δικαιοσύνη θα έλεγα, ή μάλλον καταχρηστική ταύτιση της δικαιοσύνης με τη νομιμοφροσύνη. Ο ηρωισμός του Σωκράτη, ήδη κατ' αρχήν συζητήσιμος, θα γινόταν εγκληματικός, αν θυσίαζε στους νόμους άλλον αθώο εκτός από τον εαυτό του. Σεβασμός στους νόμους, ναι, ή τουλάχιστον υπακοή και υπεράσπισή τους. Όχι όμως με τίμημα τη δικαιοσύνη, όχι με τίμημα τη ζωή ενός αθώου!

Η δικαιοσύνη δεν υφίσταται, δεν έχει καν αξία, παρά μόνο αν υπάρχουν δίκαιοι για να την υπερασπιστούν. Τι σημαίνει όμως δίκαιος; Ίσως είναι το δυσκολότερο πράγμα στον κόσμο. Δίκαιος είναι αυτός που σέβεται τους νόμους; Όχι βέβαια, αφού οι νόμοι μπορεί να είναι άδικοι. Αυτός που σέβεται τον ηθικό νόμο; Αυτό διαβάζουμε στον Κάντ, αλλά δεν κάνει άλλο από το να μεταθέτει το πρόβλημα: τι θα πει ηθικός νόμος; Ο Αριστοτέλης και όχι ο Πλάτωνας ή ο Κάντ, έχει δίκιο: δεν κάνει η δικαιοσύνη τους δίκαιους, οι δίκαιοι κάνουν τη δικαιοσύνη. Πώς όμως, αν δεν την γνωρίζουν; Το είδαμε: σεβόμενοι τη νομιμότητα και την ισότητα. Κατά τον Πασκάλ : «Υπάρχουν μόνο δύο είδη ανθρώπων, οι δίκαιοι που θεωρούν τους εαυτούς τους αμαρτωλούς και οι αμαρτωλοί που θεωρούν τους εαυτούς τους δίκαιους». Δεν ξέρουμε όμως ποτέ σε ποια κατηγορία ανήκουμε : θα το ξέρουμε μόνο όταν θα έχουμε πια περάσει στην άλλη!

Δικαιοσύνη είναι ακόμη αυτό που φαίνεται να δείχνει το σύμβολο του ζυγού που οι δύο του δίσκοι εξισορροπούν και πρέπει να εξισορροπούν. Η δικαιοσύνη είναι αρετή της τάξης, αλλά μιας τάξης εξισορροπητικής, ακριβοδίκαιης. Ακόμη και το απλό εμπόριο είναι δίκαιο μόνο στο βαθμό που σέβεται ανάμεσα σε αγοραστή και πωλητή μία κάποια ισότητα τόσο όσον αφορά το βαθμό πληροφόρησης και τη δυνατότητα ενημέρωσης σχετικά με το αντικείμενο της συναλλαγής, όσο και όσον αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του καθενός. «Η ισότητα στα αγαθά είναι δικαιοσύνη» έλεγε ο Πασκάλ. Η άνιση κατανομή τους εν πάση περιπτώσει σίγουρα δεν είναι, αφού κάποιοι συσσωρεύουν πλούτο και απολαύσεις κατά κόρον τη στιγμή που κάποιοι άλλοι καταδικάζονται στην αθλιότητα και στο θάνατο.

Πρέπει λοιπόν κανείς να στραφεί ενάντια στα συμφέροντά του; Και βέβαια όχι. Πρέπει όμως να θέτει τη δικαιοσύνη υπεράνω των συμφερόντων του και όχι το αντίθετο. Αλλιώς τι; Αλλιώς αρκέσου στο να είσαι πλούσιος, λειο ο Αλέν, μην προσπαθείς να είσαι δίκαιος.

Η ζητούμενη αρχή επομένως, όπως είχε πει ο Αριστοτέλης, είναι η αρχή της ισότητας, αλλά πρώτα και κύρια της ισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους έτσι όπως αυτή προκύπτει από το νόμο ή έτσι όπως υπαγορεύεται από την ηθική, τουλάχιστον όσον αφορά τα δικαιώματα. Ο πλούτος δεν δίνει κανένα ιδιαίτερο δικαίωμα, δίνει ιδιαίτερη δύναμη, μόνο που η δύναμη δεν είναι δικαιοσύνη.

Οι συναλλαγές πρέπει να γίνονται μόνο ανάμεσα σε ίσα και ελεύθερα άτομα και εδώ ακριβώς, η δικαιοσύνη, ακόμη και ως αξία, δεν αγγίζει μόνο την ηθική, αλλά και την πολιτική. Το αίτημα της ύπαρξης ελευθέρων και ίσων ατόμων είναι η αρχή κάθε αληθινής δημοκρατίας, εδώ δοκιμάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Γι' αυτό και η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου είναι πολύ πιο ουσιαστική για το σύγχρονο κόσμο από τη θεωρία του φυσικού δικαίου. Το κοινωνικό συμβόλαιο, «είναι ο κανόνας και όχι η προέλευση της συγκρότησης του Κράτους: δεν είναι η αρχή της ίδρυσης του, αλλά της διακυβέρνησης του, δεν εξηγεί ένα γίγνεσθαι, φωτίζει ένα ιδεώδες «το ιδεώδες της νομοθεσίας και της διακυβέρνησης ενός κράτους δικαίου».

Το εγώ είναι πάντα άδικο, γι' αυτό και δεν μπορούμε να συλλάβουμε, να εννοήσουμε τη δικαιοσύνη παρά μόνο αν θέσουμε το εγώ εκτός παιχνιδιού, μόνο δηλαδή αν του αφαιρέσουμε τη δυνατότητα να διέπει την κρίση μας. Αυτό μας λείπει πολλά για τη δικαιοσύνη: ούτε εγωισμός ούτε αλτρουισμός, αλλά καθαρή ισοδυναμία δικαιωμάτων, που εκφράζεται και αποδεικνύεται από την απρόσκοπτη δυνατότητα να πάρει ανά πάσα στιγμή ο ένας τη θέση του άλλου. Πρόκειται για το γνωστό «έλα στη θέση μου», που όμως δεν είναι δυνατόν – αφού οι άνθρωποι στην πραγματικότητα διαφέρουν μεταξύ τους και ο καθένας είναι προσκολλημένος στα δικά του συμφέροντα, με αποτέλεσμα την αντιπαλότητα – παρά μόνο υπό τον όρο ο καθένας πραγματικά να μπορεί να μπει στη θέση του άλλου. Η δικαιοσύνη είναι η αρετή δια της οποίας ο καθένας τείνει να υπερβεί την αντίθετη τάση που έχει να θέτει τον εαυτό του υπεράνω όλων και κατά συνέπεια να θυσιάζει τα πάντα στο βωμό των συμφερόντων και των επιθυμιών του. Το εγώ είναι «από τη φύση του άδικο», γράφει ο Πασκάλ, «αφού γίνεται κέντρο των πάντων» και «ενοχλητικό για τους άλλους αφού θέλει να το εξυπηρετήσουν, αφού κάθε εγώ είναι ο εχθρός και θα ήθελε να είναι ο τύραννος όλων των άλλων». Η δικαιοσύνη είναι το αντίθετο αυτής της τυραννίας, το αντίθετο επομένως του εγωισμού και του εγωκεντρισμού ή ας πούμε η άρνηση να εγκαταλειφθούμε στον εγωισμό. Κατά συνέπεια, βρίσκεται πολύ κοντά στον αλτρουισμό ή – σε αυτό που είναι ο μοναδικός αληθινός αλτρουισμός – στην αγάπη.

«Η δικαιοσύνη», διαβάζουμε στον Σπινόζα, «είναι μία σταθερή βούληση να απονέμουμε στον καθένα αυτό που σύμφωνα με το θεσπισμένο κοινό δίκαιο του αναλογεί». «Δεν υπάρχει τίποτα στη φύση που να μπορούμε να πούμε πως ανήκει στον άλφα ή στον βήτα. Όλα ανήκουν σε όλους. Κατά συνέπεια στη φυσική κατάσταση το να αποδώσουμε στον καθένα αυτό που του ανήκει ή να αφαιρέσουμε από κάποιον αυτό που του ανήκει είναι αδιανόητο. Αυτό σημαίνει πως στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να θεωρηθεί δίκαιο ή άδικο. Η δικαιοσύνη δεν υπάρχει παρά μόνο στο βαθμό που οι άνθρωποι την επιθυμούν και μετά από κοινή συμφωνία την ασκούν. Στη φυσική κατάσταση επομένως δεν υπάρχει δικαιοσύνη και κατ' επέκταση δεν υπάρχει ούτε φυσική δικαιοσύνη ή φυσικό δίκαιο. Κάθε δικαιοσύνη είναι ανθρώπινη, κάθε δικαιοσύνη είναι ιστορική. Μα ούτε δίχως πολιτισμό υπάρχει δικαιοσύνη – δεν υπάρχει δικαιοσύνη δίχως κοινωνία.

Ο Αριστοτέλης είχε ήδη δείξει πως η δικαιοσύνη δεν μπορεί να συμπεριληφθεί ακέραια στις αναγκαστικά γενικές διατάξεις μιας νομοθεσίας. Γι' αυτό και η δικαιοσύνη στην κορύφωσή της είναι επιείκεια. Αυτό σημαίνει πως ο επιεικής άνθρωπος είναι δίκαιος και μάλιστα κατεξοχήν δίκαιος, αλλά με μία δικαιοσύνη που υπερέχει κατά πολύ από την απλή εφαρμογή του νόμου, με μία δικαιοσύνη που είναι μία αξία και μία αναγκαιότητα. «Σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η φύση του επιεικούς», έλεγε ξανά ο Αριστοτέλης, «στη διόρθωση του νόμου που έχει από το γενικό του χαρακτήρα ελλείψεις»³⁶. Για τον επιεική η νομιμότητα έχει μικρότερη σημασία από την ισότητα. Δεν νοείται δίχως τη μεγαλοθυμία («επιείκεια», έλεγε ο Αριστοτέλης, «σημαίνει να συγχωρείς τους ανθρώπους»), δίχως αυτό να σημαίνει την απόλυτη άρνηση της τιμωρίας αλλά με την έννοια πως, για να είναι η κρίση επιεικής, πρέπει να έχουμε ξεπεράσει το μίσος και το θυμό.

Επιείκεια επίσης δεν νοείται δίχως ευφυΐα ούτε δίχως φρόνηση ούτε δίχως θάρρος, ούτε δίχως πίστη ούτε δίχως γενναιοδωρία ούτε δίχως ανοχή.... Εδώ συμπίπτει με τη δικαιοσύνη, όχι ως ιδιαίτερη αρετή, έτσι όπως την προσεγγίσαμε εδώ, αλλά ως γενική και πλήρης αρετή, ως αυτή που εμπεριέχει ή προϋποθέτει όλες τις άλλες, για την οποία τόσο ωραία έλεγε ο Αριστοτέλης πως θεωρούμε «την τελειότερα των αρετών, τόσο που ούτε το αστέρι της νύκτας ούτε το αστέρι της μέρας είναι τόσο θαυμαστά (όσο αυτή)».

Τι είναι ένας δίκαιος άνθρωπος; Είναι πάντα κάποιος που θέτει τις δυνάμεις του στην υπηρεσία του δικαίου και των δικαιωμάτων και θεωρεί πως, παρά τις ανισότητες που δημιουργούν η πραγματικότητα ή τα ταλέντα, που είναι αμέτρητες, όλοι οι άνθρωποι είναι

ίσοι μεταξύ τους και θεμελιώνει μία τάξη που δεν υπάρχει, αλλά που δίχως αυτή ποτέ καμία τάξη δεν θα ήταν ικανοποιητική. Ο κόσμος αντιστέκεται. Και ο άνθρωπος. Πρέπει λοιπόν να τους αντισταθούμε – και πρώτα απ’ όλα πρέπει να αντισταθούμε στην αδικία που μας χαρακτηρίζει, στην αδικία που είναι στοιχείο του εαυτού μας. Γι’ αυτό και ο αγώνας για τη δικαιοσύνη δεν έχει τέλος. Αυτό τουλάχιστον το βασίλειο μας είναι απαγορευμένο, ή μάλλον όχι: ήδη βρισκόμαστε σε αυτό το βαθμό που προσπαθούμε να το κατακτήσουμε: μακάριοι οι πεινασμένοι για τη δικαιοσύνη που δεν θα χορτάσουν ποτέ!

Η ταπεινότητα

Η ταπεινότητα είναι μία ταπεινή αρετή: μέχρι του σημείου να αμφιβάλλει για το αν είναι αρετή! Όποιος άλλωστε καυχείται για την ταπεινότητα του απλώς δείχνει πως δεν είναι ταπεινός.

Ωστόσο αυτό δεν αποδεικνύει τίποτα: έτσι κι αλλιώς δεν πρέπει να καυχόμαστε, μα ούτε και να υπερηφανευόμαστε για καμιά από τις αρετές μας. Αυτό ακριβώς διδάσκει η ταπεινότητα. Οι αρετές να γίνονται διακριτικές, απαρατήρητες, σχεδόν να αγνοούνται. Ασυνειδησία; Μάλλον ακραία συνειδητοποίηση των ορίων της κάθε αρετής και του εαυτού μας. Αυτή η διακριτικότητα είναι το σημάδι – διακριτικό και αυτό – μιας άσφαλτης νηφαλιότητας και μιας αυστηρής απαίτησης. Η ταπεινότητα ή ταπεινοφροσύνη δεν είναι περιφρόνηση του εαυτού, ή μάλλον είναι μία περιφρόνηση που δεν υποτιμά. Δεν σημαίνει άγνοια του τι είμαστε. Αντίθετα σημαίνει γνώση ή αναγνώριση όλων εκείνων που δεν είμαστε. Είναι το όριο της γνώσης, μια που οδηγεί στην απάρνηση. Αυτό όμως την κάνει ανθρώπινη : «Όσο σοφός και αν είναι, τελικά είναι άνθρωπος : και τι πιο σαθρό, πιο άθλιο και πιο μηδαμινό;». Είναι παράλογο να θέλουμε να υπερβούμε το ανθρώπινο, δεν το μπορούμε, δεν πρέπει. Η ταπεινότητα είναι αρετή εναργής, μονίμως ανικανοποίητη από τον εαυτό της και, όσο πιο ανικανοποίητη είναι, τόσο περισσότερο πιστοποιείται η ύπαρξή της. Είναι η αρετή του ανθρώπου που ξέρει πως δεν είναι Θεός.

Η ταπεινότητα ανάγεται στην αγάπη για την αλήθεια και υποτάσσεται σ’ αυτήν. Το να είσαι ταπεινός σημαίνει να αγαπάς την αλήθεια περισσότερο από τον εαυτό σου. Γι’ αυτό το λόγο και κάθε σκέψη άξια να αποκαλείται σκέψη προϋποθέτει την ταπεινοφροσύνη: η ταπεινή σκέψη, η σκέψη δηλαδή, αντιτίθεται στη ματαιοδοξία, η οποία δεν σκέφτεται, αλλά αρέσκεται να πιστεύει.

Ας προσπαθήσουμε να την ορίσουμε.

«Η ταπεινότητα» γράφει ο Σπινόζα, είναι μία θλίψη που γεννιέται από ό,τι ο άνθρωπος θεωρεί αδυναμία και ανημπόρια του» για τον Σπινόζα αρετή είναι δύναμη ψυχής και πάντα ευφρόσυνη! Κατά συνέπεια η ταπεινότητα δεν είναι αρετή και σοφός δεν τη χρειάζεται. Ωστόσο, η ταπεινότητα για τον Σπινόζα, δίχως να είναι αρετή, είναι «περισσότερο χρήσιμη από όσο επιζήμια» γιατί διέκρινε σαφώς μια άλλη θετική διάθεση : «Γιατί αν υποθέσουμε έναν άνθρωπο που αντιλαμβάνεται την αδυναμία του, γιατί αναγνωρίζει κάτι ισχυρότερο από τον ίδιο και με αυτή του τη γνώση οροθετεί τη δική του δυνατότητα δράσης, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι αυτός ο άνθρωπος έχει μια ιδιαίτερη αυτογνωσία, πράγμα που σημαίνει ότι η δυνατότητα δράσης του έχει βάσεις». Αυτού του είδους η ταπεινοφροσύνη είναι σαφώς αρετή.

Ο Κάντ προσθέτει πως υπάρχει και μία αληθινή ταπεινότητα, η ταπεινοφροσύνη, για την οποία δίνει τον εξής ορισμό : «Ταπεινοφροσύνη είναι η συνείδηση και το αίσθημα του λίγου, του ανεπαρκούς της προσωπικής ηθικής αξίας σε σύγκριση με το νόμο». «Η ταπεινότητα ισοδυναμεί με την αλήθεια» θα πει ο Ζανκελεβίτς. Ειλικρίνεια και ταπεινότητα είναι αδερφές : «Η ανελέητη και αντικειμενική ειλικρίνεια, η δίχως αυταπάτες ειλικρίνεια είναι για τον ειλικρινή ένα διαρκές μάθημα σεμνότητας και αντίστροφα, η σεμνότητα ευνοεί την άσκηση της ειλικρινούς ενδοσκοπήσης». ³⁷ Αυτό είναι άλλωστε το πνεύμα της ψυχανάλυσης (όπως λει ο Φρόιντ, «η Αυτού Μεγαλειότης το εγώ» χάνει το θρόνο του) και γι' αυτό κυρίως την εκτιμάμε. Αγαπάμε ή την αλήθεια ή τον εαυτό μας. Κάθε γνώση είναι και ένα πλήγμα κατά του ναρκισσισμού.

Πρέπει λοιπόν να μισήσουμε τον εαυτό μας; Και βέβαια όχι: αυτό θα σήμαινε έλλειψη ευσπλαχνίας και όλοι έχουμε δικαίωμα στην ευσπλαχνία, σε αυτή την ελεήμονα αγάπη. Αγάπα τον πλησίον σου όπως τον εαυτό σου και τον εαυτό σου όπως τον πλησίον σου : «Εκεί όπου υπάρχει ταπεινότητα», έλεγε ο Ιερός Αυγουστίνος, «εκεί υπάρχει και το έλεος». Γιατί η ταπεινότητα οδηγεί στην αγάπη και κάθε αληθινή αγάπη αναμφίβολα την προϋποθέτει : δίχως την ταπεινότητα το εγώ καταλαμβάνει όλο το διαθέσιμο χώρο και βλέπει τον άλλο σαν αντικείμενο (επιθυμίας και όχι αγάπης!) ή σαν εχθρό. Ταπεινότητα είναι αυτή η προσπάθεια δια της οποίας το εγώ αποπειράται να απελευθερωθεί από τις αυταπάτες γύρω από τον εαυτό του και δια της οποίας διαλύεται εις τα εξ ων συνετέθη, καταλύεται. Μεγαλείο των ταπεινών. Πάνε ως το μεδούλι της μικρότητας τους, της αθλιότητας τους, της μηδαμινότητας τους : εκεί όπου δεν υπάρχει πια τίποτα, όπου δεν

υπάρχει πια παρά το παν. Νάτοι μόνοι και γυμνοί σαν τον οποιονδήποτε : εκτεθειμένοι δίχως προσωπίο στην αγάπη και στο φως.

Στο κεφάλαιο για την ταπεινότητα ο Ζανκελεβίτς δικαίως παρατηρεί πως «οι Έλληνες σχεδόν αγνοούσαν αυτή την αρετή». ³⁸ Μήπως λοιπόν μόνο αν δώσουμε στον άνθρωπο έναν αρκετά μεγάλο Θεό γίνεται φανερή η μικρότητά του; Γεγονός πάντως είναι πως τούτος εδώ ο Θεός (ο δικός μας: ο Θεός των Εβραίων, των χριστιανών και των μουσουλμάνων), είτε τον πιστεύουμε είτε όχι, αποτελεί σήμερα για τον καθένα ένα τρομερό μάθημα ταπεινότητας. Η ταπεινότητα είναι ίσως στο σημείο αυτό η πιο θρησκευτική αρετή.

Η γλυκύτητα

Η γλυκύτητα είναι γυναικεία αρετή. Ίσως γι' αυτό αρέσει κυρίως στους άνδρες.

Θα μου πουν πως οι αρετές δεν έχουν φύλο, πράγμα που είναι αλήθεια. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν έχουμε εμείς φύλο, γεγονός που σημαδεύει κάθε μας κίνηση, κάθε μας συναίσθημα, τα πάντα, συμπεριλαμβανομένων των αρετών μας. Το θάρρος ενός άνδρα δεν είναι το θάρρος μίας γυναίκας, ούτε η γενναιοδωρία του ούτε η αγάπη του. Μόνο η αλήθεια είναι απόλυτα καθολική και επομένως χωρίς φύλο. Όχι βέβαια ότι υπάρχουν αποκλειστικά γυναικείες ή ανδρικές αρετές, αυτό δεν θα άρεσε σε κανέναν, αλλά με την έννοια πως κάθε άτομο έχει την συμπεριφορά του είτε είναι άνδρας είτε είναι γυναίκα, έναν περισσότερο ή λιγότερο γυναικείο ή ανδρικό τρόπο (άσχετα από το βιολογικό φύλο) να τις βιώνει ή να του λείπουν... Η διαφορά φύλου είναι τόσο ουσιαστική και τόσο πανταχού παρούσα ώστε, για να την εξηγήσουμε, πρέπει να δεχτούμε ότι οφείλεται τόσο στο σώμα όσο και στη διαπαιδαγώγηση, τόσο στην κουλτούρα όσο και στη φύση. Εξάλλου και η κουλτούρα είναι κομμάτι της πραγματικότητας. Όλα στους ανθρώπους έχουν φύλο. Υπάρχει πιο γόνιμη και επιθυμητή διαφορά;

Ας επιστρέψουμε όμως στη γλυκύτητα. Το γυναικείο που τη χαρακτηρίζει ή τέλος πάντων αυτό που χαρακτηρίζουμε γυναικείο είναι θάρρος δίχως βία, δύναμη δίχως σκληρότητα, αγάπη δίχως θυμό. Η γλυκύτητα είναι πριν απ' όλα μια πραγματική επιθυμητή γαλήνη: είναι το αντίθετο του πολέμου, της ωμότητας, της βαρβαρότητας, της επιθετικότητας, της βίας... Γαλήνη εσωτερική, η μόνη που συνιστά αρετή. Συχνά διάτρητη από αγωνία και οδύνη (Σούμπερτ), άλλοτε κατάφωτη από χαρά και ευγνωμοσύνη (Ετι Χίλσουμ), πάντα

όμως δίχως ίχνος μίσους, σκληρότητας ή αναισθησίας... «Άλλο η σκληραγωγία και άλλο η σκλήρυνση» παρατηρούσε η Έτι Χίλσουμ, το 1942. Η διαφορά έγκειται στη γλυκύτητα. Είναι η ειρηνική αγάπη, ακόμη και μέσα στον πόλεμο, που είναι ακόμη πιο δυνατή αν σκληραγωγηθεί, αν έχει δοκιμαστεί κι ακόμη πιο γλυκιά. Η επιθετικότητα είναι αδυναμία, ο θυμός είναι αδυναμία, η βία είναι αδυναμία όταν είναι ανεξέλεγκτη. Και τι μπορεί να δαμάσει τη βία, το θυμό, την επιθετικότητα αν όχι η γλυκύτητα, η πραότητα; Η πραότητα, η γλυκύτητα, είναι δύναμη και γι' αυτό είναι αρετή: δύναμη γαλήνια, δύναμη ειρηνική και γλυκιά, πλήρης υπομονής και προσήνειας. Κοιτάξτε τη μητέρα με το παιδί της («η γλυκύτητα είναι όλη της η πίστη»). Κοιτάξτε το Χριστό ή το Βούδα με τους ανθρώπους. η γλυκύτητα είναι αυτό που οτιδήποτε άλλο μοιάζει στην αγάπη, περισσότερο και από την γενναιοδωρία, περισσότερο και από τη συμπόνια. Δεν ταυτίζεται εξάλλου ούτε με τη μία ούτε με την άλλη, έστω και αν τις περισσότερες φορές τις συντροφεύει. Η συμπόνια πονά με τον πόνο του άλλου, η γλυκύτητα αρνείται να προκαλέσει ή να μεγαλώσει τον πόνο. Η γενναιοδωρία θέλει να κάνει καλό στον άλλο, η γλυκύτητα αρνείται να τον βλάψει. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στη γενναιοδωρία και ίσως να είναι έτσι. Πόσες όμως είναι οι ατυχείς πράξεις γενναιοδωρίας, πόσες οι καλές πράξεις που λεηλατούν, συνθλίβουν, κακοποιούν, ενώ λίγη γλυκύτητα θα τις αλάφραινε και θα τις έκανε πιο αγαπητές; Δίχως να υπολογίσουμε πως η γλυκύτητα μας κάνει γενναιοδωρους, γιατί το να μην κάνουμε σε κάποιον το καλό που περιμένει ή που θα μπορούσαμε να του κάνουμε ισοδυναμεί με το να του κάνουμε κακό. Και πάει πέρα από τη συμπόνια γιατί την προλαβαίνει, γιατί δεν έχει ανάγκη από αυτό τον πόνο για τον πόνο.... Περισσότερο αρνητική ίσως από την ολότελα θετική γενναιοδωρία, περισσότερο θετική όμως από κάθε δευτερογενή συμπόνια, η γλυκύτητα στέκει ανάμεσα στα δύο, δίχως τίποτα να βαραίνει ή να καμώνεται, δίχως τίποτα πειστικό ή επιθετικό. «Την ημέρα που θα μπορέσεις να φανερώσεις την αδυναμία σου δίχως ο άλλος να την εκμεταλλευτεί για να επιβεβαιώσει τη δύναμή του, θα έχεις αγαπηθεί». Πραότητα και αγνότητα πάνε μαζί σχεδόν πάντα, γιατί η βία είναι μέγιστο κακό και η αισχρότητα το ίδιο, γιατί το κακό κάνει κακό, γιατί ο εγωισμός, που είναι άπληστος, κακότροπος, άγριος διαφθείρει τα πάντα....

Αν οι αξίες έχουν φύλο, παρατηρεί ο Τοντόροφ, κάθε άνθρωπος είναι αναγκαστικά ετερόκλητος, ατελής, ανολοκλήρωτος: μόνο στην ανδρογυνία ή στο ζευγάρι μπορούμε να βρούμε το δρόμο μιας πιο ολοκληρωμένης και επομένως πιο ανθρώπινης ανθρωπότητας.³⁹ Ο άνθρωπος γλιτώνει από το χειρότερο σχεδόν πάντα χάρις στη θηλυκότητα που φέρει εντός του. «Η γυναίκα» έλεγε ο Ρίλκε, «είναι πιο κοντά στο

ανθρώπινο από τον άντρα...». Ότι η ανδρογυνία μπορεί και στις γυναίκες να αποτελεί πλούτο, γοητεία, δύναμη, ναι. Αλλά αναγκαιότητα; Αρετή; Συγχέουμε πολύ συχνά τη θηλυκότητα με την υστερία, που δεν είναι (και στον άνδρα) παρά η παθολογική της καρικατούρα. Ο υστερικός θέλει να γοητεύσει, να είναι αγαπητός, να φανεί..... Αυτό δεν είναι γλυκύτητα, δεν είναι αγάπη: είναι ναρκισσισμός, καμώματα, καλυμμένη επιθετικότητα, επιθυμία για εξουσία. Η γλυκύτητα, η πραότητα βρίσκεται στην άλλη άκρη: είναι καλωσόρισμα, είναι σεβασμός, άνοιγμα. Αρετή παθητική, αρετή υποταγής, αρετή υποδοχής; Ίσως γι' αυτό είναι πιο ουσιαστική. Υπάρχει σοφία χωρίς παθητικότητα; Υπάρχει αγάπη χωρίς παθητικότητα; Δράση δεν σημαίνει ακτιβισμός ούτε αναστάτωση ούτε ανυπομονησία. Παθητικότητα, από την άλλη, δεν σημαίνει αδράνεια ή τεμπελιά. Να μπορείς να αφήνεις και να συμπορεύεσαι με το ρεύμα, λει ο Πρατζνανπάντ, να κολυμπάς μαζί του, μέσα του, αντί να εξαντλείσαι παλεύοντας ενάντια στα κύματα ή να παρασύρεσαι από αυτά... Η γλυκύτητα υποτάσσεται στην πραγματικότητα, στη ζωή, στο γίνεσθαι, στο περίπου της καθημερινότητας: αρετή της ευλυγισίας, της υπομονής, της αφοσίωσης, της προσαρμοστικότητας.... Το αντίθετο του «αλαζονικού και ανυπόμονου αρσενικού», όπως λει ο Ρίλκε, το αντίθετο της ακαμψίας, της προπέτειας, της ανένδοτης ή πεισματικής δύναμης. Η γλυκύτητα, η πραότητα είναι ή εξαίρεση που επιβεβαιώνει αυτόν τον κανόνα: είναι αυτοπειθαρχία, επιβολή στον εαυτό, ενάντια στον εαυτό αν χρειαστεί. Αγάπη σημαίνει αποδέχομαι την απόσταση, μας λει η Σιμόν Βέλ, άρνηση να ασκήσεις την εξουσία που έχεις, τη δύναμη που έχεις, τη βία που έχεις: στην αγάπη υπάρχει αγνότητα.⁴⁰ Δεν επινόησαν οι άνθρωποι τη γλυκύτητα. Μπορούν όμως να την καλλιεργήσουν, να τη θρέψουν και αυτό κάνει τους ανθρώπους πιο ανθρώπινους.

Ο Αριστοτέλης θα την καταστήσει αρετή χωρίς όνομα, που θα είναι ακριβώς η μεσότητα ανάμεσα στην οξυθυμία και τη δουλοπρέπεια: ο πράος άνθρωπος βρίσκεται στο μέσον ανάμεσα στον οργίλο - δύστροπο και τον δουλοπρεπή άνθρωπο. Προσομοιάζει στον φίλο ή τον πράο. Ο πράος έχει τη διάθεση να είναι ατάραχος και να μην παρασύρεται από το πάθος της οργής, δεν έχει διάθεση να τιμωρεί, αλλά μάλλον να συγχωρεί. Ο άνθρωπος της μέσης διάθεσης είναι έτσι όπως θέλουμε να λέμε ότι είναι ο καλός φίλος, αν αφαιρεθεί το στοιχείο της αγάπης. Διαφέρει όμως από τη φιλία, κατά το ότι είναι απαλλαγμένη από το συναισθηματικό παράγοντα και την αγάπη προς τους συντρόφους. Ένας τέτοιος άνθρωπος θα συμπεριφερθεί το ίδιο προς γνωστούς και αγνώστους, προς οικείους και μη οικείους, πλην όμως όπως αρμόζει σε κάθε περίπτωση, θα επιδείξει την πρέπουσα διαγωγή στις συναναστροφές του και με γνώμονα το καλό και το συμφέρον θα αποφασίζει

αν θα προκαλεί λύπη ή ευχαρίστηση. ⁴¹ Πρέπει λοιπόν εξαιτίας της πραότητας να γίνουμε οπαδοί της μη βίας; «Η μη βία είναι καλή», γράφει η Σιμόν Βέλ, «μόνο όταν είναι αποτελεσματική». ⁴² Αυτό σημαίνει πως η ενδεχόμενη επιλογή της δεν είναι ζήτημα αρχής, αλλά συγκυρίας. Αν η αποτελεσματικότητα της είναι ίδια ή μεγαλύτερη, τότε η μη βία είναι σαφώς προτιμότερη, είναι αυτό που είχε κατανοήσει ο Γκάντι με την πραότητα του στην Ινδία.

Μακάριοι οι γλυκείς; Μακάριοι οι πραείς; ⁴³ Δεν ζητούν τόσο πολλά. Αν όμως δεν υπήρχε η μεγαλοθυμία, μόνο αυτοί θα μπορούσαν να είναι αθώα ευτυχισμένοι. Όσο για τους άλλους, η πραότητα, η γλυκύτητα, έρχεται να περιορίσει τη βία, όσο το μπορεί, στο ελάχιστο αναγκαίο ή αποδεκτό.

Αρετή θηλυκή που μόνο αυτή κάνει την ανθρωπότητα ανθρώπινη. ⁴⁴

Η καλή πίστη

Καλή πίστη, όπως ειλικρίνεια, φιλαλήθεια, αυθεντικότητα, μία αρετή που διέπει τις σχέσεις μας με την πραγματικότητα.

Τι είναι λοιπόν η καλή πίστη; Είναι ένα γεγονός, που είναι ψυχολογικό και μία αρετή, που είναι ηθική. Ως γεγονός είναι ή συμφωνία πράξεων και λόγων με τον εσωτερικό μας κόσμο ή η συμφωνία του εσωτερικού μας κόσμου με τον εαυτό του. Ως αρετή είναι η αγάπη ή ο σεβασμός για την αλήθεια και η μοναδική πίστη που έχει αξία. Αρετή αληθειολογική γιατί έχει αντικείμενο την ίδια την αλήθεια.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η καλή πίστη παρέχει εγγυήσεις ως βεβαιότητα ή ως αλήθεια (αποκλείει το ψέμα, όχι το λάθος), αλλά ως προς το ότι ο άνθρωπος καλής πίστης λει αλήθεια ως προς αυτό που πιστεύει, έστω και αν κάνει λάθος, μια που αυτό που λει το πιστεύει. Αυτό καθιστά την καλή πίστη, πίστη, με τη διπλή έννοια της λέξης, δηλαδή του πιστεύω και της συνέπειας ταυτόχρονα. Αυτό το συνεπές πιστεύω σημαίνει πίστη (συνέπεια) σε αυτό που πιστεύουμε. Τουλάχιστο στο βαθμό που πιστεύουμε ότι είναι αληθινό. Το να είναι κανείς άνθρωπος καλής πίστης δεν σημαίνει πως λει πάντοτε την αλήθεια, γιατί μπορεί να σφάλλει, αλλά πως λει τουλάχιστον την αλήθεια σε σχέση με αυτό που πιστεύει. Είναι το αντίθετο του ψεύδους, της υποκρισίας, της διπροσωπίας. Το να είναι κανείς ειλικρινής σημαίνει να μη λει ψέματα στον άλλο, το να είναι άνθρωπος καλής πίστης σημαίνει να μη λει ψέματα ούτε στον άλλο, αλλά ούτε και στον εαυτό του.

Η καλή πίστη ρυθμίζει, ή θα έπρεπε να ρυθμίζει, τόσο τις σχέσεις μας με τους άλλους όσο και με τον εαυτό μας. Δεν υπάρχει απόλυτη ειλικρίνεια, αλλά ούτε και απόλυτη αγάπη ούτε απόλυτη δικαιοσύνη: αυτό όμως δεν μας εμποδίζει να τείνουμε προς το απόλυτο, να προσπαθούμε και κάποτε να το πλησιάζουμε... Η καλή πίστη είναι αυτή η προσπάθεια και αυτή η προσπάθεια είναι ήδη μία αρετή. Η σκέψη δεν είναι μόνο επάγγελμα ούτε διασκέδαση. Είναι μία ανάγκη: ανάγκη ανθρώπινη και ίσως η πρώτη αρετή του ανθρώπινου είδους. Δεν έχουμε επιμείνει αρκετά στο γεγονός ότι η επιπόνηση της γλώσσας δεν δημιουργεί από μόνη της καμιάν αλήθεια (αφού όλες οι αλήθειες είναι αιώνιες), αντίθετα οδηγεί σε κάτι καινούριο: όχι μόνο στη δυνατότητα της πονηριάς ή της εξαπάτησης που βρίσκουμε και στα ζώα, αλλά και στο ψέμα. Ο άνθρωπος είναι ένα ζώο που μπορεί να πει ψέματα. Αυτό καθιστά την καλή πίστη λογικά εφικτή και ηθικά αναγκαία.

Όπως η πίστη και το θάρρος, έτσι και η καλή πίστη δεν είναι αυτάρκης, πλήρης αρετή. Δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη δικαιοσύνη ούτε τη γενναιοδωρία ούτε την αγάπη. Τι θα ήταν όμως μια δικαιοσύνη κακής πίστης; Τι θα ήταν μια αγάπη ή μία γενναιοδωρία κακής πίστης; Δεν θα ήταν πια ούτε δικαιοσύνη, ούτε αγάπη, ούτε γενναιοδωρία ή θα ήταν διεφθαρμένες από την υποκρισία, την εθελοτυφλία, το ψέμα. Καμία αρετή δεν είναι αληθινή ή δεν είναι ενάρετη αληθινά δίχως αυτή την αρετή της αλήθειας. Αρετή δίχως καλή πίστη είναι κακή πίστη και δεν είναι αρετή.

Το θέμα είναι να αγαπάς την αλήθεια περισσότερο και από τον εαυτό σου. Η καλή πίστη, όπως και όλες οι αρετές, είναι το αντίθετο του ναρκισσισμού, του τυφλού εγωισμού, της υποδούλωσης στο εγώ. Εδώ αγγίζει τη γενναιοδωρία, την ταπεινότητα, το θάρρος, τη δικαιοσύνη... Η αλήθεια δεν ανήκει στο εγώ: το εγώ ανήκει στην αλήθεια ή η αλήθεια εμπεριέχει το εγώ, το διαπερνά, το καταλύει. Το εγώ είναι πάντοτε ψευδεπίγραφο, είναι πάντα απατηλό, κακό. Η καλή πίστη αποδεσμεύεται από το εγώ, γι' αυτό είναι καλή.

Πρέπει λοιπόν να τα λέμε όλα; Όχι, γιατί αυτό δεν γίνεται. Δεν υπάρχει αρκετός χρόνος και η ευπρέπεια το απαγορεύει και η γλυκύτητα το απαγορεύει. Ειλικρίνεια δεν σημαίνει επιδειξιμανία. Ειλικρίνεια δεν σημαίνει σκληρότητα. Έχουμε το δικαίωμα να σιωπούμε και μάλιστα πολλές φορές πρέπει να σιωπούμε. Η καλή πίστη δεν απαγορεύει τη σιωπή αλλά το ψέμα (ή απαγορεύει τη σιωπή μόνο όταν είναι εκ του πονηρού) κι αυτό ακόμη όχι πάντα. Ο κανόνας ορθώς έχει διατυπωθεί από τον Μονταίνιο και είναι ένας καλής πίστης κανόνας: «Δεν πρέπει πάντα να τα λέμε όλα, γιατί αυτό θα ήταν ανοησία, αυτό όμως που

λέμε πρέπει να είναι αυτό που σκεφτόμαστε, διαφορετικά θα είναι εκ του πονηρού». Η καλή πίστη είναι η αγάπη για την αλήθεια στο βαθμό που διέπει τις πράξεις και τους λόγους μας, ακόμη και τις σκέψεις μας. Γιατί «κάθε πράξης αρχή είναι η επιθυμία, ενώ της επιθυμίας αφορμή είναι ο λογισμός. Άρα πριν απ' όλα πρέπει να προσπαθήσουμε να απομακρύνουμε τα μάτια της ψυχής από τα μάτια, έχοντας κάθε φορά την καρδιά μας γεμάτη από αγαθές σκέψεις, ώστε μη όντας άδεια, αφήνει περιθώρια σε πονηρές σκέψεις». ⁴⁵ Η καλή πίστη είναι η αρετή των φιλαληθών.

Τι είναι ο φιλαλήθης; Είναι, εξηγούσε ο Αριστοτέλης, «αυτός που αγαπά την αλήθεια» και που γι' αυτό το λόγο αρνείται το ψέμα, τόσο το ψέμα που υπερβάλλει όσο και το ψέμα που μειώνει, τόσο το ψέμα που επινοεί όσο και το ψέμα που αποσιωπά. Κρατιέται «την ορθή μεσότητα», ανάμεσα στον κομπασμό και στην απόκρυψη, ανάμεσα στην καυχησιολογία και την κρυψινοία, ανάμεσα στη ψεύτικη εξύμνηση και στην ψεύτικη σεμνότητα. Είναι «ένας άνθρωπος δίχως περιστροφές, ειλικρινής στη ζωή και στους λόγους του, που αναγνωρίζει την ύπαρξη των ικανοτήτων του, δίχως τίποτα να προσθέτει ή να αφαιρεί». Αρετή; Οπωσδήποτε: «Από τη φύση της η αναλήθεια είναι κάτι χαμερπές και αξιόμημπο και η ειλικρίνεια κάτι ευγενές και αξιέπαινο». ⁴⁶ Το θέμα είναι να ζούμε και να σκεφτόμαστε εν αληθεία ακόμη και αν το τίμημα είναι η αγωνία, η απογοήτευση ή η δυστυχία. Πρώτα πίστη στο αληθινό: καλύτερα αληθινή θλίψη παρά ψεύτικη χαρά.

Το ότι η καλή πίστη έχει να κάνει κυρίως με την καυχησιολογία, αφού σε αυτήν αντιστέκεται, είναι κάτι που ο Αριστοτέλης είχε δει σαφώς και επιβεβαιώνει την αντίθεσή της στο ναρκισσισμό και στη φιλαυτία. «Ο φιλαλήθης αποκλίνει από την αλήθεια για να μειώσει μάλλον τον εαυτό του, επειδή αυτό φαίνεται πιο ευχάριστο σε σύγκριση με τις δυσάρεστες υπερβολές». ⁴⁷ Στην αγάπη για τον εαυτό; Όχι βέβαια αφού ο φιλαλήθης είναι αγαπητός, αφού η αγάπη για τον εαυτό μας είναι καθήκον. Ο φιλαλήθης όμως αγαπά τον εαυτό του έτσι όπως είναι, όπως γνωρίζει ότι είναι και όχι όπως θα ήθελε να φαίνεται ή όπως θα ήθελε να τον βλέπουν οι άλλοι. Είναι αυτό που διακρίνει την αγάπη για τον εαυτό μας από την φιλαυτία ή όπως λει ο Αριστοτέλης, την αλαζονεία από την ειρωνεία «.....ο μέσος, που είναι ειλικρινής, είναι φιλαλήθης και στην πράξη και στα λόγια, αναγνωρίζοντας ό,τι έχει πραγματικά χωρίς να το μεγαλοποιεί ούτε να το ελαχιστοποιεί». Κάποιος μπορεί να πει πως από μία τέτοια μεγαλοπρέπεια λείπει το έλεος, πράγμα που είναι αλήθεια. Όχι όμως εξαιτίας της παρρησίας που τη διακρίνει. Καλύτερα μία αληθινή μεγαλοπρέπεια από μία ψεύτικη ταπεινότητα. Μπορούν ακόμη να πουν πως

παρανοιάζεται για την υπόληψη, την τιμή ή τη δόξα, πράγμα που επίσης αληθεύει. Ποτέ όμως με τίμημα το ψέμα. Καλύτερα μία αληθινή υπερηφάνεια παρά μία ψεύτικη δόξα.

Η καλή πίστη είναι βέβαια αρετή και η φρόνηση είναι όμως αρετή, όπως και η δικαιοσύνη και η ελεήμων αγάπη είναι αρετές. Ενώ το ψέμα δεν μπορεί να είναι αρετή, αυτό όμως δεν σημαίνει πως κάθε ψέμα είναι ένοχο, ούτε a fortiori πως πρέπει πάντα να απαγορεύεται το ψέμα. Κανένα ψέμα δεν είναι ελεύθερο. Οπωσδήποτε. Ποιος όμως μπορεί πάντα να είναι ελεύθερος; Και πως θα μπορούσε να είναι απέναντι στους κακούς, τους αμαθείς, τους φανατικούς, όταν αυτοί είναι οι πιο δυνατοί, όταν η ειλικρίνεια απέναντί τους θα ήταν είτε πράξη συννενοχής είτε πράξη αυτοκτονική; Το ψέμα δεν είναι ποτέ αρετή, ούτε όμως η ανοησία ούτε η αυτοκτονία. Απλώς ορισμένες φορές πρέπει να αρκείται κανείς στο μικρότερο κακό, όπως ενδεχομένως μπορεί να είναι το ψέμα.

Το να πούμε την αλήθεια κατάμουτρα σε κείνον που δεν τη ζήτησε, σε κείνον που δεν μπορεί να την αντέξει, σε εκείνον που η αλήθεια θα τον διαλύσει, θα τον συνθλίψει, δεν συνιστά πράξη καλής πίστης, συνιστά βαρβαρότητα, αναισθησία, βία. Πρέπει να πούμε την αλήθεια στο βαθμό που μπορούμε, ας πούμε στο βαθμό που μπορούμε να το κάνουμε δίχως να καταπατήσουμε κάποια άλλη περισσότερο υψηλή ή περισσότερο αναγκαία αρετή. Και εδώ ξαναβρίσκουμε τον Ζανκελεβίτς: «Αλίμονο σε κείνους που βάζουν υπεράνω της αγάπης την εγκληματική αλήθεια της κατάδοσης! Αλίμονο στους βάρβαρους που λένε πάντα την αλήθεια! Αλίμονο σε κείνους που δεν είπαν ποτέ ψέματα!»⁴⁸ Αυτό ωστόσο έχει αξία μόνο απέναντι στον άλλο: γιατί είναι εύλογο και δίκαιο από τη δική μας φιλαλήθεια να προτιμήσουμε τον άλλον, κυρίως όταν υποφέρει ή όταν είναι αδύναμος. Αλλά τον εαυτό μας από την αλήθεια ποτέ. Σε αυτό το σημείο η καλή πίστη πάει μακρύτερα από την ειλικρίνεια και – αυτή πια – όχι μόνο επιβάλλεται, αλλά η αξία της είναι καθολική.

Αν την εκλάβουμε στη μέγιστη γενικότητά της, η καλή πίστη δεν είναι τίποτε άλλο από αγάπη για την αλήθεια. Γι' αυτό είναι η κατεξοχήν φιλοσοφική αρετή, όχι βέβαια με την έννοια ότι δεν μπορεί να τη έχει ο οποιοσδήποτε, αλλά με την έννοια ότι, με την αυστηρότερη και την πιο τρέχουσα έννοια του όρου, φιλόσοφος είναι εκείνος που τοποθετεί την αλήθεια, τουλάχιστον όσον αφορά τον εαυτό του ψηλότερα ακόμη και από την αρετή, ψηλότερα ακόμη και από την αγάπη. Γνωρίζει ωστόσο πως η αλήθεια δίχως την ευσπλαχνία, δίχως την ελεήμονα αγάπη δεν είναι Θεός. Γνωρίζει όμως ακόμη, ή νομίζει ότι γνωρίζει, πως η ευσπλαχνία χωρίς την αλήθεια δεν είναι παρά ένα ακόμη ψέμα

και δεν είναι ελεήμων αγάπη. Η αγάπη για την αλήθεια είναι πιο σημαντική από τη θρησκεία, ότι η πνευματική διαύγεια είναι πολυτιμότερη από την ελπίδα, ότι η καλή πίστη αξίζει περισσότερο από την Πίστη.

Η αλήθεια δεν είναι Θεός: έχει αξία μόνο για κείνους που την αγαπούν και μέσω εκείνων που την αγαπούν, έχει αξία μόνο για τους φιλαλήθεις που την αγαπούν, δίχως να τη λατρεύουν, που υποτάσσονται σε αυτή δίχως να γίνονται έρμαιά της.⁴⁹

Η αγάπη

«Η αγάπη φέρνει ειρήνη ανάμεσα στους ανθρώπους, γαλήνη στην ταραγμένη θάλασσα, ύφεση στους ανέμους και γλυκό ύπνο στους δυστυχείς.»

Πλάτων

Δεν γεννιέται κανείς ενάρτεος. Γίνεται. Πώς; Με την αγωγή, με την ευγένεια, με την ηθική, με την αγάπη.

Η ευγένεια όμως είναι ένα ομοίωμα, μία υπόκριση, μία μίμηση, μία προσποίηση ηθικής: το να φέρεται κανείς ευγενικά σημαίνει ότι φέρεται ως εάν ήταν ενάρτεος. Κατά τον ίδιο τρόπο η ηθική είναι ένα ομοίωμα, μία μίμηση αγάπης: το να φέρεται κανείς ηθικά σημαίνει ότι φέρεται ως έναν αγαπούσε. Επομένως η ηθική επισυμβαίνει και συνεχίζει μιμούμενη την αγάπη, που της λείπει, που μας λείπει και την οποία ωστόσο με τη συνήθεια, με την εσωτερίκευση, με την εξιδανίκευση πλησιάζει και φέρνει κοντά μας, σε σημείο μερικές φορές να χάνεται μέσα σ' αυτή την αγάπη που την έλκει, την δικαιώνει, την καταργεί. Μόνο εκείνος που αγαπά δεν χρειάζεται πια να συμπεριφέρεται ως εάν αγαπούσε.

Η αγάπη δεν μπορεί να υπάρξει κατ' εντολήν και κατά συνέπεια δεν μπορεί αν αποτελέσει καθήκον. Πρέπει όμως να πούμε ότι αρετή και καθήκον είναι δύο διαφορετικά πράγματα, το καθήκον είναι καταναγκασμός, η αρετή ελευθερία. Όταν υπάρχει αγάπη, τι χρειάζεται το καθήκον;

Η αγάπη δεν επιβάλλεται, γιατί είναι αυτή που επιβάλλει. Αυτό φυσικά ισχύει και για την ηθική μας ζωή. Μόνο αν λείπει η αγάπη χρειαζόμαστε την ηθική, γι' αυτό και τη χρειαζόμαστε τόσο πολύ! Η αγάπη επιβάλλει. Η αγάπη όμως εκλείπει: η αγάπη επιβάλλει εν τη απουσία της και δια της απουσίας της. Αυτό ακριβώς εκφράζει και αποκαλύπτει το καθήκον, το οποίο μας υποχρεώνει να κάνουμε εκείνο που, αν υπήρχε αγάπη, θα κάναμε αβίαστα, δίχως καταναγκασμό. Αυτό που η ηθική υπαγορεύει δεν είναι η αγάπη, είναι η

επιτέλεση του καθήκοντος, η επιτέλεση εκείνης της πράξης που, αν υπήρχε αγάπη, θα επιτελούσαμε αβίαστα. Αποφθεγματική διατύπωση του καθήκοντος: Πράττε ως εάν αγαπούσες.

Από την άλλη πρέπει να αγαπάμε την αγάπη; Αναμφίβολα, μα έτσι κι αλλιώς την αγαπάμε αφού, αν μη τι άλλο, αγαπάμε να μας αγαπούν. Εξάλλου η ηθική δεν θα μπορούσε να κάνει τίποτα για κάποιον που δεν θα αγαπούσε την αγάπη. Η ηθική προέρχεται περισσότερο από το συναίσθημα και λιγότερο από τη λογική, περισσότερο από την καρδιά και λιγότερο από το νου. Ωστόσο, αυτό που μας καθιστά ικανούς να είμαστε ηθικοί, είναι ακριβώς αυτή η λιγοστή αγάπη, η ατελής ή έστω εγωιστική αγάπη που κάποτε μας δόθηκε, η μνήμη αυτής της αγάπης που μπορέσαμε να διαφυλάξουμε, η αγάπη που ονειρευτήκαμε ή βρήκαμε ξανά...

Η αγάπη λοιπόν είναι πρώτη, όχι βέβαια με τρόπο απόλυτο (γιατί τότε θα ήταν Θεός), αλλά σε σχέση με την ηθική, με το καθήκον, με το νόμο. Είναι το άλφα και το ωμέγα κάθε αρετής, με άλλα λόγια, δύο γράμματα διαφορετικά, δύο αγάπες διαφορετικές (τουλάχιστον δύο!), μαζί και ότι υπάρχει ανάμεσά τους, ολόκληρη η αλφαβήτα της ζωής...

Τι είναι η αγάπη;

Προτείνουμε τρεις απαντήσεις, που περισσότερο αλληλοσυμπληρώνονται παρά αντιτίθενται η μία στην άλλη.

Έρως

Ο έρωτας είναι επιθυμία και η επιθυμία είναι έλλειψη. Αν ο έρωτας, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε, αγαπά την ομορφιά και την καλοσύνη, σημαίνει πως του λείπουν. Πώς λοιπόν θα μπορούσε να είναι ένας θεός; Δεν είναι ωστόσο κακός ή άσχημος, διευκρινίζει ο Σωκράτης, αλλά βρίσκεται ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα, όπως και ανάμεσα στη θνητότητα και την αθανασία, στο ανθρώπινο και στο θεϊκό: ο έρωτας είναι ένας δαίμονας (δίχως τίποτα το διαβολικό, κάθε άλλο). Ο έρωτας είναι έλλειψη, η λογική του είναι να τείνει ολοένα και περισσότερο προς αυτό που του λείπει, προς αυτό που λείπει όλο και περισσότερο, προς αυτό που λείπει απόλυτα, που είναι το Καλό (το Κάλλος δεν είναι παρά η εκθαμβωτική του εκδήλωση), που είναι η υπερβατικότητα, που είναι ο Θεός και εκεί να ακυρωθεί, επιτέλους χορτασμένος, επιτέλους γαληνεμένος, επιτέλους νεκρός και ευτυχισμένος!

Οι εραστές αγαπούν τον ερωμένο «όπως οι λύκοι το αρνί». Αγάπη σαρκική, φιλήδονη λοιπόν: το να είσαι ερωτευμένος σημαίνει πως αγαπάς τον άλλο για το δικό σου το καλό.

Δεν έχει καμία σχέση με την αρετή, αντίθετα, κάποιες φορές έχει μεγάλη σχέση με το μίσος. Ο Έρωτας είναι ένας Θεός ζηλιάρης. Όποιος αγαπά θέλει να κατέχει, όποιος αγαπά θέλει να κρατήσει μόνο για τον εαυτό του.

Ο Έρωτας καταλαγιάζει. Ο Έρωτας βαριέται: έχετε αυτό που δεν σας λείπει πια, έχουμε αυτό που λέμε ζευγάρι. Ο Έρωτας παραμένει παθιασμένος μόνο μέσα από την έλλειψη, είναι η ίδια η έλλειψη το αντικείμενο που τον μαγνητίζει, η απουσία του τον διεγείρει και επομένως το πάθος δεν μπορεί να διαρκέσει παρά μόνο μέσα στην οδύνη, μέσα από την οδύνη και ίσως χάρη στην οδύνη... εξ ου ίσως και η θρησκεία, ο Θεός είναι αυτό που λείπει απόλυτα. Οι εραστές θα ήθελαν να διασώσουν το πάθος, να το κάνουν να διαρκέσει, να το συντηρήσουν... Πώς θα μπορούσαν όμως, αφού δεν εξαρτάται απ' αυτούς, αφού η διάρκεια σκοτώνει το πάθος.

Τι λογής αρετή είναι αυτή που δεν οδηγεί αλλού παρά στην οδύνη ή στη θρησκεία;

Φιλία

Από τη μία είναι ο έρωτας που μας κάνει να υποφέρουμε, αφού είναι πάθος. Από την άλλη είναι η φιλία: στη φιλία δεν υπάρχει αγωνία, δεν υπάρχει ζήλια, δεν υπάρχει οδύνη. Αγαπάμε τους φίλους μας έτσι όπως είναι, έτσι όπως δεν μας λείπουν. Ο Αριστοτέλης, στα Ηθικά Νικομάχεια, είπε το ουσιώδες. Ότι δίχως τη φιλία η ζωή θα ήταν ένα σφάλμα, ότι είναι πιο σημαντική από τη δικαιοσύνη και την εμπειρέχει, ότι είναι ταυτόχρονα υψηλότερη έκφραση και υπέρβασή της. Ότι δεν είναι ούτε έλλειψη ούτε ένωση αλλά κοινότητα, μοίρασμα, πίστη. Ότι οι φίλοι χαίρονται ο ένας τον άλλο και τη φιλία τους. Ότι δεν μπορεί κάποιος να είναι φίλος με όλους ούτε να έχει πάρα πολλούς φίλους. Ότι υψηλότερη μορφή φιλίας δεν είναι το πάθος αλλά η αρετή. Τέλος, αλλά εδώ συνοψίζονται τα πάντα, ότι «τον αγαπάν είναι η αρετή των φίλων».⁵⁰

Να αγαπάς σημαίνει να παίρνεις χαρά από το να βλέπεις, να αγγίζεις, να γνωρίζεις ή να φαντάζεσαι. Να αγαπάς σημαίνει να μπορείς να χαίρεσαι με κάτι ή να χαροποιείσαι με κάτι.

Ποιος δεν αγαπάει να αγαπιέται; Ποιος δεν χαίρεται με τη χαρά που δίνει; Έτσι η αγάπη τρέφει την αγάπη και η αγάπη μεγαλώνει και, όσο δεν υπάρχει έλλειψη τόσο πιο δυνατή, πιο ανάλαφρη, πιο ενεργητική, όπως θα έλεγε ο Σπινόζα, γίνεται η αγάπη. Η αγάπη όμως ακόμη και πληγωμένη, ακόμη και ακρωτηριασμένη, ακόμη και φρικτά οδυνηρή, όταν την ξεριζώνουν, υπάρχει στη χαρά και όχι στην απουσία, που την χτικιάζει. Δεν αγαπάω αυτό που μου λείπει, αυτό που αγαπάω μπορεί κάποτε να μου λείψει. Πρώτη είναι η αγάπη:

πρώτη είναι η χαρά. Δεν υπάρχει δυστυχισμένη αγάπη. Η αγάπη είναι η διαύγεια της χαράς, το φως της, η γνωστή και αναγνωρισμένη αλήθεια της. Αυτό είναι το μυστικό του Σπινόζα, το μυστικό της σοφίας και της επιτυχίας: κάθε αγάπη είναι από χαρά, κάθε χαρά από αγάπη.

Η φιλία είναι η αγάπη που ανθεί ανάμεσα στους ανθρώπους, όποια μορφή και αν έχει, εφόσον δεν περιορίζεται στην έλλειψη ή στο πάθος. Η φιλία είναι η αγάπη-χαρά, στο βαθμό που είναι ή μπορεί να είναι αμοιβαία: είναι η χαρά να αγαπάς και να αγαπιέσαι, είναι η αμοιβαία στοργή ή αυτό που μπορεί να μετεξελιχθεί σε αμοιβαία στοργή, είναι η αμοιβαία απόλαυση και εμπιστοσύνη, η ενεργός αγάπη, σε αντίθεση επομένως με τον έρωτα (την αγάπη-πάθος). Κατά τον Αριστοτέλη: «Αγάπη είναι να χαιρέσαι». Αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση της έλλειψης/στέρξης και είναι αρκετό για να διακρίνουμε αυτά τα δύο είδη αγάπης.

Η αλήθεια είναι πως δεν χρειάζεται να επιλέξουμε ανάμεσα σε πάθος και φιλία, γιατί, το αποδεικνύει η ίδια η ζωή, μπορούμε να τα ζήσουμε και τα δύο, αφού το πάθος δεν μας υποχρεώνει να ξεχάσουμε τους φίλους μας, αφού το πάθος δεν βρίσκει άλλη διέξοδο από το θάνατο, την οδύνη, τη λύπη, την πικρία ή τη φιλία. Το πάθος δεν διαρκεί, δεν μπορεί να διαρκέσει: ο έρωτας πρέπει ή να πεθάνει ή να αλλάξει. Το να θέλει κανείς πάση θυσία να είναι πιστός στο πάθος σημαίνει πως δεν είναι πιστός στην αγάπη και στο γίνεσθαι: σημαίνει πως δεν είναι πιστός στη ζωή. Μακάρια τα παντρεμένα εκείνα ζευγάρια τα οποία μόνο η συνήθεια τα κάνει να μη χρησιμοποιούν τη λέξη φίλος ενώ αυτό εννοούν!

Ο καλύτερος φίλος, η καλύτερη φίλη είναι εκείνος ή εκείνη που αγαπάμε περισσότερο, δίχως ωστόσο να μας λείπει, δίχως να υποφέρουμε, δίχως να πάσχουμε (εξ ου και πάθος), είναι εκείνος ή εκείνη που έχουμε διαλέξει, εκείνος ή εκείνη που γνωρίζουμε καλύτερα απ' όλους, που μας ξέρει καλύτερα απ' όλους, που μπορούμε να στηριχτούμε πάνω τους, που μαζί τους μοιραζόμαστε αναμνήσεις και όνειρα, ελπίδες και φόβους, ευτυχίες και δυστυχίες... Έτσι δεν είναι;

Η φιλόστοργη ή φιλική αγάπη είναι γενναιοδωρη αγάπη: αγαπάμε τον άλλο επιθυμώντας το δικό του καλό. Ή πάλι με την επιθυμία μπορεί να συνυπάρχει η φιλόστοργη αγάπη (όταν αγαπώ τα παιδιά μου, τους φίλους μου, τη γυναίκα μου) και τότε, όσο μεγαλύτερη είναι η στοργή, τόσο ευγενέστερη είναι η αγάπη. Ο Αριστοτέλης έλεγε: «Είναι ωραίο να κάνεις το καλό δίχως να περιμένεις κανένα αντάλλαγμα».

Στην αρχή δεν αγαπάμε παρά τον εαυτό μας: ο εραστής ορμάει στον ερωμένο όπως το νεογέννητο στο βυζί, όπως ο λύκος στο αρνί. Έλλειψη : πόθος. Αυτός είναι ο έρωτας που παίρνει, που αρπάζει, που καταβροχθίζει. Έρωτας: εγωισμός. Μετά στην (οικογένεια, στο

ζευγάρι) μαθαίνουμε να αγαπάμε και λίγο τον άλλο για τον άλλο: χαρά, φιλία, φιλοστοργία. Είναι όπως λει ο Άγιος Βερνάρδος, το πέρασμα από το σαρκικό έρωτα στον πνευματικό έρωτα, από την αγάπη για τον εαυτό στην αγάπη για τον άλλο, από την αγάπη που παίρνει στην αγάπη που δίνει, από τον πόθο στη στοργή, από τη στέρηση στη χαρά, από τη βία στην τρυφερότητα – από τον έρωτα στη φιλία. Γιατί, βέβαια, ο σαρκικός έρωτας έρχεται πρώτος, ο άνθρωπος ξεκινά αγαπώντας τον εαυτό του, εξαιτίας της φιλαυτίας, έτσι όπως το λει ο Απόστολος Παύλος: πρώτα έχουμε τη ζωώδη πλευρά και μετά την πνευματική. Δεν πρόκειται για εντολή, αλλά για ένα γεγονός συνυφασμένο με τη φύση. Γι' αυτό κατά τον Άγιο Βερνάρδο θα πρέπει να ανυψωθούμε στη δεύτερη βαθμίδα της αγάπης (να αγαπάμε το Θεό για χάρη μας), μετά στην τρίτη (να αγαπάμε το Θεό για χάρη του ίδιου του Θεού) και, τέλος στην τέταρτη (να αγαπάμε τον εαυτό μας για χάρη του Θεού).

Εδώ γεννιέται η ανθρωπιά, γεννώντας την αγάπη ή μάλλον ξαναγεννώντας την. Το παιδί παίρνει, η μητέρα δίνει. Στο παιδί η απόλαυση, στη μητέρα η χαρά. Ο έρωτας πρώτος, γιατί κάθε μητέρα κάποτε υπήρξε παιδί. Και όμως η αγάπη προπορεύεται, σχεδόν πάντα (γιατί κάθε παιδί έχει μία μητέρα) και μας μαθαίνει να αγαπάμε.⁵¹

Αγάπη

«Δύναμη ανθρωπιάς» μπορούμε να αποκαλέσουμε τις αρετές και τίποτα δεν είναι πιο καθοριστικό για την ανθρωπιά από αυτή την έφεση για αγάπη, από αυτήν την ικανότητα για αγάπη, από αυτή τη δύναμη για αγάπη που έχουν οι γονείς, με την οποία ό,τι ζωώδες υπάρχει μέσα μας ανοίγεται σε κάτι άλλο, σε κάτι που μπορούμε να ονομάσουμε πνεύμα ή Θεό, μα το αληθινό του όνομα είναι αγάπη και είναι αυτό που, όχι μια για πάντα, αλλά κάθε φορά, με κάθε γενιά, με κάθε γέννηση, με κάθε παιδί, κάθε φορά από την αρχή κάνει το ανθρώπινο γένος κάτι άλλο από ένα απλό βιολογικό είδος. Τούτη η αγάπη παραμένει ωστόσο αιχμάλωτη του εαυτού της και δική μας. Γιατί αγαπάμε τόσο πολύ τα παιδιά μας και τόσο λίγο τα παιδιά των άλλων; Γιατί είναι δικά μας και μέσω αυτών αγαπάμε τους εαυτούς μας.

Και γιατί αγαπάμε τους φίλους μας αν όχι γιατί μας αγαπούν και επομένως γιατί αγαπάμε τους εαυτούς μας; Η αγάπη για τον εαυτό είναι πρώτη, αποδεικνυε πριν από τον Άγιο Βερνάρδο ο Αριστοτέλης⁵² και παραμένει πρώτη: η φιλία είναι λες η προβολή της, η διάθλασή της στους κοντινούς μας ανθρώπους. Ό,τι μας κάνει να αγαπάμε τους φίλους μας (η αγάπη για τον εαυτό μας) είναι ταυτόχρονα αυτό που δεν μας αφήνει να αγαπάμε

τους εχθρούς μας ή, ακόμα και εξ ορισμού, εκείνους που μας είναι αδιάφοροι. Υπερβαίνει κανείς τον εγωισμό και τον ναρκισσισμό μόνο δια της αγάπης του εαυτού, την οποία δεν υπερβαίνει ποτέ.

Ο καθένας μας στην καλύτερη περίπτωση είναι σε θέση να αγαπήσει συνολικά 10-20 πρόσωπα: κάπου πάνω από 5 δισεκατομμύρια μένουν απέξω! Απέναντι σε όλους αυτούς πρέπει άραγε να αρκεστούμε στην ηθική, στο καθήκον, στο νόμο; Αυτό πίστευα για καιρό, εξακολουθώ να το πιστεύω και οπωσδήποτε διαπιστώνω πως αυτό καθιστά την ηθική απαραίτητη. Τι γίνεται μ' αυτή την αγάπη, που είναι ταυτόχρονα μοναδική (ενική) και οικουμενική (καθολική), απαραίτητη και ελεύθερη, αυθόρμητη και ταπεινή, με αυτή την αγάπη που δεν μπορεί να είναι ερωτική γιατί αγαπά αυτό που δεν της λείπει (είναι ποτέ δυνατόν να λείπει ο πλησίον, αυτός που εξ ορισμού υπάρχει εδώ, στο πλάι μας, που δεν σταματά να μας εμποδίζει και να περισσεύει;), ούτε απλώς φιλική μια που, αντί να αγαπάει, όπως κάνουμε όλοι, μόνο τους φίλους, χαρακτηρίζεται από αυτό που αποτελεί και την ιδιαιτερότητα της, αγάπη για τους εχθρούς; «Ηκούσατε ότι ερρέθη, αγαπήσεις τον πλησίον σου και μισήσεις τον εχθρόν σου. Εγώ δε λέγω υμίν, αγαπάτε τους εχθρούς υμών, ευλογείτε τους καταρωμένους υμάς, καλώς ποιείτε τοις μισούσιν υμάς και προσεύχεσθε υπέρ των επηρεαζόντων υμάς και διωκόντων υμάς...»⁵³ Είτε ο Χριστός υπήρξε είτε όχι και ό,τι και αν έκανε ή είπτε στην πραγματικότητα, πράγμα που έτσι και αλλιώς δεν θα μάθουμε ποτέ, ποιός δεν βλέπει ότι το ευαγγελικό μήνυμα, έτσι όπως μας παραδόθηκε, υπερβαίνει κατά πολύ όχι μόνο τα όρια και τις δυνατότητες του έρωτα, πράγμα αυτονόητο, αλλά και της φιλίας; Το να αγαπάμε αυτόν που μας λείπει είναι κάτι που μπορεί να κάνει ο καθένας. Το να αγαπάμε όμως τους εχθρούς μας; Εκείνους που μας είναι αδιάφοροι; Εκείνους που ούτε μας λείπουν, ούτε μας δίνουν χαρά; Να αγαπάμε εκείνους που μας ενοχλούν, που μας θλίσουν και μας κάνουν κακό; Πώς μπορούμε να κάνουμε κάτι τέτοιο; Αυτό υπερβαίνει τόσο το Νόμο, όσο και τη λογική.

Είναι ο τρίτος ορισμός που προαναγγείλα, ή μάλλον είναι η τρίτη μορφή της αγάπης ή το τρίτο όνομα της αγάπης. Αν ο Θεός είναι αγάπη, αυτή η αγάπη δεν μπορεί να είναι έλλειψη, γιατί από το Θεό δεν λείπει τίποτα. Ούτε φιλία γιατί ο Θεός δεν χαροποιείται από ένα πλάσμα, με την έννοια πως δεν μπορεί ένα πλάσμα να είναι η αιτία της χαράς του Θεού, ούτε να ισχυροποιεί την ύπαρξή Του. Αντίθετα, ο Θεός είναι εκείνος που τον γεννά, που τον δημιουργεί, και η χαρά του Θεού, η δύναμή του και η τελειότητά του δεν είναι δυνατόν να αυξηθούν, αλλά μάλλον να ακρωτηριαστούν, αν κάτι τέτοιο είναι ποτέ δυνατό, να πληγωθούν, να σταυρωθούν. Αγάπη, αν υπάρχει Θεός και πολύ περισσότερο ίσως αν δεν υπάρχει, είναι η θεϊκή αγάπη.

Ο Θεός είναι το μέγιστο της ύπαρξης και της αξίας. Το να φανταστούμε πως ο Θεός έφτιαξε τον κόσμο και τους ανθρώπους για δικό του καλό, γιατί του έλειπε, σημαίνει προφανώς πως δεν καταλάβαμε τίποτα από την ιδέα του Θεού, έτσι όπως τη στοχάστηκε η Δύση, δηλαδή η απόλυτη τελειότητα.

Το πρόβλημα είναι παραδοσιακό. Ωστόσο κανείς ίσως δεν το αντιλήφθηκε καλύτερα, ούτε το έλυσε καλύτερα, στο βαθμό βέβαια που κάτι τέτοιο είναι δυνατόν, από τη Σιμόν Βέλ. Τι είναι ο κόσμος αναρωτιέται, αν όχι η απουσία του Θεού, η απόσυρσή του, η απόστασή του (που εμείς ονομάζουμε χώρο), η αναμονή του (που εμείς ονομάζουμε χρόνο), το αποτύπωμά του (που εμείς ονομάζουμε ομορφιά); Ο Θεός δεν μπόρεσε να δημιουργήσει τον κόσμο παρά αποσυρόμενος (διαφορετικά δεν θα υπήρχε παρά μονάχα Θεός) και αν εξακολουθεί να υπάρχει (διαφορετικά δεν θα υπήρχε τίποτα απολύτως, ούτε καν ο κόσμος), υπάρχει υπό τη μορφή της απουσίας, του μυστικού, της απόσυρσης, σαν το χνάρι που αφήνει πάνω στην άμμο κατά την άμπωτη ένας περιπατητής που χάθηκε στον ορίζοντα και που μόνο αυτό πιστοποιεί, μέσω ενός κενού ωστόσο, την ύπαρξη και ταυτόχρονα την εξαφάνισή του.....⁵⁴ Μα γιατί αυτή η απουσία; Γιατί αυτή η δημιουργία-εξαφάνιση; Η Σιμόν Βέλ απαντά: ο Θεός δημιούργησε από αγάπη, για την αγάπη. Ο Θεός δεν δημιούργησε τίποτε άλλο από την ίδια την αγάπη και τους τρόπους της αγάπης .... Η δημιουργία είναι από την πλευρά του Θεού πράξη, όχι διάχυσης του εαυτού, αλλά απόσυρσης και απάρνησης....⁵⁵ Ο Θεός δέχτηκε αυτή την έκπτωση. Άδειασε από τον εαυτό του ένα κομμάτι ύπαρξης. Με αυτή την πράξη άδειασε ήδη από τη θεϊκότητά του.... Ο Θεός αυτοαναιρέθηκε για χάρη μας, για να μας δώσει τη δυνατότητα να αυτοαναιρεθούμε για Εκείνον. Αυτή η απάντηση, αυτή η ηχώ, που από εμάς εξαρτάται να αρνηθούμε, είναι η μόνη δυνατή δικαίωση στην ερωτική τρέλα της δημιουργικής πράξης. Οι θρησκείες που συνέλαβαν αυτή την απάρνηση, αυτή την εθελούσια απόσταση, αυτή την εθελούσια έκλειψη του Θεού, τη φανερή απουσία του και τη μυστική παρουσία του εδώ κάτω, αυτές οι θρησκείες είναι η αληθινή θρησκεία, η σε διαφορετικές γλώσσες μετάφραση της μεγάλης Αποκάλυψης. Οι θρησκείες που αντιλαμβάνονται τη θεότητα ως άρχουσα παντού όπου έχει τη δύναμη είναι ψευδείς. Ακόμα και αν είναι μονοθεϊστικές, λατρεύουν είδωλα.

Τα παιδιά είναι σαν το νερό, παρατηρούσε ένας φίλος: καταλαμβάνουν πάντα όλο το διαθέσιμο χώρο. Ο Θεός όμως όχι: διαφορετικά θα υπήρχε μόνο ο Θεός και δεν θα υπήρχε ο κόσμος.

Ο άγιος Ιωάννης της Κλίμακας λει για την αγάπη προς το Θεό: «Η αγάπη είναι χορηγός της προφητείας. Η αγάπη δίνει τη χάρη της θαυματουργίας. Η αγάπη είναι άβυσσος

ελλάμψεως. Η αγάπη είναι πηγή πυρός, όσο αναβλύζει, τόσο περισσότερο καταφλέγεται αυτός που διψάει. Η αγάπη είναι η στάση και η εδραίωση των αγγέλων, η προκοπή των ανθρώπων. Πες μας εσύ, η ωραία ανάμεσα στις αρετές, πού βόσκεις τα πρόβατά σου; Πού κατασκηνώνεις το μεσημέρι; Φώτισε μας, ξεδίψασέ μας, οδήγησέ μας, κατεύθυνέ μας, ποθούμε πια να ανέβουμε προς εσένα». (Λογ. λ').⁵⁶

«Συμβαίνει», γράφει η Σιμόν Βέλ «αν και εξαιρετικά σπάνια, ένας άνθρωπος να αρνείται να κυριαρχήσει, ενώ έχει την εξουσία, από καθαρή γενναιοδωρία. Ό,τι είναι δυνατόν για τον άνθρωπο είναι δυνατόν και για το Θεό». Από καθαρή γενναιοδωρία; Ας πούμε καλύτερα από καθαρή αγάπη, από την οποία απορρέει η γενναιοδωρία. Η δύναμη που δεν ασκείται, χάρη σε αυτήν την υποχώρηση, χάρη σε αυτή τη γλυκύτητα, χάρη σε αυτή τη δύναμη που φαίνεται να αδειάζει από τον εαυτό της, να αυτοπεριορίζεται, που προτιμά να αυτοαναίρειται παρά να αυτοεπιβεβαιώνεται, να αποσύρεται παρά να εξαπλώνεται, να δίνει παρά να κρατά ή να παίρνει, ακόμα και να χάνει παρά να κατέχει. Το αντίθετο της ζωής που καταβροχθίζει και αυτοεπιβεβαιώνεται: το αντίθετο της βαρύτητας, αυτό που η Σιμόν Βέλ αποκαλεί χάρη,⁵⁷ το αντίθετο της δύναμης, αυτό που ονομάζει αγάπη.

Όπως ο Θεός που «άδειασε από τη θεϊκότητα του» γράφει η Σιμόν Βέλ, και αυτό ακριβώς κάνει τον κόσμο εφικτό και την πίστη ανεκτή, ο αληθινός Θεός, είναι ο Θεός που αντιλαμβανόμαστε ως μη άρχοντα παντού όπου έχει τη δύναμη». Αυτό είναι η αληθινή αγάπη, ή μάλλον (αφού και οι άλλες είναι εξίσου αληθινές) ό,τι θεϊκό υπάρχει κάποιες φορές στην αγάπη. «Πρέπει να πούμε ότι ο Θεός είναι αδύναμος⁵⁸ και μικρός και αδιάκοπα ετοιμοθάνατος ανάμεσα σε δύο ληστές εξ αιτίας της θέλησης για ελάχιστη επιβολή. Αέναα καταδιωκόμενος, δαρμένος, ταπεινωμένος, αέναα ηττώμενος, αέναα αναγεννώμενος την τρίτη ημέρα.» Η αγάπη είναι το αντίθετο της δύναμης, αυτό είναι το πνεύμα του Χριστού, αυτό είναι το πνεύμα του Γολγοθά. Ο νέος Θεός είναι αδύναμος, εσταυρωμένος, ταπεινωμένος.... Αυτό που θα έχει είναι ο ακάνθινος στέφανος. Αυτή η αδυναμία του Θεού ή αυτή η θεότητα της αδυναμίας.

Σύμφωνα με το Χριστιανισμό, η αγάπη του Θεού για μας είναι εντελώς ανιδιοτελής, απόλυτα χαρισμένη και ελεύθερη: ο Θεός δεν έχει τίποτα να κερδίσει γιατί τίποτα δεν του λείπει, ούτε θα υπάρξει περισσότερο, αφού είναι αιώνιος και τέλειος, αντίθετα, θυσιάζεται για εμάς, αυτοπεριορίζεται για εμάς, σταυρώνεται για εμάς δίχως άλλη αιτία. Από μία αγάπη αναίτια, δίχως άλλο λόγο από την αγάπη, δίχως άλλο λόγο από τον ίδιο, που αρνείται να είναι το παν. Ο Θεός πράγματι δεν μας αγαπά σε σχέση με αυτό που είμαστε, πράγμα που θα δικαιολογούσε αυτή την αγάπη, δεν μας αγαπά γιατί είμαστε αγαπητοί, καλοί ή δίκαιοι (ο Θεός αγαπά και τους αμαρτωλούς και μάλιστα γι αυτούς έδωσε τον υιό

του), αλλά γιατί ο Θεός είναι αγάπη και εν πάση περιπτώσει αυτή η αγάπη δεν έχει ανάγκη αιτιολόγησης. Αυτή η αγάπη είναι αυτή που καθορίζει την αξία του αγαπωμένου αγαπώντας τον.

Πώς να μην αγαπάμε έστω και λίγο εκείνον που μας μοιάζει, εκείνον που ζει όπως εμείς, που υποφέρει όπως εμείς, που θα πεθάνει όπως εμείς; Όλοι μπροστά στη ζωή είμαστε αδέρφια, ακόμη και αν έχουμε αντιθέσεις, ακόμα και αν είμαστε εχθροί, όλοι αδέρφια εμπρός στο θάνατο: η ελεήμων αγάπη είναι κάτι σαν αδερφοσύνη των θνητών και δεν είναι λίγο. Η ελεήμων αγάπη είναι αυτή η αγάπη που, για να υπάρξει, δεν απαιτεί να την αξίζει ο άλλος, είναι αυτή η πρωτογενής αγάπη, η χωρίς αντάλλαγμα, η πραγματικά αυθόρμητη, που είναι η αλήθεια της αγάπης και ο ορίζοντάς της. Αγάπα τον πλησίον σου ως σεαυτόν, μα είναι δυνατόν;

Στην αγάπη, η επιθυμία παραμένει, η χαρά παραμένει, η αγάπη παραμένει, αλλά λυτρωμένες από τον εγωισμό, από την προσδοκία, από την κτητικότητα – λευτερωμένες λες από εμάς τους ίδιους, από τη φυλακή του «εγώ» και τόσο πιο ανάλαφρες, τόσο πιο ιλαρές, τόσο πιο φωτεινές: γιατί το εγώ δεν γίνεται πια εμπόδιο στο πραγματικό ή στη χαρά, γιατί έχει πάψει να απορροφά όλη τη διαθέσιμη αγάπη και προσοχή. Τούτη η ελαφράδα, τούτη η χαρά, τούτο το φως είναι της σοφίας, είναι της αγιότητας και είναι αυτό που τις ενώνει.

Καμία σχέση δεν αξίζει δίχως την αγάπη, γιατί όλες αξίζουν δια της αγάπης. Έτσι η ελεήμων αγάπη δεν είναι τίποτε άλλο από δικαιοσύνη, μία δικαιοσύνη που τη διακρίνει η αγάπη, σαν μια αγάπη απελευθερωμένη λες από την αδικία της επιθυμίας (έρως), και της φιλίας. Η ελεήμων αγάπη επομένως δεν μπορεί να περιοριστεί στη φιλία, η οποία προϋποθέτει πάντα μία επιλογή, μία προτίμηση, μία σχέση προνομιακή, αντίθετα με την ελεήμονα αγάπη, που είναι οικουμενική και αφορά κατ' εξοχήν τους εχθρούς μας ή εκείνους που μας είναι αδιάφοροι (αφού για τους άλλους η φιλία αρκεί). Η αγάπη του Ευαγγελίου είναι πράγματι μοναδική γιατί είναι οικουμενική.

Η ελεήμων αγάπη όμως αφορά και τον εαυτό τι νόημα θα είχε να αγαπάμε τον πλησίον μας όπως τον εαυτό μας αν δεν αγαπούσαμε τον εαυτό μας; Δίχως όμως να τον αντιμετωπίζει προνομιακά. Το εγώ είναι μισητό στο βαθμό που δεν ξέρει να αγαπά – και να αγαπιέται – όπως θα έπρεπε. Γιατί δε αγαπά παρά τον εαυτό του ή για τον εαυτό του (για τη φιληδονία ή για τον αισθησιασμό). Γιατί είναι εγωιστικό. Γιατί είναι άδικο. Γιατί είναι τυραννικό. Γιατί απορροφά – σαν μία πνευματική μαύρη τρύπα – κάθε χαρά, κάθε αγάπη, κάθε φως. Ο καλύτερος ορισμός της ελεήμονος αγάπης: μια αγάπη απελευθερωμένη από το εγώ, μια αγάπη απελευθερωτική για το εγώ.

Η αγάπη είπαμε δεν επιβάλλεται γιατί επιβάλλει. Και επιβάλλει πραγματικά, γι' αυτό και, όπως είχε διαπιστώσει ο Απόστολος Παύλος, είναι ο Νόμος,⁵⁹ γι' αυτό και είναι πολυτιμότερη από την επιστήμη, την πίστη, ή την ελπίδα, που έχουν αξία, αν έχουν αξία, μόνο δια της αγάπης και χάριν της αγάπης. Ήρθε η ώρα να παραθέσουμε το ωραιότερο ίσως κείμενο που έχει ποτέ γραφτεί γι' αυτήν, την αγάπη του ελέους και ίσως το μακροσκελές αυτό κεφάλαιο κατά βάθος δεν επιδιώκει τίποτε άλλο από το να αποτελέσει τη δικαίωσή της, αλλά δίχως Θεό;⁶⁰

«Αν μπορώ να λαλώ όλες τις γλώσσες των ανθρώπων, ακόμα και των αγγέλων, αλλά δεν έχω αγάπη για τους άλλους, οι λόγοι μου ακούγονται σαν ήχος χάλκινης καμπάνας ή σαν κυμβάλου αλαλαγμός. Κι αν έχω της προφητείας το χάρισμα και όλα κατέχω τα μυστήρια κι όλη τη γνώση κι αν έχω ακόμη όλη την πίστη, έτσι που να μετακινώ βουνά, αλλά δεν έχω αγάπη, είμαι ένα τίποτα. Κι αν ακόμα μοιράσω στους φτωχούς όλα μου τα υπάρχοντα κι αν παραδώσω στη φωτιά το σώμα μου για να καεί, αλλά δεν έχω αγάπη, σε τίποτα δεν μ' ωφελεί.

Εκείνος που αγαπάει έχει μακροθυμία, έχει και καλοσύνη, εκείνος που αγαπάει δε ζηλοφθονεί, εκείνος που αγαπάει δεν κομπάζει ούτε περηφανεύεται, είναι ευπρεπής, δεν είναι εγωιστής ούτε ευερέθιστος, ξεχνάει το κακό που του έχουν κάνει.

Δεν χαίρεται για το στραβό που γίνεται, αλλά μετέχει στη χαρά για το σωστό. Εκείνος που αγαπάει, όλα τα ανέχεται, για όλα ελπίζει, όλα τα υπομένει....»¹⁷

---

¹⁷ Α' Προς Κορινθίους Επιστολή, 13, 1-7. Το αντίστοιχο ιερό κείμενο της Καινής Διαθήκης είναι : «Εάν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἤχων ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον. καὶ ἐάν ἔχω προφητείαν καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν, καὶ ἐάν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν, ὥστε ὄρη μεθιστάνειν, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν εἰμι. καὶ ἐάν ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, καὶ ἐάν παραδῶ τὸ σῶμά μου ἵνα καυθήσωμαι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι. Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται, ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει.»

Βιβλιογραφία τέταρτου κεφαλαίου

- ¹ Αϊνστάϊν Άλμπερτ, 1995 «*πώς βλέπω τον κόσμο*», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα, σελ.25
- ² Παπανούτσος Π Ευάγγελος, 1970, «*Ηθική*», τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα, σελ. 15, 18
- ³ Θερμός Βασίλειος, 2010, «*Διαδρομές αγάπης και γνώσης*», Εκδόσεις Αρχονταρίκι, Αθήνα, σελ. 124-126
- ⁴ Θανόπουλος Ν. Γιάννης, 2009, «*Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία :στην εποχή της εταιρικής διακυβέρνησης*», δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Intrbooks, Αθήνα, σελ.20, 21
- ⁵ Lewis V. Phillip,1985, "Defining 'Business Ethics':Like Nailing Jello to a Wall", Journal of Business Ethics, Vol. 4, No. 5, pp. 377
- ⁶ Θανόπουλος Ν. Γιάννης, ό.π. σελ. 229, 234, 235
- ⁷ Commision of the European Communities, 2001, Green Paper : Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, Brussels, 18.7.2001, 366 final, viewed 22 June 2013, <<http://eur-lex.europa.eu>>
- ⁸ Θανόπουλος Ν. Γιάννης, ό. π. σελ. 220, 244, 245, 293, 294, 295.
- ⁹ Bondy Krista, Moon Jeremy, Matten Dirk, 2012, "An institution of Corporate Social Responsibility (CSR) in Multi-National Corporations (MNCs): Form and implications", Journal of Business Ethics, Vol. 111, pp. 281, 295, 296.
- ¹⁰ 2012, Ο οργανισμός και η λειτουργία του eben gr, ενημέρωση 11 Μαρτίου 2013, <<http://www.eben.gr>>
- ¹¹ Fry W. Louis, Slocum W. John Jr, 2008, "Maximizing the Triple Bottom Line through Spiritual Leadership", Organizational Dynamics, Vol. 37, No 1, p. 68
- ¹² David Susan, 2013, "How happy is your organization?", viewed 20 March 2013, <<http://www.bloomberg.com>>
- ¹³ Cavanagh F. Gerald (University of Detroit Mercy),1988, "Spirituality for managers: context and critique", Journal of Organizational Change Management ,Volume 12, issue 3, p. 186. (A longer and earlier version of this article was presented at the Third International Symposium on Catholic Thought and Management Education, Goa, India, 10-12 January 1999).

- ¹⁴ Weaver R. Gary and Agle R. Bradley, 2002, "Religiosity and ethical behavior in Organisations : a symbolic interactionist perspective", Academy of Management Review, Vol. 27, issue 1, p. 77.
- ¹⁵ Παναγιωτόπουλου Μ. Ι., 1984, «Ο σύγχρονος άνθρωπος», (Η αναζήτηση του προσώπου), όγδοη έκδοση, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα, σελ. 276, 278.
- ¹⁶ Παπανούτσου Π Ευάγγελου, 1975, «Το δίκαιο της πυγμής», (Το δίκαιο της πυγμής), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, σελ.11, 12, 14,15, 20.
- ¹⁷ Παπανούτσου Π Ευάγγελου, 1985, «Πρακτική Φιλοσοφία», (Η ανθρώπινη αρετή), δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, σελ. 238, 240, 241.
- ¹⁸ Χυτήρης Σ. Λεωνίδα, 2001, «Διοίκηση Ανθρωπίνων Πόρων», Εκδοτικός Οίκος Interbooks, Αθήνα, σελ. 11, 15, 297, 298, 300.
- ¹⁹ Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2011, «Το Γνώθι σαυτόν : κείμενα αυτογνωσίας», Εκδόσεις Άθως, Αθήνα, σελ.145, 146.
- ²⁰ Αριστοτέλης, 1993, «Ηθικά Νικομάχεια», πρώτη έκδοση, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, τόμος 7, Α, 7, σελ. 67, 97, 103, 105.
- ²¹ Αριστοτέλης, ό.π. Ζ, 1, σελ. 71
- ²² Αριστοτέλης, ό. π., Β, 8, σελ. 137, Γ, 9, σελ. 197, Ζ, 1, σελ. 69,
- ²³ André Compte-Spronville, 2002, «Μικρή πραγματεία περί μεγάλων αρετών», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, σελ. 12-14,16.
- ²⁴ Αριστοτέλης, ό. π. Α, 13, σελ. 101
- ²⁵ Αριστοτέλης, ό. π. Γ, 10-12, σελ. 199-211
- ²⁶ Αριστοτέλης, ό. π. Ζ, 5, σελ. 79, 81
- ²⁷ Αριστοτέλης, ό. π. Ζ, 11, σελ. 103
- ²⁸ Αριστοτέλης, ό. π. Ζ, 6, σελ. 83.
- ²⁹ Αριστοτέλης, ό. π. Α, 10, σελ. 85
- ³⁰ André Compte-Spronville, ό.π. σελ. 46-54
- ³¹ Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, ό.π. σελ. 391, 392, 394.
- ³² Αριστοτέλης, ό. π. Β, 2, σελ. 111
- ³³ André Compte-Spronville, ό.π. σελ. 58-64
- ³⁴ Αριστοτέλης, ό. π. Ε, 1, σελ. 17

- ³⁵ Αριστοτέλης, ό.π. Ε, 7, σελ. 39, 41
- ³⁶ Αριστοτέλης, ό. π. Ε, 1, σελ. 17, 39, 41
- ³⁷ Jankélévitch Vladimir, 1968, *Traité des vertus II*, κεφ. 4 (“L’ humilité et la modestie”), éditions Flammarion, pp. 285, 286
- ³⁸ Jankélévitch Vladimir, ό.π. p.289.
- ³⁹ Todorov Tzvetan, 1991, *Face à l’ extrême*, Seuil, p. 330
- ⁴⁰ Βέλ Σιμώνης, 1989, «*Η βαρύτητα και η χάρη*» (*La pesanteur et la grâce*), Εκδόσεις Αστrolάβος/Ευθύνη, Αθήνα, σελ. 71, 90,
- ⁴¹ Αριστοτέλης, ό.π. Δ, 5, 6, σελ. 253, 255, 257, 259.
- ⁴² Βέλ Σιμώνης, ό. π., σελ. 90.
- ⁴³ Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον, δεύτερος μακαρισμός, 5, 5.
- ⁴⁴ André Comte-Sponville, ό.π. σελ. 255-266.
- ⁴⁵ Άγιος Νικόλαος του Καβάσιλα, 2005, «*Η εν Χριστώ ζωή: Αποφθέγματα και Παραινέσεις*», Γ’ (Λόγοι ΣΤ’- Ζ’), Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα, σελ. 16.
- ⁴⁶ Αριστοτέλης, ό.π.: IV,13, 32 σελ. 202-206 και II, 7, σελ. 111.
- ⁴⁷ Αριστοτέλης, ό. π., σελ. Δ, 7, σελ. 263.
- ⁴⁸ Jankélévitch Vladimir, ό.π. κεφ. 3 («La sincérité»), σελ 251.
- ⁴⁹ André Comte-Sponville, ό.π. σελ. 269-286
- ⁵⁰ Αριστοτέλης, ό.π. I, 9, 10, σελ. 129, 131, 133
- ⁵¹ André Comte-Sponville, ό.π. σελ. 304-309, 318, 320, 322-325, 328, 332, 334, 335, 337, 340-344, 348-350, 353-356.
- ⁵² Αριστοτέλης, ό.π. I, 8, σελ. 113, 115, 117,119,121.
- ⁵³ Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, 5, 43-44.
- ⁵⁴ Βέλ Σιμώνης, ό. π., σελ. 35
- ⁵⁵ Βέλ Σιμώνης, ό. π., σελ. 40, 48, 49, 69 (Μπορούμε να βρούμε επίσης τις ίδιες αναφορές και στο βιβλίο της ίδιας *Attente de Dieu*)
- ⁵⁶ Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, ό.π. σελ. 126,127.
- ⁵⁷ Βέλ Σιμώνης, ό. π., σελ. 21, 49

⁵⁸ Βείλ Σιμώνης, ό. π., σελ. 110, 111

⁵⁹ Προς Γαλάτας Επιστολή 5, 14

⁶⁰ André Comte-Sponville, ό.π. σελ. 360-363, 365-371, 373, 376-378, 380-383

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Κεφάλαιο πέμπτο : Συμπεράσματα – Διαθρησκειακή Διακήρυξη

«Τι ασυνήθιστη κατάσταση είναι αυτή η δική μας, των θνητών! Καθένας από εμάς βρίσκεται εδώ για μία σύντομη διαμονή. Δεν γνωρίζει για ποιο σκοπό, αν και μερικές φορές το δαισθάνεται. Αλλά από τη σκοπιά της καθημερινής ζωής, χωρίς να πηγαίνουμε βαθύτερα, υπάρχουν για τους συνανθρώπους μας – πρώτιστα γι' αυτούς που από τα χαμόγελά τους και την καλή τους κατάσταση εξαρτάται η ευτυχία μας και έπειτα για όλους αυτούς του άγνωστους σε μας προσωπικά, με τις τύχες των οποίων είμαστε δεμένοι μέσω δεσμών συμπάθειας. Εκατοντάδες φορές καθημερινά υπενθυμίζω στον εαυτό μου ότι η εσωτερική και η εξωτερική ζωή μου εξαρτώνται από την εργασία άλλων ανθρώπων, ζωντανών και νεκρών και πως πρέπει να προσπαθήσω να δίνω στον ίδιο βαθμό που έχω δεχτεί και ακόμα δέχομαι. Είμαι σε μεγάλο βαθμό αφοσιωμένος σε μία απλή ζωή και συχνά καταπιέζομαι από την αίσθηση ότι απορροφώ ένα άχρηστο ποσό από την εργασία των συνανθρώπων μου. Θεωρώ τις ταξικές διαφορές αντίθετες προς τη δικαιοσύνη και σε τελευταία ανάλυση βασισμένες στη δύναμη. Επίσης θεωρώ ότι η απλή ζωή είναι καλή για όλους, φυσιολογικά και διανοητικά.»

Άλμπερτ Αϊνστάιν

Στο κεφάλαιο αυτό, ουσιαστικά, στόχευσαν όλα όσα αποτυπώθηκαν στις προηγούμενες σελίδες. Τα θέματα που αναπτύχθηκαν, φάνηκαν εκ πρώτης όψεως αλλότρια μεταξύ τους, ασυνδύαστα, ενδεχομένως και άσχετα, είχαν όμως πάντα ένα βασικό κοινό στοιχείο, τον άνθρωπο, που κατά διαστήματα προσπάθησα να υπενθυμίζω.

Ήρθε λοιπόν η ώρα να τα συσχετίσουμε, να τα παντρέψουμε. Από τη μία έχουμε την επιχείρηση (κατά κανόνα αναφερόμαστε σε μεγάλες διεθνείς επιχειρήσεις, με υποκαταστήματα σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης), από την άλλη έχουμε τον άνθρωπο ως εργαζόμενο, ο οποίος ενδέχεται να είναι χριστιανός, ισλαμιστής, ινδουιστής, βουδιστής, εβραίος ή οτιδήποτε άλλο που δεν εξετάσαμε, ενδέχεται να είναι ακόμη και άθεος. Το ιδεώδες, που επιδιώκουμε και ελπίζουμε με το παρών πόνημα, είναι με το γάμο αυτό, να έχουμε αφενός τον άνθρωπο-εργαζόμενο απόλυτα συνειδητοποιημένο και ικανοποιημένο και αφετέρου την επιχείρηση να λειτουργεί εύρυθμα, με αποδοτικότητα και κερδοφορία μέσα σε ένα πλαίσιο εταιρικής κοινωνικής ευθύνης και επιχειρηματικής ηθικής.

Ζητάμε πολλά; Ίσως. Όμως αξίζει να ανεβάσουμε τον πήχη, αφού «sky is the limit» και αυτό δεν πρέπει να το ξεχνάμε ποτέ, ώστε να γινόμαστε πάντα καλύτεροι.

Πριν όμως ξεκινήσουμε τα συμπεράσματα, έχει ενδιαφέρον να δούμε ότι από το 1984, έγινε μία προσπάθεια να καταρτιστεί ένας Κώδικας Ηθικής Επιχειρηματικής Ηθικής, για Διεθνείς Επιχειρήσεις. Ο Κώδικας αυτός θα βασιζόταν στις κοινές αξίες που προβάλλουν οι Γραφές των μεγάλων θρησκειών όπως ο Χριστιανισμός, το Ισλάμ και ο Ιουδαϊσμός και θα απευθυνόταν σε εκείνους που η συμπεριφορά τους επηρεάζεται από τα θρησκευτικά τους πιστεύω. Παρακάτω, παρατίθεται μετάφραση του Κώδικα αυτού, ο οποίος φέρει τον τίτλο «Διαθρησκειακή Διακήρυξη» και προέκυψε μετά από μακροχρόνιες προσπάθειες διακεκριμένων μελών, εκπροσώπων των ανωτέρω θρησκειών. Στο παράρτημα Α, του πονήματος, παρατίθεται το πρωτότυπο κείμενο στα αγγλικά.

ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΙΑΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ

**Ένα κώδικας δεοντολογίας Διεθνών Επιχειρήσεων
για Χριστιανούς, Μουσουλμάνους και Εβραίους**

Εισαγωγή

Η ιδέα για ένα υψηλό επίπεδο διαλόγου μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση της παρούσας Διακήρυξης, προέκυψε από μια επίσημη επίσκεψη της Βρετανικής Βασιλικής Οικογένειας στην Ιορδανία τον Μάρτιο του 1984. Ένα θέμα της συζήτησής τους εκεί, ήταν να εξετάσουν τι θα μπορούσε να γίνει για να αντιμετωπιστεί στις αντίστοιχες χώρες τους, η τάση των μέσων ενημέρωσης και άλλων, να επικεντρώνονται στις υπερβολές του εξτρεμισμού ή τουλάχιστον του θρησκευτικού εξτρεμισμού. Θεώρησαν ότι υπήρχε ανάγκη να ενθαρρυνθεί μια επανεστίαση στις αξίες, για όσους αναζητούσαν από τη θρησκεία να καθοδηγήσει τη συμπεριφορά τους. Συμφωνήθηκε ότι η εβραϊκή σκέψη και εμπειρία θα μπορούσε να συμβάλλει στο θέμα και ανώτεροι αντιπρόσωποι κλήθηκαν στις συζητήσεις.

Μετά από κάποιες προκαταρκτικές συζητήσεις, συμφωνήθηκε ότι η βάση για τον διάλογο θα ήταν η πεποίθηση ότι οι αρχές των Γραφών στην πρακτική των Εβραίων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων θα μπορούσαν να έχουν σημαντική συμβολή στις οποιεσδήποτε συζητήσεις σχετικά με τις αξίες.

Αφού μελέτησαν μια σειρά από θέματα που θα μπορούσαν να παράγουν σημαντικά αποτελέσματα, οι εκπρόσωποι της κάθε πίστης επιλέξανε την επιχειρηματική ηθική συμπεριφορά ως σημείο εκκίνησης. Τους ενδιέφεραν ιδιαίτερα οι επιπτώσεις της στις διεθνείς επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως το εμπόριο και οι επενδύσεις αφού οι παραδοσιακές επιχειρηματικές πρακτικές ήταν συχνά αρκετά διαφορετικές σε χώρες με διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις.

Ο Δούκας του Εδιμβούργου, ο Πρίγκιπας El Hassan της Ιορδανίας και ο Sir Evelyn de Rothschild, κάλεσαν μια ομάδα διακεκριμένων Εβραίων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων στοχαστών και ηγέτες επιχειρήσεων να δουν αν θα μπορούσαν να συμφωνήσουν σε ορισμένες αρχές οι οποίες θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως κατευθυντήριες γραμμές για τη διεθνή συμπεριφορά των επιχειρήσεων. Η ομάδα συνεδρίασε τέσσερις φορές και μεταξύ των συνεδριάσεων αντάλλαξαν έγγραφα προκειμένου να διερευνήσουν σε βάθος τις διαφορετικές προσεγγίσεις σε θέματα συμπεριφοράς που προκύπτουν στις επιχειρηματικές σχέσεις και τη βάση για την επίλυσή τους.

Οι συμμετέχοντες στις διαβουλεύσεις αποτελούνταν από πρόσωπα της βασιλικής οικογένειας, θεολόγους, επιχειρηματίες, φιλόσοφους, τραπεζίτες και κληρικούς. Αυτό που προσπαθούσαν να ανακαλύψουν ήταν τι είχαν κοινό οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες όσον αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες. Με άλλα λόγια, ποιες ήταν οι κοινές ηθικές, πνευματικές και ηθικές αξίες που διέπουν την Αβρααμική παράδοση και είναι σχετικές με το πλαίσιο της επιχείρησης.

Οι αντιπρόσωποι κλήθηκαν να εκφράσουν τις ιδέες τους σχετικά με τα διαπολιτισμικά προβλήματα που προκύπτουν από την τρέχουσα επιχειρηματική συμπεριφορά. Εξήγησαν διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με την παραγωγή, τη διανομή, την απασχόληση, τα χρήματα, τον υλισμό, την πνευματικότητα, και την δημιουργία πλούτου. Ο πόλεμος του Κόλπου διέκοψε τη διαδικασία, αλλά κρίθηκε σκόπιμη η εκ νέου σύγκληση το 1992.

Βασικές Έννοιες

Η ομάδα των διακεκριμένων μελών των τριών θρησκειών έχοντας επίγνωση και ανησυχία σχετικά με τις επιπτώσεις των βίαιων εκφράσεων του θρησκευτικού εξτρεμισμού, όχι μόνο σε ευρωπαϊκές και Μουσουλμανικές χώρες αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο, επιδίωξε να αναδείξει τη σημασία των κοινών ηθικών και πνευματικών αξιών που διέπουν την κοινή Αβρααμική παράδοση. Έχοντας επίγνωση του κινδύνου της σιωπηρής θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και τις απειλές για το βασικό ιστό της σύγχρονης κοινωνίας, έδωσαν μεγάλη έμφαση στο όφελος του διαλόγου, εγκαταλείποντας την στερεότυπη απεικόνιση μεταξύ τους. Ο επικοινωνιακός διάλογος, ήταν δύσκολο να διεξαχθεί στην αρχή, όμως αναπτύχθηκε αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ τους και ο διάλογος βελτιώθηκε. Η αίσθηση του σκοπού αναδείχθηκε όσο αντιλαμβάνονταν την ανάγκη να ξεπεράσουν τις επικρατούσες παρανοήσεις και να διαλύσουν τη μακροχρόνια διαστρέβλωση. Οι διαβουλεύσεις κατέληξαν τελικά σε συμφωνία σχετικά με μια ποικιλία θεμάτων, συμπεριλαμβανομένης και της επιχειρησιακής ηθικής.

Οι ηγέτες των διαβουλεύσεων ζήτησαν για την επίτευξη συμφωνίας, να χρησιμοποιηθούν τεχνικές ανάλυσης περιεχομένου στις δύο Διαθήκες της Βίβλου και του Κορανίου και τέσσερις βασικές έννοιες σε σχέση με οικονομικές συναλλαγές, βρέθηκαν να επαναλαμβάνονται και επιλέχθηκαν. Αυτές οι έννοιες ήταν: Δικαιοσύνη, Αμοιβαίος Σεβασμός, Εμπιστοσύνη και Εντιμότητα. Οι συζητήσεις ολοκληρώθηκαν κατά τη διάρκεια συνεδρίασης που πραγματοποιήθηκε στο Αμάν της Ιορδανίας τον Οκτώβριο του 1993, με την αποδοχή του συνόλου των κατευθυντήριων γραμμών από τους συμμετέχοντες και την κατάρτιση της Διαθρησκειακής Δήλωσης, η οποία αντανάκλα την εφαρμογή των τεσσάρων παραπάνω εννοιών σε διεθνείς επιχειρηματικές συναλλαγές.

Οι συνεδριάσεις της ομάδας και η προκύπτουσα Δήλωση δείχνουν ότι ανεξάρτητα από την οπτική γωνία που βλέπει κανείς την Αλήθεια και παρόλες τις διαφορές, υπήρχε μία κοινή κληρονομιά με υψηλές κοινές αξίες. Οι ίδιοι επίσης οι συμμετέχοντες επιβεβαίωσαν εκ νέου ότι κατά τη γνώμη τους, υπήρχε μια κοινή ηθική βάση που προέκυπτε από τις Γραφές. Για μια σειρά από λόγους, αισθάνθηκαν ότι άξιζε τον κόπο να γίνει προσπάθεια να εφαρμοστούν αυτές οι αξίες σε σύγχρονα διεθνή θέματα των επιχειρήσεων.

Ένας από τους λόγους κατά γενική συμφωνία ήταν ότι η αύξηση της υλικής ευημερίας στον βιομηχανικό κόσμο, παρήγε ένα εναλλακτικό σύστημα αξιών το οποίο πίστευαν ότι είναι επιζήμιο για την υγιή ανάπτυξη των ανθρώπων : η ιδιοτέλεια και η ανειλικρίνεια τείνουν να υποσκελίσουν τη γενναιοδωρία και την ακεραιότητα. Σημείωσαν ότι υπάρχουν

ενδείξεις πως η ηθική και τα ηθικά πρότυπα μειώνονται στις αντίστοιχες κοινωνίες τους, όπως αποδεικνύεται και από την ευρεία αναφορά των ασυνείδητων και διεφθαρμένων πρακτικών. Μέρος του προβλήματος αποτελούσε μια αμφιθυμία σχετικά με το τι θεωρείται σωστό και τι λάθος, και οι οικονομικές σχέσεις δεν είχαν διαφύγει της επιρροής αυτής. Αποφασίστηκε ότι μία επανάληψη των κοινών ηθικών αξιών, με τη μορφή μιας δήλωσης, θα συνέβαλλε στη διατήρηση και βελτίωση των προτύπων της διεθνούς επιχειρηματικής συμπεριφοράς.

Διαπιστώθηκε ότι η εφαρμογή των αρχών αυτών μπορεί να ήταν πιο δύσκολη σε ορισμένες χώρες από ό, τι σε άλλες, λόγω του διαφορετικού βαθμού της επίδρασης που έχει η θρησκεία μέσα σε μια δεδομένη κοινωνία. Οι Μουσουλμάνοι και σε μικρότερο βαθμό οι Εβραίοι γενικά λειτουργούν μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που είναι ευνοϊκό για την επιρροή των θρησκευτικών επιταγών και εισακούεται στις κοινωνίες τους. Είναι φυσιολογικό, η ηθική και οι ηθικές ανησυχίες να συζητηθούν μέσα σε ένα θρησκευτικό ήθος.

Με ορισμένες εξαιρέσεις, οι Χριστιανοί είναι πιο εξαρτημένοι από προσωπικές πεποιθήσεις, που συχνά αναφέρονται σε μια κοσμική κοινωνική ατμόσφαιρα που έχει μικρή συμπάθεια στα περί ηθικής. Ενώ η επιρροή των ισλαμικών θεσμών είναι πιο ανοικτή και προφανής, και του Ιουδαϊσμού ακόμα πιο ισχυρή, η επιρροή του Χριστιανισμού τείνει να είναι προσωπική, παρά τη δημοσίευση ορισμένων σχετικών εγκυκλίων από το Βατικανό προς τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τα κοσμικά ιδρύματα.

Όλοι οι συμμετέχοντες συμφώνησαν ότι, σε τελική ανάλυση, η εφαρμογή των ηθικών αρχών είναι θέμα προσωπικής κρίσης και όχι κανόνων. Επομένως, η Διαθρησκειακή Δήλωση (ή ακόμη και κάθε κώδικα δεοντολογίας) δεν είναι ένα υποκατάστατο για εταιρική ή ατομική ηθική, είναι ένα σύνολο κατευθυντήριων γραμμών για την καλή πρακτική. Μεμονωμένα, δεν θα έκανε διαφορά, αν όμως χρησιμοποιηθεί ως μέρος επιχειρηματικού προγράμματος για να εγείρει δεοντολογική ευαισθητοποίηση και χρησιμοποιηθεί ως βάση της διαπολιτισμικής επιχείρησης, είναι πιθανό να έχει μακροχρόνια επίδραση τόσο στον καθορισμό κανόνων όσο και στο να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός για τις βέλτιστες πρακτικές.

Μέθοδος

Η Δήλωση βασίστηκε στην εμπειρία των μελών της ομάδας, σε μια σειρά από υπάρχουσες κατευθυντήριες γραμμές και κώδικες και στην εταιρική συμπεριφορά που έχει υιοθετηθεί από διεθνείς οργανισμούς, όπως το Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο. Μεμονωμένοι κώδικες δεοντολογίας εταιρειών, χρησιμοποιήθηκαν επίσης όπου ήταν ενδεδειγμένο.

Η διάκριση μεταξύ τριών κατηγοριών ηθικών ζητημάτων είναι εμφανής στον κώδικα.

- Η ηθική του οικονομικού συστήματος στο οποίο η επιχειρηματική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα.
- Οι πολιτικές και οι στρατηγικές των οργανώσεων που συμμετέχουν στην επιχείρηση.
- Η συμπεριφορά των μεμονωμένων εργαζομένων στο πλαίσιο της εργασίας τους.

Διαπιστώθηκε επίσης ότι, ενώ ορισμένα ηθικά ζητήματα επηρεάζουν όλους τους τύπους των βιομηχανικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, υπάρχουν άλλα ηθικά ζητήματα που επικεντρώνονται σε ένα συγκεκριμένο τομέα. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα αποτελεί η παροχή χρηματοοικονομικών υπηρεσιών. Πρακτικές στον τραπεζικό τομέα διαφέρουν σημαντικά στις διάφορες χώρες και πολιτισμούς και έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που μπορεί να περιλαμβάνει την ηθική επιλογή. Για παράδειγμα, έγινε δεκτό ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους μουσουλμάνους ότι τα χρήματα δεν αντιμετωπίζονται απλώς ως ένα εμπόρευμα που μπορεί να αγοραστεί ή να πωληθεί σε τιμή αγοράς (*riba*). Οι Εβραίοι εξήγησαν ότι αντιμετωπίζουν τα χρήματα ως πόρους που θα χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη καλών σκοπών, αλλά ποτέ δεν πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να εκμεταλλευθούν ένα άλλο Εβραίο που θα μπορούσε να έχει προσωρινές δυσκολίες (τοκογλυφία). Οι Χριστιανοί δήλωσαν ότι επιτρέπεται η χρήση του χρήματος ως παράγοντας παραγωγής και μπορεί να χρησιμοποιείται το προεξοφλητικό επιτόκιο ως ένα μέτρο για τη βιωσιμότητα της επιχείρησης. Το επιτόκιο, ως εκ τούτου, χρεώνεται στους δανειολήπτες και καταβάλλεται στους δανειστές, συνήθως σε ένα συμφωνηθέν ποσοστό. Η εκμετάλλευση των αδυνάτων από χρέωση υπερβολικών επιτοκίων, θεωρείται επίσης κατακριτέα.

Στην πράξη, η σημασία των οικονομικών πόρων στη βιομηχανική διαδικασία ήταν αποδεκτή από τους εκπροσώπους και των τριών θρησκειών. Οι Μουσουλμανικές τράπεζες προσφέρουν χρήματα στις επιχειρήσεις και δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στο πώς οι πελάτες τα διαχειρίζονται. Με αυτόν τον τρόπο μοιράζονται τους κινδύνους και τις ανταμοιβές. Παρά το γεγονός ότι η επιβολή τόκων για το δανεισμό χρημάτων

απαγορεύεται στη μουσουλμανική διδασκαλία, μια αμοιβή για τις υπηρεσίες μιας τράπεζας ή ανταμοιβή από μια επιτυχημένη συνεργασία με μία επιχείρηση επιτυγχάνει το ίδιο ηθικό αποτέλεσμα, δηλαδή, τη διευκόλυνση της εμπορικής επιχείρησης να λάβει θέση για το αμοιβαίο όφελος όλων των εμπλεκόμενων μερών.

Αναγνωρίστηκε επίσης ότι το νομικό πλαίσιο στο οποίο διεξάγονται οι επιχειρήσεις δεν είναι το ίδιο σε όλες τις χώρες. Για παράδειγμα, τα καθήκοντα των διευθυντών της εταιρείας ποικίλλουν όπως και το εργατικό δίκαιο, π.χ., η ανακοίνωση νομικού περιεχομένου της απόλυσης ή η απόλυση, είναι σχεδόν πάντα η ίδια ανάμεσα σε οποιαδήποτε δύο χώρες. Αν και αναγνωρίζει ότι η εθνική νομοθεσία εφαρμόζεται σε μια εταιρεία εγγεγραμμένη στη χώρα αυτή (ανεξάρτητα από την εθνικότητα των ιδιοκτητών και διαχειριστών της), και ότι θα πρέπει να ακολουθείται σχολαστικά, οι νόμοι για ένα συγκεκριμένο θέμα μπορεί να είναι λιγότερο απαιτητικοί, από τη χώρα, ας πούμε, της μητρικής εταιρείας. Μερικές επιχειρηματικές πρακτικές που καλύπτονται από το νόμο σε μια χώρα μπορεί να αποτελούν αντικείμενο της αυτοδιοίκησης της εταιρείας ή του εθελοντικού κώδικα συμπεριφοράς σε μία άλλη. Επομένως, κάποια θέματα που καλύπτονται από τη Διαθρησκειακή Δήλωση μπορεί να έχουν ήδη την ισχύ νόμου σε ορισμένες χώρες.

Η Διαθρησκειακή Δήλωση ξεκίνησε στο Παλάτι του Αγίου Ιακώβου, στο Λονδίνο, τον Μάιο του 1994. Στη συνέχεια κυκλοφόρησε ευρέως με μεταφράσεις στα αραβικά και στα Γερμανικά.

Η δήλωση δείχνει, με πρακτικό τρόπο, ότι οι άνθρωποι από πολύ διαφορετικούς πολιτισμούς ή με διαφορετικές πεποιθήσεις έχουν συχνά περισσότερα κοινά από ό, τι είναι μερικές φορές εμφανές. Εκφράζεται η ελπίδα ότι η έννοια της Διακήρυξης θα πρέπει να ενσωματωθεί σε κώδικες δεοντολογίας. Προσφέρεται με την προϋπόθεση ότι αυτό θα βοηθήσει να διευκολυνθεί η επέκταση της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας, η οποία είναι ευεργετική για τις διεθνείς αρμονικές σχέσεις και την ευημερία.

Παρά το γεγονός ότι ο κώδικας δεν επιχειρεί να καλύψει όλες τις πτυχές της επιχειρηματικής συμπεριφοράς ενσωματώνει το βέλτιστο της σύγχρονης επιχειρηματικής πρακτικής, καθώς προσδιορίζει ορθές πρακτικές, όπως προέκυψαν από τη θείες διαταγές. Συνιστάται σε πιστούς και των τριών θρησκειών, και σε ηγέτες των διεθνών επιχειρήσεων, καθώς και σε καθηγητές διοίκησης επιχειρήσεων, είτε πιστεύουν στις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες είτε όχι.

Η ομάδα που είναι αρμόδια για την κατάρτιση της θέλησε να χρησιμοποιείται από ανθρώπους των επιχειρήσεων, επιχειρηματικές οργανώσεις και εταιρείες παροχής

συμβουλών, ίσως υιοθετώντας τη ως βάση της σχέσης τους με όσους εμπλέκονται σε διεθνείς επιχειρήσεις. Προτάθηκε επίσης ότι τα θέματα που περιλαμβάνονται στη Διακήρυξη θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στα μαθήματα κατάρτισης των επιχειρήσεων τόσο από τις ίδιες τις εταιρείες όσο και από κολέγια, πανεπιστήμια και συμβούλους, οι οποίοι προσφέρουν διαφορετικούς τύπους εκπαίδευσης στις επιχειρήσεις σε όλο τον κόσμο. Ο κώδικας αντανακλά τις βέλτιστες πρακτικές και ελπίζεται ότι αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα χρήσιμο μέσο για την αντιμετώπιση ορισμένων από τα διαπολιτισμικά προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη διάρκεια των διεθνών επιχειρηματικών σχέσεων.

I. Ιστορικό

Καταγωγή και σκοπός της Δήλωσης

Η παγκοσμιοποίηση των επιχειρήσεων έχει πλέον καθιερωθεί και αυξάνεται. Για παράδειγμα:

- Ο όγκος του παγκόσμιου εμπορίου επιταχύνεται ραγδαία και πάλι. Το 1994 αυξήθηκε κατά 9,5% πάνω από το 1993 και αναμένεται να αυξηθεί περαιτέρω κατά 8% το 1995.
- Το 1994, το παγκόσμιο εμπόριο εκτιμήθηκε σε \$4.090 δισεκατομμύρια. (\$3.600 δισεκατομμύρια το 1963).
- Οι διασυνοριακές επενδύσεις για παραγωγικούς σκοπούς επεκτείνονται ακόμη πιο γρήγορα από ό, τι το εμπόριο. Ως αποτέλεσμα, οι διαπολιτισμικές επιχειρηματικές σχέσεις πολλαπλασιάζονται.
- Τα αποθέματα και οι μετοχές των περισσότερων από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις του κόσμου είναι εισηγμένες σε ποικίλλα χρηματιστήρια και οι διευθυντές και το προσωπικό τους, προέρχονται από πολλές διαφορετικές χώρες.

Αυτή η εκθετική αύξηση της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, να γίνουν ορισμένες σοβαρές διαφοροποιήσεις στην προσέγγιση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων μεταξύ μερικών από τους σημαντικότερους συμμετέχοντες.

Για να εξετάσουν αυτές τις διαφορές και να δουν τι μπορεί να γίνει για την επίλυσή τους, μία ομάδα διακεκριμένων ηγετών (αποτελούμενη από επιχειρηματίες, τραπεζίτες, ακαδημαϊκούς και κληρικούς) από τις τρεις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες του κόσμου (μουσουλμανικής, εβραϊκής και χριστιανικής) συνεδρίασε εντός των ετών 1989-1994 υπό

την αιγίδα του Δούκα του Εδιμβούργου, του Πρίγκιπα Χασάν της Ιορδανίας και της Evelyn de Rothschild της Αγγλίας για να δουν αν θα είναι δυνατό και χρήσιμο να καταρτίσει ένα σύνολο κατευθυντήριων γραμμών επιχειρηματικής ηθικής που ισχύουν σε θέματα σχετικά με οικονομική δραστηριότητα των πιστών των θρησκειών τους. Η ομάδα συνεδρίασε τέσσερις φορές και μελέτησε σε βάθος τις διαφορετικές προσεγγίσεις σε προβλήματα συμπεριφοράς που προκύπτουν σε επιχειρηματικές σχέσεις.

Οι συμμετέχοντες έλαβαν γνώση μιας σειράς καταστάσεων σε επιχειρήσεις που δεν θα μπορούσαν να επιλυθούν μόνο με διαβούλευση νομικών κείμενων ή εφαρμόζοντας αυστηρά κριτήρια επιχειρήσεων (κέρδος). Ο σκοπός της προκύπτουσας Δήλωσης της Διεθνούς Επιχειρηματικής Ηθικής ήταν να παρέχει:

- μια ηθική βάση για τις διεθνείς επιχειρηματικές δραστηριότητες
- ορισμένες αρχές της ηθικής πρακτικής για να βοηθήσει τους επιχειρηματίες, τους εμπόρους και τους επενδυτές να προσδιορίσουν το ρόλο τόσο το δικό τους όσο και των οργανώσεών τους, που διαδραματίζουν στις κοινότητες εντός των οποίων λειτουργούν και
- καθοδήγηση στην επίλυση γνήσιων διλημάτων που προκύπτουν κατά τη διάρκεια της καθημερινής πραγματικότητας των επιχειρήσεων.

Η ομάδα είχε επίγνωση του γεγονότος ότι η πρόσφατη εκτεταμένη αναφορά στη ρητορική και στις δραστηριότητες των εξτρεμιστών (τουλάχιστον κατ' όνομα) των τριών θρησκειών είχαν δημιουργήσει στο ευρύ κοινό την ιδέα ότι μόνο η διχόνοια και η σύγκρουση χαρακτήριζαν τις σχέσεις, συμπεριλαμβανομένων και των επιχειρηματικών σχέσεων, μεταξύ αυτών που είχαν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Οι συνεδριάσεις της ομάδας και η προκύπτουσα Δήλωση δείχνουν ότι ανεξάρτητα από την αλήθεια, όπως την προσεγγίζει κάθε πιστός και ανεξαρτήτως των διαφορών που υπάρχουν ωστόσο μπορούν να μοιράζονται μια κοινή κληρονομιά και υψηλές κοινές αξίες. Η συγκεκριμένη ομάδα μοιράζεται επίσης μια κοινή ηθική βάση που προέρχεται από ένα βιβλίο την Αγία Γραφή που θεωρούσαν ότι ήταν τόσο επίκαιρη όσο ήταν και στο παρελθόν. Η ανάγκη να σχετίσουν αυτό το ενδιαφέρον σε σύγχρονα επιχειρηματικά θέματα κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντική. Για να το καταφέρουν αυτό, προσπάθησαν να ανακαλύψουν τις βασικές αξίες που οι αντίστοιχες θρησκείες τους είχαν από κοινού και οι οποίες αφορούσαν την οικονομική δραστηριότητα.

Πίσω από αυτό το σκοπό, ήταν η κοινή ανησυχία τους ότι την ίδια στιγμή η ευημερία του υλισμού μεγάλωνε στο βιομηχανοποιημένο κόσμο, υπήρχε επίσης ένα αναδυόμενο σύστημα αξιών που θεωρούνταν επιζήμιο για την υγιή ανάπτυξη των ανθρώπων : η ιδιοτέλεια και η ανειλικρίνεια τείνουν να υποσκελίσουν την ακεραιότητα και τη

γενναιοδωρία. Ως αποτέλεσμα, υπήρχαν ενδείξεις ότι η ηθική και ηθικά πρότυπα μειώνονται. Αυτό εξηγείται από την ευρεία εφαρμογή των ασυνείδητων και διεφθαρμένων πρακτικών. Μέρος του προβλήματος φάνηκε να είναι μια αμφιθυμία σχετικά με το τι θεωρείται σωστό ή τι λάθος και οι οικονομικές σχέσεις περιλαμβάνονταν στο πλαίσιο αυτό. Οι συμμετέχοντες θεώρησαν ότι μια επανάληψη των ηθικών εντολών με τη μορφή μιας δήλωσης, θα συνέβαλε στη διατήρηση και βελτίωση των προτύπων της διεθνούς επιχειρηματικής συμπεριφοράς.

II. Η Δήλωση

A. Αρχές

Η Διακήρυξη της Διεθνούς Επιχειρηματικής Ηθικής είναι χτισμένη πάνω στα διδάγματα των τριών Θρησκειών, όπως αυτά έγιναν αντιληπτά από τους αντιπροσώπους που έλαβαν μέρος στους διαλόγους. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι έχουν μία κοινή βάση στη θρησκευτική και ηθική διδασκαλία: είναι οι Άνθρωποι των Ιερών Βιβλίων. Τέσσερις βασικές έννοιες επαναλαμβάνονται στη βιβλιογραφία των θρησκειών και αποτελούν τη βάση κάθε ανθρώπινης αλληλεπίδρασης, και μπορούν να ισχύσουν και στις επιχειρηματικές σχέσεις. Αυτές είναι: δικαιοσύνη, αμοιβαίος σεβασμός, καλή διαχείριση και εντιμότητα. Κάθε μία μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαφορετική έκφραση της ίδιας συνολικής ιδέας.

1. Δικαιοσύνη

Η πρώτη αρχή είναι η *δικαιοσύνη* που μπορεί να οριστεί ως αρμόζουσα συμπεριφορά, άσκηση εξουσίας για τη διατήρηση των δικαιωμάτων. Και οι τρεις θρησκείες συμφωνούν ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και ότι η δικαιοσύνη πρέπει να χαρακτηρίζει τη σχέση μεταξύ των κατοίκων του. Δίκαιες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ πιστών και άλλων συνεχώς επαναλαμβάνεται στις Γραφές, όπως και η δικαιοσύνη και το έλεος του Θεού στις σχέσεις του με την ανθρωπότητα.

Στη μουσουλμανική διδασκαλία η δικαιοσύνη θεωρείται ως βάση της σχέσης. Το Κοράνι, Maida, V.9. αναφέρει: «Σταθείτε σταθερά για χάρη του Θεού, ως μάρτυρες σε δίκαιες συμφωνίες και μην αφήσετε το μίσος σας για τους άλλους να σας κάνει να λοξοδρομήσετε και να απομακρυνθείτε από τη δικαιοσύνη. Να είστε δίκαιοι: αυτό είναι κοντά στην ευσέβεια, και να φοβάστε το Θεό. »

Η δικαιοσύνη αποτελεί επίσης, ένα σημαντικό θέμα στην εβραϊκή γραφή. Για παράδειγμα, ένα κείμενο με θέμα το Δευτερονόμιο 16:18-20 καταλήγει στη δήλωση, «Δικαιοσύνη, και μόνο δικαιοσύνη, να ακολουθείτε, ώστε να μπορέσετε να ζήσετε και να κληρονομήσετε τη γη, που ο Κύριος ο Θεός σας, σας δίνει. »

Ο Ιησούς επίσης πρότεινε ότι μερικοί από τους εβραίους καθηγητές της εποχής του παραμέλησαν τα βαρύτερα του νόμου της Τορά: τη Δικαιοσύνη, την ευσπλαχνία και την πίστη (κατά Ματθαίον: 23: 23), και οι Χριστιανοί καλούνται από τον Παύλο να «έχουν στο μυαλό τους ότι ακριβώς είναι αληθινό, σεμνό, δίκαιο,....» (Προς Φιλιππησίους Επιστολή 4: 8).

2. Αμοιβαίος σεβασμός (Αγάπη)

Η δεύτερη αρχή του αμοιβαίου σεβασμού, ή αγάπη και εκτίμηση για τους άλλους, είναι επίσης συνυφασμένη με τις ηθικές διδασκαλίες της κάθε θρησκείας. Η αγάπη ως λέξη έχει πολλές σημασίες. Όμως, όπως προκύπτει από την ανάγνωση της Αγίας Γραφής, ο Θεός της δικαιοσύνης και του ελέους είναι επίσης ο Θεός της αγάπης. Εκείνο που η Αγία Γραφή εκφράζει ως αγάπη έχει εδώ την έννοια του αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ των δύο ατόμων.

Η δήλωση στο κατά Ματθαίον 19: 18 "Αγάπα τον πλησίον σου όπως τον εαυτό σου", το οποίο επανέλαβε ο Προφήτης Μωάμεθ ως «Να αγαπάς τους άλλους, όπως θέλεις να σε αγαπάνε» και ο Ιησούς ως «Να αγαπάς τον πλησίον σου όπως τον εαυτό σου» (κατά Ματθαίον. 22: 39), είναι μία κοινή ηθική βάση για όλες τις διαπρωσωπικές σχέσεις. Η εφαρμογή της έχει καταλήξει να σημαίνει ότι μόνο το προσωπικό συμφέρον έχει θέση στην κοινωνία, στο βαθμό που λαμβάνει υπόψη και τα συμφέροντα των άλλων. Ο γείτονας μου στο πλαίσιο της επιχείρησης μπορεί να οριστεί ως κάθε πρόσωπο (ιδιώτης ή εταιρεία), με τον οποίο η επιχείρηση έρχεται σε επαφή κατά τη διάρκεια της επιχειρηματικής της ζωής. Από αυτή την άποψη, είναι υψίστης σημασίας ο εργαζόμενος.

Η εικόνα του Καλού Σαμαρείτη όπως δόθηκε από τον Ιησού δηλαδή σε ερώτηση ενός Εβραίου νομοδιδασκάλου προς τον Ιησού για το ποιος ήταν ο πλησίον του (κατά Λουκά 10: 30-37), μας δείχνει ότι ο πλησίον δεν έχει πάντα αυτός που έχει την ίδια εθνική καταγωγή ή την ίδια οικονομική κατάσταση, με τον εαυτό μας. Αντιθέτως, ο πλησίον μπορεί να είναι πολύ πιο αδύναμος ή ευπαθής ή να προέρχεται από μια διαφορετική φυλή ή θρησκεία. Μια επιχειρηματική εφαρμογή αυτού, θα ήταν η περίπτωση μιας μικρής επιχείρησης η οποία βοηθά μία μεγάλη. Η αρχή της αγάπης θα πρότεινε περιορισμό στη χρήση της εξουσίας από έναν ισχυρό, ειδικά σε δύσκολες περιστάσεις, αυτό θα ήταν ηθικά σωστό, και σε συμφωνία με τις γραπτές εντολές των τριών θρησκειών. Επομένως, μία

μεγάλη εταιρεία με έδρα σε μια αναπτυσσόμενη χώρα πρέπει να αντιμετωπίζει έναν προμηθευτή ή πελάτη από μια αναπτυσσόμενη χώρα με τον ίδιο τρόπο που θα αντιμετώπιζε μία επιχείρηση από τη χώρα καταγωγής του.

3. Καλή Διαχείριση

Μια τρίτη αρχή που οι τρεις θρησκείες έχουν κοινή είναι η *καλή διαχείριση* της δημιουργίας του Θεού και όλα όσα είναι μέσα σ' αυτή. Ο Θεός δημιούργησε ένα πλουσιοποίκιλλο σύμπαν: «... και ήταν καλό». Οι Γραφές μαρτυρούν τις ομορφιές και τα θαύματα της φύσης ως σημεία της καλοσύνης και της πρόνοιας του Θεού. Η ανθρωπότητα βρίσκεται πάνω από όλα με ευθύνη κατ' εξουσιοδότηση, ως διαχειριστής που χρεώνεται με τη φροντίδα και τη σωστή χρήση της φύσης, γεγονός για το οποίο ο καθένας θα πρέπει να δώσει λογαριασμό. Οι Γραφές δεν γνωρίζουν από απόλυτη κυριότητα: ο άνθρωπος είναι διαχειριστής του Θεού.

Ενώ αυτό μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητό από έναν ιδιοκτήτη μιας μικρής επιχείρησης ή ενός κληρονόμου μιας γεωργικής εκμετάλλευσης, η αρχή αυτή ισχύει για τον καθένα από εμάς, στον οποίο έχει ανατεθεί η ευθύνη της διαχείρισης των περιορισμένων πόρων. Επίσης ισχύει για την ατομική μας περιουσία, για τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα μιας επιχείρησης, καθώς και για τη χρήση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Η κυριότητα δεν φαίνεται να είναι απόλυτη. Ως εκ τούτου, οι επιχειρήσεις έχουν την υποχρέωση να χρησιμοποιούν τους πόρους προς όφελος των ανθρώπων στην κοινωνία γενικότερα, καθώς και προς όφελος των μετόχων.

Οι Μουσουλμάνοι επισημαίνουν δύο Κορανικούς στίχους για το θέμα αυτό: «Και παραχώρησε σ' αυτούς τον πλούτο του ο Αλλάχ τον οποίο Εκείνος εναπόθεσε επάνω σας» (Σούρα [Φως] 24, 33). "Και ξοδεύετε από αυτά για τα οποία Εκείνος σας έκανε διαχειριστές » (Σούρα [Σίδερο] 57, 7). Ένα αυθεντικό ρητό του προφήτη Μωάμεθ επιβεβαιώνει αυτή την έννοια της ευθύνης της ανθρωπότητας για τον πλούτο της. Διακηρύσσει ότι σε κανένα άνθρωπο άντρα ή γυναίκα δεν θα επιτραπεί να προχωρήσει στην αμοιβή του κατά την ημέρα της Κρίσεως, εκτός αν πρώτα απολογηθεί για τις πράξεις του, η οποία απολογία περιλαμβάνει τον τρόπο που απέκτησε τα πλούτη του καθώς και πώς τα χρησιμοποίησε.

Οι Εβραίοι επίσης, έχουν περιλάβει την έννοια της διαχείρισης στη διδασκαλία τους σχετικά με την ευθύνη προς την κοινωνία. Ο πατριάρχης David δήλωσε: "Ποιος είμαι και τι είναι οι άνθρωποι μου, αν δεν μπορούμε να είμαστε σε θέση να προσφέρουμε έτσι

πρόθυμα; Αφού όλα τα πράγματα που προέρχονται από εσάς και είναι δικά σας, σας έχουν δοθεί " (1 Κεφ. 29: 14).

Η Καινή Διαθήκη τονίζει την ευθύνη των χριστιανών για τον τρόπο με τον οποίο έχουν χρησιμοποιήσει τους πόρους. Ο Ιησούς συνόψισε αυτό, δηλώνοντας: «σ' όποιον δόθηκαν πολλά, θα ζητηθούν πολλά και σ' όποιον δόθηκαν περισσότερα θα ζητηθούν περισσότερα» (Λουκ. 12:48).

Η αρχή αυτή παρέχει μια πιο μακροπρόθεσμη προοπτική για τις επιχειρηματικές αποφάσεις από ό,τι είναι πιθανό να βρεθεί όπου η έννοια της απόλυτης ιδιοκτησίας κυριαρχεί. Επίσης παρέχει τη βάση για πιο σωστή μέριμνα του φυσικού περιβάλλοντος πάνω στο οποίο η επιχειρηματική δραστηριότητα έχει σημαντικές απαιτήσεις. Αυτό συνεπάγεται διαχείριση με φροντίδα, όχι εγωιστική εκμετάλλευση και εκφράζει μία ανησυχία τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον.

4. Τιμότητα

Η τέταρτη αρχή της *τιμότητας*, είναι εγγενής σε καθένα από τα συστήματα αξιών των τριών θρησκειών. Ενσωματώνει τις έννοιες της ειλικρίνειας και της αξιοπιστίας και καλύπτει όλες τις πτυχές των σχέσεων στη ζωή και τη σκέψη του ανθρώπου, με λέξεις και πράξεις. Είναι κάτι περισσότερο από ακρίβεια, είναι στάση η οποία συνοψίζεται καλά στη λέξη "ακεραιότητα".

Σε παραινέσεις και παραβολές, οι Γραφές προτρέπουν την αλήθεια και την ειλικρίνεια σε όλες τις συναλλαγές μεταξύ των ανθρώπων. Τονίζεται ότι η ατιμία είναι ένα βδέλυγμα και παραβιάζει τους βασικούς νόμους του Θεού. Στις επιχειρηματικές συναλλαγές, χρησιμοποιούνται οι όροι "αληθείς κλίμακες (ζυγοί), αληθινά βάρη, αληθινά μέτρα". Η αλήθεια είναι μια απαίτηση για όλους.

Οι Μουσουλμάνοι αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην ειλικρίνεια εντός της επιχείρησης. Για παράδειγμα, στην Hadith αναφέρονται τα εξής: «Ο έμπορος του οποίου τα λόγια και οι συναλλαγές είναι δίκαια και είναι ένας άνθρωπος τίμιος θα αναστηθεί μεταξύ των μαρτύρων κατά την ημέρα της Κρίσεως " (Ibn Mace, Sunan, II/724, όχι. 2139 [Ticaveti]).

Οι Εβραίοι τονίζουν συνεχώς πολύ την ειλικρίνεια ως βάση για τις ανθρώπινες σχέσεις. Το βιβλίο Λευϊκό είναι σαφές σχετικά με την ειλικρίνεια στην επιχείρηση: «Θα πρέπει να έχει αληθείς κλίμακες (ζυγοί), αληθινά βάρη και αληθινά μέτρα" (Λευϊκό 19: 36), και «Όλοι όσοι ενεργούν χωρίς ειλικρίνεια είναι βδέλυγμα προς τον Κύριο» (dt. 26: 16), και όσον αφορά την ειλικρίνεια, ο Δεκάλογος αναφέρει: «Δεν πρέπει να ψευδομαρτυρήσεις » (Εξ. 20: 16).

Οι Χριστιανοί, επίσης, προσδοκούν ειλικρίνεια και εντιμότητα να χαρακτηρίζει τη ζωή των πιστών. Ο Ιησούς δηλώνει ότι κάνοντας αυτό που είναι αληθινό αποτελεί μια δοκιμή της υπακοής στο Θεό: «Αυτός που κάνει πράξεις σύμφωνες με την αλήθεια του Θεού, αυτός έρχεται στο φως, έτσι θα φανεί πως οι πράξεις του έχουν γίνει από υπακοή στο Θεό» (Ιωάννης 3: 21) και ο Παύλος παρότρυνε τους Χριστιανούς στην προς Εφεσίους Επιστολή: « Έχοντας την αληθινή πίστη και την αγάπη, ας φτάσουμε σε όλα μας αυτόν που είναι η κεφαλή, δηλαδή το Χριστό» (Εφ. 4: 15).

Αυτές οι τέσσερις αρχές, δικαιοσύνη, αγάπη, ευαισθησία και ειλικρίνεια αποτελούν την ηθική βάση της Διακήρυξης που ακολουθεί.

ΟΔΗΓΙΕΣ

A. Επιχειρήσεις & Πολιτική Οικονομία

Όλες οι επιχειρηματικές δραστηριότητες πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Είναι γεγονός ότι:

1. Οι επιχειρήσεις είναι μέρος της κοινωνικής τάξης. Πρωταρχικός σκοπός τους είναι να καλύψουν τις ανθρώπινες και υλικές ανάγκες με την παραγωγή και τη διανομή των αγαθών και υπηρεσιών κατά τρόπο αποτελεσματικό. Ο τρόπος με τον οποίο αυτός ο ρόλος διεξάγεται είναι σημαντικός για το σύνολο της κοινωνίας.
2. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων γενικά έχει αποδειχθεί ότι είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να εξασφαλιστεί ότι οι πόροι δεν σπαταλούνται, το κόστος είναι ελάχιστο και οι τιμές δίκαιες. Το Κράτος έχει καθήκον να διασφαλίζει ότι οι αγορές λειτουργούν αποτελεσματικά, διατηρείται ο ανταγωνισμός και τα φυσικά μονοπώλια ρυθμίζονται. Οι επιχειρήσεις δεν θα επιδιώξουν να εμποδιστεί αυτό.
3. Όλα τα οικονομικά συστήματα έχουν ρωγμές. Ότι βασίζεται σε ελεύθερες και ανοικτές αγορές είναι ηθικά ουδέτερο και έχει μεγάλες δυνατότητες να λειτουργήσει για το γενικό καλό. Η ιδιωτική επιχείρηση, ενίοτε σε συνεργασία με το κράτος, έχει τη δυνατότητα να κάνει δυνατή την αποτελεσματική και βιώσιμη χρήση των πόρων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία πλούτου που μπορεί να χρησιμοποιηθεί προς όφελος όλων.

4. Δεν υπάρχει βασική σύγκρουση ανάμεσα στην υιοθέτηση καλής επιχειρηματικής πρακτικής και την επιδίωξη κέρδους. Κέρδος είναι ένα μέτρο της αποτελεσματικότητας και είναι υψίστης σημασίας για τη λειτουργία του συστήματος. Προβλέπει τη διατήρηση και την ανάπτυξη των επιχειρήσεων, επεκτείνοντας έτσι τις ευκαιρίες απασχόλησης και αποτελεί το μέσο για ένα ανερχόμενο βιοτικό επίπεδο όλων των ενδιαφερόμενων. Επίσης, λειτουργεί ως κίνητρο για εργασία και επιχειρηματικότητα. Είναι από τα κέρδη των εταιρειών που η κοινωνία μπορεί εύλογα να επιβάλλει φόρους για να χρηματοδοτήσει τις ανάγκες της ευρύτερα.

5. Το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, όπως και κάθε άλλη αγορά, είναι ανοικτή σε καταχρήσεις, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ικανοποίηση εγωιστικών συμφερόντων ή συμφερόντων κάποιου τομέα, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για καλό. Το κράτος έχει την υποχρέωση να παρέχει ένα πλαίσιο δικαίου στο οποίο οι επιχειρήσεις μπορούν να λειτουργούν έντιμα και δίκαια και κάθε επιχείρηση θα υπακούει και θα σέβεται το δικαίο του κράτους στο οποίο λειτουργεί.

6. Καθώς η επιχείρησή είναι μια συνεργασία ανθρώπων με ποικίλα χαρίσματα, δεν πρέπει ποτέ να θεωρείται απλώς ως παράγοντας παραγωγής. Οι όροι εργασίας τους θα είναι συνεπείς με τα υψηλότερα πρότυπα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

7. Η αποτελεσματική χρήση των περιορισμένων πόρων θα πρέπει να εξασφαλίζεται από την επιχείρηση. Οι πόροι που χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις περιλαμβάνουν την οικονομία (αποταμιεύσεις), την τεχνολογία (μηχανήματα), τη γη και τους φυσικούς ανανεώσιμους πόρους. Όλοι είναι σημαντικοί και οι περισσότεροι είναι λιγοστοί.

8. Οι επιχειρήσεις έχουν μια ευθύνη απέναντι στις μελλοντικές γενιές να βελτιώσουν την ποιότητα των προϊόντων και τις υπηρεσίες, να μην υποβαθμίζεται το φυσικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργεί και να επιδιώκουν να εμπλουτίζουν τη ζωή όσων εργάζονται μέσα σε αυτές. Βραχυπρόθεσμη κερδοφορία δεν θα πρέπει να επιδιώκεται εις βάρος της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας της επιχείρησης. Ούτε θα πρέπει οι επιχειρηματικές δραστηριότητες να υποβαθμίζουν την ευρύτερη κοινότητα.

B. Οι Πολιτικές μιας επιχείρησης

Η επιχειρηματική δραστηριότητα περιλαμβάνει ανθρώπινες σχέσεις. Είναι ζήτημα εξισορρόπησης των εύλογων συμφερόντων όσων εμπλέκονται στη διαδικασία: δηλαδή, των όλων των ενδιαφερόμενων μερών που δημιουργούν ηθικά και δεοντολογικά προβλήματα. Οι πολιτικές της επιχείρησης θα πρέπει να βασίζεται σε αρχές όπως καθορίζονται στις προηγούμενες παραγράφους και ιδίως:

1. Το διοικητικό συμβούλιο θα είναι υπεύθυνο να επιβλέπει ότι η επιχείρηση λειτουργεί αυστηρά σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα των νομοθεσιών των χωρών στις οποίες λειτουργεί. Εάν αυτοί οι νόμοι είναι λιγότερο αυστηροί σε ορισμένα μέρη του κόσμου, όπου η επιχείρηση λειτουργεί από ό,τι σε άλλες χώρες, θα πρέπει κανονικά να εφαρμόζονται τα υψηλότερα πρότυπα παντού.
2. Το διοικητικό συμβούλιο θα εκδώσει γραπτή δήλωση σχετικά με τους στόχους, τις λειτουργικές πολιτικές της οργάνωσης και την εφαρμογή τους. Θα καθορίσει με σαφήνεια τις υποχρεώσεις της εταιρείας έναντι των διαφόρων φορέων που εμπλέκονται με την επιχείρηση [υπαλλήλους, μετόχους, δανειστές, πελάτες, προμηθευτές και την κοινωνία (τοπική και εθνική κυβέρνηση)].
3. Η βάση των σχέσεων με τους κύριους ενδιαφερόμενους φορείς να είναι η ειλικρίνεια και η επιείκεια, με τις οποίες εννοείται ακεραιότητα, σε όλες τις σχέσεις όπως επίσης και αξιοπιστία σε όλες τις δεσμεύσεις που έχουν αναληφθεί για λογαριασμό της οργάνωσης.
4. Η επιχείρηση θα πρέπει να διατηρήσει μια συνεχή σχέση με κάθε μία από τις ομάδες με οποίες συμμετέχει. Θα αποτελεί αποτελεσματικό μέσο για την κοινοποίηση πληροφοριών που επηρεάζουν τα ενδιαφερόμενα μέρη. Η σχέση αυτή βασίζεται στην εμπιστοσύνη.
5. Η καλύτερη πρακτική που πρέπει να ληφθεί σε σχέση με έξι συγκεκριμένα ενδιαφερόμενα μέρη μπορεί και συνοψίζεται ως εξής:

α) Υπάλληλοι

Οι εργαζόμενοι συμβάλλουν με μοναδικό τρόπο στην οργάνωση. Προκύπτει ότι στο πλαίσιο των πολιτικών τους, οι επιχειρήσεις θα πρέπει, ενδεχομένως, να λάβουν ειδοποιήσεις από τις θέσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων και να παρέχουν:

- i) Συνθήκες εργασίας που να είναι ασφαλείς και υγιεινές και να ευνοούν τα υψηλά πρότυπα της εργασίας.
- ii) Τα επίπεδα των αποδοχών να είναι δίκαια και να αναγνωρίζουν τη συμβολή των εργαζόμενων στην εταιρεία και την επίδοση του τομέα της επιχείρησης όπου εργάζονται.
- iii) Σεβασμό στο άτομο (είτε είναι άνδρας είτε γυναίκα) στις πεποιθήσεις του, την ευθύνη του απέναντι στην οικογένειά του και την ανάγκη του να αναπτύσσεται ως ανθρώπινο αν. Να παρέχει ίσες ευκαιρίες όσον αφορά στην κατάρτιση και στην επαγγελματική ανέλιξη σε όλα τα μέλη της εταιρείας. Να μην κάνει διακρίσεις στις πολιτικές της για λόγους φυλής, χρώματος, θρησκείας, ή φύλου.

β) Οι πάροχοι των Οικονομικών Πόρων

Μια επιχείρηση δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς χρηματοδότηση. Υπάρχει ως εκ τούτου, μια εταιρική σχέση μεταξύ του παρόχου και του χρήστη. Η εταιρεία που δανείζεται χρήματα θα δώσει στο δανειστή:

- i) Ότι έχει συμφωνηθεί να αποπληρωθεί κατά τις προκαθορισμένες ημερομηνίες.
- ii) Επαρκείς διασφαλίσεις για τη χρήση των πόρων που της εμπιστεύθηκαν.
- iii) Τακτική ενημέρωση σχετικά με τις δραστηριότητες της επιχείρησης και ευκαιρίες να αναπτυχθούν με τους διευθυντές θέματα σχετικά με την επίδοσή τους.

γ) Πελάτες

Χωρίς πελάτες μια επιχείρηση δεν μπορεί να επιβιώσει. Κατά την πώληση των προϊόντων ή των υπηρεσιών, μια εταιρεία μεριμνά για τον πελάτη:

- i) Την ποιότητα και τις προδιαγραφές των υπηρεσιών που έχουν συμφωνηθεί.
- ii) Υπηρεσίες μετά την πώληση ανάλογα με το είδος του προϊόντος ή της υπηρεσίας και με το ποσό που έχει καταβληθεί.
- iii) Όπου προβλέπεται, μία σύμβαση γραμμένη με ξεκάθαρο τρόπο.
- iv) Ακριβείς πληροφορίες σχετικά με τη χρήση του προϊόντος ή της υπηρεσίας ιδιαίτερα στην περίπτωση όπου η κακή χρήση μπορεί να είναι επικίνδυνη.

δ) Προμηθευτές

Οι προμηθευτές προσφέρουν σε καθημερινή βάση τις πρώτες ύλες, τα προϊόντα και τις υπηρεσίες για να καταστεί δυνατή η λειτουργία της επιχείρησης. Η σχέση με τους προμηθευτές είναι συνήθως μακροχρόνια και πρέπει να βασίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη. Η εταιρεία οφείλει:

- i) Να αναλάβει να πληρώνει τους προμηθευτές της άμεσα και σύμφωνα με τους συμφωνηθέντες όρους του εμπορίου.
- ii) Να μην χρησιμοποιεί την αγοραστική της δύναμη με αδίστακτο τρόπο.
- iii) Να ζητούν από τους αγοραστές να αναφέρουν τις προσφορές δώρων σε ασυνήθιστο μέγεθος ή για αμφισβητήσιμο σκοπό.

ε) Κοινότητα (Τοπική και Εθνική Κυβέρνηση)

Εφόσον οι εταιρείες έχουν την υποχρέωση να λειτουργούν στα πλαίσια του νόμου, θα πρέπει επίσης να λαμβάνουν υπόψη και τις επιπτώσεις των δραστηριοτήτων τους στις τοπικές και εθνικές κοινότητες. Ιδιαίτερα :

- i) Να βεβαιώνονται ότι προστατεύουν το τοπικό περιβάλλον από τις επιβλαβείς εκπομπές του εργοστάσιου παραγωγής, από τον υπερβολικό θόρυβο και κάθε πρακτική που ενδέχεται να θέσει σε κίνδυνο τους ανθρώπους, τα ζώα ή τα φυτά.
- ii) Να εξετάζει τις κοινωνικές συνέπειες των αποφάσεων της π.χ. το κλείσιμο εργοστασίων, την επιλογή νέων θέσεων εργασίας ή την επέκταση των υφισταμένων.
- iii) Να μην ανέχονται οποιαδήποτε μορφή δωροδοκίας, εκβιασμού ή άλλη αλλοίωση ή διεφθαρμένη πρακτική επιχειρηματική συναλλαγή.

στ) Οι ιδιοκτήτες (μέτοχοι)

Οι μέτοχοι αναλαμβάνουν τους κινδύνους που συνεπάγεται η ιδιοκτησία. Οι εκλεγμένοι σύμβουλοι να φροντίζουν:

- i) Την προστασία των συμφερόντων των μετόχων.
- ii) Οι λογιστικές καταστάσεις της εταιρείας είναι αληθείς και επίκαιρες.
- iii) Οι μέτοχοι να ενημερώνονται για όλα τα σημαντικά γεγονότα που επηρεάζουν την εταιρεία.

Γ. Συμπεριφορά των προσώπων στην εργασία

Τα παρακάτω βασίζονται στις βέλτιστες πρακτικές για την ηθική των εργαζομένων σε μια επιχείρηση.

Οι εργαζόμενοι ενός οργανισμού πρέπει:

1. Να εφαρμόζουν τις αποφάσεις εκείνων απέναντι στους οποίους φέρουν ευθύνη και οι οποίοι είναι νόμιμα υπεύθυνοι και σύμφωνα με την πολιτική της εταιρείας, σε συνεργασία με τους συναδέλφους τους.
2. Να αποφεύγουν κάθε κατάχρηση εξουσίας για προσωπικό όφελος, πλεονέκτημα ή κύρος και ιδίως να αρνούνται δωροδοκίες ή άλλα κίνητρα οποιουδήποτε είδους με σκοπό την ενθάρρυνση ανεντιμότητας ή παράβασης του νόμου.
3. Να μην χρησιμοποιούν οποιεσδήποτε πληροφορίες που απέκτησαν στην επιχείρηση για προσωπικό όφελος ή για όφελος των συγγενών ή εξωτερικών συνεργατών τους.
4. Να αποκαλύπτουν στους ιεραρχικά ανωτέρους τους, τις περιπτώσεις όπου η ατομική τους επιχείρηση ή τα οικονομικά τους συμφέροντα εμπλέκονται με εκείνα της εταιρείας.
5. Να ασχολούνται δραστήρια με τις δυσκολίες και τα προβλήματα των υφισταμένων τους, να τους συμπεριφέρονται δίκαια και να τους καθοδηγούν αποτελεσματικά, προσφέροντας τους το δικαίωμα της εύλογης πρόσβασης και της προσφυγής στους ιεραρχικά ανώτερους τους οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για αυτούς.
6. Να γνωστοποιούν στους ιεραρχικώς ανώτερους τους τα σχέδια που έχουν οι εργαζόμενοι για το μέλλον τους και τις πιθανές συνέπειες που θα μπορούσαν να έχουν αυτά, έτσι ώστε αυτοί οι παράγοντες να μπορούν να λαμβάνονται πλήρως υπόψη.

Η Διαθρησκειακή Διακήρυξη που προηγήθηκε, αποδεικνύει ότι βρισκόμαστε ήδη στο δρόμο της συνάντησης και του διαλόγου μεταξύ των θρησκειών, με σκοπό τη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου. Η Διακήρυξη αυτή, περιλαμβάνει τέσσερις αρετές και αποτελεί μεν ένα κώδικα δεοντολογίας Διεθνών Επιχειρήσεων για Χριστιανούς, Μουσουλμάνους και Εβραίους, μπορεί όμως να εφαρμοστεί, στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον σε όλους τους ανθρώπους κάθε θρησκευτικής πεποίθησης.

Συμπεράσματα

Η ανωτέρω Διαθησκευιακή Διακήρυξη κατέληξε σε τέσσερις αρετές, βάσει των οποίων μπορεί να καταρτιστεί ένας Κώδικας Ηθικής Δεοντολογίας για Διεθνείς Επιχειρήσεις.

Γιατί όμως φτάσαμε στο σημείο να απαιτείται ένας τέτοιος Κώδικας Κανόνων;

Θα έλεγε κανείς πως οι αρετές της δικαιοσύνης, του αμοιβαίου σεβασμού, της καλής διαχείρισης των υφιστάμενων πόρων και της εντιμότητας είναι εύλογες, τόσο στο πλαίσιο του εργασιακού χώρου όσο και στην καθημερινή μας ζωή και σε όλους μας θα άρεσε να ζούσαμε σε ένα τέτοιο περιβάλλον ιδανικό, που τίποτε δεν έχει να ζηλέψει από τον Παράδεισο. Όμως αναγκαστήκαμε να ανατρέξουμε στις θρησκείες για να βρούμε αυτό που χάσαμε στην πορεία και αυτό είναι η ηθική. Αναγκαστήκαμε να φτιάχνουμε Κώδικες Ηθικής Δεοντολογίας για Διεθνείς Επιχειρήσεις γιατί ξεχάσαμε να συμπεριφερόμαστε ανθρώπινα. Και είναι αλήθεια μία χρυσή ευκαιρία αυτή που μας δίνεται, μέσα στις Διεθνείς Επιχειρήσεις, αυτά τα τεράστια και πολυδύναμα παγκόσμια χωριά, να έρθουμε κοντά πολλοί και διαφορετικοί άνθρωποι και να ξαναμάθουμε να συνυπάρχουμε ειρηνικά, έστω και αν αυτό αρχικά τουλάχιστον, γίνεται υποχρεωτικά, βάσει κανόνων. Οι Διεθνείς Επιχειρήσεις έχουν τη δύναμη να καταφέρουν ότι δεν κατάφεραν τα επί μέρους κράτη, να ενώσουν τους ανθρώπους, υπενθυμίζοντάς τους την ανθρώπινη φύση τους. Αυτό μπορεί να ακούγεται υπερβολικό, μπορεί όμως να γίνει εφικτό αν η ανώτερη ηγεσία αποτελείται από πρόσωπα με ήθος, που αντιλαμβάνονται ότι η επιτυχία της επιχείρησης δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από την ηθική ανύψωση του ανθρώπου. Είναι βέβαιο πως υπάρχουν άνθρωποι που πιστεύουν στην ηθική, όπως υπάρχουν άνθρωποι που έχουν ήθος. Μία προσεκτική επιλογή προσωπικού θα προσέδιδε στην επιχείρηση εξ' αρχής τεράστιο πλούτο και απίστευτη προοπτική για περαιτέρω βελτίωση. Το ήθος είναι μεταδοτικό, γιατί κατά βάθος όλοι οι άνθρωποι θα ήθελαν να είναι ηθικοί.

Αν λοιπόν το ήθος είναι η χρυσή τομή και ο συνδετικός κρίκος όλων των θρησκευιών, τότε θα πρέπει να δούμε με νέο μάτι τις θρησκείες. Η προκατάληψη που υπάρχει εναντίον των θρησκευόμενων, πιθανών να οφείλεται σε περιπτώσεις θρησκοληψίας ή σε περιπτώσεις φανατισμού ή υπερβάλλοντος δογματισμού. Ας ξεχωρίσουμε όμως επιτέλους, το υγιές από το νοσηρό και ας στρέψουμε τα ώτα μας σε αυτά που έχουν αληθινά να μας πουν οι

διδαχές των θρησκειών, γιατί όλες οι θρησκείες ανεξάρτητα αν είναι μονοθεϊστικές ή πολυθεϊστικές έχουν στο επίκεντρο της προσοχής τους τον άνθρωπο, που οφείλει να είναι ηθικός. Όλες οι θρησκείες συγκλίνουν στις ηθικές αξίες, ακόμη και αν αυτό σε κάποιες περιπτώσεις παραφράζεται όταν το Ισλάμ μιλά για ιερό πόλεμο ή όταν ο Ινδουισμός δίνει έμφαση στην ατομική και όχι στην κοινωνική υπευθυνότητα. Όλες οι θρησκείες αναζητούν την πνευματικότητα και επιδιώκουν την ανέλιξη του ανθρώπου.

Οι Διεθνείς Επιχειρήσεις επομένως σε συνδυασμό με τις θρησκείες, αποτελούν τους ακρογωνιαίους λίθους της ηθικής εξύψωσης του ανθρώπου. Οι θρησκείες ούτως ή άλλως ενυπάρχουν στις Διεθνείς Επιχειρήσεις αρκεί να μπορέσουν και να συνεργαστούν. Κάτι τέτοιο φυσικά δεν είναι εύκολο, γιατί και οι ίδιες οι θρησκείες μεταξύ τους είναι δύσκολο να συνυπάρξουν, κάτω όμως από την αιγίδα της Διεθνούς Επιχείρησης, η συνύπαρξη μπορεί να γίνει πιο εύκολη. Άλλωστε, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στις κοινές αρετές που προβάλλουν οι θρησκείες και αν ανατρέξουμε στον κατάλογο των αρετών θα βρούμε πολλές κοινές. Εμείς όμως απ' όλες τις αρετές και απ' αυτές που εξετάσαμε και απ' αυτές που προσπεράσαμε θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε μία αρετή, γιατί μόνο αυτή η αρετή θα μπορούσε να χτίσει έναν κόσμο τέλειο, παραδεισένιο και αυτή η αρετή είναι η αγάπη. Δεν χρειάζεται να πούμε τίποτε παραπάνω για την αγάπη, γιατί ό,τι παραπάνω πούμε θα την πληγώσει. Αφήνουμε τον αναγνώστη να ξαναδιαβάσει αυτόν τον υπέροχο Ύμνο στην Αγάπη, που έγραψε ο απόστολος Παύλος και θέτουμε το ερώτημα: αν μπορούσαμε να επιτύχουμε τέτοια ηθική ανύψωση, ένας Κώδικας Επιχειρηματικής Ηθικής και Δεοντολογίας τι νόημα θα είχε;

Κεφάλαιο έκτο : Σύνοψη – Προτάσεις για μελλοντική έρευνα – Περιορισμοί

Οι μεγάλες διεθνείς επιχειρήσεις, παίζουν πλέον καθοριστικό ρόλο στο διεθνοποιημένο πλανήτη όπου ζούμε, αφού καθορίζουν την οικονομία, την προστασία του περιβάλλοντος, τη διασπορά κεφαλαίων και ανθρώπινου δυναμικού, την κατάργηση πολιτειακών φραγμών επομένως και την κοινωνική αναβάθμιση και την ποιότητα ζωής. Ο όρος επιχειρηματική ηθική είναι πλέον αναγκαίος για την κοινωνική ευημερία και πρόοδο και η ηθική αυτή φαίνεται να προσανατολίζεται στον άνθρωπο. Η επιχείρηση σταδιακά αποκτά ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα και μέσω συστημάτων επιχειρηματικής ηθικής και εταιρικής διακυβέρνησης στοχεύει στη διαφάνεια, στην κοινωνική δικαιοσύνη και στην προσωπική αυτοεξέλιξη και αυτοβελτίωση του κάθε εργαζόμενου.

Με την εταιρική διακυβέρνηση, η επιχείρηση θέτει νόμους και κανονισμούς για την επίτευξη τόσο των εταιρικών στόχων, όσο και για τη διαχείριση κινδύνων και την αντιμετώπιση της σύγκρουσης συμφερόντων μεταξύ διοικούντων και διοικούμενων. Στόχος πλέον δεν είναι μόνο η ευημερία των μετόχων, αλλά και των εργαζομένων. Η προσοχή φαίνεται να στρέφεται σ' αυτούς, υποστηρίζοντας τη συμμετοχή των εργαζομένων σε εξωεπιχειρηματικές δραστηριότητες, σε φιλανθρωπικές οργανώσεις, αλλά υποστηρίζοντας και εναλλακτικές μεθόδους εργασίας όπως η εξ' αποστάσεως απασχόληση, το ευέλικτο ωράριο, η διάθεση μέρους του χρόνου εργασίας στον ίδιο τον εργαζόμενο με την προϋπόθεση να γίνει η δουλειά, σύμφωνα με τα δικά του ενδιαφέροντα, όπως εκείνος κρίνει καλύτερα προκειμένου να αποδώσει καλύτερα. Με τον τρόπο αυτό οι προϊστάμενοι παρέχουν ευκαιρίες στους εργαζόμενους, χωρίς τη συνεχή εμπλοκή τους. Οι νόμοι και οι κανονισμοί προφανώς συμβάλλουν στην εταιρική διακυβέρνηση, αλλά καλύτερα είναι να βρεις που πηγάζει η δύναμη και η επιροή της εταιρικής συμπεριφοράς. Οι νόμοι δεν αρκούν, χρειάζεται και η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ηθική. Ας μην ξεχνάμε ότι το νομικό πλαίσιο, χρειάστηκε να παρέμβει εκεί που ο άγραφος ηθικός νόμος παραβιάστηκε. Η ηθική που βασίζεται στους μετόχους, στο ΔΣ και στους διευθυντές μίας επιχείρησης, η ιστορία έδειξε, ότι σε πολλές περιπτώσεις ήταν ανεπαρκής, προφανώς γιατί οι ίδιοι οι διευθύνοντες και οι κρατούντες δεν είχαν ήθος.

Την έλλειψη ήθους ήρθε να καλύψει η εταιρική διακυβέρνηση, για να προστατέψει τους μετόχους, την διοίκηση αλλά και όλους τους stakeholders μεταξύ των οποίων είναι και οι εργαζόμενοι. Αν όμως υπήρχε ήθος, τότε θα υπήρχε και επιχειρηματική ηθική, πόσο ανάγκη θα είχαμε την εταιρική διακυβέρνηση;

Δεδομένου, ότι ο χώρος που ζούμε είναι παγκόσμιος και ότι οι άνθρωποι που εργάζονται, επικοινωνούν και συναλλάσσονται μεταξύ τους προέρχονται από εντελώς διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, δεδομένου επίσης ότι η επιχειρηματική ηθική αν και απολύτως απαραίτητη για την αξιοπρεπή επιβίωσή τους, δεν ήταν μέχρι πρότινος εφικτή, ο μόνος τρόπος ειρηνικής συνύπαρξης ήταν οι κανόνες της εταιρικής διακυβέρνησης. Όμως, η κατάσταση αυτή φαίνεται να αλλάζει, γιατί αλλάζει ο ίδιος ο άνθρωπος. Και οι μεγάλες επιχειρήσεις συμβάλλουν σε αυτή την κατεύθυνση και πρέπει να συνεχίσουν να διαμορφώνουν έναν άνθρωπο με λιγότερη εσωστρέφεια, με λιγότερο εγωισμό, με λιγότερο ναρκισσισμό, λιγότερο κερδοσκόπο, περισσότερο εξωστρεφή, περισσότερο κοινωνικό, με περισσότερη αυτογνωσία και περισσότερη διάθεση για αυτοβελτίωση. Πρόκειται για μία σχέση αλληλεπίδρασης όπου βελτιώνοντας το δομικό στοιχείο, που είναι ο άνθρωπος, βελτιώνεται και το οικοδόμημα, που είναι η επιχείρηση (αφού χτίζεται με καλύτερα δομικά στοιχεία), έτσι έχει καλύτερη απόδοση, την οποία για να διατηρήσει και να επαυξήσει συνεχίζει να βελτιώνει το δομικό της στοιχείο, τον άνθρωπο. Η κατεύθυνση αυτή ήταν απαραίτητη γιατί η επιχείρηση την τελευταία δεκαετία απέκτησε μεγάλη ισχύ, την οποία δεν μπορούσε να διατηρήσει θέτοντας μόνο κανονισμούς. Η ισχύς θα διατηρηθεί αν ο ίδιος ο άνθρωπος, υπακούοντας σε δικό του εσωτερικό μηχανισμό, λειτουργήσει πιο ευσυνειδητά, πιο τίμια, πιο δίκαια από μόνος του αλλά κυρίως και σε συνεργασία με τους συναδέλφους του. Πώς όμως να αντιμετωπίσεις τον διπλανό σου, που ενδέχεται να διαφέρει πολύ από σένα, αν εσύ ο ίδιος δεν μπορείς να αντιμετωπίσεις τον εαυτό σου, γιατί δεν τον γνώρισες ποτέ; Τα πάντα λοιπόν οδηγούν στον άνθρωπο, από κει ξεκινούν και εκεί τελειώνουν. Η ζωή μας, είναι ένα μεγάλο ταξίδι αυτογνωσίας, να αναγνωρίσουμε τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία μας, να συγχωρήσουμε τον εαυτό μας για τις αδυναμίες του, να συμφιλιωθούμε μαζί του, να τον αγαπήσουμε, να αποκτήσουμε ήθος, ώστε να μπορέσουμε να πάμε παραπέρα για να βρούμε και τον άλλο που είναι ξένος, αλλά μπορεί να γίνει συνοδοιπόρος, γιατί ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον.

Οι θρησκείες που εξετάσαμε μπορούν να συμβάλλουν προς αυτή την κατεύθυνση. Όλες οι θρησκείες προβάλλουν κάποιες αξίες που βοηθούν στην αυτοβελτίωση του ανθρώπου και στην ενάρετη ζωή του. Η θρησκεία αυτή καθ' εαυτή αποτελεί ένα κοινωνικό και πολιτιστικό

φαινόμενο, αναφέρεται σε μία πραγματικότητα πέρα από την ανθρώπινη λογική. Σε κάθε περίπτωση, προωθεί την κοινωνική αλληλεγγύη, μειώνει τις αντιπαραθέσεις, αποδοκιμάζει την αντικοινωνική συμπεριφορά και παίζει ενοποιητικό ρόλο σε όλες τις κοινωνίες συνολικά αλλά ταυτόχρονα συμβάλλει και στην ατομική αυτοολοκλήρωση. Έχει διαπιστωθεί ότι οι πιστοί είναι περισσότερο κοινωνικοί, συμπεριφέρονται με πιο ηθικό τρόπο σε όλους τους τομείς της ζωής τους και τα πάνε καλύτερα στη λήψη αποφάσεων σχετικά με θέματα ηθικού περιεχομένου. Επίσης, οι θρησκευόμενοι έχουν τα χαρακτηριστικά του αξιαγάπητου, της ευσυνειδησίας, χαμηλή παρορμητικότητα, είναι περισσότερο αλtruιστές, αισιόδοξοι και γλυκοί, υπομονετικοί, συνετοί, αυτοκυριαρχούμενοι, σέβονται τους κανόνες και επιδιώκουν στόχους, όλα αυτά αποτελούν ένα παγκόσμιο προφίλ και ισχύουν για όλες τις θρησκείες.

Η επιχείρηση, από την άλλη πλευρά, αυτή η νέα πανίσχυρη οντότητα, σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη εποχή, θα πρέπει να ευαισθητοποιηθεί από τις κοινωνικές επιταγές και να προάγει την ηθική συμπεριφορά και την εταιρική κοινωνική ευθύνη. Θα πρέπει να ασχοληθεί ενεργά με την προστασία του περιβάλλοντος, τους εργαζομένους αλλά και τους ιδιοκτήτες των κεφαλαίων που χρησιμοποιεί, τους πελάτες της, την ηθική της εμπορίας και τη συνολική συμμετοχή στα δρώμενα μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Νοηματικά, η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη έπεται της διατύπωσης του Κώδικα Επιχειρηματικής Ηθικής και των Αρχών Εταιρικής Διακυβέρνησης, των οποίων συχνά αποτελεί μέρος. Οι αρχές αυτές πηγάζουν από ένα γενικότερο πλαίσιο ηθικής που οι ιδιοκτήτες κατά το πλείστον, αλλά και οι εργαζόμενοι και οι πελάτες και άλλοι που συνδέονται με την επιχείρηση αποδέχονται σαν παραδεκτά στοιχεία της κοινωνίας που βρίσκονται. Επομένως, βασική προϋπόθεση, για την ορθή λειτουργία μιας επιχείρησης είναι η ακεραιότητα τόσο των στελεχών και μελών του διοικητικού συμβουλίου, όσο και των εργαζομένων σε αυτή. Αν τα άτομα που στελεχώνουν μια επιχείρηση διακρίνονται από αρετές, τότε είναι πολύ πιο εύκολο να συμβαδίσουν με τον Επιχειρηματικό Κώδικα Δεοντολογίας και Εταιρικής Διακυβέρνησης. Με τον τρόπο αυτό, η εταιρεία δεν έχει μόνο κερδοσκοπικούς στόχους αλλά αγκαλιάζει την ευθύνη για τις ενέργειες της και μέσω των δραστηριοτήτων της ενθαρρύνει μια θετική επίδραση στο περιβάλλον αλλά και σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέλη του ευρύτερου περιβάλλοντος.

Αν το όραμα και η αποστολή της επιχείρησης είναι να υπηρετείς τα πιστεύω σου, να προωθείς τη δικαιοσύνη, να παρέχεις φιλανθρωπία σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη, να ενδιαφέρεσαι για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, το κοινό καλό της κοινωνίας και του κόσμου και να κατανοείς τις θρησκευτικές, πνευματικές και ηθικές διαστάσεις της ζωής, τότε τις επόμενες δεκαετίες θα υπάρξουν σημαντικές βελτιώσεις όσον αφορά τις πολιτικές και τις πρακτικές της επιχείρησης. Με τον τρόπο αυτό όμως προκύπτουν μεγαλύτερα ζητήματα, αφού ενδέχεται οι αξίες μίας εταιρείας να επηρεάσουν και τις προσωπικές μας αξίες, την ηθική συμπεριφορά στην επιχείρηση και να επιφέρουν ωριμότητα και ηθική ανύψωση του ατόμου και τη δημιουργία ενός εργασιακού περιβάλλοντος πιο ανθρώπινου.

Οι άνθρωποι που αναζητούν την πνευματικότητα βλέπουν υπό άλλη οπτική γωνία την επιχείρηση, την οικογένειά τους, την κοινωνία αλλά και τον εαυτό τους. Λέγοντας πνευματική αναζήτηση εννοούμε την αναγνώριση του Θεού, τη σημαντικότητα της προσευχής, του διαλογισμού, της αυτοολοκλήρωσης, μέσω διαδρομών αυτογνωσίας. Η πνευματική αναζήτηση, ιστορικά πηγάζει από τη θρησκεία, αλλά σε επιχειρηματικό επίπεδο δε πρέπει να συνδέεται με συγκεκριμένη θρησκευτική παράδοση καθώς οι περισσότερες κοινωνίες είναι πολυπολιτισμικές και δεν υπάρχει επικρατούσα θρησκεία, επομένως δεν υπάρχει θρησκευτική παράδοση που να μπορεί να την διεκδικήσει. Έτσι το ενδιαφέρον για πνευματική ζωή αγκαλιάζει διαφορετικές παραδόσεις.

Σε κάθε περίπτωση όμως, οι άνθρωποι κατέχουν διαφορετικές κοινωνικές θέσεις και καλούνται να παίξουν διαφορετικούς ρόλους που κάποιες φορές έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Ο τρόπος με τον οποίο τελικά θα συμπεριφερθεί αυτός ο άνθρωπος εξαρτάται από το ήθος του γι' αυτό θέλουμε ο άνθρωπος να έχει ήθος και αρετές, γι' αυτό ο άνθρωπος σήμερα ως πνευματική, ψυχική, πολιτική και ιστορική ενότητα αποτελεί το πυρηνικό στοιχείο της αγωνίας μας.

Είναι γεγονός ότι του ηθικού νόμου έπεται ο θρησκευτικός νόμος και ότι την ηθικότητα ακολουθεί η θρησκευτικότητα του ανθρώπου. Καθώς μάλιστα χωρίς την ηθική ο άνθρωπος δεν θα κατορθώσει να συγκροτήσει κοινωνία, να αναπτυχθεί και να προοδεύσει, έτσι και δίχως τη θρησκεία είναι αδύνατον να αποβεί ηθικός και να εδραιώσει τις κοινωνίες πάνω σε ηθικές αρχές. Η ανάπτυξη και ανύψωση του ανθρώπου οφείλεται στις έξοχες αυτές αρετές που τον κάνουν ανθρώπινο και οι αρετές ενυπάρχουν σε όλες τις θρησκείες.

Από τις αρετές που εξετάσαμε, μπορούμε να πούμε ότι η κορωνίδα όλων είναι η αγάπη. Η αγάπη όχι ως έρωσ επειδή είναι εγωισμός, είναι πάθος, ούτε ως φιλία που προσφέρει χαρά, αλλά η αγάπη ως δύναμη ανθρωπιάς, ως υπέρβαση του εαυτού μας, ως πνοή Θεού. Για να αγαπήσουμε το συνάνθρωπό μας, θα πρέπει πρώτα να έχουμε αγαπήσει τον εαυτό μας και για να αγαπήσουμε τον εαυτό μας θα πρέπει πρώτα να έχουμε διαβεί το δύσκολο μονοπάτι της αυτογνωσίας. Γνωρίζοντας λοιπόν τα όρια μας, ξεκινάμε να γνωρίσουμε και τον άλλο, όχι μόνο αυτόν που μας είναι ευχάριστος αλλά και αυτόν που μας είναι δυσάρεστος, γιατί ας μην ξεχνούμε πως στον εργασιακό μας χώρο περιβαλλόμαστε και από πρόσωπα συνεργατικά και φιλικά, αλλά και από πρόσωπα που δεν έχουν τις καλύτερες προθέσεις απέναντί μας, ανεξαρτήτως θρησκείας. Όλοι όμως βρισκόμαστε κάτω από την ίδια στέγη και πρέπει να συνυπάρξουμε. Ακολουθώντας τους Κώδικες Επιχειρηματικής Ηθικής και Εταιρικής Διακυβέρνησης η συνύπαρξη κάποιες φορές είναι υποφερτή, κάποιες άλλες φορές όμως είναι αδύνατη. Ο μόνος τρόπος να καταφέρουμε να ζήσουμε και να συνεργαστούμε ειρηνικά είναι πέρα από τους Κώδικες να προσπαθήσει ο καθένας προσωπικά να αλλάξει, να αυτοβελτιωθεί μέσα από διαδρομές πνευματικής αναζήτησης, τότε έχουμε μεγαλύτερη πιθανότητα να προτρέψουμε και τον άλλο να αλλάξει συμπεριφορά απεναντί μας, αλλά και να μην αλλάξει εμείς θα μπορούμε να τον δεχτούμε όπως είναι και να πορευτούμε.

Το βέβαιο είναι πως αν καταφέρουμε να γίνουμε εμείς καλύτεροι άνθρωποι, αν προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε τις αρετές που κρύβονται μέσα μας τότε θα νιώθουμε καλύτερα και αυτό ακτινοβολεί στο περιβάλλον και το επηρεάζει θετικά. Δεν είναι εύκολη η αυτοβελτίωση, απαιτεί διαρκή άσκηση, συγκέντρωση, υπομονή και επιμονή, απαιτεί χρόνο και κόπο. Μέσα όμως σε θρησκευτικά περιβάλλοντα, δέχεσαι συνεχώς ερεθίσματα που σε ωθούν και σε στηρίζουν σε αυτή την προσπάθεια και αυτό ισχύει σε κάθε θρησκευτικό περιβάλλον. Οι διεθνείς επιχειρήσεις που γνωρίζουν τα οφέλη της επίδρασης των θρησκειών πάνω στον άνθρωπο, ως προς την ηθική και πνευματική του ανέλιξη, θα πρέπει να συμβάλλουν σε αυτή την κατεύθυνση, αφού μέσω της ανύψωσης του ανθρώπου, ανυψώνεται και γιγαντώνεται και η επιχείρηση. Στο χρονικό αυτό διάστημα που μας αναλογεί, ας προσπαθήσουμε να υπερβούμε τους κανόνες, να τους ξεπεράσουμε, ας προσπαθήσουμε να ξεπεράσουμε και αυτά τα όριά μας για να προσεγγίσουμε αυτό που οι ανατολικές θρησκείες λένε νιρβάνα και ο Χριστιανισμός θέωση.

Στο πόνημα αυτό, μελετήσαμε την Διεθνή Επιχείρηση, κάτω από την οποία ζουν και απασχολούνται εκατοντάδες άνθρωποι, που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη φυλή, το χρώμα, την ψυχосύνθεση, εδώ όμως περιοριστήκαμε στις διαφορές που έχουν να κάνουν μόνο με τα θρησκευτικά πιστεύω. Αλλά και στις θρησκείες που εξετάσαμε περιορίσαμε το Χριστιανισμό, στην Ορθοδοξία. Είναι πολύ ενδιαφέρον, σε μελλοντική έρευνα να εξετάσουμε χωριστά το Ρωμαιοκαθολικισμό, που αποτελεί και την συντριπτική πλειοψηφία της πίστης των Χριστιανών, τον Προτεσταντισμό και τις αιρέσεις του Χριστιανισμού. Επίσης οι διδασκαλίες του εσωτερισμού, του αποκρυφισμού και της θεοσοφίας, αποτελούν συγκλονιστικά επίκαιρα θέματα, όσον αφορά το χώρο των πνευματικών αναζητήσεων του σύγχρονου ανθρώπου. Θα μπορούσαμε επίσης να εκθέσουμε πέραν των ομοιοτήτων που υπάρχουν στις εξεταζόμενες θρησκείες και τις διαφορές τους, προκειμένου να καταλήξουμε στο συμπέρασμα αν τελικά είναι περισσότερα αυτά που μας ενώνουν ή αυτά που μας χωρίζουν. Ένα άλλο σημείο στο οποίο θα μπορούσαμε να σταθούμε είναι μία εμπειρική μελέτη που να επιβεβαιώνει την άμεση εξάρτηση ανάμεσα στα θρησκευτικά πιστεύω και την ηθική συμπεριφορά. Τέλος, δεδομένου ότι πάντα υφίσταται ένα χάσμα γενεών ανάμεσα στους εν ενεργεία διευθύνοντες και στους φοιτητές σχολών Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων, κάποιοι εκ των οποίων θα αποτελέσουν τους μέλλοντες διευθύνοντες, είναι σημαντικό να δούμε σε μία εμπειρική μελέτη, πόσο μεταβάλλονται οι απόψεις, αναφορικά με την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη, στις δύο αυτές γενεές και τις αιτίες αυτής της μεταβολής.

Όσον αφορά τους περιορισμούς που τέθηκαν σε αυτό το πόνημα, αυτοί έχουν να κάνουν κυρίως με το γεγονός ότι το αντικείμενο μελέτης είναι εξ' ορισμού τεράστιο, τόσο σε σχέση με την Εταιρική Διακυβέρνηση και την Επιχειρηματική Ηθική, όσο και με τις θρησκείες. Αρχικά περιορίστηκαν οι θρησκείες στις τέσσερις μεγαλύτερες σε σχέση με το πλήθος των πιστών, προστέθηκε και μια πέμπτη θρησκεία (ο Ιουδαϊσμός) επειδή συσχετιζόταν άμεσα με τις δύο πρώτες και στη συνέχεια όπως είπαμε και παραπάνω, ακόμα και μέσα στην ίδια θρησκεία τον Χριστιανισμό ετέθη περιορισμός και εξετάσαμε μόνο την Ορθοδοξία. Επίσης η μελέτη περιορίστηκε μόνο σε βιβλιογραφική έρευνα και δεν συμπεριλήφθηκε και πρωτογενής έρευνα, η οποία θα προσέθετε σημαντικά στοιχεία.

Όλοι οι περιορισμοί όμως τίθενται ώστε να υπάρχει αντικείμενο μελλοντικής έρευνας και έτσι να τροφοδοείται συνεχώς ο μηχανισμός της γνώσης.

Βασικοί ορισμοί

Ελληνικοί

ανάτμαν (anatman), ή ανάττα (anatta) : «μη ψυχή»

άτμαν (atman): αρχικά σήμαινε την αναπνοή, τη ζωή ακολούθως την ψυχή, τη συνείδηση, το ιδιαίτερο εγώ που διακρίνεται από τα άλλα, τη βαθύτερη ουσία ενός όντος.

βεντάντα (Vedanta) : σχολή της ινδουιστικής φιλοσοφίας, η οποία επιχειρεί τη σύνθεση και εναρμόνιση των θεολογικών και φιλοσοφικών στοιχείων.

γιόγκα (Yoga) : βασική κατεύθυνση του φιλοσοφικού ινδουισμού, η οποία επεξεργάζεται κυρίως την πρακτική μέθοδο αυτοσυγκεντρώσεως και αυτοβυθισμού. Γιόγκα σημαίνει άσκηση, γυμνασία, ζεύξη.

ΔΣ: Διοικητικό Συμβούλιο

ισλάμ (islām) : σημαίνει υποταγή στο Θεό.

κάλπα (kalpa) : ορισμένη χρονική περίοδος μετά την οποία το σύμπαν καταστρέφεται και αναδημιουργείται

κάρμα (karma): αρχικά σημαίνει πράξη ή έργο. Ανάλογα με τις πράξεις του, κάθε ον θα γεννηθεί στην επόμενη ζωή σε μία ανώτερη ή κατώτερη μορφή υπάρξεως. Το παρόν είναι συνέπεια του παρελθόντος και θα έχει τις συνέπειες του στο μέλλον. Τελικά κάρμα καταλήγει να σημαίνει το ποσόν της ενέργειας που συσσωρεύει μία ύπαρξη καθώς ζει και δρα. Ο νόμος του κάρμα είναι νοητός ως απρόσωπος και αυτόνομος. Πρόκειται για ένα νόμο παγκόσμιο και αδυσώπητο, που ρυθμίζει τα πάντα.

κάστες (varnas) : αυστηρά περιχαρακωμένες τάξεις, στις οποίες διαχωρίζονται οι άνθρωποι

Κ.Ε.Θ.Ι.: Κέντρο ερευνών για θέματα ισότητας

κισμέτ : πίστη ότι ο προορισμός του ανθρώπου καθορίζεται από το Θεό.

μάγια (maya) : οφθαλμαπάτη

ΜΜΕ : μικρομεσαίες επιχειρήσεις

Μπράχμαν (Brahman) ως την ύψιστη, απρόσωπη αρχή

Μωσαϊκός Νόμος : απαρτίζεται από τα πέντε πρώτα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης και οι Εβραίοι τα ονομάζουν «Τορά» ή Πεντάτευχο.

Ουπανισάδες : η υπερβατική φιλοσοφία που εμφανίστηκε σε γραπτές συνθέσεις το 800έως το 500 π.Χ.

ΠΕΕ : πολυεθνικές επιχειρήσεις

σαμσάρα (samsara): Η αλυσίδα των γεννήσεων, θανάτων και αναγεννήσεων, στην οποία είναι καταδικασμένο το άτομο, ονομάζεται τροχός της ζωής.

σανάτανα-ντάρμα (sanatana dharma), δηλαδή αιώνιο νόμο ή αιώνια θρησκευτική διδασκαλία

ΣΕΒ : Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών

Ταλμούδ : ο προφορικός ιουδαϊκός νόμος σε γραπτή μορφή.

τζίν (jinn): άλλη κατηγορία πνευμάτων μεταξύ αγγέλων και ανθρώπων.

Ξενόγλωσσοι

al-Sawm : η νηστεία του Παραζανιού

CEO: Chief Executive Officer (Διευθύνων Σύμβουλος)

CFO: Chief Financial Officer (Γενικός Οικονομικός Διευθυντής)

Corporate Social Responsibility ή CSR : Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη ή ΕΚΕ

dharma : κοινωνικό καθήκον

dhamma του Βούδα : ο νόμος για το εφήμερο, για το πεπερασμένο.

EBEN : European Business Ethics Network

Hajj : το προσκύνημα στη Μέκκα

ijmāʿ : ο όρος αναφέρεται στη πλήρη συμφωνία της μουσουλμανικής κοινότητας.

jihād : ο ιερός πόλεμος των μουσουλμάνων

litihād : η κατ' ανάγκην επιχειρηματολογία, που βασίζεται στο Κοράνι και τη sunna του Προφήτη

nirvana : είναι η υπέρτατη αλήθεια, που κατορθώνει κανείς ακολουθώντας συστηματική, καθαρική του νου αγωγή και επέρχεται με την αποδέσμευση από την ψευδαίσθηση του εαυτού μας. Η nirvana αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για το φωτισμό και τον τερματισμό της ανακυκλώσεως της ζωής.

OIC ή Organisation of the Islamic Conference : Οργανισμός Ισλαμικής Διάσκεψης, είναι ο δεύτερος μετά τον ΟΗΕ πολυπληθέστερος, σε κράτη-μέλη, διεθνής οργανισμός.

kama : ο πιο ταπεινός αποδεκτός σκοπός της ζωής, η εμπλοκή σε όλων των ειδών τις απολαύσεις

ramadān : αποτελεί την περίοδο της νηστείας των μουσουλμάνων παγκοσμίως

salāt : η τελετουργική προσευχή που κάνουν όλοι οι μουσουλμάνοι πέντε θεσμοθετημένες φορές την ημέρα.

sati : θυσία-αυτοπροσφορά της συζύγου στην πυρά που θα κηδευόταν ο άντρας της.

stakeholders: Λοιπά ενδιαφερόμενα μέρη, όπως εξωτερικές ομάδες ενδιαφερομένων που είναι κάτοχοι χρεογράφων, πιστωτές, προμηθευτές, πελάτες και λοιποί που επηρεάζονται από τις δραστηριότητες της εταιρείας, αλλά και εσωτερικούς φορείς όπως τα στελέχη και τους εργαζόμενους.

sunna ή hadīth: σύνολο ιστοριών που αφορούν πράξεις και λόγια του Προφήτη.

zakāt : η ελεημοσύνη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνικές

Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2011, «*Το γνώθι σαυτόν: Κείμενα Αυτογνωσίας*», Εκδόσεις Άθως, Αθήνα.

Αγίου Νικολάου του Καβάσιλα, 2005, «*Η εν Χριστώ ζωή – Γ' (Λόγοι ΣΤ'-Ζ')*», Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα.

Αϊνστάϊν Άλμπερτ, 1995, «*πώς βλέπω τον κόσμο*», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Αναστασίου (Γιαννουλάτου) Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας, 2004 «*Ίχνη από την αναζήτηση του υπερβατικού: Συλλογή Θρησκευολογικών μελετημάτων*», Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα.

Ανδρουλιδάκη – Πετράκη Ροδάνθη, 2011, «*Η διοίκηση στην ενορία: εφαρμογή και προβληματισμοί*», Ηράκλειο.

Αριστοτέλης, 1993, «*Ηθικά Νικομάχεια*», πρώτη έκδοση, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.

Βέιλ Σιμώνης, 1989, «*Η βαρύτητα και η χάρη*» (*La pesanteur et la grâce*), Εκδόσεις Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα.

Εμμανουηλίδης Κωνσταντίνος, 2006, Ναρκισσισμός και Θρησκευτικότητα, Εισήγηση σε στρογγυλή τράπεζα με θέμα «Ψυχιατρική και Θεολογία σε διάλογο», στα πλαίσια του 19^{ου} Πανελληνίου Ψυχιατρικού Συνεδρίου (2006), τροποποιημένη και επαυξημένη, Ψυχής Δρόμοι, τεύχος 2, Νοέμβριος 2011, σελ.66-81

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 110 / 17 Μαΐου 2002.

Θανόπουλος Ν. Γ 2003, «*Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία: στην εποχή της εταιρικής διακυβέρνησης*», Interbooks, Αθήνα.

Θερμού Βασιλείου, 2010, «*Διαδρομές αγάπης και γνώσης*», Εκδόσεις Αρχονταρίκι, Αθήνα.

Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών : Καλαϊτζίδη Παντελή, Μπέγζου Μάριου, Ντόντου Νίκου, Αγορά Κωνσταντίνου, Σκαλτσά Γεωργίου, Πέτρου Ιωάννη, Αδαμτζίλογλου Ευανθίας, Θεοδώρου Ευάγγελου, Καρκαλά-Ζορμπά Κατερίνας, Γιαγκατζόγλου Σταύρου, Γιοκαρίνη Κωνσταντίνου, Κασσελούρη- Χατζηβασιλειάδη Ελένη, Πασσάκου Δημητρίου, Καλλιγέρη Αντωνίου (πρωτοπρεσβύτερου), Θεόδεκτης (μοναχής),

Καραμάνου Αννας, Pirri-Simonian Teny, Πιζάντε Μαριλύν, Labidi-Maiza Mehrezia, Καζλάρη Πηγής, 2004, «Φύλο και Θρησκεία : η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία», Ίνδικτος, Αθήνα.

Καινή Διαθήκη, 2003, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα.

Καμπόλης Χρήστος και Τραυλός Νικόλαος, 2013, Τα αίτια της πρόσφατης παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, την 16 Μαρτίου 2013, <<http://www.alba.edu.gr>>, σελ. 1,2,5.

Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη Ελένη, 2003, «Φεμινιστική Ερμηνευτική» Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη.

Μακιαβέλλι Νικκολό, 2010, Ο ηγεμόνας, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Μακρής Γεράσιμος, 2004, «Ισλάμ:πεποιθήσεις, πρακτικές και τάσεις», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Μπέγζος Π. Μάριος, 2011, «Ψυχολογώντας τη θρησκεία», Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.

Ντοστογιέφσκι Φίοντορ, 1994, «Αδερφοί Καραμάζωφ», Εκδοτικός Οίκος Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος & ΣΙΑ Ο.Ε., Αθήνα.

Παναγιωτόπουλου Ι. Μ., 1984, «Ο σύγχρονος άνθρωπος», Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα.

Παπανούτσου Π. Ευάγγελου, 1970, «Ηθική», τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα.

Παπανούτσου Π. Ευάγγελου, 1985, «Η κρίση του πολιτισμού μας», έκτη έκδοση, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα.

Παπανούτσου Π. Ευάγγελου, 1985, «Πρακτική Φιλοσοφία», δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα.

Παπανούτσου Π. Ευάγγελου, 1975, «Το δίκαιο της πυγμής», Πρώτη Έκδοση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα.

Πατρώνου Π. Γεωργίου, 2012, «Χριστιανισμός : Εκκλησία ή Θρησκεία;», Εκδόσεις 89,5 Ραδιοφωνικός Σταθμός Εκκλησίας, Αθήνα.

Πάτση Χάρη, 1972, Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδόσεις Χάρη Πάτση Α.Ε., Αθήνα.

Σαρόγλου Βασίλειος, 2011, Πίστη, απιστία και μορφές τους: Ο ρόλος της προσωπικότητας, Ψυχής Δρόμοι, τόμος 1, σελ. 13-16 (Μετάφραση : Ντίνα Σαμοθράκη) (Πρωτότυπο άρθρο: La Religion, est-elle innée?, Cerveau & Psycho, No 40, Juillet-Aout 2010, p. 26-32)

ΣΕΒ (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών), 2011, Κώδικας Εταιρικής Διακυβέρνησης, Αθήνα.

Τρωιανός Σπύρος, 1997, Έρως και Νόμος στο Βυζάντιο, στο συλλογικό τόμο : «Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο», Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα.

- Χυτήρης Σ. Λεωνίδας, 2001, «*Διοίκηση Ανθρωπίνων Πόρων*», Εκδοτικός Οίκος Interbooks, Αθήνα.
- André Compte-Sponville, 2002, «*Μικρή πραγματεία περί μεγάλων αρετών*», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Bloom Antony, 2008, «*Ο Ευάλωτος Θεός: το μυστήριο της γέννησης του Σωτήρα*», Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα.
- Bloom Antony, 2009, «*Το μυστήριο της ίασης*», Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα.
- Freud Sigmund, 1974, «*Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*», Επίκουρος, Αθήνα.
- Hawking W. Stephen 1988, «*Το χρονικό του Χρόνου*», Πρώτη Έκδοση Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα.
- Morelli George, 2011, Διεκδικητικότητα και χριστιανική αγάπη, Ψυχής Δρόμοι, τόμος 1, σελ. 58-68.
- Oltheten Elisabeth, Σούγιαννης Θεόδωρος 2004, Ο Νόμος Sarbanes-Oxley του 2002 ως απάντηση στα Εταιρικά Σκάνδαλα: Ανάλυση, Κριτική και Επιπτώσεις στη Διεθνή Αγορά, ενημέρωση 4 Μαρτίου 2004, Οικονομικός Ταχυδρόμος.
- Rodinson M., 1980, «*Ισλάμ και Καπιταλισμός*», Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα.
- Unesco, Εγκυκλοπαίδεια: Ιστορία της Ανθρωπότητας 20^{ος} αιώνας, Η Θρησκεία, 1970, για την ελληνική γλώσσα Εκδοτικός Οργανισμός Χ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας & ΣΙΑ Ο.Ε., Αθήνα.
- Ward McAfee, 2001, «*Τα πέντε μεγάλα ζωντανά θρησκευόμενα*», Γ' έκδοση, Εκδόσεις: Άρτος ζωής, Αθήνα.
- 2011, «*Διαχείριση Κρίσεων*», Μάνατζμεντ & Στρατηγική Επιχειρήσεων, Μοντέρνοι Καιροί, Τόμος 1, Αθήνα, σελ. 36-37 (Τίτλος πρωτοτύπου: Harvard Business Essentials-Crisis Management, 2003)
- 2011, Ιαπωνία: Σάλος από εταιρικό σκάνδαλο στην Olympus, ενημέρωση την 5 Δεκεμβρίου 2012, <<http://Naftemporiki.gr>>
- 2012, Ο οργανισμός και η λειτουργία του eben gr, ενημέρωση 11 Μαρτίου 2013, <<http://www.eben.gr>>

Ξενόγλωσσες

Asad T., 1993, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*, The John Hopkins University Press, Baltimore.

Berkun Scott 2013, How WordPress thrives with 100% remote workforce, viewed 15 March 2013, <http://blogs.hbr.org>

Bondy Krista, Moon Jeremy, Matten Dirk, 2012, "An institution of Corporate Social Responsibility (CSR) in Multi-National Corporations (MNCs): Form and implications", *Journal of Business Ethics*, Vol. 111, pp. 281-299.

Brammer S., Williams Geoffrey, Zinkin John, 2007, "Religion and Attitudes to Corporate Social Responsibility in a Large Cross-Country Sample", *Journal of Business Ethics*, Volume: 71, Issue 3, pp. 229-243.

Buttonwood, 2013, The financial crisis: the dept run, viewed 26 March 2013 <http://www.economist.com>

Cavanagh F. Gerald (University of Detroit Mercy), 1988, "Spirituality for managers: context and critique", *Journal of Organizational Change Management*, Volume 12, issue 3, pp.186-199 (A longer and earlier version of this article was presented at the Third International Symposium on Catholic Thought and Management Education, Goa, India, 10-12 January 1999).

Commision of the European Communities, 2001, Green Paper : Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, Brussels, 18.7.2001, 366 final, viewed 22 June 2013, <<http://eur-lex.europa.eu>>

David Susan, 2013, "How happy is your organization?", viewed 20 March 2013, <<http://www.bloomberg.com>>

Fry W. Louis, Slocum W. John Jr, 2008, "Maximizing the Triple Bottom Line through Spiritual Leadership", *Organizational Dynamics*, Vol. 37, No 1, pp. 86-96

Karan Girotra & Serguei Netessine 2013, Liberate your employees and Recharge your Business Model, viewed 27 March 2013, <<http://www.bloomberg.com>>

Goodwin A.Allison, View Right, Rust Red, and Bones White, 2012, A Reexamination of Buddhist Teachings on Female Inferiority, *Journal of Buddhist Ethics*, Volume 19, pp. 198-343

Hewlett Sylvia Ann, Buck Luce Carolyn and West Cornel 2005, "Leadership in your Midst", *Harvard Business Review*, pp. 1-8.

Huimin Chung, Jane Raung Lin, Ying Sui Yang 2012, "How do entrenched managers handle stakeholders interests?", *Journal of Multinational Financial Management*, Vol. 22, Issue 5, pp 263-277

Jackson Gregory & Apostolakou Androniki, 2010, "Corporate Social Responsibility in Western Europe: An Institutional Mirror or Substitute?", Journal of Business Ethics, Vol. 94, pp. 371-394

Jankélévitch Vladimir, 1968, *Traité des vertus II*, editions Flammarion, Paris.

Kennedy J. Ellen, Lawton Leigh 1988, "Religiousness and Business Ethics", Journal of Business Ethics, Volume 17, Issue 2, pp. 163-175.

Kogut Bruce 2013, Understanding cultural and social forces is crucial to improving Corporate Governance, viewed 6 June 2013, <http://www.gcgf.org>

Kotter John, 2013, Great leaders use honesty to help their successors, viewed 25 March 2013, <http://www.bloomberg.com>

Lazzeretti Luciana, 2012, "The resurgence of the 'societal function of cultural heritage'. An Introduction", City, Culture and Society, pp. 229-233.

Lewis V. Phillip, 1985, "Defining 'Business Ethics': Like Nailing Jello to a Wall", Journal of Business Ethics, Vol. 4, No. 5, pp. 377-383

Louis W. Fry, John W. Slocum Jr, Maximizing the Triple Bottom Line through Spiritual Leadership, *Elsevier Inc*, *Organizational Dynamics*, Vol. 37, No 1, 2008, σελ. 68-96

Martinson B. Oscar, E. A. Wilkening and F. H. Buttel 1982, "Religion and Community Oriented Attitudes", Journal for the Scientific Study of Religion, Vol. 21, No 1, pp. 48-58.

Masaaki Kotabe, Liesl Riddle, Petra Sonderegger, Florian A. Täube 2013, "Diaspora Investment and Entrepreneurship: The role of people, their movements and capital in the International economy", Journal of International Management, Volume 19, issue 1, pages 3-5.

McGill Murphy Richard, 2012, The Global 500: No borders, no boundaries, viewed July 9th 2012, <http://money.cnn.com>

Nabil A. Ibrahim, Ronald P. Howard, John P. Angelidis, 2008 "The Relationship between Religiousness and Corporate Social Responsibility Orientation: Are there Differences Between Business Managers and Students?", Journal of Business Ethics, Volume 78, Issue 1-2, pp. 165-174

Pollock John Crothers, Finn Peter 1981, *The Connecticut Mutual Life Report on American Values in the '80s: The Impact of Belief*, Research & Forecasts, New York, USA.

Quick Becky, 2012, Mike Oxley on Sarbox: His one big regret, viewed 22 August 2012, <http://finance.fortune.cnn.com>

Seong Y. Cho, Cheol Lee, Ray J. Pfeiffer Jr., 2013, "Corporate social responsibility performance and information asymmetry", Journal of Accounting and Public Policy, Vol. 32, pp. 71-83.

Schumpeter, 2013a, Pope, CEO: Management tips for the Catholic Church, viewed 9 March 2013, <http://www.economist.com>

Schumpeter, 2013b, Companies' moral compasses some ideas for restoring faith in firms, viewed 2 March 2013, <http://www.economist.com>

Thompson Leigh 2013, Give workers the power to choose: Cave or Commons, viewed 27 March 2013, <http://www.bloomberg.com>

Todorov Tzvetan, 1991, Face à l' extrême, Seuil, Paris.

Weaver R. Gary and Agle R. Bradley, 2002, "Religiosity and ethical behavior in Organisations : a symbolic interactionist perspective", Academy of Management Review, Vol. 27, issue 1, pp. 77-97.

Wheelen L. Thomas, Hunger J. David, 2012, Concepts in Strategic Management and Business Policy, 13th Edition, Pearson, United States of America.

2009, Judaism at a glance, viewed 28 August 2013, <<http://www.bbc.co.uk>>

2010, The World Factbook: Religions, viewed 8 September 2013.<<https://www.cia.gov>>.

2012, Global 500: Our annual ranking of the world's largest corporations, viewed July 23th 2012, <http://money.cnn.com>

2013, ThyssenKrupp:Cracks in the steel, viewed 9 March 2013, <http://www.economist.com>

Παράρτημα Ι : An Interfaith Declaration a Code of Ethics on International Business for Christians, Muslims and Jews

SETTING

The idea for a high level dialogue between Muslims and Christians, which resulted in the issuing of the Declaration, arose from a State Visit by the British Royal Family to Jordan in March 1984. One theme of their discussion there was to consider what might be done to counteract the tendency in their respective countries for the media and others to concentrate on the excesses of extremism-not least, religious extremism.

They felt that there was a need to encourage a refocusing on the values held in common by those who look to religion to guide their behavior. It was agreed that Jewish thought and experience had a relevant contribution to make to the subject and senior representatives were invited to the discussions.

After some preliminary discussions it was agreed that the basis for a dialogue would be the conviction that insights of the Scriptures and practice of Jews, Christians and Muslims had an important contribution to make to any discussions on values.

After exploring a number of topics which might produce worthwhile outcomes, the representatives of each faith selected business, behavior of ethics as a starting point. They were interested particularly in the implications of international business activity, in the form of trade and investment, for traditional business practices which were often quite different in countries with different religious traditions.

HRH Duke of Edinburgh, HRH Crown Prince El Hassan of Jordan and Sir Evelyn de Rothschild, invited a group of distinguished Jewish, Christian and Muslim thinkers and business leaders to see whether they could agree on some principles which might serve as guidelines for international business behavior. The group met four times and between meetings exchanged papers exploring in some depth the different approaches to behavioral problems arising in business relationships and the basis for their resolution.

The participants at the consultations included royalty, theologians, businessmen, philosophers, bankers, and clerics. What they were attempting to discover was what values the three monotheistic faiths had in common concerning economic activity. In other words, what were the shared moral, ethical and spiritual values inherent in the Abrahamic tradition that are relevant in a business context?

The delegates were asked to express their ideas about the cross-cultural problems they discerned with current business behavior. They explained their different approaches to production, distribution, employment, money, materialism, spirituality, and wealth creation. The contributions were translated and circulated to participants. The Gulf War interrupted the process but it was considered worthwhile reconvening in 1992.

KEY CONCEPTS

The early discussions were somewhat laborious as many misconceptions and misrepresentations about both religion and business had to be addressed before there was any consensus about the variety of issues covered by the term business ethics.

The leaders of the consultations then asked the author to look at the material and see whether there was a basis for an agreement. Using techniques of content analysis, four key concepts that recur in the two Testaments of the Bible and the Qur'an in respect to economic transactions were distilled. These were: Justice, Mutual Respect, Stewardship and Honesty. A set of statements concerning the interaction of business with the community was then drawn up. The discussions were concluded at a meeting held in Amman, Jordan in Oct. 1993, with the acceptance of a set of guidelines in an Interfaith Declaration reflecting the participants' shared concerns for the four value concepts set out above as applied to international business transactions.

The meetings of the group and the resultant Declaration indicate that whatever their particular insight into Truth may be-and it is acknowledged that there are differences- they nevertheless had a common heritage with a high degree of shared values. They also re-affirmed that in their opinion, there was a common moral basis derived from the Scriptures. For a number of reasons they felt it was well worthwhile trying to apply these to contemporary international business issues.

One of the reasons was that there was general agreement that the growth in material prosperity in the industrial world was generating an alternative value system which they believe to be detrimental to the wholesome development of human beings: selfishness and dishonesty are tending to supplant generosity and integrity. They noted that there is evidence that morality and ethical standards are declining in their respective societies, as exemplified by the wide reporting of dishonest and corrupt practices. Part of the problem they thought was an ambivalence concerning what is considered right and wrong, and economic relationships had not escaped this influence. It was decided that a reiteration of shared ethical values in the form of a Declaration would make a contribution to sustaining and improving the standards of international business behavior.

It was realized that the application of these principles may be more difficult to apply in some countries than in others because of the different degree of influence that religion has within a given society. Muslims and to a lesser extent Jews generally operate within a social atmosphere that is conducive to the influence of their religious precepts being heeded in their societies. It is normal for moral and ethical concerns to be discussed within a religious ethos.

With some exceptions, Christians are more dependent upon personal convictions, which often have to be stated in a secular social atmosphere that has little sympathy with them. While the influence of Islamic institutions is more open and obvious, and that of Judaism still strong, the influence of Christianity tends to be personal, in spite of the publication of some pertinent encyclicals from the Vatican addressed to the Roman Catholic Church and secular institutions.

All participants agreed that, in the final analysis, the application of ethical principles is a matter of person judgement rather than rules; codes can only set standards.

It follows that the Declaration (or indeed any code of ethics) is not a substitute for corporate or individual morality; it is a set of guidelines for good practice. In isolation it will make little real difference; if used as part of a corporate program to raise ethical awareness and to be used as the basis of cross-cultural business, it is likely to have a lasting effect both by setting norms and by being used as a guide to best practice.

METHOD

The code drew on the experience of group members, a number of existing guidelines and codes, and conduct which has been adopted by international organizations such as the International Chamber of Commerce. Individual company codes of ethics, too, were used where appropriate.

The distinction between three categories of ethical issues are recognized in the code.

- The morality of the economic system in which business activity takes place.
- The policies and strategies of organizations which engage in business.
- The behavior of individual employees in the context of their work.

It was also noted that while some ethical issues affect all types of industrial and commercial activity, there are others which are distinctive to a particular sector. The outstanding example is that of the provision of financial services. Practices in the banking sector differ significantly in different countries and cultures and have specific characteristics which can involve moral choice. For instance, it was accepted that it is especially important to Muslims that money is not treated merely as a commodity that can be bought or sold for a market price (*riba*). Jews explained that they treat money as a resource to be used to achieve good results but never to be used to exploit a fellow Jew who might be in temporary difficulties (usury). Christians indicated that they have allowed the use of money as a factor of production and use the discount rate as one measure of the viability of an enterprise. A rate of interest is therefore charged to borrowers and is paid to lenders, usually at an agreed rate. Exploitation of the weak by charging exorbitant rates is also considered reprehensible.

In practice, the importance of financial resources in the industrial process was recognized by those of all three religions. Muslim banks provide money for enterprises and pay close attention to how clients is performing. In this way they share in the risks and rewards. Although charging interest for borrowing money is forbidden in Muslim teaching, a fee for the services of a bank or a reward from a successful partnership with a business achieves the same moral purpose—namely, the enabling of a commercial enterprise to take place for the mutual benefit of everyone concerned.

It was also recognized that the legal framework in which business is conducted is not the same in all countries. For instance, the duties of company directors vary and employment law, e.g., legal notice of dismissal or redundancy, is hardly ever the same in any two countries. While recognizing that national law applies to a company registered in that country (irrespective of the nationality of its owners and managers), and that it should be scrupulously followed, the laws on a particular matter may be less demanding in, say the country of the parent company. Some business practices which are covered by law in one country may be the subject of self-administered regulation or of voluntary codes of behavior in another. It follows that some subjects covered by the Declaration may already have the force of law in some countries.

The Interfaith Declaration was launched at St. James's Palace, London, in May 1994. It has subsequently been widely circulated with translations into Arabic and German.

The Group responsible for its compilation wished to be used by business people, business organizations and those advising companies, perhaps by adopting it as the basis of their relationship with those involved in international business. It was also suggested that the topics included in the Declaration could be included in business training courses both by companies themselves and by colleges, universities and consultants who offer different types of business training throughout the world. The code reflects best practice and it is hoped that it will be seen as a useful means of addressing some of the crosscultural problems which arise in the course of international business relationships.

Simon Webley

INTRODUCTION

A series of Interfaith consultations began in 1984 under the patronage of HRH Prince Philip, the Duke of Edinburgh, and HRH Crown Prince Hassan Bin Talal of Jordan. Followers of the three monotheistic faiths Christianity, Islam and Judaism took part, under the auspices of St. George's House, Windsor and the Al Albait Foundation and the Arab Thought Forum in Amman. More recently Sir Evelyn de Rothschild has joined Their Royal Highnesses as a patron in this endeavor.

A group of distinguished members of the three religions convened periodically to deliberate on topics of common interest. Theologians, academics and prominent figures active in business and government were all involved. Conscious of and concerned about the effects of violent expressions of religious extremism not only in European and Muslim countries but throughout the world, the participants sought to highlight the importance of the shared moral, ethical and spiritual values inherent in the common Abrahamic tradition. Aware of the implicit danger of religious bigotry and the threats to the essential fabric of contemporary society, they placed a strong emphasis on the benefit of dialogue, forsaking stereotypical portrayal of each other. Constructive dialogue, difficult to conduct at the outset, developed as mutual confidence between the participants improved. A sense of purpose emerged as they recognised the need to overcome prevailing misconceptions and dispel longstanding misrepresentation. The consultations eventually culminated into consensus about a variety of topics including business ethics.

Recent consultations discussed an interfaith code of ethics for international business, formulated in the light of the religious traditions of the three monotheistic faiths. Discussions of the terms of the code began in 1988, and were concluded at a meeting held in October 1993 in Amman. The provisions of the guidelines reflect the ethical basis indicated in the teaching of the three religions. The Declaration has been drawn up by a group of eminent scholars, clerics, and business people from the three religions following a comprehensive review of the teachings of their respective religions with regard to ethical issues in the conduct of business. They concluded that the Declaration should be based on the shared concern for justice, mutual respect, stewardship and honesty.

The Declaration illustrates, in a practical way, that people of very different cultures or beliefs often have more in common than is sometimes apparent. It is hoped that the sense of the Declaration will be incorporated into Statements of Purpose or Codes of Conduct. It is offered on the understanding that it will help to facilitate expanding international economic activity, which is beneficial for harmonious international relations and prosperity.

Although the code does not attempt to cover all aspects of business behavior, it incorporates the best of contemporary business practice, as well as indicating the modes

of good practice as enjoined by divine injunctions. It is recommended to adherents of the three faiths; and commended to leaders of international business, as well as teachers of business management, whether followers of the three monotheistic faiths or not.

Special thanks go to Mr. Simon Webley of the British-North American Research Association, for his work on the text.

I. BACKGROUND

A. ORIGIN AND PURPOSE OF THE DECLARATION

The globalization of business is now well established and growing. For instance:

- The volume of world trade is accelerating rapidly again. In 1994 it increased by 9.5% over 1993 and is expected to grow a further 8% in 1995.
- In 1994 world merchandise trade was valued at \$4090 billion. (\$3,600 billion in 1963).
- Cross border investment for productive purposes is expanding even faster than trade. As a result, cross cultural business relationships are multiplying.
- Stocks and shares of most of the world's largest enterprises are quoted on a variety of stock exchanges and their directors and staff come from many different countries.

This exponential increase in international economic activity has, among other things, resulted in some serious differences in approach to business operations among some of the major participants.

To consider these differences and to see what could be done to resolve them, a group of distinguished leaders (businessmen, bankers and academics and clerics) from the three major monotheistic religions of the world (Muslim, Jewish and Christian) met 1989-94 under the auspices of HRH the Duke of Edinburgh, HRH Crown Prince Hassan of Jordan and Evelyn de Rothschild of England to see if it would be possible and useful to draw up a set of guidelines on business ethics which are applicable wherever economic activity involving adherents of their religions takes place. The group met four times and explored in some depth, the different approaches to behavioral problems arising in business relationships.

The participants were made aware of a range of business situations which could not be resolved solely by consulting legal texts or by applying strictly business (profit) criteria. The purpose of the resulting Declaration of International Business Ethics was to provide:

- a moral basis for international business activity
- some principles of ethical practice to help business people, traders and investors identify the role they and their organisations perform in the communities in which they operate, and
- guidance in resolving genuine dilemmas which arise in the course of day-to-day business.

The group was conscious that the recent widespread reporting of the rhetoric and activities by extremist adherents (at least in name) of their three religions had produced in the mind of the general public the idea that only disunity and conflict characterized relationships, including business relationships, between those of different religious beliefs. The meetings of the group and the resultant Declaration indicate that whatever their particular insight of the truth may be-and it is acknowledged that there are differences-they nevertheless share a common heritage including a high degree of shared values. This particular group also shared a common ethical basis derived from one book-the Bible-which they considered to be as relevant today as it has been in the past. The need to relate this relevance to contemporary business issues was felt to be particularly important. To do this, they sought to discover the basic values that their respective Faith has in common which were relevant to economic activity.

Underlying this purpose was their shared concern that at the same time as material prosperity grew in the industrialized world, there is also emerging a value system which is considered to be detrimental to the wholesome development of human beings: selfishness and dishonesty are tending to supplant integrity and generosity. As a result, there is evidence that morality and ethical standards are declining. This is exemplified by the wide reporting of dishonest and corrupt practices. Part of the problem was seen to be an ambivalence concerning what is considered right or wrong and economic relationships have not escaped its influence. The participants considered that a reiteration of ethical precepts in the form of a Declaration would make a contribution to sustaining and improving the standards of international business behavior.

It was acknowledged that such a code may be more difficult to apply in some countries than in others because of the different degree of influence that religion has within cultures. Both Muslims and, to a lesser extent Jews, operate within a social atmosphere that is conducive to the influence of their religious precepts being heeded, and where it is normal for moral and ethical concerns to be discussed within a religious ethos.

Christians in the industrialized countries generally do not enjoy this support and guidance. They are dependent upon personal convictions which often have to be stated in a secular social atmosphere that has little sympathy with them. While the influence of Islamic institutions is more open and obvious, and that of Judaism still strong, the influence of Christianity is personal and subsumed.

In the final analysis, the application of ethical principles is a matter of personal judgement rather than rules; a code can only set standards. It follows that the Declaration (or indeed any code of ethics) is not a substitute for corporate or individual morality; it is a set of guidelines for good practice. Its authors hoped that it will contribute to maintaining high standards of business behavior as well as a better public understanding of the role of business in society.

B. METHOD

The method used in producing the Interfaith Declaration was to analyse the content of submissions by group members and a number of existing guidelines and codes which have been used by international organisations such as the International Chamber of Commerce. Individual company codes of ethics too-were used where appropriate. From these sources ethical issues in business can be classified under three general headings:

- The morality of the economic system in which business activity takes place.
- The policies and strategies of organisations which engage in business.
- The behavior of individual employees in the context of their work.

In the Declaration, the distinction between these categories is recognised and there may indeed be other levels and sub-categories but the three selected are those where moral issues most commonly arise.

A second distinction which needs recognition is that while some ethical issues affect all types of industrial and commercial activity, there are others which are distinctive to a particular sector. The outstanding example is that between the provision of financial services (e.g. banking), and the manufacture and trading of products.

There is a third distinction. The legal framework in which business is conducted is not the same in all countries. For instance, the duties of company directors vary considerably and employment law, e.g. legal notice of dismissal or redundancy is hardly ever the same in any two countries. While recognizing that national law applies to a company registered in that country (irrespective of the nationality of its owners and managers), and that it should be scrupulously followed, the laws on the same matter may be less demanding in, say, the country of the parent company. Some areas of business practice which are covered by law in one country may be the subject of self administered regulation or of voluntary codes of behavior in another. Therefore, some subjects covered by the Declaration may, in practice, already have the force of law in some countries.

II. THE DECLARATION

A. PRINCIPLES

The Declaration on International Business Ethics is built on the precepts of the three religions represented at the dialogues. Christians, Muslims and Jews have a common basis of religious; and moral teaching: they are the People of the Book. Four key concepts recur in the literature of the faiths and form the basis of any human interaction, and are applicable to business relationships. They are: justice (fairness), mutual respect (love and consideration), stewardship (trusteeship) and honesty (truthfulness). Each can be seen as a different expression of the same overall idea.

1. *Justice*

The first principle is *justice* which can be defined as just conduct, fairness, exercise of authority in maintenance of right. All three faiths agree that God created the world and that justice must characterize the relationship between its inhabitants. Fair dealings between each other and between believers and others is constantly reiterated in the Scriptures as are God's justice and mercy in his dealings with humankind.

In the Muslim teaching it is seen as a basis of relationship. The Qur'an, Maida, v.9. states: "Stand out firmly for God, as witnesses to fair dealing, and let not the hatred of others to you make you swerve to wrong and depart from justice. Be just: that is next to piety, and fear God."

It is also a strong theme in Jewish writing. For instance, a passage on the subject in Deuteronomy 16:18-20 concludes with the statement, "Justice, and only justice, you shall follow that you may live and inherit the land which the Lord your God gives you."

Jesus too suggested that some of the Jewish teachers of his day neglected the weightier matters of the Torah: Justice and mercy and faith (Matt: 23: 23), and Christians are urged by Paul to "Consider what is just" (Phil. 4: 8).

2. *Mutual Respect (Love)*

The second principle-*mutual respect* or *love* and consideration for others -is also inherent in the moral teachings of each religion. The word love has many meanings. But, as is clear from the reading of Scripture, the God of justice and mercy is also the God of love. What Scripture expresses as love is here rendered as mutual respect or reciprocal regard that exists between two individuals.

The statement in Leviticus 19: 18 "Love your neighbor as yourself," which is reiterated by the Prophet Mohammed as "Love for yourself what you love for others" (), and by Jesus as "You shall love your neighbor as your self" (Matt. 22: 39), is a common ethical basis for all interpersonal relationships. The application of this has come to mean that self interest only has a place in the community in as much as it takes into account the interests of others. My neighbor in the business context can be defined as any person (individual or corporate) with whom the organisation comes into contact in the course of business life. Of paramount importance in this respect is the employee.

The illustration of the Good Samaritan given by Jesus to an enquiry from a Jewish lawyer as to who was his neighbor (Luke 10: 30-37), indicates that one's neighbor is not always of the same ethnic origin or economic status as oneself. Indeed, a neighbor may be much weaker or vulnerable or a different race or religion. A business application of this would be in the case of a small company supplying a large one. The principle of love would suggest that restraint in the use of power by the strong, especially in difficult times, would be ethically correct, and in accord with the written precepts of the three religions. It follows that a large sophisticated company based in a developed country should treat a supplier or customer from a developing nation in the same way it would treat a firm with whom it does business in its home country.

3. *Stewardship*

A third principle which the three faiths have in common is that of *stewardship* (trusteeship) of God's creation and all that is in it. It is a richly diverse universe: "...and it was good." The Scriptures testify to the beauties and wonders of nature as signs of God's goodness and providence. Humanity is set over it all with delegated responsibility, a steward charged with its care and proper use for which s/he will have to give account.

The Scriptures know nothing of absolute ownership: the human is God's trustee.

While this may be readily understood by an owner of a small business or an inheritor of an agricultural holding, the principle is applicable to anyone who is entrusted with the responsibility of managing scarce resources. It applies equally to individual wealth, the long-term viability of a business, and the use of renewable resources. Ownership is not seen, therefore, to be absolute. As such, businesses have an obligation to use resources for the benefit of the people in society at large as well as for its stockholders.

Muslims point to two Qur'anic verses on this topic: "And bestow upon them of the wealth of Allah which He has bestowed upon you" (Sura [*Light*] 24, 33). "And spend of that whereof He has made you trustees" (Sura [*Iron*] 57, 7). An authentic saying of the prophet Mohammed confirms this concept of humanity's responsibility for its wealth. It proclaims that no man or woman will be allowed to proceed to their reward on the day of the judgement unless they first give account of their deeds, which includes how they obtained their wealth and how they used it.

Jews too, have encompassed the concept of stewardship in their teachings concerning responsibility in society. The patriarch David stated: "Who am I, and what is my people, that we should be able thus to offer willingly? For all things come from you, and of your own have we given you" (1 Chr. 29: 14).

The New Testament stresses the accountability of Christians for the way they have used resources. Jesus summed this up by stating: "From everyone to whom much is given, much will be required" (Luke 12:48).

This principle provides a longer term perspective for business decisions than is likely to be found where the concept of absolute ownership predominates. It also provides the basis for a proper concern for the natural environment on which business activity makes considerable demands. It implies a caring management not a selfish exploitation and is concerned with both present and future.

4. *Honesty*

The fourth principle inherent to the value system of each of the three faiths is *honesty*. It incorporates the concepts of truthfulness and reliability and covers all aspects of relationships in human life—thought, word and action. It is more than just accuracy, it is an attitude which is well summed up in the word "integrity."

In precepts and parables, Scripture urges truth and honesty in all dealings between human beings. It is stressed that dishonesty is an abomination and bearing false witness breaches the basic laws of God. In business dealings, "true scales, true weights, true measures" are to be used. Speaking the truth is a requirement for everyone.

Muslims place considerable emphasis on truthfulness in business. For instance, in a Hadith it is stated: "The merchant whose words and transactions are righteous and who is a trusty man will be (resurrected) amongst the martyrs in the day of judgement" (Ibn Mace, Sunan, II/724, no. 2139 [Ticaveti]).

Jews too constantly stress honesty as the basis for human relationships. The book of Leviticus is explicit concerning honesty in business: "You shall have true scales, true weights, true measures" (Lev. 19: 36), and "All who act dishonestly are an abomination to the Lord" (Dt. 26: 16), and regarding truthfulness, the Decalogue states: "You should not bear false witness" (Ex. 20: 16).

Christians also expect honesty and truthfulness to characterize the lives of believers. Jesus states that doing what is true is a test of obedience to God: "He who does what is true comes to the light that it may be clearly seen that his deeds have been wrought of

God” (John 3: 2) and Paul urged the Ephesian Christians: “You shall speak the truth in love”(Eph. 4: 15).

These four principles, justice, love, stewardship and honesty form the moral basis of the Declaration that follows.

GUIDELINES

A. BUSINESS & POLITICAL ECONOMY

All business activity takes place within the context of a political and economic system. It is recognised that:

1. Business is part of the social order. Its primary purpose is to meet human and material needs by producing and distributing goods and services in an efficient manner. How this role is carried out-the means as well as the end-is important to the whole of society.
2. Competition between businesses has generally been shown to be the most effective way to ensure that resources are not wasted, costs are minimized and prices fair. The State has a duty to see that markets operate effectively, competition is maintained and natural monopolies are regulated. Business will not seek to frustrate this.
3. All economic systems have flaws; that based on free and open markets is morally neutral and has great potential for good. Private enterprise, sometimes in partnership with the State, has the potential to make efficient and sustainable use of resources, thereby creating wealth which can be used for the benefit of everyone.
4. There is no basic conflict between good business practice and profit making. Profit is one measure of efficiency and is of paramount importance in the functioning of the system. It provides for the maintenance and growth of business, thus expanding employment opportunities and is the means of a rising living standard for all concerned. It also acts as an incentive to work and be enterprising. It is from the profit of companies that society can reasonably levy taxes to finance its wider needs.
5. Because the free market system, like any other, is open to abuse, it can be used for selfish or sectional interests, or it can be used for good. The State has an obligation to provide a framework of law in which business can operate honestly and fairly and business will obey and respect the law of the State in which it operates.
6. As business is a partnership of people of varying gifts they should never be considered as merely a factor of production. The terms of their employment will be consistent with the highest standards of human dignity.
7. The efficient use of scarce resources will be ensured by the business. Resources employed by corporations include finance (savings), technology (machinery) and land and natural renewable resources). All are important and most are scarce.
8. Business has a responsibility to future generations to improve the quality of goods and service, not to degrade the natural environment in which it operates and seek to enrich the

lives of those who work within it. Short-term profitability should not be pursued at the expense of long term viability of the business. Neither should business operations disadvantage the wider community.

B. THE POLICIES OF A BUSINESS

Business activity involves human relationships; it is the question of balancing the reasonable interests of those involved in the process: i.e., the stakeholders, that produces moral and ethical problems. The policies of the business will therefore be based on the principles set out in the paragraphs above and in particular:

1. The board of directors will be responsible for seeing that the business operates strictly within the letter and spirit of the laws of nations in which it works. If these laws are rather less rigorous in some parts of the world where the business operates than in others, the higher standards will normally be applied everywhere.

2. The board will issue a written statement concerning the objectives, operating policies of the organisation and their application. It will set out clearly the obligations of the company towards the different stakeholders involved with a business [employees, shareholders, lenders, customers, suppliers and the community (local and national government)].

3. The basis of the relationship with the principal stakeholders shall be honesty and fairness, by which is meant integrity, in all relationships as well as reliability in all commitments made on behalf of the organisation.

4. The business shall maintain a continuing relationship with each of the groups with which it is involved. It will provide effective means to communicate information affecting the stakeholders. This relationship is based on trust.

5. The best practice to be adopted in dealings with six particular stakeholders can be summarized as follows:

a) *Employees*

Employees make a unique contribution to an organisation; it follows that in their policies, businesses shall where appropriate, take notice of trade union positions and provide:

i) Working conditions that are safe and healthy and conducive to high standards of work.

ii) Levels of remuneration that are fair and just, that recognize the employees' contribution to the organisation and the performance of the sector of the business in which they work.

iii) A respect for the individual (whether male or female) in their beliefs, their family responsibility and their need to grow as human beings. It will provide equal opportunities in training and promotion for all members of the organisation. It will not discriminate in its policies on grounds of race, color, creed, or gender.

b) *Providers of Finance*

A business cannot operate without finance. There is therefore, a partnership between the provider and the user. The company borrowing money shall give to the lender:

- i) What has been agreed to be repaid at the due dates.
- ii) Adequate safeguards in using the resources entrusted.
- iii) Regular information on the operations of the business and opportunities to raise with directors matters concerning their performance.

c) Customers

Without customers a business cannot survive. In selling products or services, a company shall provide for the customer:

- i) The quality and standard of service which has been agreed.
- ii) After-sales service commensurate with the type of product or service and the price paid.
- iii) Where applicable, a contract written in unambiguous terms.
- iv) Informative and accurate information regarding the use of the product or service especially where misuse can be dangerous.

d) Suppliers

Suppliers provide a daily flow of raw materials, products and services to enable a business to operate. The relationship with suppliers is normally a long term one and must therefore be based on mutual trust. The company shall:

- i) Undertake to pay its suppliers promptly and in accordance with agreed terms of trade.
- ii) Not use its buying power in an unscrupulous fashion.
- iii) Require buyers to report offers of gifts or favors of unusual size or questionable purpose.

e) Community (Local and National Government)

While companies have an obligation to work within the law, they must also take into account the effects of their activities on local and national communities. In particular they shall:

- i) Ensure that they protect the local environment from harmful emissions from manufacturing plant, excessive noise and any practice likely to endanger humans, animals or plant life.
- ii) Consider the social consequences of company decisions e.g. plant closures, choice of new sites or expansion of existing ones.
- iii) Not tolerate any form of bribery, extortion or other corrupt or corrupting practices in business dealings.

f) Owners (shareholders)

The shareholders undertake the risks of ownership. The elected directors shall:

- i) Protect the interests of shareholders.
- ii) See that the company's accounting statements are true and timely.
- iii) See that shareholders are kept informed of all major happenings affecting the company.

C. CONDUCT OF INDIVIDUALS AT WORK

The following are based on best ethical practice for employees in a business. Employees of an organisation shall:

1. Implement the decisions of those to whom he or she is responsible which are lawful and in accordance with the company's policies in cooperation with colleagues.
2. Avoid all abuse of power for personal gain, advantage or prestige and in particular refuse bribes or other inducements of any sort intended to encourage dishonesty or to break the law.
3. Not use any information acquired in the business for personal gain or for the benefit of relatives or outside associates.
4. Reveal the facts to his superiors whenever his personal business or financial interests become involved with those of the company.
5. Be actively concerned with the difficulties and problems of subordinates, treat them fairly and lead them effectively, assuring them a right of reasonable access and appeal to those to whom their immediate superior is responsible.
6. Bring to the attention of superiors the likely effects on employees of the company's plans for the future so that such effects can be fully taken into account.

Παράρτημα II : Η θέση της γυναίκας στις εξεταζόμενες θρησκείες

Χριστιανισμός

Ο Ιησούς Χριστός όχι μόνο συναναστράφηκε με γυναίκες-συχνά μάλιστα αμαρτωλές-και τις δέχτηκε στον ευρύτερο κύκλο των μαθητών Του, πράξη αδιανόητη, αν όχι σκανδαλώδης, για το θρησκευτικό κατεστημένο της εποχής Του, αλλά έδειξε ιδιαίτερη αγάπη και κατανόηση για τη γυναίκα, υπερασπιζόμενος την αξία και την αξιοπρέπειά της, στηλιτεύοντας την σκληροκαρδία και την αδικία των ευσεβών Ιουδαίων της εποχής Του απέναντί της.

Ωστόσο, παράλληλα με την απελευθερωτική στάση, που εν συντομία εκθέσαμε, δεν έλειπαν στον εκκλησιαστικό χώρο και οι τάσεις υποτίμησης και απαξίωσης της γυναίκας, καθώς η τελευταία πολύ συχνά συνδέθηκε με το κακό, την αμαρτία και τη ρυπαρότητα. Ήδη πολλά χωρία του Απ. Παύλου θέτουν σοβαρά ερμηνευτικά, θεολογικά και ποιμαντικά προβλήματα, καθώς παραγγέλλουν είτε την ιεραρχική υποταγή της γυναίκας στον άνδρα, είτε την υποχρεωτική σιωπή της στο χώρο της δημόσιας λατρείας και την κάλυψη της κεφαλής της. Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ενώ δέχεται ότι ο άνδρας και η γυναίκα έχουν τις ίδιες δυνατότητες, ως προς την αρετή, παρατηρεί ότι είναι ομότιμοι, αλλά δεν είναι ισότιμοι. Η γυναίκα δεν είχε τη δυνατότητα να έχει περιουσία και δεν μπορούσε χωρίς την άδεια του πατέρα ή του κηδεμόνα της να κάνει οτιδήποτε. Επίσης στα ασκητικά κείμενα περισσεύουν οι αρνητικές εκφράσεις και χαρακτηρισμοί για τη γυναίκα, μέχρι του σημείου μάλιστα να θεωρείται πιο επικίνδυνη και περισσότερο πονηρή από τον διάβολο. Στην Α΄ Προς Κορινθίους ο απόστολος Παύλος παρουσιάζει τα εξής ζεύγη: Χριστός-Εκκλησία, κεφαλή της Εκκλησίας ο Χριστός και άνδρας-γυναίκα, κεφαλή της γυναίκας ο άνδρας. Συμπληρώνει, βέβαια, ότι ο άνδρας πρέπει να φροντίζει τη γυναίκα, αλλά και η

γυναίκα πρέπει να φοβάται τον άνδρα, έστω και αν ερμηνεύεται αυτό ως σεβασμός. Η θέση του αυτή αποτελεί στην πραγματικότητα προσαρμογή στα κοινωνικά δεδομένα της εποχής του. Στην Α΄ Προς Τιμόθεον, ο Απ. Παύλος επισημαίνει ότι η γυναίκα δεν πρέπει να ομιλεί στην Εκκλησία και αν έχει ερωτήματα να τα θέτει στον άνδρα της στο σπίτι, για να πάρει τις κατάλληλες απαντήσεις. Ακόμη, ότι οι γυναίκες σώζονται δια της τεκνογονίας.

Οι αντιλήψεις αυτές δεν μπορούν με κανένα τρόπο να γίνουν δεκτές στην εποχή μας, γιατί προσβάλλουν την προσωπικότητα και την ελευθερία των γυναικών. Αν βέβαια συγκρίνει κανείς τη θέση των γυναικών μέσα στην Εκκλησία, ως προς ορισμένα στοιχεία, με τη θέση που είχαν στην κοινωνία της αρχαιότητας, οπωσδήποτε θα διαπιστώσει μία μερική βελτίωση. Όταν όμως η σύγκριση γίνεται με τη σύγχρονη εποχή, τότε η απόσταση και η υστέρηση είναι πολύ μεγάλη.

Η περίφημη «ελληνορθοδοξία» παρά ή και ενάντια στην ελπιδοφόρα ορθόδοξη θεολογική αναγέννηση που σημειώθηκε στον τόπο μας, αλλά και παγκοσμίως το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, εξακολουθεί να υπερασπίζεται στην εκκλησιαστική πρακτική όλες τις αναχρονιστικές απαγορεύσεις και περιορισμούς εις βάρος της γυναίκας, που έχουν περισσότερη σχέση με τα κοινωνικά στερεότυπα, τις προλήψεις και τη δεισιδαιμονία.

Το ανδρικό σώμα θεωρήθηκε από τις περισσότερες θρησκείες και τις αρχαίες κοινωνίες ως κάτι το θείο και συνδέθηκε με αυτό, ενώ το γυναικείο συνδέθηκε με τη μόλυνση. Θεωρήθηκε επίσης ότι οι άνδρες έχουν απόλυτο έλεγχο του σώματός τους, ενώ οι γυναίκες δεν τον έχουν. Η βαθύτερη αιτία αυτών των αντιλήψεων εντοπίζεται στο ζήτημα της αναπαραγωγής που τίθεται στις κοινωνίες αυτές. Είναι συγκεκριμένος ο λόγος. Η σεξουαλικότητα θεωρείται ότι βρίσκεται στην πλευρά του βέβηλου, ενώ η αναπαραγωγή στην πλευρά του ιερού. Σε όλες τις θρησκείες ζούμε αυτή τη σχάση, όπως και σε όλες τις κοινωνίες. Η διαλεκτική ιερού-βέβηλου στην καθημερινή ζωή έχει οικουμενικό χαρακτήρα. Έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη της από τις φυλές στην Αφρική μέχρι και τον Δυτικό κόσμο.

Ισλάμ

Στο Κοράνιο είναι έκδηλη η μονομέρεια υπέρ των ανδρών και η υποτίμηση της γυναίκας, ιδιαίτερα σε ζητήματα γάμου και διαζυγίου. Το Ισλάμ όχι μόνο επιτρέπει αλλά και συνιστά την πολυγαμία. Παράλληλα προς τις νόμιμες τέσσερις συζύγους ο μουσουλμάνος μπορεί να έχει απεριόριστο αριθμό από παλλακίδες. Δικαιούται να νυμφευθεί Χριστιανή ή Εβραία, χωρίς εκείνη να υποχρεωθεί να εγκαταλείψει τη θρησκεία της. Μία μουσουλμανίδα όμως δεν μπορεί να παντρευτεί Χριστιανό ή Ιουδαίο. Απαγορεύεται στον μουσουλμάνο να νυμφευτεί παντρεμένη γυναίκα, η οποία δεν έχει πάρει διαζύγιο. Δεν απαιτείται όμως διαζύγιο στην περίπτωση που η γυναίκα είναι σύζυγος ενός άπιστου. Το Κοράνιο θεσπίζει με εκπληκτική ευκολία το διαζύγιο. Το δικαίωμα όμως αυτό το έχει αποκλειστικά ο σύζυγος. Λύση του γάμου μπορεί επίσης να γίνει κοινή συναινέσει, με καταβολή αποζημιώσεως στον σύζυγο, συνήθως την επιστροφή της προίκας. Επίσης, στο τζαμί οι γυναίκες δεν έχουν καμία θέση και αποκλείονται εξ' ορισμού.

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, εξαιτίας των θέσεων του Ισλαμισμού περί γυναικείας ενδύσεως, πολυγυνίας, περιορισμού της ελευθερίας κίνησης και της επαγγελματικής κινητικότητας των γυναικών, καθώς και της ύπαρξης κληρονομικού δικαίου που μεροληπτεί εις βάρος τους, τόσο η ισλαμική παράδοση εν γένει όσο και το σύγχρονο κίνημα του ισλαμισμού έχουν γίνει συχνά στόχος κριτικής εκ μέρους των δυτικών αναλυτών και της κοινής γνώμης.

Αναφερόμαστε ενδεικτικά σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα:

- Την πρακτική της γυναικείας περιτομής, που εφαρμόζεται από πολλούς μουσουλμάνους της Αιγύπτου, του Σουδάν και της Σομαλίας, παρόλο που διώκεται ποινικά και στις τρεις χώρες. Τόσο η πλειοψηφία των συντηρητικών, όσο και η πλειοψηφία του λαού θεωρούν τη γυναικεία περιτομή απόλυτα ισλαμική πρακτική, αν και δεν εφαρμόζεται πουθενά αλλού στον ισλαμικό κόσμο, ούτε αναφέρεται στην ευρύτερη ισλαμική βιβλιογραφία. Οι ισλαμιστές που αντιτίθενται στη γυναικεία περιτομή, όχι όμως στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή της ισότητας

μεταξύ των δύο φύλων, αλλά για δογματικούς λόγους υποστηρίζουν (σωστά) ότι δεν αναφέρεται στο Κοράνι και στις παραδόσεις του Προφήτη. Κατά τα άλλα, οι ισλαμιστές ακολουθούν τη γενικά αποδεκτή άποψη που αντιλαμβάνεται με ισλαμικούς όρους τη γυναικεία σεξουαλικότητα ως πηγή μόλυνσης.

- Το ζήτημα της πολυγυνίας. Όπως υποστηρίζουν πολλοί μουσουλμάνοι διανοητές και άνθρωποι του πνεύματος, οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων στις ισλαμικές κοινωνίες, παρουσιάζονται στη Δύση διαστρεβλωμένες. Στην πραγματικότητα, η μονογαμία θεωρείται και αποτελεί τον κανόνα σε όλες τις ισλαμικές κοινωνίες, ενώ η πολυγυνία εμφανίζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις και πάντοτε κάτω από συγκεκριμένα νομικά πλαίσια. Κατά τους ίδιους αναλυτές, δεν έχει καμία σχέση με την ικανοποίηση των ανδρικών σεξουαλικών ορέξεων, αντίθετα επισημαίνουν ότι στη Δύση το κυνήγι της σεξουαλικής ικανοποίησης και η ελευθερία που το διακρίνει μετατρέπουν τη γυναίκα σε θήραμα και σε αντικείμενο προς σεξουαλική χρήση, καθώς το σύστημα που κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες δεν είναι η μονογαμία αλλά η διαδοχική πολυγυνία. Όποια και αν είναι η αξία αυτής της επιχειρηματολογίας, αυτό που δεν διατυπώνεται με σαφήνεια είναι η θέση των ομιλούντων έναντι της ύπαρξης της νομολογίας περί πολυγυνίας αυτής καθαυτής και όχι έναντι του τρόπου με τον οποίο η νομολογία αυτή εφαρμόζεται.
- Στο ζήτημα της γυναικείας απασχόλησης, πολλοί μουσουλμάνοι διανοούμενοι ισχυρίζονται εξίσου ότι το ζήτημα αυτό παρουσιάζεται από πολλούς δυτικούς αναλυτές τόσο απλοποιημένο που στην ουσία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πράγματι, αν και οι εν λόγω διανοούμενοι παραδέχονται ότι τα επαγγελματικά δικαιώματα των γυναικών στις ισλαμικές κοινωνίες είναι συχνά διαφορετικά από αυτά των ανδρών, εντούτοις επισημαίνουν ότι ο ισλαμικός νόμος είναι σαφής ως προς το ότι οι γυναίκες δεν έχουν υποχρέωση να εργάζονται για να συντηρήσουν την οικογένειά τους, ενώ αντίθετα οι άνδρες είναι υποχρεωμένοι να το κάνουν.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει αφορά στο πέπλο ή τον κεφαλόδεσμο. Αυτό που πρέπει να παρατηρήσουμε είναι για τις γυναίκες που ανήκουν σε ισλαμιστικά κινήματα ή ομάδες, καθώς και για αυτές που είναι φιλικά διακείμενες προς το γενικότερο μήνυμα του ισλαμισμού, αυτού του είδους η ενδυμασία αποτελεί σημείο πολιτικής και πολιτιστικής ένταξης που ακολουθούν εθελούσια. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά

γυναικών, για την οποία η ισλαμική ενδυμασία ήταν και η μόνη επιτρεπτή, ενώ ο πολιτικός της χαρακτήρας ως σημείο ένταξης ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτος.

Βέβαια, όπως παραδέχονται πολλοί ηγέτες ισλαμιστικών οργανώσεων, σε καθαρά πρακτικό επίπεδο η σημερινή κατάσταση των γυναικών στην πλειοψηφία των ισλαμικών κοινωνιών δεν είναι αξιοζήλευτη, καθώς οι γυναίκες αντιμετωπίζονται συχνά ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, χωρίς δικαιώματα και χωρίς κοινωνική ή νομική προστασία. Πιστεύουν, όμως, ότι η δική τους ιδεολογική άποψη και ερμηνεία της ισλαμικής παράδοσης απελευθερώνει τις γυναίκες από πολλούς περιορισμούς που τους έχουν επιβληθεί στο όνομα του Ισλάμ, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για περιορισμούς που απορρέουν από την εκάστοτε εντόπια πολιτισμική κληρονομιά και ουδεμία σχέση έχουν με το Ισλάμ. Για παράδειγμα, οι ισλαμιστές πιστεύουν ότι οι γυναίκες έχουν σαφή δικαιώματα στην εργασία και αν όχι σε όλους τους επαγγελματικούς τομείς, σίγουρα σε κείνους απ' όπου θα μπορούσαν να προσφέρουν πολλά στην ευρύτερη κοινότητα. Επίσης πιστεύουν ότι οι γυναίκες πρέπει να έχουν άμεση σχέση με την πολιτική διαδικασία, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι πολλές από αυτές κατέχουν σημαντικές θέσεις μέσα στο ίδιο το ισλαμιστικό κίνημα.

Ινδουισμός

Στη βεδική εποχή η θέση της γυναίκας ήταν σχετικά υψηλή. Αργότερα, αναπτύχθηκαν στη ινδουιστική κοινωνία κανόνες που φανερώνουν σαφή υποτίμηση της γυναίκας. Ως κόρη είναι εξαρτημένη από τον πατέρα της, ως σύζυγος από τον άντρα της, αν χηρεύσει από τους γιους της. Δεν δικαιούται να ενεργεί αυτοδύναμα. Κατά περιόδους επικράτησε το έθιμο να καίεται μαζί με τον νεκρό της σύζυγο στην πυρά. Η θυσία αυτή (sati) πιστεύεται ότι συμβάλλει σε μια καλύτερη μετενσάρκωση των συζύγων.

Στο αντρικό μυαλό, οι γυναίκες συνοδεύονται με το σεξουαλικό πάθος, που ίσως είναι το ισχυρότερο απ' όλες τις προσκολλήσεις του κόσμου. Γι' αυτό όποια άποψη περί του κόσμου συνηγορεί να κοπούν οι γήινες των ανδρών επιθυμίες είναι επόμενο να συνοδεύεται από μία πολεμική έκφραση μισογυνισμού.

Από τις αρχές του 5^{ου} και 6^{ου} αι μ.Χ. μερικοί Ινδουιστές χρησιμοποιούσαν τις γυναίκες στη σεξουαλική yoga. Οι πλείστοι Ινδουιστές απέρριψαν τέτοιες μεθόδους φοβούμενοι τη δύναμη της σεξουαλικότητας που αιχμαλωτίζει τον άνθρωπο. Πραγματικά, ο σεξουαλικός αυτοέλεγχος είναι από τα υψηλότερα ιδεώδη του Ινδουισμού. Μπορεί σ' αυτό να έχουν δίκιο οι Ινδουιστές ότι ο σεξουαλικός αυτοέλεγχος ωφελεί την πνευματική αύξηση, ένα όμως πράγμα είναι σαφές, ότι αυτή η πίστη συνέβαλλε στην παρακμή των γυναικών μέσα στην Ινδική κοινωνία.

Μερικοί από τους πιο ενδιαφέροντες γενικούς κανόνες που αναπτύχθηκαν για τις γυναίκες στον Ινδουισμό είναι:

- 1) Η γυναίκα δεν πρέπει να κάνει τίποτε με δική της πρωτοβουλία, ακόμα και μέσα στο δικό της σπίτι. Οι Ινδουιστικές διδαχές αξιώνουν πως οι γυναίκες είναι εκ φύσεως εξαρτημένα πλάσματα.
- 2) Η γυναίκα μπορεί να παντρευτεί άντρα υψηλότερης κάστας από τη δική της χωρίς τιμωρία, αν όμως παντρευτεί μέσα σε κατώτερη κάστα, τα παιδιά της θα έχουν ταπεινότερη θέση ακόμη και απ' τη θέση του συζύγου της. Ενδογαμία ή γάμος μέσα στην ίδια της την κάστα, είναι η πιο κοινή Ινδουιστική πρακτική.
- 3) Το κορίτσι πρέπει να παντρεύεται πριν από τα πρώτα έμμηνα του. Ο πατέρας που αφήνει το κορίτσι του ανύπαντρο πέρα από αυτό το χρόνο φορτώνεται με ενοχή ισοδύναμη προς την έκτρωση για κάθε περίοδο εμμήνων όσο εξακολουθεί να είναι λεύτερη.
- 4) Το θηλυκό πρέπει να παντρεύεται έναν άντρα τρεις φορές μεγαλύτερο. Κατά παράδοση το ιδεώδες ζευγάριωμα είναι αυτό μεταξύ ενός 24χρονου άντρα και μιας 8χρονης κοπελίτσας.
- 5) Η χήρα δεν πρέπει να ξαναπαντρεύεται, ακόμα και αν ο σύζυγος πέθανε κι αυτή ήταν ακόμη παιδί. Το ιδεώδες σε παλαιότερες εποχές ήταν η χήρα να εφαρμόζει το «sati», τη θυσία-αυτοπροσφορά επί της πυράς που θα κηδεύταν ο άντρας της.

Κατ' αρχήν, το να γεννηθεί απλώς ένα άτομο γυναίκα αυτό εθεωρείτο ως σημείο σχετικά ταπεινότερης πνευματικής θέσης. Στον Ινδουιστικό κόσμο οι γυναίκες αναμένονταν να πεθάνουν πριν από τους συζύγους τους. Επιπροσθέτως, αν μια γυναίκα έφτανε στη χηρεία, ο Ινδουισμός edίδασκε πως υπόλογος γι' αυτό ήταν αμαρτίες από προηγούμενες μετενσαρκώσεις. Η χήρα μπορούσε να εξαλείψει τις προηγούμενες αμαρτίες και του άντρα της και τις δικές της πραγματοποιώντας το «sati». Αρχίζοντας στα 100 περίπου μ.Χ., οι Ισλαμικές επιδρομές στον Ινδικό χώρο απείλησαν την κατάργηση της εφαρμογής του «sati», υπήρξαν όμως ανεπιτυχείς οι Μουσουλμανικές προσπάθειες μα το καταπνίξουν. Έχει πολύ ενδιαφέρον ότι οι Μουσουλμάνοι επέτυχαν να πείσουν τους Ινδουιστές άρρενες να δεχθούν το κάλυμμα του προσώπου και να κρατούν απομονωμένες τις γυναίκες. Βέβαια, αν η Ινδουιστική κοινωνία θεωρούσε τις γυναίκες όπως το Ισλάμ, η Indira Gandhi ποτέ δεν θα είχε γίνει πρωθυπουργός της χώρας της. Μετά το 1829 οι Βρετανοί άρχισαν συστηματικά να απαγορεύουν την καύση των γυναικών σε περιοχές υπό τον έλεγχο τους. Εν τούτοις, μέχρι σήμερα, οι καλοί Ινδουιστές σέβονται ως ιερούς τους τόπους, όπου είναι γνωστό πως έγινε «sati».

Βουδισμός

Η θέση της γυναίκας στο Βουδισμό, είναι δευτερεύουσα σε σχέση με αυτή των ανδρών. Μία γυναίκα, ακόμη και αν αυτή είναι παιδί, δεν πρέπει να αγγίξει ένα μοναχό που είναι σύμβολο ιερότητας, καθώς οι γυναίκες λόγω της εμμήνου ρύσης θεωρούνται μολυσμένες. Από τον κανόνα αυτό δεν εξαιρούνται ούτε τα κοριτσάκια ούτε οι ηλικιωμένες γυναίκες. Οι Βουδιστές πιστεύουν ότι από τη γέννησή τους, οι γυναίκες έχουν χειρότερο κάρμα από τους άνδρες. Αποτελεί πεποίθηση, ότι η γυναίκα πρέπει να υποφέρει και να υπομένει γενναία την ταλαιπωρία της, προκειμένου στην επόμενη ζωή να γεννηθεί άνδρας. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε πως η γυναίκα αποτελεί υποχείριο του άνδρα, πολίτης δεύτερης κατηγορίας. Η χαμηλή εκτίμηση που υφίσταται έχει πρόσφατα τεκμηριωθεί στο Μπουτάν,

το Θιβέτ, την Ινδία, τη Σρι Λάνκα και το Νεπάλ. Σε μία έρευνα της κυβέρνησης, το 2011, στο Μπουτάν διαπιστώθηκε ότι περίπου το 70% των γυναικών πίστευαν ότι άξιζαν τον ξυλοδαρμό αν διαφωνούσαν με τον σύντροφό τους, αν αρνούσαν να κάνουν σεξ, αν παραμελούσαν τα παιδιά τους, αν έκαιγαν το φαγητό. Μία γυναίκα δεν μπορεί να αποκτήσει αξία αν γίνει η ίδια μοναχή, αλλά μπορεί να αποκτήσει αξία αν ο γιος της χειροτονηθεί μοναχός. Ακόμη και μέσα στα μοναστήρια, στις μοναχές καλλιεργείται χαμηλή αυτοεκτίμηση, αφού διδάσκονται πως το σώμα τους είναι ακάθαρτο και υποδεέστερο από αυτό των ανδρών. Σε ένα τέτοιο κλίμα πώς θα μπορούσε μια γυναίκα να αναπτύξει την πνευματικότητα της όταν τα πάντα τριγύρω της συνηγορούν πως είναι άχρηστη;

Ιουδαϊσμός

Ο Ιουδαϊκός μονοθεϊσμός, επιβάλλει ένας από τα δύο φύλα να έχει την εικόνα του Θεού. Η γυναίκα έχει μόνο τη δόξα, την οποία χάνει με την πτώση. Η δυνατότητα όμως της δόξης που της αναγνωρίζεται, σιωπηρά σημαίνει ότι της αποδίδεται και η εικόνα ως βασική προϋπόθεση, διότι χωρίς αυτή δεν μπορεί να εφαρμόσει το νόμο και να κυριαρχεί. Η ιουδαϊζουσα γραμμή που στηρίζεται στην αρχή ότι, όπως στον ουρανό υπάρχει μία μόνο αρχή, δηλαδή ο Θεός, έτσι πρέπει και στη γη, να υπάρχει μία αρχή δηλαδή ο άνδρας, οδηγεί κατευθείαν στην υποτίμηση της γυναίκας που της αρνείται ρητά το κατ' εικόνα.

Οι ραβίνοι, οι πνευματικοί ηγέτες του Ιουδαϊσμού, που θα ήθελαν να αποδώσουν το κατ' εικόνα στη γυναίκα, δεσμεύονταν αυστηρά από την ανάγκη να μην παρουσιάζουν δύο ανθρώπους, ως εικόνα του Θεού, διότι θα έδιναν στόχο για την προσβολή του μονοθεϊσμού τους. Μόνο με την προϋπόθεση ότι οι δύο αποτελούν ένα, αναγνώριζαν και στη γυναίκα μετοχή στο κατ' εικόνα. Αλλά και στη βάση αυτή αντιμετώπιζαν πάλι πρόβλημα γιατί προέκυπτε το ζήτημα του πρώτου ανθρώπου, ως ανδρόγυνου. Ήταν

όμως αδύνατο να δεχτούν οι ραβίνοι τον Αδάμ ως ανδρόγυνο άνθρωπο. Γι' αυτό τόνιζαν την ανδρική φύση του Αδάμ και αναγκαστικά κατέληγαν στην υποτίμηση της γυναίκας. Η Ιουδαία γυναίκα με τις περιορισμένες θρησκευτικές υποχρεώσεις της για λόγους τεκνογονίας, ανατροφής των παιδιών και οικιακής εργασίας, αδυνατούσε να φτάσει στο μέτρο των ανδρών και έτσι παραχωρούσε τα θρησκευτικά προνόμια σ' αυτόν, ώστε ο άνδρας να είναι ο εκφραστής της εικόνας και της δόξας του Θεού.⁸¹

Οι Ιουδαίοι τις γυναίκες τους τις αγόραζαν και ο έρωτας έπαιζε μικρό ρόλο στο γάμο, που πριν από την εξορία δεν είχε θρησκευτικό χαρακτήρα αλλά ρυθμιζονταν ανάμεσα στους γονιούς του νέου και της νέας. Βρίσκονται ακόμη στην Παλαιά Διαθήκη υπολείμματα από γάμους με την αρπαγή, όπως έγινε με τις γυναίκες της Σηλώ. Οι πλούσιοι μπορούσαν να έχουν πολλές γυναίκες και παλλακίδες, όπως ο Σολομών, που λέγεται πως είχε 100 γυναίκες και 900 παλλακίδες και ο Δαυίδ. Όταν ο άντρας πέθαινε τις γυναίκες του τις νυμφευόταν ο αδερφός του και αν δεν είχε αδερφό, ο στενότερος συγγενής του. Ωστόσο οι γυναίκες δεν μπορούσαν να παντρευτούν παρά μόνο έναν άνδρα και η μοιχεία τιμωρούνταν με θάνατο.